

Н.Й. РОМАНЮК

**СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ І ПІДПРИЄМНИЦТВО:
1861–1914 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ,
ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)**

Житомир «Полісся» 2012

ББК 63.3 (4 УКР) 5
Р 69
УДК 94 (477) «1861/1914»

*Друкується за рішенням вченої ради
Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова
(протокол № 6 від 26 грудня 2012 р.)*

Рецензенти:

Каденюк О.С., доктор історичних наук;
Панченко П.П., доктор історичних наук;
Зінчук Т.О., доктор економічних наук.

Романюк Н.Й.

Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). – Житомир: Полісся, 2012. – 600 с.

ISBN 978-966-655-670-0

У монографії висвітлюються тенденції і особливості розвитку підприємництва в сільському господарстві, промисловості, торгівлі і в кредитно-банківській системі в другій половині XIX – на початку XX ст. за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній.

Наукове дослідження – одна із новаторських праць в українській історіографії. Для науковців, педагогів, студентів вищих навчальних закладів, краєзнавців.

ББК 63.3 (4 УКР) 5

ISBN 978-966-655-670-0

© Романюк Н.Й., 2012
© Видавництво «Полісся»,
художнє оформлення, 2012

ПЕРЕДМОВА

Реформи, що проводяться в Україні з часу набуття нею незалежності, зумовили процес входження країни в ринкову економіку, невід'ємною складовою якої є розвиток підприємництва та комерційної діяльності. Пошук шляхів покращання ситуації в соціально-економічній сфері життя сучасного українського суспільства також зумовлює актуальність звернення до історії розвитку підприємництва, його об'єктивної оцінки.

На сучасному етапі існує багато трактувань підприємництва. Так, законодавчо визначено, що підприємницька діяльність характеризується як «самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, надання послуг і заняття торгівлею з метою одержання прибутку»¹.

Підприємництво також розглядають як динамічний, активний елемент бізнесу, що являє собою ініціативну, самостійну діяльність, що здійснюється на власний ризик і під майнову відповідальність громадянами, об'єднаннями громадян з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку².

Крім того, підприємництво є особливим видом економічної активності, під якою мають на увазі доцільну діяльність, спрямовану на одержання прибутку, засновану на самостійній ініціативі, відповідальності й інноваційній підприємницькій ідеї³.

Підприємництвом визначають особливий тип людської діяльності, що зорієнтована на успіх, а отже, передусім на отримання прибутку, передбачає новаторство, як основний засіб діяльності, ґрунтується на принципах і вимогах, що найбільш повно реалізуються при товарно-грошових відносинах⁴.

---

¹ Про підприємництво. Закон УРСР. 7 лютого 1991 року. Нові Закони. – К., 1991. – С. 49.

² Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса (или как создать фирму и работать на себя). – К.: Либра, 1995. – С. 30.

³ Подсолонко В.А. та ін. Підприємництво. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 15.

⁴ Основи підприємницької діяльності та агробізнесу // За ред. М.М. Ільчука. – К.: Вища освіта, 2002. – С. 9.

Отже, підприємництво є функцією будь-якої економічної системи, але його існування залежить від громадсько-політичного середовища, яке визначає його можливості, види та мотивацію. Особливістю підприємницької діяльності є те, що у процесі реалізації інтересу в особистому збагаченні підприємець сприяє найефективнішому задоволенню потреб суспільства.

В останні десятиліття з'явилося чимало економічної, історичної і довідкової літератури, присвяченої історії підприємництва в дореволюційній Росії, в якій висвітлюються регіональні особливості його становлення та розвитку, набутий досвід і проблеми, з якими стикалися підприємці та державні органи влади, перспективи розвитку підприємництва в сучасних умовах. Наукові дослідження розкривають найважливіші аспекти багатогранної підприємницької діяльності в минулому — соціально-економічні проблеми формування й розвитку торгово-промислового класу, історію купецьких династій, становлення кредитно-банківської системи, розвиток малого і середнього бізнесу, регіональної спеціалізації виробництва тощо.

Однак потребує подальшого дослідження, перегляду застарілих стереотипів своєрідність соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., коли під впливом реформ 60-70-х рр. XX ст., особливо скасування кріпосного права, відбувалося формування ринкової економіки, активізація підприємницької діяльності

По-різному виявлялися чинники становлення і розвитку підприємництва, діяльності підприємців та їх організацій в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українських губерній. Так, у Донбасі підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Відповідно дослідники переважно висвітлюють питання становлення і розвитку промислової інфраструктури в регіоні. Підприємці півдня України, маючи легкий доступ до чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. У губерніях

Південно-Західного краю*, що спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці, цукрових буряків, картоплі та хмелю, підприємці відігравали значну роль переважно у розвитку аграрного сектора та підприємств переробної промисловості.

На даний час відсутнє узагальнене дослідження історії розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., коли були досягнуті вагомі результати підприємницької діяльності. Тому дослідник вважає доцільним продовжити вивчення проблеми розвитку підприємництва в Україні з урахуванням особливостей регіонів.

Актуальність даної теми полягає і в тому, що важливо і необхідно розкрити особливості, специфіку становлення та розвитку підприємництва з урахуванням природно-кліматичних умов, особливостей розвитку економіки, соціально-етнічного складу населення, організаційної діяльності місцевих органів влади.

Предметом дослідження є роль сільських підприємців у економічному і соціальному розвитку губерній Південно-Західного краю (1861–1914 рр.), насамперед сільського господарства і підприємств переробної промисловості, зокрема, цукрової, які займали провідне місце в економіці цього регіону. Адже до краю завжди була прикута особлива увага царської влади. З цим пов'язане утворення окремого Київського генерал-губернаторства з особливими повноваженнями у межах Волинської, Київської і Подільської губерній. Законодавство передбачало окремі положення щодо цього регіону. Тому є актуальним і цікавим вивчення економічного життя цих українських губерній у пореформений період.

Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних сторін діяльності підприємців у другій половині XIX – на початку

---

* Південно-Західний край – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії (1832–1914 рр.), об'єднувала Київську, Подільську і Волинську губернії. Офіційна назва – Київське генерал-губернаторство. – Українська Радянська енциклопедія. – Т. 8. – Вид-ня 2-ге. – К. 1982. – С. 332.

XX ст., коли відбувалися зміни у соціально-економічному житті під впливом реформ, технічного прогресу та формування нових соціальних верств, має важливе значення для визначення принципів, конкретних завдань і форм діяльності підприємців в сучасній Україні, де проводяться заходи щодо поглиблення демократичних принципів розвитку суспільства, активізації громадян у здійсненні економічних перетворень, підвищенні добробуту народу.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історія підприємництва в Україні належить до числа ще недостатньо досліджених проблем, що викликає неоднозначні, часом суперечливі оцінки істориків, економістів, політологів. Її вивчення, як і вивчення соціально-економічних процесів у цілому, проходить у своїй еволюції кілька умовних етапів. У вивченні історії підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. можна виділити чотири основних періоди: перший – друга половина XIX – початок XX ст. (до 1917 р.), другий – 20–40-і рр. XX ст., третій – 50–80-ті рр. XX ст., четвертий – 90-ті рр. XX – початок XXI ст.

Для дореволюційної історіографії були характерними праці істориків, економістів, етнографів, демографів, статистиків і публіцистів, присвячених вивченню економічного стану, соціального і національного складу населення Російської імперії та її окремих регіонів, для яких характерною є описовість і брак порівняльного аналізу. Вони розглядали питання соціально-економічного розвитку в контексті загальної характеристики певного регіону, Російської імперії взагалі, або ж подавалися лише статистичні аспекти, не вдаючись до необхідного наукового аналізу.

Значну увагу аналізу емпіричних фактографічних матеріалів вище зазначених питань приділяли фахівці Генерального штабу російської армії. Вони уклали загальні військово-статистичні збірники, в яких поряд з іншими матеріалами були вміщені й військово-статистичні огляди відомостей по губерніях Правобережної України. Зокрема, у 70-х роках XIX ст. проблеми іноземної колонізації Південно-Західного краю аналізували окремі царські чиновники, зокрема статський радник О. Воронін. Його праця «Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае» містить багату фактографію й статистичні дані, архівні

документи, що були доступні автору, а тому певною мірою мають характер першоджерела. Цінність дослідження О. Вороніна полягає й у тому, що в ньому міститься унікальний матеріал, який висвітлює процес німецької колонізації на Волині. Проте праця охоплює лише короткий період 1863 – 1871 рр., тобто початковий етап регіональної еміграції⁵.

На початку 80-х рр. XIX ст. з'явилося ряд досліджень, що мали оглядово-аналітичний, узагальнюючий характер. Насамперед до них слід віднести праці А. Забеліна⁶, в яких здійснюється спроба проаналізувати причини еміграції, географію розселення німців і чехів, показати динаміку зростання їхнього землеволодіння в губерніях Південно-Західного краю. Про чеську еміграцію на Волинь в загальних рисах йдеться в історичному нарисі, що вийшов у світ 1888 р. завдяки відомому російському діячеві П. Батюшкову⁷.

З'являються спеціальні праці Д. Воейкова і В. Загоскіна, Ю. Янсона, П. Кованька, в яких наведені документи та статистичні матеріали про землеволодіння в Україні, як в цілому, так і по певних регіонах, про соціальне становище власників землі до селянської реформи 1861 р., показані відповідні зміни, що відбулися в результаті її здійснення⁸.

В цей період створено основу джерельної бази, на якій пізніше ґрунтувалася переважна більшість досліджень. Ідеться про численні видання державної та земської статистики, а також

⁵ Военно-статистический сборник. – Вып. IV. – Россия. Составлен офицерами генерального штаба под общей редакцией Н.Н. Обручева. – СПб., 1871; Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – К., 1871.

⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. – Ч.1. – К., 1887; Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края. – Т. 7. – Киевская, Подольская, Вольнская губернии. – К., 1882.

⁷ Вольны. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888.

⁸ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867; Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб.: Изд. М. Стасюкевича, 1877. – 130 с.; Кованько П. Освобождение крестьян и обязательный выкуп. На основании архивного материала. Вырезка из журнала «Русская мысль». Кн. VI, 1912 г. – С. 1–37.

щорічну публікацію звітів про діяльність Селянського (з 1883 р.) та Дворянського (з 1886 р.) земельних банків, які відігравали важливу роль при купівлі-продажу землі⁹.

Представляють інтерес дослідження таких авторів, як П.А. Тутковський, Л.В. Ходський, в яких дається загальна характеристика стану економіки губерній Правобережної України¹⁰. Зокрема, Л.В. Ходський у своїй праці «Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование» зробив аналіз економічної суті селянської земельної реформи 1861 р., навів статистичні відомості розподілу поземельної власності на основі обслідування, проведеного в 1878-1879 рр. в 49 губерніях Російської імперії¹¹.

Варто відмітити праці А. Дем'яненка, А. Братчикова¹², в яких розкрито функціонування ярмарків, їхню роль у внутрішній торгівлі Правобережної України, проаналізовано становище харчової промисловості Правобережжя та її значення для України в цілому. Роль ярмарків, їхнє місце у внутрішній торгівлі

---

⁹ Карелин А. Общинное владение в России. – Санкт-Петербург, 1893; Исаев А.А. Настоящее и будущее русского общественного хозяйства. – Санкт-Петербург, 1890; Фортунатов А. Сельскохозяйственная статистика. – К., 1902; Скалой В.Ю. Крестьянский банк и его недоимки (1882-1892 гг.) // Очерки по крестьянскому вопросу: Собрание статей под ред. проф. Московского университета А.А. Мануилова. – Вып. II. – Москва, 1905. – С. 1-73; Никонов С.П. Крестьянский порядок и его желательное будущее. – Х., 1906; Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни. – Полтава, 1914 та ін.

¹⁰ Тутковский П.А. Антропологические этюды по Волыни. – 1915; Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. В двух томах. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1891. – Т. 1. – 266 с.; Т. 2. – С. 314 с.

¹¹ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. В двух томах. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1891. – Т. 2. – С. 9-11.

¹² Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865; Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственных и других отношениях. Выпуск 1. – Житомир, 1868.

Правобережної України вивчав В. Денисов¹³, який побіжно торкався аналізу торгівлі товарами харчової промисловості. Становище і розвиток окремих галузей харчової промисловості регіону досліджував М. Новинський¹⁴. Автор проаналізував випуск продукції винокурних заводів Волині, їхню матеріально-технічну та сировинну базу

Вийшли праці, що стосувалися безпосередньо Правобережжя або навіть окремих його частин. До проблем землеволодіння та господарювання українців і національних меншин побіжно зверталися російські вчені Л. Лічков, К. Струц, І. Толмачов, А. Велицин¹⁵. Передусім слід відзначити статтю Л. Лічкова «Юго-Западный край по данным переписи 1897 года» та короткий статистично-економічний нарис К.П. Струца «Киевская губерния и г. Киев», де висвітлено питання про національний склад Правобережжя та Київщини.

Дослідженню економічного розвитку губерній Південно-Західного краю приділяли увагу М. Симашкевич, В. Гульдман, М. Петров¹⁶. У своїх працях вони аналізують результати Всеросійського перепису населення 1897 р., наводять відомості щодо національного складу населення Правобережжя. На основі перепису 1897 р. опубліковано ряд довідкових видань, зокрема «Статистический справочник по Югу России»¹⁷, де подано дані

---

¹³ Денисов В.И. Ярмарки. – СПб., 1911.

¹⁴ Новинский М.Г. Винокурная промышленность Волынской губернии. (Оттиск из Трудов Киевского Агрономического Общества). – К., 1913.

¹⁵ Велицин А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1889. – № 2; Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – № 9; Струц К.П. Киевская губерния и г. Киев. Краткий стат.-экон. очерк. – К., 1907. – 44 с.; Толмачов И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. – Т. 1 – К., 1897.

¹⁶ Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / Изд. Подольских епархиальных ведомостей. – Каменец-Подольский, 1875; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский. Тип С.П. Киржатского, 1903. – 867 с.; Петров Н.И. Подолия. Историческое описание. – СПб. Изд. При М-ве внутренних дел, 1891. – 100 с.

¹⁷ Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910.

про господарську зайнятість, національний та конфесійний склад населення всіх українських губерній у т.ч. Волинської, Подільської та Київської. Соціально-економічним аспектам розвитку Подільської губернії присвячено роботу В. Гульдмана «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания»¹⁸. У ній автор з'ясував генезис торгівельного обігу в пореформений час, зміни у стаціонарній та ярмарковій торгівлі.

Змістовною є стаття відомого економіста і громадсько-політичного діяча М.В. Порша «Статистика землевладения 1905 г.», вона стала першою в Україні, побудованою на матеріалах багатотомного видання центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ¹⁹. У ній автор детально проаналізував зміни, що сталися у землеволодінні різних категорій власників протягом 1877-1905 рр. Аналіз еволюції земельної власності в Україні було зроблено не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Ця стаття стала логічним продовженням попередньої публікації автора «Із статистики України», підготовленої на основі даних Всеросійського перепису 1897 р.²⁰, де певне місце також відведено характеристиці приватної земельної власності в Україні, показано господарську зайнятість національних груп населення. Дослідник зазначав, що у губерніях Південно-Західного краю українці становили абсолютну більшість населення. Визначаючи ареали розселення національних меншин, він вказував, що росіян найменше мешкало на Волині та Поділлі, більшість поляків і євреїв мешкали на Київщині, Волині та Поділлі, німці і чехи – на Волині²¹.

Монографія економіста О. Зака «Крестьянский поземельный банк: 1883-1910 гг.» присвячена характеристиці діяльності

---

¹⁸ Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Изд. Подольского губернского стат. Комитета. – Каменец-Подольский, 1889. – 120 с.

¹⁹ Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. // Україна. – 1907. - № 4. – С. 146-180.

²⁰ Порш М. Із статистики України // Україна. – 1907. - № 3. – С. 20-46.

²¹ Порш М. Вказана праця. – С. 8-9.

Селянського поземельного банку наприкінці XIX – на початку XX ст.²². Автор ґрунтового дослідження не тільки детально висвітлює умови появи та діяльності банку, як фінансово-кредитної установи, але й аналізує рух цін на землю по роках, причини їх підвищення, специфіку видачі позик окремим категоріям власників тощо. Цікавий фактичний матеріал наведено з приводу махінацій чиновників банку при купівлі землі нижчими категоріями сільського населення. Аналізуючи продаж землі дворянами, автор дійшов висновку про те, що в умовах першої російської революції до традиційних економічних причин цього явища додалися й причини політичного змісту, а саме – страх перед можливістю експропріації²³.

Більш цікавими для нас можуть бути, в сенсі вивчення вказаної проблеми, дослідження А.М. Ярошевича, І.І. Засухіна²⁴, в яких висвітлюються особливості ведення сільського господарства німецькими і чеськими колоністами порівняно з господарствами українського населення. Серед них варто виділити працю економіста А. Ярошевича «Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края», який зібрав і обробив документальний матеріал, що відображає зміни у розвитку всіх галузей народного господарства на принципах підприємництва, також навів статистичні дані про кількісний склад національних груп Правобережної України, їх соціальну стратифікацію, громадське становище, господарські заняття, місця розселення по губерніях і повітах²⁵.

---

²² Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк: 1883-1910 гг. – Москва, 1911. – 607 с.

²³ Зак А.Н. Вказана праця. – С. 141-145, 339.

²⁴ Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – Б.м., 1908-1912. – Вып. 1-5. Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. Вып. 6. – К. 1913. – 29 с.; Ярошевич А.И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908-1909 гг. Т. 1. – К., 1922; Хуторские хозяйства Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908 – 1909 гг. В 2 т. – Т. 2. – К., 1911. – 309 с.; Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развиту // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – № 2. – 1910. – С. 22-40.

²⁵ Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края // Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей под редакцией А.И. Ярошевича. – К., 1913. Вып. 7.

Інший економіст І.І. Засухін у статті «Хмелеводство на Волини» відзначає роль чеських колоністів у поширенні серед місцевого українського населення Волині такої галузі сільського господарства як хмелярство.²⁶ Основним матеріалом для написання цієї праці, як і вищезгаданих, послужили результати перепису 1897 року.

Багатоплановими за змістовною спрямованістю є статті А.Ф. Селіванова «Волинская губерния», «Киевская губерния», «Подольская губерния»²⁷. *По-перше*, в них висвітлюються географічно-кліматичні особливості губерній (з розкриттям особливостей по окремих повітах). *По-друге*, вказано на існування природних копалин та показано як наявність їх впливала на економічний розвиток краю. *По-третє*, наводяться і коментуються зведені дані про чисельність населення за етнічною належністю, місцем проживання (у містах, містечках, селах та хуторах), віросповіданням, належністю до соціальних верств. *По-четверте*, охарактеризовано стан промисловості за виробничою ознакою, чисельністю працюючих; обґрунтовано висновок, що в губерніях краю в ХІХ ст. переважали дрібні, з примітивною технікою, кустарні підприємства. *По-п'яте*, наведені матеріали про підприємства, що діяли на основі переробки сільськогосподарської сировини (цукрові, винокурні, борошномельні, тютюнові, фарфорові та ін.). *По-шосте*, проаналізовано стан торгівлі (наявність дрібних крамниць; розвиток ринку; організація і проведення ярмарків. *По-сьоме*, розглянуто питання про розвиток освіти (наявність гімназій,

---

²⁶ Засухин И. Хмелеводство на Волини // Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей под редакцией А.И. Ярошевича. – К., 1913. Вып. 7. – С. 54-56.

²⁷ Селиванов А.Ф. Волинская губерния. – С. 119-124 // Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Типо – Литография И.А. Ефрона, 1892. Т. VII. – 480 с.; Селиванов А.Ф. Киевская губерния. – С. 257-260 // Энциклопедический словарь .... СПб., 1898. Т. XV. – 478 с.; Селиванов А.Ф. Подольская губерния. – С. 96-98 // Энциклопедический словарь ... – СПб., 1898. Т. XXIV. – 958 с.

реальних училищ, духовних семінарій, учительських курсів тощо).

Відомий вчений-економіст, доцент кафедри політичної економії і статистики університету св. Володимира М.І. Зібер 1869 р. опублікував брошуру «Потребительские общества»²⁸, в якій виклав суть і соціальне значення споживчої кооперації, показав основні завдання і види діяльності споживчих товариств: постачання своїм членам харчових продуктів та інших припасів, торгівля на власних складах, укладання договорів із постачальниками і утворення закладів для виробництва предметів споживання. У праці вказані українські місцевості, де діяли кооперативні товариства, зокрема на Київщині.

В інших своїх працях М.І. Зібер досліджує особливості розвитку капіталістичного виробництва у трьох його основних фазах – ремесло, мануфактура, фабрика. Аналізує різні форми обшинної господарської діяльності – полювання, рибальство, скотарство, землеробство, роботи з випалювання лісів та зрошенню полів, будівництво житла тощо. Автор робить спробу довести, що обшинні форми господарства представляють універсальні компактності економічної діяльності людських спільнот.²⁹

Окремі аспекти впливу кредитно-банківської системи на розвиток підприємництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відображені в працях про формування та функціонування кредитно-банківської системи в сільському господарстві. В ряді публікацій Д. Піхно, П. Мічуліна, А. Васильчикова, І. Левіна

---

²⁸ Зібер Н.И. Потребительские общества. – С. 613-644 / Кооперация. Страницы истории. М.: ИНФРА-М, 2003.– 798 с.

²⁹ Зібер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. Очерки первобытной экономической культуры. 2-е изд., испр. – Санкт-Петербург, 1899. – 574 с.; Зібер Н.И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. – 3-е изд. – С.-Пб.: Т-во И.Д. Сытина. Отд. Н.А. Рубакина, 1897. – 548 с.; Зібер Н.И. Собрание сочинений. – СПб., 1900. Т. 1: Вопросы землевладения и промышленности. – 708 с.

висвітлюється діяльність Селянського поземельного банку, цьому періодично присвячувалися спеціальні оглядові матеріали³⁰.

У працях І. Рудченка, Т. Осадчого проаналізована аграрна політика царського уряду, показано стан дворянського землеволодіння, розкрито певні аспекти підприємництва в розвитку аграрного сектора Південно-Західного краю Ці роботи містять значну фактологічну інформацію про аграрну історію краю³¹.

Особливості поступу підприємництва у процесі здійснення буржуазних реформ 1860-70-х рр., столипінської аграрної реформи початку ХХ ст. побіжно відображено у працях А. Кауфмана, С. Прокоповича, С. Булгакова, І. Чернишова, Й. Огановського, В. Дроздова, В. Святловського, Є. Постенкова, А. Цехановського³².

На особливу увагу заслуговує монографія В.В. Святловського «Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.)»³³. Вона стала своєрідним підсумком багаторічної

---

³⁰ Пихно Д.И. Комерческие операции Государственного банка. – К., 1876; Мичулин П.П. Наша банковская политика. – Харьков, 1904; Васильчиков А. Мелкий земельный кредит. – СПб, 1886; Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. – Том I. – П-г, 1917; Обзор деятельности крестьянского Поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906-1910 гг. – СПб., 1910.

³¹ Рудченко И.Я. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К., 1882. – 180 с.; Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.

³² Кауфман А. Аграрный вопрос в России. Курс пед. у-та. – Изд. 2-е. – М., 1918. – 167 с.; Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства. – М., 1912. – 223 с.; Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие. – СПб, 1909 – 1914. В 2-х т.; Чернишев И.В. Община после 9-го ноября 1906 г. (по анкете Вольного Экономического общества). – Пгр., 1917; Огановский Й. Аграрная эволюция в России после 1906 г. – М., 1918; Дроздов В.П. Около земли. Очерки по землеустройству. – М., 1909; Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России. СПб., 1911; Постенков Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – М., 1891; Цехановский А.Ю. Исторический обзор свекло-сахарной промышленности (1800-1904). – К. 1904.

³³ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). – Изд. 2-е, пересмотр. и доп. – СПб., 1911. – 152 с.

діяльності дослідника на посаді керівника спеціального підрозділу («Особого совещания») при департаменті окладних зборів міністерства фінансів, яке впродовж багатьох років займалося підготовкою та виданням «Материалов по статистике движения землевладения в России», в якому відображено купівлю-продаж земельної власності з 1863 по 1910 рр. Автор детально розповідає про історію та методика роботи над підготовкою відповідного статистичного матеріалу. Окрім того, у роботі дано кваліфікований аналіз історії даного питання у Західній Європі, а також ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів ЦСК МВС 1877, 1887 і 1905 рр., огляд руху дворянського й селянського землеволодіння у 1863-1910 рр. тощо.

Монографія В. Святловського – одна із найзмістовніших праць, присвячених купівлі-продажу землі, у тому числі й на українських землях, яка й сьогодні не втратила свого наукового значення. Вона забезпечена цікавими статистичними додатками, в яких відображено динаміку земельної власності впродовж 1863-1902 рр. Можна сказати, що дана праця підбила певний підсумок під науковою розробкою проблеми ринкових поземельних відносин кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. опубліковано ряд офіційних документів³⁴, в яких міститься фактологічний матеріал та даються певні оцінки результативності згаданих реформ. 1915 р. з'явилася підбірка законодавчих актів про купівлю-продаж та оренду землі, упорядкована О. Тютчевим на основі Зводу законів Російської імперії³⁵. Уже після повалення самодержавства

---

³⁴ Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства. Приложение II, отд. V. – СПб., 1879; Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Вып. I-III. – СПб., 1903.

³⁵ Тютчев А.П. Покупка, продажа и аренда земель. – Петроград, 1915.

та в роки громадянської війни, ряд брошур і статей були підготовлені як російськими³⁶, так і українськими³⁷ авторами.

Підприємницькі засади господарювання в губерніях Південно-Західного краю швидкими темпами розвивалися у другій половині XIX – на початку XX ст., коли в Російській імперії утверджувалися ринкові відносини. Цьому сприяли природно-кліматичні особливості краю, наявність на території цього регіону різноманітних природних ресурсів (корисних копалин, лісів, річок), певні етнічні і демографічні чинники, про що йдеться у ряді праць довідкового характеру.³⁸ В довідковій літературі подаються статистичні дані про розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, транспорту, а також дані демографічного характеру.

Серед праць, які містять значний статистичний матеріал, слід виділити трьохтомне видання «Вся Россия» (1912-1913).³⁹ У першому томі є нарис А.І. Ярошевича «Юго-Западный край», а

---

³⁶ Александров [без ініціалів]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. – Петроград, 1917; Рихтер Д.И. Сколько земли в России и кто этой землёй владеет. – Петроград, 1917 та ін.

³⁷ Васр М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. – К., 1917; Ковалевський М. Про нарізку землі. – Кам'янець-Подільський, 1919.

³⁸ Семенов П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи – СПб, 1873; Список фабрик и заводов Европейской России (Под ред. В.Е. Варвари). – СПб., 1903. – 838 с.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – СПб, 1909; Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской на 1906 – 1907 гг. – К. 1906 – 1907; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К., 1914. – С. 70–96; Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. – Житомир, 1914; Памятная книжка Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1914; Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915.

³⁹ Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли, с/хоз., администрации, представителей общественной и частной службы и экономической деятельности и др. / Под ред. профессора Л.Н. Яснопольского. – К.: Изд-е т-ва Л.М. Фиш, 1912 (т. I, II), 1913 (т. III). – 4350 с.

також нариси про міста Київ, Житомир, Бердичів. У другому томі у фабрично-заводському відділі вміщено відомості про фабрики і заводи із зазначенням прізвищ власників, місця розташування, року заснування, чисельності робітників, річного обороту, механічного обладнання. У сільськогосподарському відділі вміщено відомості про землевласників всіх губерній; сільгосптовариства, земські сільгосподарські склади та ін.

Видання «Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга»⁴⁰ складається з двох частин. В першій частині наводиться детальна характеристика економічного життя Південно-Західного краю шляхом загального огляду, статистичних нарисів, що присвячені висвітленню різних галузей промисловості, торгівельної діяльності, шляхів сполучення, кооперації.

Друга частина складена за географічною системою, головний принцип якої – за одиницю дослідження взято кожний населений пункт, незалежно від його масштабів. Редакція включила у видання 2,5 тис. населених пунктів трьох губерній – Київської, Подільської, Волинської. По кожному пункту наведені дані про його населення і всі наявні у ньому адміністративні і громадські заклади, промислові і торгівельні підприємства та інша інформація.

Обширний статистичний матеріал по кустарній промисловості Південно-Західного краю міститься у спеціальних виданнях і статтях.⁴¹ Зокрема, у двохтомному виданні «Кустарная промышленность в Киевской губернии» наведені підсумки

---

⁴⁰ Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1914.

⁴¹ Кустарная промышленность в Киевской губернии / В 2-х томах. – К., 1912. т. 1. – 320 с.; т. 2. – 111 с.; Кустарные промыслы у Волынской губернии по данным сельско-хозяйственной статистики. Изд-е Волынского губернского земства. – Житомир. 1914. – 41 с.; Прусевич О. Кооперация среди кустарей Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 12; Прусевич О. Ткачество в школах и учебно-показательных мастерских Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 23; Прусевич О. Кустарная промышленность в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 14.

анкетного і місцево-територіального обстеження, проведеного Київською губернською земською управою, які свідчать, що кустарні промисли на початку ХХ ст. мали масовий характер, для значної частини населення нерідко були єдиним засобом до існування. У кожному із селищ губернії були різні промисли, населення яких становило майже третину усього населення губернії.⁴²

Майже в кожному українському селі були вітряки і млини, рудні, кузні та гончарні, винниці, броварні, олійні та бджолярні. Найбільший розвиток отримали промисли з обробки тканин, дерева, шкіри, металу, прута, глини, каменю, виготовлення одягу, лісові промисли тощо, в основному були спрямовані на виготовлення виробів, які задовольняли потреби місцевого ринку.

В працях В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Суботіна та ін. розглядалися питання національної політики російського царизму, досліджувалася національна структура населення України і, зокрема, роль різних етносів у соціально-економічному розвитку Правобережжя ХІХ – початку ХХ ст.⁴³.

Зокрема, дослідження дворянства Правобережної України здійснював В. Антонович. Особливу увагу в його працях приділено стосункам між поляками та українцями, аналізу господарського життя магнатів та шляхти на Волині у 60-80-х рр. ХІХ ст.⁴⁴ Подвижницьку роботу з вивчення краю провів відомий український етнограф П. Чубинський, який, здійснивши три експедиції по території Південно-Західного краю, зібрав цінний фактичний і статистичний матеріал із життя етнічних груп регіону та систематизував його у спеціальному

---

⁴² Кустарная промышленность в Киевской губернии ... – Т. 2. – С. 11.

⁴³ Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – Кн. 7. – С. 113-179; Субботин А.П. Еврейській вопрсь въ его правильномъ освещеніи. – СПб., 1903. – 123 с.

⁴⁴ Антонович В.Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извл. из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1867; Його ж. Дворянство Вольнской губернии. – Житомир, 1867.

томі видання⁴⁵. Він одним із перших зробив спробу показати сферу зайнятості, розкрити особливості господарювання національних меншин. У «Нарисі ополячення Південно-Західного краю» дослідник указував на визначальну роль польської еліти в регіоні⁴⁶.

До проблем польської національної общини звертались як науковці, так і публіцисти. Прикладом цьому може служити брошура «Польские колонии в Юго-Западном крае на счет русской казны». Хоча брошура має явне протипольське спрямування, однак вона певною мірою висвітлює і таку проблему, як наділення дрібної польської шляхти відчуженою від поміщиків землею згідно закону 1885 р.⁴⁷.

На основі різноманітного статистичного матеріалу аналізували становище іноземних колоністів у Південно-Західному краї такі російські дослідники, як Е. Картовець, С. Корф і С. Громачевський⁴⁸, окремі їх оцінки самого процесу колонізації та його наслідків відзначаються об'єктивністю та виваженістю й заслуговують на увагу. У своїх працях автори висвітлили політику самодержавства щодо зменшення впливу польських землевласників в регіоні, приділили увагу аналізу законодавчої бази трансформації південно-західного шляхетства в дворянство, розкрили вплив обмежувальних законів про землеволодіння на зміну чисельності польського населення краю у другій половині XIX ст.

---

⁴⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западном крае, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – Т. 7. – СПб., 1872.

⁴⁶ ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 53. – Спр. 353.

⁴⁷ Польские колонии в Юго-Западном крае на счет русской казны. – К., 1910.

⁴⁸ Картовец Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1877; Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855. – СПб., 1906. – 720 с.; Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб, 1904. – 173 с.

Про етнічний аспект підприємницької діяльності йдеться у праці А.П. Суботіна «Єврейській вопросъ въ его правильномъ освещеніи»,⁴⁹ в якій він наводить оцінки І.С. Бліоха комерційної діяльності євреїв, що спростовують офіційні дані стосовно того, що євреї, складаючи 10-12 % усього населення, серед торговців становили 75 %. До того ж, вносили в цю сферу не завжди високоморальні засоби конкурентної боротьби.

Увагу багатьох дослідників привертала єврейські землеробські колонії. Так, І. Кальберін описує економічний стан фастівських та чигиринських єврейських землеробських колоній Київщини, що дає змогу уявити загальне становище господарств євреїв-колоністів, які створювались у царській Росії. Дослідник подає досить детальну інформацію щодо стратифікації колоністів, кількості землі, худоби, інвентаря, яким вони володіють.⁵⁰

В історичному, економічному і побутовому відношеннях представляють інтерес статистичні нариси, газетні статті Л.І. Похилевича, К.П. Сулими, О.І. Косича та огляди, записки різних комісій, які вивчали господарства Південно-Західного краю.⁵¹

Зокрема, в праці Л.І. Похилевича «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» подається короткий огляд історії заснування та розвитку міст і сіл Київської губернії, яка і нині

---

⁴⁹ Суботин А.П. Еврейский вопросъ въ его правильномъ освещеніи. – СПб., 1903. Б. м., Б. г. – 123 с.

⁵⁰ Кальберин И. Фастовские и чигиринские еврейские земледельческие колонии. – К., 1905. – С. 18.

⁵¹ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 764 с.; Похилевич Л. О землевладении в Киевской губернии. Под сим рукописным названием соединены автором в одном переплете три печатные брошюры: а) Список землевладельцев 8-ми уездов Киевской губернии – 53 с.; б) Роспись землевладения в Радомисльском уезде Киевской губернии – 24 с.; в) Роспись землевладения в уездах Киевской губернии – 65 с. – К., 1882-1885; Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – 305 с.; Сулима К.П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении. – Киевлянин. – 1892, 10 июня. - № 159; 17 июня. - № 166; Косич А.И. г. Бердичев и Бердичевский уезд. – К., 1901. – 43 с.; Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 66 с.

може слугувати довідником для тих, хто цікавиться історією минулого. Стаття К.П. Сулими «Свеклосахарное производство в санитарном отношении» містить цінні матеріали, зібрані самим автором, який вивчав санітарні умови життя робітників на багатьох заводах.

Значним у вивчення історії харчової промисловості є внесок М.О. Толпигіна⁵². Його перу належить більше сотні праць, що містять чисельний статистичний матеріал з проблем становища і розвитку харчової промисловості. Вивченню розвитку цукрової промисловості присвячено роботу К. Воблого⁵³. У ній простежено зародження цукрової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівля цукром, становище робітників та службовців, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо. Однак поза увагою автора залишилися питання формування буржуазії, робітників і технічної інтелігенції.

Увагу вчених привертало питання щодо ролі іноземних капіталів в економічному розвитку Росії. В цьому плані, вагоме значення до цього часу зберігають статистико-економічні праці П.В. Оля⁵⁴, який підрахував розмір іноземного капіталу за низку років по всім галузям народного господарства дореволюційної Росії. Цифри П.В. Оля широко використовувалися радянськими дослідниками.

За роки радянської влади історія підприємництва в Україні подавалася переважно у контексті гноблення, експлуатації власником найманих трудівників, але таке одностороннє бачення цього економічного явища не розкривало його багатогранності. Праці радянських дослідників характеризуються різкою критикою

---

⁵² Толпыгин М.А. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906-1907 гг. – Выпуск. I. – К., 1908. Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России с 1-го декабря 1908 г. по 1-е декабря 1909-10 гг., по данным собранным Акцизным Ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. Изд-е Отделения Императорского русского технического общества. – Т. XL. – 1910, 1 марта. - № 3.

⁵³ Воблий К.Г. К вопросу о причинах современной дороговизны. – К., 1915.

⁵⁴ Оля П.В. Иностранные капиталы России. – П-г., 1922; Оля П.В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве дореволюционной России. – Л., 1925.

усіх, без винятку, законодавчих актів царського уряду, включаючи і тих, в яких були визначені заходи щодо напрямів та форм стимулювання розвитку підприємництва в конкретних регіонах Росії, в тому числі і в Україні. Тематикою, що превалювала, було вивчення історії робітничого класу, його формування, пролетарського і селянського руху тощо.

Це був найбільш складний період як для історичної науки взагалі, так і для вивчення означеної проблеми зокрема. Розбалансованість архівної справи, внутрішньополітична боротьба та небезпека нової зовнішньої загрози – ці та інші фактори аж ніяк не сприяли плідній науковій роботі.

Тим не менше, 1920-ті рр. позначилися появою цілого ряду публікацій, проте головний об'єкт нашого дослідження висвітлювався побіжно, зокрема в контексті розробки участі селянства у суспільно-політичному русі початку ХХ ст. Автори торкалися проблем еволюції земельної власності та ринкових поземельних відносин, у тому числі й у межах України.

Слід перш за все відзначити праці істориків та економістів, провідних на той час вчених Л. Хрящової⁵⁵, О. Чайнова⁵⁶, П. Маслова⁵⁷, О. Шестакова⁵⁸ та інших, різнопланові дослідження яких містили цінний фактичний матеріал із багатьох проблем соціально-економічної історії. Зокрема, в брошурі Л. Хрящової «Группы и классы в крестьянстве» чи не вперше в історичній науці було дано характеристику найзаможнішого прошарку тогочасного сільського населення – куркульства⁵⁹.

Впродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. серйозна наукова розробка аграрних проблем фактично припинилася.

---

⁵⁵ Хрящёва Л.И. Группы и классы в крестьянстве: К XIII съезду РКП(б). – Москва, 1924.

⁵⁶ Чайнов А., Студенский Г. История бюджетных исследований. – Изд. 2-е, доп. – Москва, 1922.

⁵⁷ Маслов П.П. Крестьянское движение в России: Аграрный вопрос в России: В 2 кн. – Кн. 1. – Москва, 1923.

⁵⁸ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 г. – Москва, 1927.

⁵⁹ Хрящёва Л.И. Вказана праця. – С. 39.

Винятком стали праці В. Погребинського, В. Мороховця, Н. Шахназарова, П. Єфремова та Ф. Лося⁶⁰, в яких побіжно згадується і питання купівлі-продажу поміщицької землі. І тільки на рубежі 1940-1950-х рр. з'являються ґрунтовні праці П. Ляценка, С. Покровського та П. Хромова.⁶¹ (П. Ляченко підготував черговий том з історії народного господарства СРСР, а С. Покровський – монографію про економічний розвиток Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.). В них певне місце відведено характеристиці еволюції земельної власності, у тому, числі й на українських землях.

Найбільш плідним у науковому аспекті вивчення ринкових відносин в Україні, був початок 1950-х – кінець 1980-х рр. До цього спричинилося закінчення війни, розвінчання культу особи Й. Сталіна, початок «відлиги» у суспільному житті тощо. До наукової роботи повернулася значна частина вчених, репресованих у сталінські часи. Провідні наукові установи поповнилися талановитою молоддю. Все це створило належні умови для плідних наукових осмислень різних проблем соціально-економічної історії. Щоправда більшість авторів, чії роботи з'явилися у 1950-х рр., мало торкалися проблем саме підприємництва, розвитку ринкових відносин в народному господарстві⁶². Як правило, вони лише згадували їх у контексті

---

⁶⁰ Погребинський О. Століпінська реформа на Україні. – Х., 1931. – 128 с.; Шахназаров Н.Д. «Крестьянская реформа» 1861 года и крестьянство после «освобождения». – Ленинград, 1934; Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. – Москва, 1941; Лось Ф.С. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – 139 с.;

⁶¹ Ляченко П.И. История народного хозяйства СССР. – Т. II: Капитализм. – Москва, 1948; Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М.: Международная книга, 1947. – 403 с.; Хромов П.А. Экономическое развитие России в ХІХ – ХХ веках: 1800-1917. – Москва, 1950.

⁶² Горбатюк В.П. Развитие капитализма в земледелии и буржуазное разложение крестьянства на Украине во второй половине ХІХ века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; Гирич М.И. Революционное движение на Левобережной Украине в 1904 году: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки (АН СССР). – Т. 38. – Москва,

вивчення передісторії та історії першої російської революції, робітничого та селянського руху тощо.

Значна кількість праць радянських істориків присвячена темі розкладу феодално-кріпосницьких відносин, суспільного розвитку українських земель кінця XIX – початку XX ст. Серед них слід виділити праці П. Зайончковського, М. Лещенка, Д. Пойди, в яких розглядаються особливості проведення реформи 1861 р. на Правобережжі, що переслідувала мету збільшення російського землеволодіння⁶³.

У масштабах України дослідження еволюції дворянського землеволодіння в пореформенний період аналізували Л. Іванов, Р. Попова. Вони висвітлювали такі аспекти, як дворянське землеволодіння та підприємництво, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем⁶⁴. С. Макарчук характеризує

1951. – С. 154-175; Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905-1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Т. 49. – Москва, 1954. – С. 165-201; Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX века (конец XIX ст. – 1904 г.). – К., 1955; Рубач М.А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Т. 60. – Москва, 1957. – С. 176-214; Бедин В.В. Крестьянство Полтавской губернии накануне движения 1902 г. // Научные доклады высшей школы. – 1958. - № 3. – С. 68-82; Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. – Москва, 1958; Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959; Гусятников П.С. Назревание революционного кризиса в России в начале XX века. – Москва, 1959; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. – К., 1959 та ін.

⁶³ Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М.: Соцэргиз, 1958. – 470 с.; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 524 с.; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – 165 с.

⁶⁴ Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства, революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312-357; Попова Р.С. Помещичье предпринимательство в период кризиса

етносоціальні та національні процеси на Волині у тісному зв'язку з особливостями землеволодіння в краї, яке власне і викликало ці процеси і, врешті, саме видозмінювалося під їх впливом⁶⁵.

Окремо зверталась увага на дослідження історії селянства, переважно кріпосного, його боротьби за поліпшення свого соціально-економічного становища. Ряд опублікованих праць, що присвячені загальним проблемам економічного розвитку України в ХІХ – на початку ХХ ст., містять багатий фактичний матеріал. Це, в першу чергу, фундаментальні дослідження І.О. Гуржія, Ф.Є. Лося, О.О. Нестеренка⁶⁶, а також монографії М. Лещенка і В. Теплицького⁶⁷ та ін.

О.О. Нестеренко в своїй праці «Розвиток промисловості на Україні» аналізує економічні закономірності розвитку різних галузей промисловості в умовах завершення промислового перевороту, особливості державного монополістичного капіталізму в Україні. У першій частині праці висвітлюються питання розвитку промисловості від ремесла до фабрики.

феодально-крепостнических отношений // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск. 1981. – С. 146-153.

⁶⁵ Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов. 1983. – 255 с.

⁶⁶ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К.: Держполітвидав, 1954; Лось Ф.Є. Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце ХІХ – начале ХХ ст. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.; Лось Ф.Є., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ в. – М.: Госполитиздат, 1954. – 306 с.; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні [В 3 ч.]. Ч. 1. Ремесло і мануфактура / Відп. ред. Л.Е. Горелік. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.; Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / Відп. ред. Л.Е. Горелік. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.; Ч. 3. – К.: Наукова думка, 1966. – 488 с.

⁶⁷ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі домонополістичного капіталізму (60-90-і рр. ХІХ ст.). – К., 1956. – 188 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1959. – 307 с.

Зокрема, подається комплексна таблиця «Відомість про фабрики і заводи, що діяли в Україні у 1858 році». В ній відображені й дані про спрямованість промислових підприємств, кількість і чисельність працівників у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Ряд даних дозволяє стверджувати, що в дореформений період в цих губерніях переважали невеликі підприємства, кожне з яких виготовляло незначну кількість виробів. При цьому досить широкого розвитку набули кустарні промисли, які переробляли сільськогосподарську продукцію. Зокрема, у Волинській губернії, на 10 тютюнових підприємствах працювало 10 осіб., в 3 красильних – 15, в 3 миловарнях – 6, в 2 олійницьких – 4, на 3 черепичних заводах – 20, 6 вапняних – 38, 10 пивоварнях – 42 особи⁶⁸.

У другій частині праці автор досліджує розвиток промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Праця написана, головним чином, на архівних джерелах і дає змогу аналізувати виникнення і розвиток різних напрямів підприємництва в губерніях Південно-Західного краю. Досліджуючи становище різних галузей промисловості, О.О. Нестеренко робить висновок, що «цукрова промисловість України на кінець XIX ст. в групі виробництв харчової промисловості вийшла на перше місце. Концентрація виробництва досягла великих масштабів, на основі чого виникла цукрова монополія, яка почала відігравати в дальшому розвитку цукрової промисловості вирішальну роль». В цей період «перше місце в Росії за кількістю виробленого цукру посідала Київська губернія, затим – Подільська, потім – Харківська, Курська, Волинська, Чернігівська, Тамбовська, Воронежська, Полтавська»⁶⁹. Автор називає ряд підприємців, аналізує чинники їхнього економічного успіху.

---

⁶⁸ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Частина 1. – С. 245-248, 310-311, 444-446, 449-452, 490.

⁶⁹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Частина 2. – С. 131-133.

Більш предметно проблема купівлі-продажу землі згадується в дослідженнях відомого українського вченого М.Н. Лещенка. Спираючись головним чином на дані «Статистики землевладення 1905 г.» М.В. Порша, автор дає характеристику еволюції, головним чином, селянської та поміщицької земельної власності в Україні на рубежі XIX-XX ст. Цікавим з наукового погляду є його висновок про поступове зменшення площі земельних володінь в особистих приватних власників при одночасному їх зростанні у власності різноманітних громад і товариств⁷⁰. Автор підкреслює, що в умовах селянського малоземелля, яке було особливо гострим на Правобережній Україні, для сільської бідноти набувала великого значення купівля поміщицької землі, але такою можливістю могла скористатися лише незначна група заможних селян⁷¹.

Висновок про те, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства, М.Н. Лещенко продовжував розвивати ці питання в інших своїх узагальнюючих працях⁷². На жаль, окрім дворян та селян, у них практично відсутні характеристики інших приватних і колективних земельних власників. Однак це, скоріше за все, пояснюється специфікою наукових досліджень автора, присвячених селянському рухові другої половини XIX – початку XX ст., і аж ніяк не применшує його внеску в наукове висвітлення еволюції земельної власності шляхом її купівлі-продажу.

---

⁷⁰ Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955. – С. 37.

⁷¹ Лещенко М.Н. Вказана праця. – С. 45-46.

⁷² Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. – С. 26-27; Лещенко М.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX в.). – К., 1959. – С. 433-446; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968. – С. 17-24; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С. 37-61; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 47, 63-64.

Грунтовно проблема перерозподілу земельної власності висвітлена у монографії ще одного українського вченого В.П. Теплицького, присвяченій скасуванню кріпосного права в Україні та вивченню аграрних відносин у післяреформений період. Автор зібрав цікавий фактичний матеріал, який дозволяє скласти об'єктивне уявлення про ринковий рух земельної власності, який називає «мобілізацією», його характер і напрямки, специфіку в окремих районах тощо. Заслужовують на увагу його висновки про існування паралельно з офіційною мобілізацією земельної власності мобілізації фіктивної, без належного оформлення купчих актів, а також прихованої мобілізації надільних земель⁷³. Монографія В.П. Теплицького містить найзмістовнішу інформацію про досліджувану нами проблему серед усіх інших праць, які з'явилися впродовж 1950-х рр. Більшість же авторів торкалася ринкових поземельних відносин в Україні лише побіжно, в контексті вивчення інших проблем аграрної історії.

Така ж приблизно тенденція була характерна й для досліджень 1960-1970-х рр. Дослідники здебільшого лише побіжно торкалися проблеми мобілізації земельної власності та її ринкового характеру або згадували про її існування в контексті більш масштабних досліджень⁷⁴. Однак на відміну від 1950-х рр. науковий інтерес до проблеми помітно зріс.

---

⁷³ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С. 150, 162.

⁷⁴ Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период: 1866-1900 гг. – Днепропетровск, 1960; Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – Москва: Просвещение, 1968; Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961; Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965; Литвак Б.Г. Русская деревня в реформе 1861 г.: Чернозёмный центр 1861-1895 гг. – Москва, 1972; Ливерычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861-1900. – Москва, 1974; Корелин А.Г. Дворянство в пореформенной России: 1861-1904 гг. – Москва, 1979; Спицький В.С. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901-1904 рр. – К., 1978 та ін.

Серед дослідників, які зверталися у своїх наукових розвідках до проблеми ринкових поземельних відносин, як до важливої складової розвитку капіталізму в сільському господарстві, варто згадати С. Дубровського і М. Рубача⁷⁵. При цьому увага науковців зосереджувалась головним чином на знищенні за допомогою ринку залишків феодально-кріпосницького землеволодіння – процесу, влучно названого С.М. Дубровським «відокремленням землеробства від землеволодіння»⁷⁶.

1962 р. була опублікована стаття М.С. Симонової, в якій розглядається проблема мобілізації надільної селянської землі в роки Столипінської аграрної реформи⁷⁷. Присвячена загалом російським губерніям, стаття між тим містить ряд додатків, у яких є інформація й щодо України. Певне місце ринковим поземельним відносинам, в тому числі й в Україні, відведено у ґрунтовних монографічних дослідженнях П.М. Першина⁷⁸, який дійшов висновку про те, що земельний голод змушував селянські маси

---

⁷⁵ Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма (две социальные войны) // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. – Москва, 1962. – С. 5-44; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975; Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. - Москва, 1962 – С. 45-63.

⁷⁶ Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России ... – С. 28.

⁷⁷ Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V: К семидесятилетию доктора исторических наук В.К. Яцунского. – Москва, 1962. – С. 398-458.

⁷⁸ Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959; Першин П.М. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2 кн. – Кн. 1: От реформы к революции. – Москва, 1966.

«виплачувати землевласникам високі земельні ренти як при продовольчій оренді землі, так і під час її купівлі»⁷⁹.

Не залишив поза увагою проблему ринкових поземельних відносин і ще один відомий тогочасний дослідник С.П. Трапезников. «Однією з перших ознак проникнення торгового капіталу в землеробство Росії, - писав він, - був посилений рух земельної власності, перетворення землі на об'єкт купівлі й продажу»⁸⁰. Характеризуючи цей процес, він зумів показати, що активне прилучення селянства до ринкових поземельних відносин виявлялося не лише у безпосередній купівлі земельних ділянок, а й у посередницькій діяльності під час її купівлі-продажу з боку окремих селян. «Таким чином, у ході мобілізації земельної власності, на селі виникла нова соціальна фігура у особі купця-лихваря, земельного торговця. Звичайно, ці паразитичні елементи менш всього мали справу із землеробським виробництвом, для них земля була лише об'єктом купівлі та продажу з метою нагромадження капіталу»⁸¹.

В Україні дану проблему продовжували розробляти І.О. Гуржій та П.П. Теличук. Щоправда, І.О. Гуржій вивчаючи український ринок узагалі, обмежився лише наведенням констатуючого матеріалу про заставу поміщицьких маєтків у банківських установах та характеристикою руху приватного землеволодіння⁸². Зате П.П. Теличук присвятив цьому питанню майже цілий розділ⁸³, в якому автор глибоко аналізує розподіл земельної власності в Україні на початку ХХ ст., стан селянського землеволодіння загалом, у тому числі й приватної власності селян на землю по повітах і губерніях⁸⁴. Характеризуючи безпосередньо

⁷⁹ Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Кн. 1. – С. 82.

⁸⁰ Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2 т. – Изд. 2-е, доп. – Т. 1: Ленинские аграрные программы в трёх русских революциях. – Москва, 1976. – С. 32.

⁸¹ Трапезников С.П. Вказана праця. – С. 34.

⁸² Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.

⁸³ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 189 с.

⁸⁴ Теличук П.П. Вказана праця. – С. 46-47.

мобілізаційні процеси, він наводить цікаві дані щодо розміру землі, яку селяни купували в 1905 р., визначає питому вагу різних категорій купівлі землі, групує угоди на землю за розмірами купівель тощо. Глибокому аналізу піддав автор специфіку ринкових поземельних відносин у різних районах України. Це дозволило йому стверджувати, що «процес утворення буржуазної приватної власності на землю в пореформений період відбувався неоднаково в різних районах України»⁸⁵.

Багато цікавого фактичного матеріалу, у тому числі й про мобілізацію земельної власності, наведено також у колективній монографії Ф. Лося та О. Михайлюка, присвяченій селянському рухові в Україні у 1907-1914 рр.⁸⁶, в ряді тогочасних узагальнюючих академічних видань⁸⁷ та інших публікаціях. Окремих сторін зазначеної проблематики торкаються у своїх роботах історики О.Г. Лугова, В.Я. Лаверичев, Л.Г. Мельник, Л.І. Гайдай.⁸⁸

Своєрідним апогеєм у вивченні мобілізації земельної власності та ринкових поземельних відносин у зазначений період став науковий доробок видатних радянських учених-аграрників І. Ковальченка та А. Анфімова. На початку 1970-х рр. з'явилася стаття І. Ковальченка, присвячена аграрному ринку та характеру аграрного ладу Європейської Росії в кінці XIX – на початку XX ст., яка підбила підсумок його попереднім дослідженням, проведеним у 1969-1970 рр.⁸⁹. Автор чітко сформулював тезу про необхідність всебічного конкретного аналізу аграрного ладу в

---

⁸⁵ Теличук П.П. Вказана праця. – С. 50, 51, 59.

⁸⁶ Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907-1914. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.

⁸⁷ Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1. – К., 1967; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 3, 4. – К., 1978.

⁸⁸ Лугова О.Г. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.; Лаверичев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенный период России (1861-1900 гг.). – М.: Шмель, 1974. – 252 с.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во КДУ, 1972; Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України. – Український історичний журнал. – 1982. - № 7. – С. 116-123.

епоху капіталізму, одним із шляхів якого є вивчення аграрного ринку⁹⁰. І. Ковальченко вважав земельний ринок однією із найважливіших складових аграрного ринку. Адже, як зазначає сам автор статті, в основу аналізу процесу формування аграрного ринку ним було покладено вивчення цін, у першу чергу, на землю, потім – на тяглову худобу й робочу силу в сільському господарстві кінця XIX – початку XX ст.⁹¹. Земельний ринок європейської частини Росії в цей період, підкреслював він, мав помітно вужчу базу, ніж ринки засобів виробництва й робочої сили. Адже «у вільному товарообігу перебували лише приватновласницькі землі, більша частина яких належала дворянству». Поряд із вузькістю соціально-станової бази земельного ринку, зазначав далі автор, іншою його особливістю було те, що головні продавці землі – дворяни – збували її великими ділянками, що значно обмежувало чисельність платоспроможних покупців, тобто ще більше звужувало земельний ринок⁹². Далі у статті подано ґрунтовний науковий аналіз цін, у тому числі й на землю в межах українських губерній. Фактично це було перше серйозне науково-теоретичне обґрунтування проблеми земельного ринку як важливої складової ринку аграрного, було визначено напрямки його вивчення й окреслено відповідне коло джерел.

Викладені у статті теоретичні положення й відповідний фактичний та статистичний матеріал, поданий у порівнянні з рядом інших країн Європи, став основою для підготовки І. Ковальченком та Л. Миловим великої узагальнюючої праці про еволюцію всеросійського аграрного, в тому числі й земельного

---

⁸⁹ Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. – 396 с.; Ковальченко И.Д., Милов Л.В. О принципах исследования процесса формирования всероссийского аграрного рынка (XVIII-XX вв.) // История СССР. – 1969. - № 1. – С. 27-57; Ковальченко И.Д. В.И. Ленин о характере аграрного строя капиталистической России // Вопросы истории. – 1970. - № 3. – С. 30-51.

⁹⁰ Ковальченко И.Д. Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX – начале XX // История СССР. – 1973. - № 2. – С. 42.

⁹¹ Ковальченко И.Д. Вказана праця. – С. 44.

⁹² Там само. – С. 46.

ринку XVIII – початку XX ст.⁹³. У ній автори узагальнили й значно розширили напрацьований раніше фактичний матеріал, глибоко проаналізували розміщення землеволодіння та його станову структуру. Тобто ті фактори, які «суттєво впливали на формування земельного ринку»⁹⁴. Всебічному науковому аналізу було піддано також рух земельної власності впродовж тривалого післяреформеного періоду, рівень, динаміку й варіації цін на землю та інші важливі складові земельного ринку на тлі його загальної еволюції. При цьому чи не вперше в історичній науці для масштабної характеристики соціально-економічних процесів учені широко застосували математичні методи опрацювання масового статистичного матеріалу⁹⁵.

Помітний внесок у вивчення проблеми купівлі-продажу землі, у тому числі й у межах України, належить ще одному з відомих дослідників аграрної історії, провідному вченому-аграрнику 1960-1980-х рр. А.М. Анфімову. Уже в одній із перших своїх узагальнюючих праць, присвяченій життєдіяльності села в роки Першої світової війни, автор глибоко аналізує стан землеволодіння в межах губерній європейської частини Росії, а також категорії та групи (за розміром земельних володінь) приватних землевласників⁹⁶. Відзначаючи традиційне переважання продажу земельної власності дворян, учений звертає увагу на більш інтенсивний характер її мобілізації перш за все у районах підвищеної активності селянського руху, внаслідок чого протягом 1906-1914 рр. було зроблено суттєвий крок на шляху до перетворення станового землеволодіння в безстанове⁹⁷.

У монографії наведено й багато інших цікавих суджень, висновків та красномовних фактів, які всебічно характеризують еволюцію процесу мобілізації земельної власності в роки Першої

⁹³ Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – Москва, 1974.

⁹⁴ Там само. – С. 254.

⁹⁵ Там само. – С. 255-282.

⁹⁶ Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). – Москва, 1962. – С. 32-40.

⁹⁷ Анфимов А.М. Вказана праця. – С. 36.

світової війни, у тому числі й в українських губерніях. Вивчаючи загалом широкий спектр питань аграрної історії, учений продовжував досліджувати різні аспекти проблеми земельного ринку й у наступних своїх узагальнюючих працях⁹⁸. Із цією метою при Інституті історії СРСР Академії наук СРСР А. Анфімовим було створено творчу групу під умовною назвою «Земля та її господарі», яка проіснувала з 1987 по 1991 рр. До неї були запрошені вчені з Росії, Білорусії, Прибалтики, Північного Кавказу та інших районів СРСР. Від України до складу групи ввійшли П. Теличук, А. Авраменко, В.М. Шевченко.

Вагомим є внесок у вітчизняну історіографію українських істориків діаспори. Вони створили наукові історичні дослідження з проблем, що з політичних причин не вивчалися в радянській Україні або були взагалі заборонені. Однією з найяскравіших постатей серед українських істориків в еміграції був І. Лисяк-Рудницький. Розробляючи ключові питання історії українських земель, вчений приділяв важливу роль багатомітним та багатостороннім українсько-польським відносинам. Він, зокрема, звернув увагу на те, що на Правобережній Україні «польська шляхта залишилася панівним елементом... і в значній мірі зберегла цю позицію аж до 1917 року... Польські впливи, що обіймали майже половину української етнічної території, служили як протизвага до російського панування».⁹⁹ Досить цікавою для вивчення історії регіону, його особливостей є книга Д. Дорошенка «Україна і Німеччина: дев'ять століть німецько-українських взаємовідносин»¹⁰⁰, видана німецькою мовою в Мюнхені.

В цілому, історіографія історії підприємництва в Україні радянської доби досить скромна. В цей час навіть самі слова «підприємець», «підприємство» не вживалися. Поняття «підприємство» ототожнювалося з терміном «експлуатація».

---

⁹⁸ Анфімов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 1969. – С. 26-31; Его же. Крестьянское хозяйство Европейской России: 1881-1904. – Москва, 1980. – С. 57-92; Его же. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881-1904. – Москва, 1984 та ін.

⁹⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 155-156.

¹⁰⁰ Дорошенко Д. Україна і Німеччина. Дев'ять століть німецько-українських відносин. – Мюнхен, 1994.

«Підприємець, – записано у Малій Енциклопедії, – це капіталіст, який веде процес капіталістичної експлуатації трудящих і як соціальний тип протистоїть пролетаріату та іншим трудящим класам».¹⁰¹ Дослідження соціально-економічної історії зводилося, в основному, до аналізу аграрних відносин, селянської реформи, класової боротьби та селянських рухів, землеволодіння та землекористування у пореформений період, їх інтерпретація часто виглядала як передумова революцій 1905-1907 р. і 1917 р., селянських рухів, формування робітничого класу, аграрних перетворень тощо. І тільки в умовах незалежної України і розвитку ринкових відносин посилилася увага до проблеми вивчення історичного досвіду становлення і розвитку підприємництва на наших землях.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. сталися важливі політичні зміни в житті суспільства, пов'язані з розпадом СРСР, а також зміна наукових пріоритетів та методологічного підходу до вивчення й переосмислення власної історії, з'явилися труднощі, пов'язані з фінансуванням наукових досліджень. Усе це, безумовно, далося взнаки при розробці наукових проблем із вивчення соціально-економічної історії взагалі й ринкових відносин зокрема.

В сучасних умовах розвитку ринкових відносин, для розуміння загальних умов та механізмів розвитку підприємництва та функціонування підприємств, важливим є вивчення тенденцій, процесів і явищ, які були характерні для другої половини ХІХ ст., коли відбувалося становлення ринкового господарства.

Ефективно в цьому напрямку працюють вчені Інституту історії України НАН України, провідних університетів Києва, Харкова, Донецька, Дніпропетровська, Черкас, інших наукових та науково-освітніх закладів. Свідченням цього є наукова продукція, підготовлена дослідниками на рубежі ХХ-ХХІ ст.

У 1995–1997 рр. співробітники відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України працювали над написанням індивідуальних монографій, об'єднаних загальною

---

¹⁰¹ Малая Энциклопедия // Глав. ред. Н.Л. Мещеряков. – М.: АО «Советская Энциклопедия», 1930. – Т. 6. – С. 742.

темою «Соціально-економічна і політична модернізація української нації (XIX – початок XX ст.)». Науковцями Інституту історії України розроблялися такі маловивчені проблеми, як «Українські підприємці у народногосподарському і культурному житті України XIX – початку XX ст.» (Т. Лазанська), «Розвиток кредитно-банківської системи в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (В. Кізченко), «Зміни в соціально-економічному і політичному становищі козацького стану в Україні з кінця XVIII до початку XX ст.» (Є. Петренко), «Взаємозв'язок національно-культурних і економічних процесів в Україні на початку XX ст.», «Вихідці з країн Західної Європи в економічному житті України на рубежі XIX-XX ст.» (О. Машкін).¹⁰²

В 1998-2000 рр. науковці Інституту вивчали проблеми різноманітного спектру підприємницької діяльності в економічному, громадському і політичному житті України епохи утвердження та розвитку ринкових відносин (кінець XVIII — початок XX ст.): «Український підприємець епохи утвердження ринкових відносин за історико-документальними та мемуарними джерелами і у творах красного письменства (XIX – початок XX ст.)», (В. Сарбей), «Преса XIX – початку XX ст. як джерело з історії підприємницької діяльності в Україні» (О. Лисенко), «Підприємництво в історії українського суспільства (кінець XVIII – початок XX ст.). Бібліографічний довідник» (О. Крижанівська). Продовжили працювати над своїми темами В. Кізченко, Т. Лазанська, Є. Петренко, О. Машкін. Результатом роботи відділу стало видання друкованої продукції різного формату: монографій, статей тощо.¹⁰³

---

¹⁰² Науковий архів Інституту історії України НАН України. Поточний архів. Пояснювальна записка до тематичного плану науково-дослідних робіт Інституту історії України НАН України на 1996 р. – Арк. 58-61; Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 р. – Арк. 16.

¹⁰³ Науковий архів Інституту історії України НАН України. Поточний архів. Пояснювальна записка до тематичного плану науково-дослідних робіт Інституту історії України НАН України на 1998 р. – Арк. 16-19; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.; Петренко Є.Д. Переселенський рух з України на Кубань (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – К. –

Важливе значення для вивчення проблем соціально-економічної історії України взагалі й ринкових відносин зокрема, перш за все з погляду методології дослідження, мають праці одного з провідних сучасних українських істориків О. Реєнта¹⁰⁴.

Сучасні українські історики значну увагу приділяють вивченню характерних рис дворянського землеволодіння в Україні та розгляду еволюції дворянства на основі зміни його економічної позиції та місця в соціальній структурі суспільства. Досліджується підприємницька діяльність дворянства українських земель. До таких праць в першу чергу слід віднести узагальнюючі дослідження В.Г. Сарбея, О.П. Реєнта, Т.І. Лазанської, Н.Р. Темірової та ін.¹⁰⁵.

У монографії «Національне відродження України» 15-ти томного видання «Україна крізь віки» відомий український історик В.Г. Сарбей розглядає особливості розвитку промисловості та сільського господарства в пореформений період та роль підприємців у підвищенні прибутковості господарювання. Вчений підкреслює: «Звичайно, перебудова всього соціально-економічного життя на капіталістичний лад принесла багато лиха і злигоднів простим людям. Українська класична література яскраво

1997. – 201 с.; Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – С. 51-93; Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 97-107 та ін.

¹⁰⁴ Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 9-22; Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: Стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С. 3-24; Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин. – Вип. 2. – Черкаси, 2001. – С. 6-11.

¹⁰⁵ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 282 с.; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 320 с.

показала типові образи підприємців-хижаків, жахи капіталістичної експлуатації, які справді були в ті часи ... Водночас вільнонаймана праця і громадянські свободи відкривали дорогу для фахового і соціального зростання ініціативним і талановитим людям»¹⁰⁶.

Підприємництво як важливий фактор соціально-економічного життя України розглядає у своїх працях О.П. Реєнт¹⁰⁷. Так, в четвертому розділі монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» дослідник висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між працею та капіталом. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні.¹⁰⁸ Постає проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату. Багато місця у книзі приділено аналізу господарського потенціалу України пореформеної доби і становищу трудящих тощо.

Цінною для досліджуваної нами проблеми є монографія Т.І. Лазанської «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)». Автор зібрала, та проаналізувала значний фактологічний матеріал про становлення і розвиток підприємництва в Україні. Багатопланово висвітлено питання про урядову політику в галузі промислового будівництва та її наслідки. Розкрита важливість розвитку металургійної промисловості, машинобудування, вугільної сфери на Донбасі та залізниць в центральних регіонах України.

Значна увага приділена висвітленню господарської діяльності великих землевласників. «Саме господарство великих поміщицьких економій, що підпорядковувалися ринковим

¹⁰⁶ Сарбей В.Г. Вказана праця. – С. 165, 172.

¹⁰⁷ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.; Реєнт О. Історичні події в Україні XIX – початок XX ст.: сучасний дослідницький інтерес // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип. VI. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 7-12; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2000. - № 2. – С. 3-26.

¹⁰⁸ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – С. 136.

законам, визначали економічне становище України. Вони стали основою великої промисловості та ринкового сільського господарства. ...З середовища великих землевласників виділилася найбільш помітна група промисловців, особливо цукрозаводчиків та вугільників».¹⁰⁹ Виявлені вченою тенденції розвитку підприємництва, введення в обіг значної кількості статистичних відомостей є цінною базою для подальших досліджень.

Разом з тим, аналіз монографії Т.І. Лазанської дає підстави зазначити, що назва не повністю відповідає змістовній спрямованості. Це, по суті, вже визначено назвами розділів: «Урядова політика в галузі промислового будівництва та її наслідки», «Формування торгово-промислової буржуазії», «Національний склад торгово-промислової буржуазії». Лише четвертий розділ «Визначні представники українського підприємництва» пов'язаний із назвою монографії. Та й сам автор визначила: «У монографії досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у пореформенну добу стала діяльним суб'єктом модернізації усього суспільного життя. Аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні форми поповнення буржуазії, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва».¹¹⁰

Поміщицьке господарство українських земель пореформенної доби, в тому числі і Правобережної України, глибоко вивчає Н.Р. Темірова. В її монографії «Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція» показана еволюція поміщицького землеволодіння у пореформенну добу, велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщиків до ринку. В праці досліджено різнобічну меценатську та господарську діяльність відомих на той час українських поміщиків, таких як Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Чацькі, Бродські, Терещенки, Балашови, проаналізовано технічне

---

¹⁰⁹ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 134.

¹¹⁰ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 2.

обладнання, виробництво на цукрових заводах, що знаходилися в маєтках поміщиків¹¹¹.

Нові тенденції у вивченні дворянського землеволодіння Правобережної України відмічені в монографічних та дисертаційних дослідженнях українських істориків Л. Горенка, В. Павлюка, П. Олешка, Ю. Нікітіна¹¹². У монографії Б. Гудя «Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття» розкрито вплив чинників етносоціального характеру на загострення українсько-польського конфлікту у «боротьбі за землю» в XIX – першій половині XX ст.¹¹³.

Роль російського дворянства іноземного походження в розвитку української промисловості пореформенної доби, в тому числі і на Правобережжі, висвітлена в статті О. Машкіна «Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст.»¹¹⁴.

Про суть, напрями та форми становлення і розвиток підприємництва в сільському господарстві України висвітлюється у працях про зміни у виробничих відносинах в ході здійснення реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них домінують публікації, в яких розкриті соціально-економічні перетворення у сільськогосподарському виробництві, зміни

---

¹¹¹ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.

¹¹² Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 1997. – 182 с.; Павлюк В.В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – 183 с.; Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. Дис ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2001. – 172 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після реформи. Дис. .... канд. іст. наук. – К., 2004. – 296 с.

¹¹³ Гудь Б.В. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – 448 с.

¹¹⁴ Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст // Український історичний журнал. – 1998. - № 2. – С. 83-91.

психології селянства в процесі здійснення реформ, виникнення і поширення фермерства в Україні, вплив реформ на соціально-професійну диференціацію у складі селянства.

Зокрема, у монографії Ю.М. Поліщука «Столипінська аграрна реформа на Волині» здійснено першу спробу дослідити хід столипінської аграрної реформи в одному з найбільших регіонів України – Волині. На основі широкого кола архівних матеріалів висвітлюється життя волинського села на передодні реформи. У центрі уваги автора перебувають основні напрями реформи: проведення землевпорядних робіт, створення хутірських і відрубних господарств, переселенський рух; особливості їхньої реалізації в краї, а також наслідки, які вони мали для волинського селянства¹¹⁵.

У монографії виділено дві глави: 1) Село напередодні реформи; 2) Хід реформи. У двох розділах I глави висвітлені питання: 1) про становище сільського господарства і забезпечення селян землею; 2) початок міграційних процесів та про перші хутори. У трьох розділах II глави: 1) розкриті питання про початок реформи та форми організаційного забезпечення землевпорядних робіт; 2) про створення хутірських і відрубних господарств; 3) про переселенський рух. У монографії наводиться значний архівний матеріал про хід столипінської реформи у Південно-Західному краї, вплив її результатів на поширення підприємницьких засад в усіх галузях економіки, розвиток промисловості, переважно її переробної галузі, роль селянства у формуванні їх трудових колективів, розвиток ремісництва і кустарництва.

Різні аспекти становлення і розвитку підприємництва висвітлені у монографії С.С. Коломійця «Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Частина 1»¹¹⁶. У четвертому розділі виділені підрозділи «Соціально-економічні наслідки

---

¹¹⁵ Поліщук Ю.М. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – 116 с.

¹¹⁶ Коломієць С.С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Частина 1. (З найдавніших часів до поч. 20-х рр. ХХ ст.). Національний аграрний університет, 2003. – 180 с.

реформи 1861 року», «Зародження кооперативного руху в Україні», «Столипінська аграрна реформа». У відповідному підрозділі першого розділу наведені матеріали, які підтверджують висновки автора про те, що реформа 1861 р. відкрила перед особисто вільними селянами широкі можливості для активізації господарчої діяльності. «Селяни, – пише автор, – як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили на товар, що свідчило про утвердження товарного виробництва». Позитивними наслідками реформи 1861 р. автор вважає створення «можливостей для ринкової орієнтації селянських господарств та впровадження новітньої агротехніки»¹¹⁷.

У другому підрозділі 4 розділу при розгляді проблем розвитку кооперативного руху визначено, що цьому сприяли такі фактори: збільшення кількості орієнтованих на ринок селянських господарств; зростання продуктивності сільського господарства вимагало більш організованого збуту продукції; необхідність протистояння приватному бізнесу, особливо у сфері переробки і торгівлі та бажання уникнути ринкових посередників вимагало спільних дій для с.-г. товаровиробників; значно зріс попит на кредит, який міг би компенсувати нестачу власного капіталу; Селянський поземельний банк надавав кредити селянським кооперативам. У третьому підрозділі 4 розділу автор обґрунтував висновок, що вихід із общини, який відбувався в процесі здійснення столипінської реформи, сприяв закріпленню за селянами землі у приватну власність, оскільки першопрчиною недоліків в аграрному виробництві був общинний лад, який сковував ініціативу, заповзятість, підприємливість та економічну свободу селянина. Про це, як наголошується у монографії, свідчить інтенсивне зростання хутірських і відрубних господарств, чисельність яких у 1911 р. становила 226 500, на яких припадало 2 млн. 803 тис. дес. землі¹¹⁸.

¹¹⁷ Коломієць С.С. Вказана праця. – С. 103.

¹¹⁸ Коломієць С.С. Вказана праця. – С. 120, 133-135.

У монографії В.І. Марочка «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)»¹¹⁹ висвітлена історія становлення і розвитку селянської кооперації в Україні від 1860-х рр. до насильницької її руйнації в кінці 1920-х рр. У першому розділі «Формування українського кооперативного руху (1861-1917)», аналізуючи запровадження нових виробничих відносин у сільському господарстві, розвиток ринку, піднесення значення грошей, розвиток лихварського і великого промислового капіталу, становище селянських господарств та особливості приватизації землі в українському пореформеному селі, автор веде мову про початки підприємництва, фермерства, господарської взаємодопомоги (споживчі, кредитні товариства) та кооперації дрібних товаровиробників (хліборобські артілі, сільськогосподарські громади). Формування приватної власності на землю сприяло розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, піднесенню його товарності. Виникли землевласники з числа кріпосних і державних селян, що виявили свою підприємницьку здатність та готовність до ринку.

Монографія І.А. Фаренія «З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» висвітлює розвиток харчової промисловості через поширення кооперативного руху¹²⁰.

Проблеми подальшого розвитку підприємництва розкриті у монографії І.В. Довжука «Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)»¹²¹. Автор на основі численного документального матеріалу, у значній мірі архівного, показав, що у 1860-80-х рр. в підросійській Україні завершився промисловий переворот, тобто відбувся перехід від мануфактури до машинної індустрії.

---

¹¹⁹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.

¹²⁰ Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2003. – 155 с.

¹²¹ Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля, 2003. – 312 с.

Хоча предметом цього дослідження є промисловість Донецького басейну, у праці викладені типові форми становлення і розвитку підприємництва в інших регіонах України. Зокрема, йдеться про розширення робіт щодо використання наявних природних багатств, розвиток промислового виробництва, соціально-економічні зміни, які відбулися у пореформенний період, формування нових верств населення – підприємців, розширення чисельності найманих працівників, утвердження хутірних і відрубних господарств в сільському господарстві.

У монографії наводяться деякі відомості про розвиток підприємництва на терені Південно-Західного краю (напрями промислового виробництва, розвиток торгівлі, склад підприємців за національністю і віросповіданням, класове розшарування у середовищі селян). Зокрема, наведено дані про вплив підприємницьких засад на становлення і розвиток торгівлі на Волині. До них віднесені ярмарки, яких у Волинській губернії наприкінці ХІХ ст. відбулось до тисячі. Значна кількість із них проводилася у Житомирі, Новограді-Волинському, Бердичеві. На основі аналізу значного фактологічного матеріалу, зроблено висновок, що на Волині проводилися в основному дрібні ярмарки, а їх основною фігурою був торговець-скупник. Про розвиток підприємництва у торгівлі свідчили і міські ринки та сільські базари.

Свої висновки у вказаному питанні автор зробив на основі матеріалів, які свідчать, що на ярмарках, міських ринках, сільських базарах Волині в основному реалізовувалася продукція, яку виробляли місцеві підприємці. Причому на кінець ХІХ ст. згадані форми торгівлі мали переважно аграрний характер¹²².

В монографіях В. Шандри показано формування імперської адміністративно-управлінської структури в Правобережній Україні, розкрито участь дворянства України в структурах губернського управління, досліджено взаємовідносини губернської влади і корпоративних дворянських організацій¹²³. Своєрідно проблеми становлення і розвитку підприємництва вона

---

¹²² Довжук І.В. Вказана праця. – С. 242.

розглядає у монографії «Генерал-губернаторство в Україні: в ХІХ – початку ХХ століття». Автор висвітлює своє бачення передумов створення генерал-губернаторств на терені Малоросії – України. Їх утворення мало сприяти подоланню відцентрових тенденцій, успадкованих від попередніх державних утворень. Тобто період ХІХ – початку ХХ ст. став якісно новим етапом формування й утвердження імперського управління на території України¹²⁴. Наведені та проаналізовані дані свідчать про значущість реформування економічних відносин в аграрному секторі для поширення принципів підприємництва серед селян. Так, київський генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков (січень 1869 – квітень 1878) був переконаний, що реформа 1861 року не лише підняла «... дух промислової підприємливості селян», яких він уперше назвав «малоросійськими» і «майбутніми фермерами» а й зміцнила російську державність у краї, тому запропонував захищати селянські господарства від оренди їх земель євреями. Є у нього судження, висловлені для підтвердження наведеного. Оренда євреями землі, на його думку, не тільки шкодить окремим селянам, а й не сприяє ефективному веденню усього сільськогосподарського виробництва. Водночас він пропонував, що бажано і доцільно сприяти передачі євреям в оренду фабрик і заводів, «... бо їхні капітали сприяють не тільки їх розвитку, а й реалізації вироблюваної продукції»¹²⁵.

У 2004 р. О.А. Пиріг опублікував працю «Історія підприємництва України»¹²⁶, яка рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. В ній розглянуто процес зародження підприємницької ініціативи, її стан у різні періоди вітчизняної

---

¹²³ Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс та його інформативний потенціал – К., 1999. – 144 с.; Шандра В.С. Генерал – губернаторство в Україні: в ХІХ – поч. ХХ століття. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с.

¹²⁴ Шандра В.С. Генерал – губернаторство в Україні: в ХІХ – поч. ХХ століття. – С. 3.

¹²⁵ Шандра В.С. Вказана праця. – С. 307.

¹²⁶ Пиріг О.А. Історія підприємництва України. – К.: Київський національний торгово-економічний ун-т, 2004. – 163 с.

історії, вплив певних чинників на генезис підприємництва. У восьми розділах висвітлені такі аспекти проблеми: 1) Витоки підприємництва; 2) Підприємництво княжої доби; 3) Стан підприємництва у литовсько-польську добу (середина XIV – середина XVII ст.); 4) Розвиток підприємництва в козацьку добу (середина XVII –XVIII ст.); 5) Підприємництво кінця XVIII – початку XX ст.; 6) Підприємництво періоду Національно-визвольної революції 1917-1920 рр.; 7) Відродження та розвиток підприємництва в 20-30-ті рр. XX ст.; 8) Підприємництво другої половини 1980-х – 2000 рр.

У кожному розділі містяться фрагменти про сільськогосподарське підприємництво. Найбільше уваги цьому приділено у п'ятому розділі. При цьому тут наведені приклади по окремих регіонах (Крим, Степова Україна, Полтавська губернія)¹²⁷.

Певні аспекти досліджуваної проблеми розглянуто у 8 розділі першого тому «Історії українського селянства» (автори О.П. Реєнт, О.О. Крижанівський, О.В. Сердюк)¹²⁸. У розділі розглянуті передумови проведення селянської реформи 1861 р., охарактеризовані економічні форми господарювання та соціальне життя села в Україні в II пол. XIX – на поч. XX ст., напрями та форми проведення столипінської реформи. Значна увага приділена характеристиці становлення і розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, формуванню хутірських і відрубних селянських господарств. Відповідно принципів підприємництва автори розкрили своє бачення щодо зміни соціального та професійного статусу різних категорій селян в процесі здійснення реформи 1861 р.¹²⁹. Однак у розділі відсутні конкретні дані про сільськогосподарське підприємництво, розвиток промислів у сільській місцевості.

Проблеми поступу підприємництва в сільському господарстві України кінця XIX – на початку XX ст. висвітлені у працях, присвячених діяльності громадських об'єднань

¹²⁷ Пиріг О.А. Вказана праця. – С. 72 – 74.

¹²⁸ Реєнт О.П., Крижанівський О.О., Сердюк О.В. Історія українського селянства. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 357-412.

¹²⁹ Реєнт О.П. та ін. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 357 – 414.

сільськогосподарського спрямування. 2007 р. у Вінниці вийшла монографія В.В. Колесник «Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896-1918): історичний нарис»¹³⁰.

У розділах «Діяльність відділень і установ товариства» і «Виставки та ярмарки товариства» висвітлені особливості зародження і розвитку підприємництва на Поділлі. У розділах «Освітня діяльність» і «Видавнича діяльність товариства» дана характеристика суті та форм підприємництва у сільському господарстві та на підприємствах сільгосподарської промисловості Подільської губернії. У розділі «Ora et labora» наведені приклади про благодійництво промисловців О.М. Собанського, А.С. Урбанського, Д.Д. Піхно та ін., спрямовану на благоустрій населених пунктів, надання матеріальної допомоги певним верствам населення, збереження «маси культурно-цінного матеріалу краю» – племінної худоби, посівного матеріалу, с.-г. машин тощо.

Національна політика царського уряду на Правобережній Україні стала об'єктом спеціальних досліджень М.Г. Щербак і Н.О. Щербак. Залучивши багатий джерельний матеріал, ці вчені розкрили цілеспрямовану діяльність царської адміністрації з русифікації краю, спрямовану в першу чергу на підрив соціально-економічних позицій польської шляхти¹³¹. Певний внесок у дослідження історії національних меншин України зробили Ф.Я. Горовський, Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман, С.Я. Єлисаветський, О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук, М.І. Панчук, О.О. Рафальський, у працях яких поряд з іншими досліджуються проблеми участі іноетнічного населення України в соціально-економічному та суспільно-політичному житті за часів Російської

---

¹³⁰ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896-1918): історичний нарис. – Вінниця, 2007. – 160 с.

¹³¹ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 1997. – 92 с.; Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

імперії, аналізуються провідні тенденції розвитку знань з історії етнічних груп України у ХХ ст.¹³².

Вагомим внеском у дослідження історії польського населення Правобережної України є праці І.Т. Лісевича. Дослідник розкрив специфіку соціально-економічного розвитку польської людності Наддніпрянської України, її зайнятість у промисловості та сільському господарстві. Він також розкрив взаємопроникнення польських та українських впливів у духовному житті, підкресливши їх позитивний вплив на порозуміння між двома народами¹³³.

Проблемам становлення і розвитку волинської польської общини другої половини ХІХ і початку ХХ ст. присвячена монографія О.А. Буравського «Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»¹³⁴. В третьому розділі роботи охарактеризовано ступінь розвитку основних галузей господарства поляків – землеробства, цукроваріння, винокуріння, а також борошномельного, кустарного виробництва та торгівлі.

---

¹³² Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. Евреи Украины: краткий очерк истории. – К., 1995. – 274 с.; Поліщук Ю.М., Івашенко О.М. Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.; Поліщук Ю.М., Суліменко О.Г. Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с.; Поліщук Ю.М. Національні меншини Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. (історіографія проблеми) // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка / Історія. – Вип. 63–64. – К., 2002; Національні відносини в Україні у ХХ ст. // Упор. М.І. Панчук (керівник) та ін. - К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.; Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К.: Поліус, 2000. – 446 с.

¹³³ Лісевич І.Т. У заганку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) – К., 1993; Лісевич І.Т. Родом з України ... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). – К., 1995; Лісевич І.Т. Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). – К., 1997; Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1997. - №2. – С. 42-61.

¹³⁴ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

Особливо автор наголошує на ролі і впливові польської общини в промисловому і аграрному житті краю, на зміцненні культурних зв'язків з місцевим українським населенням.

У монографії М. Костюк «Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.)»¹³⁵ вперше в українській історіографії на основі великої кількості раніше невідомих джерел комплексно простудіював історію німецької колонізації, а також життя і діяльність німецької національної меншини на Волині в XIX – на початку XX ст. Простежуються причини, динаміка та правові умови колонізації, географія розселення колоністів, процес формування німецького землеволодіння, особливості матеріальної культури, побуту і духовного життя волинських німців.

М.Є. Лутай у праці «Німці в Україні: історія і сьогодення» подає загальний огляд історії заселення, культури, побуту, внеску в суспільно-політичне і економічне життя нашої держави однієї з національних груп – німців України¹³⁶.

Монографія М.В. Бармака «Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.)»¹³⁷ висвітлює процес заселення, господарське та культурне життя, причини та напрямки міграційних потоків серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). Розкрита роль німецької та чеської меншин у розвитку певних галузей економіки, зокрема підприємств переробної промисловості регіону. Щодо життєдіяльності єврейської меншини, переконливо показано, що вона займала досить вагоме місце серед ремісників, зокрема кравців, шевців; переважна кількість євреїв в силу об'єктивних причин вимушена була займатися дрібною торгівлею.

1990-ті – початок XXI ст. в сучасній українській історичній науці стали періодом помітного відродження інтересу до

---

¹³⁵ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2003. – 384 с.

¹³⁶ Лутай М.Є. Німці в Україні: історія і сьогодення. – Монографія. – Житомир, 2010. – 540 с.

¹³⁷ Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.) – Тернопіль: АСТОН, 1999. – 208 с.

грунтовних краєзнавчих досліджень регіонів та населених пунктів України. У дослідженнях йдеться не тільки про появу і розселення української людності, про виникнення й функціонування перших міст і городищ, а й показано розвиток міст і сіл регіонів у період становлення ринкових відносин¹³⁸. Зокрема, інформаційно-довідкове видання «Польські поселення Житомирщини» стало першою спробою репрезентації історії поселень польської національної меншини на території Волині. У ньому подано історію появи польських поселень на території Волинської губернії, правове поле діяльності поляків та їх громад, у Російській імперії. Дослідження є цінним у подальшому вивченні ролі польського етносу в соціально-економічному розвитку регіону.

У монографії М.Ю. Костриці «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті»¹³⁹ вперше на великому документальному матеріалі подано історію виникнення і діяльності Товариства дослідників Волині — однієї з перших регіональних науково-громадських краєзнавчих інституцій Правобережної України. У праці проаналізовано творчу спадщину багатьох відомих дослідників краю. Опублікована повна бібліографія праць Товариства дослідників Волині та його спадкоємців до 2000 р., наведено документи й матеріали, що висвітлюють його діяльність.

У цей час відбувся ряд краєзнавчих конференцій, в яких знайшли місце і матеріали про національні меншини Волині. У публікаціях І. Агасієва, О. Мазурка, Л. Потапчука, М. Манька,

---

¹³⁸ Польські поселення Житомирщини: довід-інформ. вид. / Ред.-упоряд. Ю.С. Кондратюк. – Житомир: Вид-во ПП Євенок О.О, 2011. – 232 с.; Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність. – Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня», 2009. – 848 с.; Полонне: минуле і сучасне // Авт. кол. Г.Г. Кобильчак, В.А. Паска, В.П. Коваль, В.Ф. Розумний, В.Г. Корінбовський, В.Ф. Кожушко та ін.. – Хмельницький: «Приватна друкарня», 2008. – 381 с.; Щерба С.П. Ягнятин і ягнятинці. Історико-публіцистичний нарис. – Житомир: «Полісся», 2008. – 328 с.

¹³⁹ Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

М. Костриці, Г. Мокрицького, В. Надольської та ін.¹⁴⁰ наводилися нові статистичні дані, архівні документи.

2007 р. вийшов біографічний словник В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінничини», який містить понад 500 біографічних статей про поляків та полонізованих представників інших національностей, відомих своєю участю в політичному, громадському й культурному житті Польщі та за її межами, пов'язаних з Вінничиною в різні періоди історії¹⁴¹. В основу більшості статей лягли дані з фундаментального видання «Polski sloynik biograficzny», видання якого, розпочате перед Другою світовою війною, ще триває, а також із дореволюційних універсальних польських ілюстрованих енциклопедій «Wielka encyklopedia ilustrowana» і «Encyklopedia powszechna Orgelbranda». Іншими важливими джерелами інформації були монографії, мемуари, краєзнавчі праці, дореволюційна преса.

Серед обширної зарубіжної наукової літератури, слід згадати енциклопедичний словник який видавався упродовж 1880 – 1902 рр. у Варшаві за редакцією Ф. Сулімерського та

---

¹⁴⁰ Агасієв І.К. Чеські колоністи на Волині в політиці царської Росії (II пол. XIX ст.) // Волинь і волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994; Мазурок О.С. З історії утворення чеських колоній на Волині в другій половині. XIX ст. // Українська національна ідея: історія і сучасність: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 1999; Манько М.П. До історії чеських поселень на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези регіональної наукової конференції. – Рівне, 1991; Мокрицький Г.П. Крошнянська чеська школа в Житомирі // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 18. – Житомир, 1999; Надольська В. Історія єврейського населення у документах фонду «Луцька міська управа» // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Тези доповідей і повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1994; Надольська В. Виникнення німецьких колоній (на прикладі Житомирського повіту) // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. Житомир, 1996; Надольська В.В. Чеські господарства Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. // Житомирщина кризь призму століть: науковий збірник. – Житомир: «Журфонд», 1997.

¹⁴¹ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.

В. Хлебовського¹⁴², який підвів певний підсумок вивчення історії міст і сіл польської держави у ХІХ ст. Історичній Волині на сторінках цієї багатотомної праці відведено визначне місце. В статті польського історика Ю. Кшивіцького «Волинь» аналізується господарське, культурне та релігійне життя польської людності краю. Чимало матеріалу присвячено повітам і повітовим містам, зокрема Володимиру-Волинському, Луцьку, Овручу, Рівному, Ізяславу, Старокостянтинову, Житомиру, Острогу, Волочиську, Володимирцю, Славуті, Шепетівці, Млинову, Мирополлю, Сарнам¹⁴³.

Певні аспекти становлення і розвитку підприємництва в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлені у навчальних підручниках і посібниках¹⁴⁴.

Особливою поцінованістю відзначаються праці зnanого дослідника П.П. Панченка, який розглядає глибинні процеси в аграрних відносинах на селі протягом усієї історії українських земель. Зокрема, в «Аграрній історії України» на основі аналізу широкого кола документальних джерел без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в ХІХ–ХХ ст. Особлива увага приділяється питанням

---

¹⁴² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Wydany pod redakcyą F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego. Warszawa. Nacladem F. Sulimierskiego i B. Chlebowskiego. 1880–1902. – Т. І–ХV.

¹⁴³ Krzywicki J. Wołyń / Józef Krzywicki. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego ... – Т. ХІІІ. – Warszawa: druk «Wieku», 1893. – S. 915 – 935.

¹⁴⁴ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: навчальний посібник для вузів / За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.; Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст. / Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.; Панченко П.П. Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник для студентів с.-г. закладів освіти. – 2-е вид., випр. й допов. – К.: Знання, 2000. – 342 с.; Панченко П.П. та ін. Аграрна історія України. – К.: Просвіта, 2007. – 532 с.; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навч. посібник. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с.; Каденюк О.С., Коломієць С.С., Алещенко М.І. та ін. Аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – 292 с.

реформування сільського господарства, аналізу заходів, до яких вдавалися різні уряди, що перебували при владі на цих землях.

Широко вони відображені у навчальному посібнику О.С. Каденюка, С.С. Коломійця та ін. «Аграрна історія України», при викладі матеріалів лекції «Реформування аграрних відносин в другій половині XIX – поч. XX ст.» – про суть реформи 1861 р., про становлення української моделі сільськогосподарської кооперації.

Досить переконливо показано, що розвитку підприємництва сприяв вихід селян із общини і одержання ними земельних ділянок одним масивом в період столипінської аграрної реформи. «Отримуючи довгоочікувану землю в приватну власність, – відзначено у вказаному розділі, – селяни обожнювали її. Їх природна турбота про землю не зникла за часів общинних порядків, але тепер результати їх дбайливого ставлення до землі належали тільки їм і їхнім дітям. В практичному плані це проявлялося у збільшенні асортименту сільськогосподарських культур, кількості поголів'я худоби і птиці, прояві інтересу до технічних нововведень»¹⁴⁵. Столипінська аграрна реформа була одним із найефективніших факторів зростання продуктивності сільського господарства в історії України; піднесення сільського господарства зумовило розширення зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, сприяло виникненню міцних селянських господарств, які стали первинними структурними одиницями, по суті, були серцевиною організаційної структури сільського господарства.

Грунтовнішими стали розвідки науковців – економістів наприкінці XX – на початку XXI ст. Дослідження Т.І. Дерев'янкін, О.М. Краснікової, Т.С. Смовженко, М.А. Якименка¹⁴⁶ дають можливість простежити загальні

¹⁴⁵ Каденюк О.С. та ін. Аграрна історія України. – С. 58.

¹⁴⁶ Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку / Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 30, 1998. – С.43-57; Краснікова О.М. З історії становлення і розвитку банків в Україні (1861-1918). Український історичний журнал. – 1999. - № 20. – С. 4-14; Смовженко Т.С. Організаційно-економічна політика сприяння розвитку

тенденції підприємницької діяльності в Україні, з'ясувати закономірності розвитку підприємництва, вплив міжнародних, внутрішньополітичних, економічних, психологічних та інших чинників.

Тема дослідження відомого економіста В.В. Зіновчука «Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США»¹⁴⁷ не пов'язана з історією безпосередньо, але зроблений автором ретроспективний аналіз формування організаційної структури сільського господарства України робить більш зрозумілими історичні витоки економічної ситуації, яка сьогодні склалася в сільському господарстві України.

Аналізуючи результати столипінської реформи, автор вважає, що за відносно короткий проміжок часу вдалося досягти суттєвих змін в організації і продуктивності сільського господарства. Особливе значення реформи полягало у формуванні підвалин нової організаційної структури сільського господарства, орієнтованої на ринкових відносинах. Економічно розвинуте приватне господарство сімейного типу, здатне до сприйняття досягнень науково-технічного прогресу, організаційних новацій і, безумовно, ринкових стимулів, мало стати серцевиною такої структури¹⁴⁸.

Реформа П.А. Столипіна значно прискорила об'єднання селян у кооперативи, для досягнення вищої продуктивності виробництва на основі надійного постачання, виходу на стабільний ринок і завоювання певної ринкової влади. Досліджуючи можливості відродження в Україні сільськогосподарських кооперативів ринкового типу, автор пропонує модель використання кооперативної ідеї для здійснення ринкової трансформації сільського господарства України.

підприємництва та механізм її реалізації. Дис. ... д-ра екон. наук. – Львів, 2002. – 497 с.; Якименко М.А. Становлення селянського фермерського господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918) рр. // Український історичний журнал. – 1996. - № 1. – С. 3-14.

¹⁴⁷ Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 224 с.

¹⁴⁸ Зіновчук В.В. Вказана праця. – С. 22.

Різні аспекти розвитку підприємництва у сільському господарстві висвітлені у працях з питань його спеціалізації та переробки с.-г. продукції. Відомості про розвиток хмелярства і пивоваріння в Україні, особливо на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., про торгівлю хмелем, його переробку на основі ефективних технологій, багатопланово висвітлено у збірнику «Хміль України»¹⁴⁹, а значний фактологічний матеріал також наведений у монографії М.Ю. Костриці, Й.Г. Ройтмана «Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення»¹⁵⁰. У підрозділі «Чому Олександр II запросив чехів на Волинь?» розкрито питання про роль вказаної етнічної групи у розвитку хмелярства на теренах Волинської губернії.

Специфічно висвітлює ряд аспектів досліджуваної проблеми О.І. Павлов у монографії «Сільські території України: історична трансформація парадигми управління»¹⁵¹. У другому розділі «Історичний досвід трансформації системи керівництва аграрною сферою» наводиться та аналізується архівний матеріал щодо здійснення аграрних реформ в українських землях, які входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій. При цьому висловлено бачення автора, як це важливо для вирішення продовольчої проблеми, діяльність переробних галузей сільськогосподарської сировини. Розкрита роль Селянського (заснований у 1883 р.) та Дворянського (заснований у 1885 р.) банків, які своїми кредитами сприяли розвитку ринкових відносин в процесі реформування форм власності та господарювання. Обґрунтовано висновок, що столипінська аграрна реформа мала передусім глибинний економічний зміст, а саме – створення на селі товарно-грошових відносин, ринку землі і відповідні умови для розвитку підприємництва, особливо серед хуторян¹⁵².

¹⁴⁹ Хміль України. – К., 2004.

¹⁵⁰ Костриця М.Ю., Ройтман Й.Г. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення // За ред. Й.Г. Ройтмана. – Житомирське науково-красназначе товариство дослідників Волині, Інститут сільського господарства Полісся. – Житомир, 1997. – 240 с.

¹⁵¹ Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління. – Одеса: «Агропринт», 2006. – 360 с.

¹⁵² Павлов О.І. Вказана праця. – С. 85–99, 108–123.

У книзі «Биржа. Вчора. Сьогодні. Завтра» на основі вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів і публікацій, які до початку 90-х років ХХ ст. знаходилися у спецфондах, розкривається і оцінюється процес становлення біржової торгівлі у ХІХ-ХХ ст.¹⁵³ Розкривши історію становлення і розвитку бірж в ряді західних країн і Сполучених Штатах Америки, автори водночас висвітлюють питання їх виникнення і діяльності в Україні. Це зроблено на основі документів комітету Київської біржі, які зберігаються в Державному архіві Київської області, та матеріалів періодичної преси («Журнал Киевского Биржевого Комитета»).

Цікава інформація, яка в тій чи іншій мірі стосується проблем розвитку підприємництва в післяреформений період, наведена у численних дисертаційних дослідженнях.

Наукова новизна праці Д.А. Селіхова «Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.)»¹⁵⁴ полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням, в якому на відповідному документальному матеріалі з'ясована технологія підготовки, основний зміст та значення найважливіших законодавчих актів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. для становлення і впровадження ринкових відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Автором досліджено нові аспекти аграрного законодавства, зокрема, переселенського, яке мало значний вплив на розвиток товарного виробництва в Україні, окреслено систему аграрного законодавства та основні етапи його еволюції від часів скасування кріпацтва до епохи П. Столипіна.

---

¹⁵³ Биржа. Вчора. Сьогодні. Завтра // Составители: Беренштейн Б.Л., Демьянчук В.В., Довготелес А.Г. та ін. – К.:ООО «Юг», 2005. – 328 с.

¹⁵⁴ Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 // Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 209 с.; Селіхов Д.А. Земське право царської Росії та деякі наслідки його застосування на Поділлі в епоху вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Том 4. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 165-167.

Дослідження А.В. Шевчука присвячене вивченню впливів Селянської реформи 1861 р. на розвиток аграрних відносин у Волинській губернії. Автором на основі широкого кола архівних джерел визначено специфіку внутрішньополітичного становища та відсталість сільського господарства Волинської губернії, досліджено хід та наслідки проведення селянської реформи 1861 р. у регіоні. Доведено, що політична ситуація після польського повстання 1863 р. позитивно вплинула на становище українських селян: влада заради отримання підтримки наділила їх угіддями на сприятливих умовах. У важчому становищі опинилися орендарі – чиншовики та вільні люди II розряду, частина яких втратила свою власність. Проведення політики «економічної русифікації» (насадження російського землеволодіння) призводило до збереження відсталості Волині та зростання попиту на землю.¹⁵⁵

В.В. Павлюк у третьому розділі дисертації «Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.» проаналізував вплив шляхти на зародження та розвиток товарно-грошових відносин в сільському господарстві та промисловості Волині. У пореформенну добу великі поміщицькі латифундії Волині перетворилися на великі капіталістичні підприємства, що працювали виключно на ринок. Цей процес ішов у напрямку витіснення залишків феодально-кріпосницької системи і поширення нової – капіталістичної. Значний розвиток маєтків був зумовлений технічним прогресом, широким використанням на сільськогосподарських роботах парових машин, механізованих знарядь праці.

Шляхта використовувала можливості капіталістичного прогресу для розвитку промислового виробництва. Наявність сільськогосподарської сировини, дешевої робочої сили зумовили розвиток промисловості краю, яка базувалась в основному на

---

¹⁵⁵ Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 289 с.

переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва. Особливо швидко розвивалось виробництво цукру. Значним внеском шляхти в розвиток ринкових відносин краю стало утворення кредитних кас, які переростали в кредитні банки для надання допомоги малому бізнесу¹⁵⁶.

Предметом дослідження П.С. Олешко були зміни в системі поземельних відносин на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основною тенденцією розвитку цих відносин у Волинській губернії було скорочення великого землеволодіння й зростання дрібної земельної власності та запровадження хутірної системи. Особливістю великого землеволодіння на Волині було те, що саме тут набула поширення передача маєтків в оренду. Власники латифундій часто самі не вели господарство, а, роздібивши маєток на окремі фільварки, віддавали їх в оренду іншим поміщикам. Польські землевласники проявляли чималу ініціативу й підприємливість, особливо щодо розвитку сільськогосподарського виробництва та переробної промисловості. У другій половині ХІХ ст. були засновані переробні підприємства у помістях Радзивілів, Чарторійських, Сангушків та ін. Такі промислово-сільськогосподарські і виробничі осередки сприяли значному економічному піднесенню Волинського краю.

Упродовж досліджуваного періоду систему поземельних відносин на Волині формували також євреї, які у сільськогосподарському виробництві були представлені здебільшого як орендарі. Щодо землеволодіння українців у Волинській губернії, то на відміну від поляків, росіян, німців, чехів, воно характеризувалося переважанням дрібної форми¹⁵⁷.

---

¹⁵⁶ Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст.: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Університет «Острозька академія». – Острог, 2000. – 193 с.

¹⁵⁷ Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – 172 с.

У дослідженні І.В. Десятнікова зроблено спробу комплексного вивчення передумов поширення використання найманої праці, структури і чисельності сільськогосподарського наймитства та його соціально-економічного становища, з'ясування регіональних особливостей. Зроблено висновок про закономірність існуючих умов найму-продажу робочої сили у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. з огляду на тогочасний розвиток галузі, ситуацію на ринку праці тощо¹⁵⁸.

Характерні особливості впровадження принципів підприємництва в аграрному секторі описані в кандидатській дисертації І.М. Власюка «Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.)»¹⁵⁹. У дослідженні виділені параграфи «Зміни у розвитку землеробства і тваринництва», «Організація та впровадження агрономічних заходів і системи дрібного кредиту у селянських господарствах»; «Розвиток галузей, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом (харчова та переробна, сільгоспмашинобудування)»; «Діяльність підприємств металообробної галузі, промисловості по випуску будматеріалів»; «Розвиток торгівлі і транспорту на Правобережній Україні в роки столипінської аграрної реформи».

При розгляді вказаних аспектів економічного розвитку, дисертант значну увагу приділив аналізу змін, що відбулися в галузях економіки внаслідок впровадження нового аграрного курсу, у селянських господарствах з впровадженням агрономічних заходів, нових принципів фінансування та розвитку кооперативного руху та у тих галузях, що були пов'язані із сільським господарством і відчували на собі вплив столипінської

---

¹⁵⁸ Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2004. – 250 с.

¹⁵⁹ Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.). – Житомир, 2000. – 179 с.

реформи (харчова та переробна, сільгоспмашинобудування, металообробна галузь, виробництво будівельних матеріалів).

В дисертації Л.Р. Ігнатової розкриваються передумови та процес здійснення аграрної реформи П.А. Столипіна в Україні на початку ХХ ст. Підкреслюється, що стан сільського господарства України був відмінним від загального в Російській імперії, тому реформування аграрного сектора, потребувало особливих підходів. Однак уряд, впроваджуючи реформу, не надавав значення історичним, географічним та національним особливостям сільського господарства України. Зазначається, що, незважаючи на недостатню фінансову підтримку та непродуманість організації в проведенні аграрної реформи, найбільше позитивних результатів вона дала саме в Україні¹⁶⁰.

А.О. Михайлик у кандидатській дисертації «Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861-1914 рр.)»¹⁶¹ досліджує розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі Поділля за умов ринкових відносин після скасування кріпацтва та їх подальші зміни протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Простежено процес формування капіталізму в регіоні, визначено передумови та форми розвитку товарно-грошових відносин краю у дореформенний час, з'ясовано специфіку проведення та наслідки аграрної реформи 1861 р. Розглянуто зміни, що відбувалися у виробничій та розподільчій сферах економіки Подільської губернії завдяки дії ринкового механізму, досліджено його вплив на соціальну сферу краю, а також заходи російського самодержавства щодо законодавчого регулювання різних аспектів економічної діяльності регіону. Простежено динаміку кількісних та якісних змін у сільському господарстві, промисловості та торгівлі в

---

¹⁶⁰ Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». – К., 2002. – 197 с.

¹⁶¹ Михайлик А.М. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861-1914 рр.). Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 215 с.

контексті загальної інтенсифікації виробництва, збільшення товарності місцевої продукції, поглиблення господарської спеціалізації Поділля, зростання товарно-грошового обігу краю.

С.Г. Закірова в дисертації на тему «Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)»¹⁶² на основі широкого кола джерел проаналізувала становлення соціально-правового статусу підприємців, виникнення різних форм організації підприємницької діяльності у Донбасі. Дослідила особливості участі промисловців у створенні транспортної мережі Донбасу, різноманітні аспекти діяльності підприємців у вугільній, видобувній, машинобудівній, металургійній, хімічній галузях промисловості Донбасу, що сприяли загальному економічному піднесенню регіону. Визначено місце і роль діяльності підприємців Донбасу у галузі задоволення соціальних потреб мешканців краю, розбудові сфери послуг, виявлено участь представників торгово-промислової еліти у формуванні соціальної інфраструктури регіону.

С.Г. Закірова дійшла висновку, що «... підприємцем можна вважати особу, яка приватним чином чи через участь у колективній справі, займалася виробництвом, спрямованим на ринкову реалізацію продукції, а також мала і використовувала під час діяльності риси економічного типу поведінки». Враховуючи вимоги законів 1863, 1865, 1898 рр., які закріпили юридичний статус підприємництва в умовах буржуазного ринкового середовища, автор визначила, що підприємець відтепер не був прикріплений до одного із станів суспільства (до 1863 р. – купецького), а заняття підприємництвом дозволялося кожному, хто мав фінансову можливість сплачувати спочатку гільдійські збори, а пізніше – промисловий податок.

У становленні і розвитку ринкової економіки в пореформеній Україні важливу роль відігравали селянські кустарні промисли. Їх різні форми у 1861-1914 рр. були важливими складовими

¹⁶² Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861 – 1914 рр.). Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006 – 220 с.

частинами селянського господарства та задовольняли потреби населення України в промислових товарах. Детальному дослідженню промислової діяльності селянства присвячена дисертація М.П. Маслова «Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.)»¹⁶³. Автором запропоновано власний варіант розуміння місця і ролі селянського промислового підприємництва в соціально-економічній структурі регіону та визначення історичної прогресивності й перспективності промислів як однієї з форм дрібнотоварного виробництва.

У другому розділі «Передумови та умови розвитку селянського промислового підприємництва» дослідник розглядає основні групи факторів, які визначили масштаби й особливості розвитку кустарних промислів у регіоні. Серед них особливо виділялися вигідне географічне розташування губернії, багатство і різноманітність її природних ресурсів, господарська спеціалізація окремих регіонів, рівень розвитку і галузевий склад місцевої фабрично-заводської промисловості, високі темпи залізничного будівництва, широка мережа ярмаркової торгівлі, постійний приріст народонаселення губернії та зміни в його структурі, діяльність державних органів, яка в 60 – 70-ті рр. ХІХ ст. почала набувати нового змісту і значення.

Практичну значущість має дисертаційна робота Ю.А. Кравця «Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті ХІХ – 1917 р.)», в якій автор, аналізуючи соціально-економічні зміни в пореформеному селі, що стали головними чинниками зародження сільського підприємництва в умовах розвитку ринкових відносин в аграрному секторі, розкрив особливості еволюції підприємництва і формування прошарку сільських підприємців на Лівобережжі; визначив етапи, форми та методи залучення підприємців у

---

¹⁶³ Маслов М.П. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.). Дис ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 230 с.

виробничий процес, в соціально-економічне та суспільно-політичне життя держави¹⁶⁴.

У 2007 р. дисертаційну роботу на тему «Становлення та розвиток сільського підприємництва в Україні (середина 80-х років ХХ століття – початок ХХІ століття)», захистила Т.Г. Совецька¹⁶⁵. І хоча вона висвітлює і узагальнює сучасний досвід підприємництва, у дослідженні також аналізує історичні передумови, особливості, етапи, форми розвитку підприємництва в сільській місцевості України. В дисертації виділено розділи: «Трансформація концепцій правової бази підприємництва у сільській місцевості», «Роль підприємництва у створенні виробничої бази та соціальної інфраструктури», «Формування середнього класу в контексті становлення підприємництва на селі».

Проте при визначенні суті підприємництва з урахуванням його розвитку в сільській місцевості в умовах сучасних ринкових перетворень, дисертант використовує низку положень, таких як «сільськогосподарське підприємництво», «сільське підприємництво», «підприємництво на селі», «підприємництво в аграрній сфері», «підприємництво в агропромисловому комплексі», які, на нашу думку, не є рівнозначними.

У дисертації О.В. Двойнінової досліджується розвиток кооперації на теренах Київської, Подільської та Волинської губерній Російської імперії в останнє десятиріччя перебування їх під самодержавною владою. Розгортання кооперативного руху розглядається в органічному зв'язку зі здійсненням столипінської аграрної реформи. Простежено, як реформа, пришвидшуючи просування селянства регіону до ринкових відносин, суттєво впливала на зростання масштабів та форм кооперації. Для

---

¹⁶⁴ Кравець Ю.А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті ХІХ – 1917 р.). Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Луганськ, 2007. – 202 с.

¹⁶⁵ Совецька Т.Г. Становлення та розвиток сільського підприємництва в Україні (середина 80-х років ХХ – початок ХХІ століття). Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 // Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Луганськ, 2007. – 203 с.

грунтовнішого розкриття проблеми охарактеризовано суть та процес видозміни впродовж 1906 – лютого 1917 рр. бази кооперативної діяльності як вагомого чинника функціонування господарських самодіяльних організацій українського селянства. Проаналізовано соціально-економічні та суспільно-політичні явища, що складала зміст роботи кооперативів, виділено специфіку у функціонуванні останніх, зумовлену історичними відмінностями розвитку регіону. Засвідчено вагому роль інституту земств на Правобережній Україні у пропаганді та реалізації на практиці кооперативних ідей. Розкрито здобутки і прорахунки сільської кооперації правобережних українських земель, її внесок у захист економічних і соціальних прав корінного населення, виховання у його середовищі шляхом господарської самоорганізації суспільної активності та національної свідомості¹⁶⁶.

Комплексно досліджувала кооперативний рух на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1860-х – 1914 рр. Ю.І. Магась-Демидас. На основі аналізу широкого кола архівних джерел та наукової літератури з'ясовано соціально-економічні та організаційно-юридичні передумови розвитку кооперації, досліджено етносоціальний та персональний склад товариств, практичну діяльність кооперативів та їх об'єднань. Розкрито політику органів державної влади і земств, ставлення до кооперації політичних партій. Зроблено висновок, що кооперація відігравала помітну роль в економічному й громадському житті Правобережжя, сприяла покращенню матеріального становища населення й підвищенню його культурного рівня¹⁶⁷.

Певні аспекти розвитку підприємництва знайшли своє відображення при висвітленні діяльності торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії через історію окремих галузей народного господарства. Так, питаннями формування акціонерних об'єднань у сільськогосподарському машинобудуванні,

---

¹⁶⁶ Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 221 с.

¹⁶⁷ Магась-Демидас Ю.І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: Дис ... канд. наук: 07.00.01. – 2008. – 267 с.

організацією біржової торгівлі в Україні в досліджуваний період займалися О.М. Машкін, А.Б. Шиханов¹⁶⁸.

Процеси становлення і розвитку кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. визначили предмет дисертаційного дослідження В.О. Венгерської¹⁶⁹. Звернена особлива увага на характер та форми державної підтримки вітчизняного товаровиробництва. Автор розглядає діяльність державних банківських установ: Державного банку, пенсійних та позичкових кас, що діяли при його відділеннях, Селянського та Дворянського банків. У брошурі «Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» дослідниця розглядає основні чинники, які впливали на формування кредитно-банківської системи. Особлива увага приділена висвітленню представників т. зв. Київської економічної школи та аналіз у їх теоретичного і практичного внеску у формування зазначеної системи.

Проблемам історії розвитку паперової промисловості України, історії харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., історії розвитку цукрової галузі України присвячені дисертації В.А. Студінського, М.М. Москалюка і Р.В. Буравченка¹⁷⁰.

---

¹⁶⁸ Машкін А.Н. История зарождения и развития акционерных объединений в сельскохозяйственном машиностроении Украины (XIX – начало XX ст.). Дис ... канд. ист. наук. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1994. – 294 с.; Шиханов А.Б. Біржі Південної України (1880-1914 рр.). Дис ... канд. іст. наук. – Запорізький державний університет – Запоріжжя, 1999. – 236 с.

¹⁶⁹ Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Житомирський інженерно-технологічний ін-т. – Житомир, 1998. – 196 с.; Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX століття. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 41 с.; Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 43 с.

¹⁷⁰ Студінський В.А. Паперова промисловість України (XVI – XX століття): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 463 с.; Москалюк М.М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX

Дисертація О.П. Прищепи «Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.» присвячена дослідженню питань розвитку міст Волинської губернії в добу формування ринкових відносин. При цьому автор вводить у науковий обіг своєрідні поняття. Так, аналізуючи роль соціально-економічних процесів пореформенної доби у формуванні центрів ділового життя на Волині, стверджує, що в регіоні існувала значна кількість «приватновласницьких міст та містечок». Наводить численні приклади діяльності органів самоврядування в організації міського господарства, плануванні та забудові міст, а також зусиль громадських структур та підприємців у формуванні соціального та культурного середовища міст. На основі аналізу значного статистичного матеріалу автор робить висновок, що структуру міського населення на Волині починають визначати два основні класи – підприємці і представники найманої праці¹⁷¹.

Серед сучасних українських істориків, які плідно досліджують етнічний аспект соціально-економічного життя Правобережної України в пореформенну добу, варто відзначити науковців М.В. Бармака, О.О. Рафальського, О.Г. Суліменка, В. Надольську, В.М. Васильчука, О.А. Буравського, Г.А. Шпиталенко та ін.¹⁷² У своїх дисертаціях вони висвітлюють

ст.). Дис ... канд. іст. наук. – Тернопільський держ. технологічний у-т ім. Івана Пулюя. – Тернопіль, 2005. – 219 с.; Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.). Дис ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 200 с.

¹⁷¹ Прищепи О.П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Дис ... канд. іст. наук. – Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 228 с.

¹⁷² Бармак М.В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 –1914 рр.). Дис ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 225 с.; Рафальський О.О. Національні меншини України в XX столітті: історіографія: Дис ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2001. – 462 с.; Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Дис ... канд. іст. наук. 07.00.05. – Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 189 с.; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття): Дис ... канд. іст. наук. – Луцьк. 1996. – 231 с.; Васильчук В.М. Німці

значний внесок національних меншин у господарське освоєння, економічний та культурний розвиток Південно-Західного регіону, зокрема, їх роль в розвитку підприємництва у винокурному, борошномельному, кустарному виробництві та торгівлі.

У третьому розділі «Господарська діяльність» дисертації О.Г. Суліменка «Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)» розглядаються особливості трудової діяльності німців на Волині. Дисертант висвітлює вклад німців у розвиток землеробства і тваринництва в губернії. Зокрема, підкреслюється значний внесок, який зробили колоністи в окультурення малозаселених просторів Волині. Автор зазначає, що найвищий рівень розвитку землеробства і тваринництва у колоністів припадав на 1900-1914 рр., коли починають виникати великі фермерські господарства, в яких використовують нові методи обробітку землі, а також мінеральні та органічні добрива, сівозміни тощо. Зазначається, що поряд із землеробством важливу роль у господарському житті німців відігравало тваринництво; показано роль окремих німецьких колоній у розведенні нових порід худоби, коней, овець тощо. Дисертант вказує й на те, що завдяки внеску німців у сільське господарство губернія займала одне з провідних місць в імперії за кількістю худоби та продажу м'яса. Прогресивні методи ведення господарства колоністами сприяли розвитку економіки регіону, поширенню в селянських та поміщицьких землеволодіннях нових методів ведення господарства.

Досліджено також участь німців у ремісничій діяльності та промисловості. Підкреслюється, що німецькі компактні поселення на Волині мали своїх ремісників з великим вибором професій, які виготовляли необхідне обладнання для сільськогосподарського

України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст. Дис ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – 500 с.; Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 220 с.; Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). Дис ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 198 с.

виробництва. Автор на прикладі колоній показує роль окремих ремісничих професій, зокрема будівельників.

Дисертація Г.А. Шпиталенко «Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)» присвячена комплексному дослідженню історії виникнення і життєдіяльності чеської етнічної групи на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано форми господарської діяльності чеських колоністів, розкрито особливості релігійного, культурного й громадського життя, показано внесок колоністів у соціально-економічний і культурний розвиток регіону.

Окрему групу становлять наукові і науково-популярні праці, в яких висвітлюється життєвий шлях, складові підприємницького успіху, добродійність «зубрів» українського бізнесу. Серед них необхідно виділити роботи, насамперед, В.В. Ковалинського, О.М. Макарова, М.Ф. Слабошпицького, Ю.М. Хорунжого¹⁷³, які вивчають персоналії меценатів м. Києва; О.В. Ткаченко на конкретних прикладах висвітлює різні аспекти підприємницької та меценатської діяльності родини Терещенків в Україні¹⁷⁴, а О.М. Донік прослідкував діяльність членів родини Терещенків як фундаторів навчальних закладів різних рівнів, проаналізував їхній внесок у розвиток музейної справи та української

---

¹⁷³ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – К.: Кий, 1998. – 528 с.; Ковалинський В.В. Семья Терещенко. – К.: Преса України, 2003. – 218 с.; Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевский старины. 2-е изд. – К.: Довіра, 2005. – 558 с.; Слабошпицький М.Ф. Українські меценати. – К.: Ярославів Вал, 2001. – 327с.; Хорунжий Ю.М. Українські меценати: Добродійність – наша риса. – К.: ВД «КМ Академія», 2001. – 134 с.

¹⁷⁴ Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861 – 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 1998. — 220 с.

культури¹⁷⁵, С.І. Білокінь, А. Матвеев і Т.В. Ткаченко – просвітницьку і добродійну діяльність родини Галаганів¹⁷⁶.

Зокрема, О.М. Донік у кандидатській дисертації «Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» здійснив комплексне дослідження добродійної та культурно-освітньої діяльності окремих представників відомої української родини підприємців-поміщиків Терещенків. Детально проаналізовано їх діяльність в організаціях добродійного спрямування як приватних фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я незможних співвітчизників, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Висвітлено меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини Терещенків, показано їх вагомий внесок у культурну й духовну спадщину України. З'ясовано суспільні та моральні чиники тогочасної епохи, що спонукали та стимулювали Терещенків до широкої добродійності та меценатської діяльності¹⁷⁷.

2010 р. у книзі відомого українського краєзнавця В.С. Перерви «Графи Браницькі: підприємці та меценати» у другому розділі «Підприємницька діяльність графів Браницьких: від аграрного новаторства до індустріального модерну» на основі багатого джерельного матеріалу висвітлено підприємницьку діяльність однієї з найзаможніших магнатських родин України кінця ХVІІІ –

---

¹⁷⁵ Донік О. Суспільно-громадська діяльність родини Терещенків // Нова політика. - № 3. - 1999. - С. 62-66; Донік О.М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Дис. канд іст. наук. – К.: КНУімені Тараса Шевченка, 2001. – 211 с.; Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – Київ, «Дієз-продукт», 2005. - № 4. – С. 159-177.

¹⁷⁶ Білокінь С.І. Колегія Павла Галагана // Київ. - № 8. - 1988. - С. 144-149; Матвеев А. Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. - № 7 - 8. - 1995. - С. 115-177; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 212 с.

¹⁷⁷ Донік О.М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Дис ... канд іст. наук. – К.: КНУімені Тараса Шевченка, 2001. – 211 с.

початку ХХ ст. Дослідження ґрунтується на понад тисячі архівних документів з архівосховищ Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Житомира, Хмельницького, Вінниці, Одеси, Черкас¹⁷⁸.

2006 р. вийшла друком монографія Сейко Н.А. «Доброчинність у сфері освіти України (XIX – поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ». Автор, на основі вивчення значного масиву архівних матеріалів та широкого кола наукової літератури, розкриває основні етапи та рівень розвитку доброчинності у сфері освіти на території округу. Проаналізовано види доброчинності на користь вищих, середніх та початкових навчальних закладів, представлено особливості державної, громадської та приватної доброчинності у сфері освіти¹⁷⁹.

Певне загальнонаукове тло проблеми доброчинності дають наукові праці другої половини ХХ – початку ХХІ століття, де висвітлюється місце та роль доброчинності серед інших соціальних та етнонаціональних феноменів. Так, у роботі Л.Д. Березівської характеризується освітньо-виховна діяльність просвітницьких товариств у м. Києві (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)¹⁸⁰, І.А. Добрянський та В.В. Постолатій приділяють увагу ролі громадської і приватної ініціативи у розвитку освіти в Україні (зокрема, комерційної),¹⁸¹ О.М. Іващенко та Ю.М. Поліщук – доброчинній участі єврейського населення у

---

¹⁷⁸ Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2010. – 269 с.

¹⁷⁹ Сейко Н.А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

¹⁸⁰ Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К.: Молодь, 1999. – 191 с.

¹⁸¹ Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадянська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Кіровоград, 1998 – 142 с.

розвитку освіти волинського краю¹⁸², С.М. Коляденко – розвитку добродійності як аспекту діяльності Кременецького ліцею¹⁸³ та ін.

Комплексному дослідженню добродійної діяльності на Волині (1793-1917 рр.) присвячена кандидатська дисертація Г.Л. Махоріна «Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект»¹⁸⁴. Автор на основі глибокого аналізу широкого кола джерел висвітлює історичні та соціально-економічні передумови розвитку благодійництва, виникнення різних напрямків, форм та засобів добродійної діяльності, розкриває вплив політики держави на розвиток благодійництва у Волинській губернії. Відзначено, що у досліджуваній період відбувається еволюція благодійної діяльності від релігійної до державної і громадської.

Підкреслено, що розвиток капіталістичних відносин спричинив, з одного боку, пауперизацію частини населення, а з іншого, зумовив зростання активності добродійної допомоги цій категорії людей, створенню мережі філантропічних товариств та закладів. Доведено, що головними суб'єктами благодійництва були спадкоємці козацької старшини, дворяни, польські поміщики, знатні чиновники, купці, торговці – представники різних національних меншин – євреїв, чехів, німців.

Особливої уваги заслуговують дисертаційні дослідження Ф.Я. Ступака, Л.М. Єршової, А.В. Нарядька, Т.М. Курінної, Т.М. Ніколаєвої та ін., які тою чи іншою мірою розкривають проблему добродійності у сфері освіти – в окремий історичний період чи на окремій території.

Так, дисертаційне дослідження Ф.Я. Ступака присвячене діяльності благодійних товариств у Києві в другій половині XIX – початку XX ст.¹⁸⁵. Поряд з діяльністю товариств, що утримували на добродійні кошти богадільні, нічліжки, будинки працьовитості,

¹⁸² Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.

¹⁸³ Коляденко С.М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 124 с.

¹⁸⁴ Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект. Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. – 202 с.

автор приділяє значну увагу добродійним товариствам навчальних закладів, передусім товариствам допомоги незаможним учням гімназій. Л.М. Єршова досліджує проблему добродійної підтримки жіночих навчальних закладів Волині, особливу увагу зосередивши на діяльності закладів Відомства імператриці Марії¹⁸⁶.

В дослідженні А.В. Нарядька «Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.)»¹⁸⁷ подано цілісний аналіз феномена благодійності в Україні в окреслений автором період. Т.М. Курінна висвітлила діяльність окремих відомих благодійників, зокрема підприємців Балашових, Бобринських, Яхненків-Симиренків та ін., яка була спрямована на заснування та підтримку освітніх закладів з метою поширення освіти серед незаможних верств суспільства¹⁸⁸.

Т.М. Ніколаєва, досліджуючи внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України, другий розділ дисертаційної праці присвятила розвитку підприємництва в останній третині XIX – на початку XX ст., в якому висвітлила соціально-економічний розвиток та умови, в яких відбувалося формування підприємницького прошарку, з'ясувала мотиви й напрямки його соціокультурної діяльності¹⁸⁹.

---

¹⁸⁵ Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 223 с.

¹⁸⁶ Єршова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (друга половина XIX – поч. XX ст.): Ди ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2002. – 307 с.; Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.

¹⁸⁷ Нарядько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.): Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2003. – 242 с.

¹⁸⁸ Курінна Т.М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – 167 с.

¹⁸⁹ Ніколаєва Т.М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.): Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 224 с.

Комплексний і виважений аналіз меценатства як соціокультурного явища, його роль у становленні системи освіти України, участь окремих меценатів у створенні навчальних закладів представлені в дисертаційному дослідженні М.О. Суровцевої «Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.»¹⁹⁰.

Оскільки Україна була у складі Російської імперії, деякі аспекти історії підприємництва нашої держави досліджуваного періоду знайшли відображення в працях російських науковців, а саме: особливості розвитку підприємницького про шарку, основні напрямки діяльності, соціально-правовий статус, динаміка чисельності, соціальна мобільність, соціокультурна активність, побут, менталітет та ін. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії підприємництва по окремих регіонах та на мікрорівні.

Накопичення джерелознавчої бази, ступінь розробки окремих сюжетів історії підприємництва дозволило видати праці узагальнюючого характеру. Серед них варто виділити дослідження Л.І. Абалкіна, В.І. Бовикіна, М.Л. Гавліна, Б.В. Ананьїча, О.К. Сорокіна та ін.¹⁹¹.

---

¹⁹⁰ Суровцева М.О. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 228 с.

¹⁹¹ Абалкин Л.И. Заметки о российском предпринимательстве. – М.: Прогресс, 1994. – 160 с.; Менталитет и культура предпринимателей России XVII-XIX веков. Сб. научных статей. – М., 1996; Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX века // За ред. Сорокина А.К. – М.: РОССПЭН, 1997. – 344 с.; Российское предпринимательство. История и возрождение // Под ред. Ю.В. Волкова. «Русское Деловое Агентство», 1997. – 383 с.; История предпринимательства в России // Книга первая. От средневековья до середины XIX века. – М.: РОССПЭН, 1999. – 480 с.; История предпринимательства в России // Книга вторая. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2000. – 575 с.; Гавлин М.Л. Российские предприниматели и меценаты. – М.: Дрофа, 2005. – 430 с.; Ананьич Б.В. Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. – Л.: Наука, 1991. – 496 с.; Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России. – М.: ПРИОР, 1998. – 496 с.; Аронов А.А. Золотой век русского меценатства. – М.:

Особливу увагу привертає двохтомна колективна монографія «История предпринимательства в России», присвячена історії підприємництва в Росії XVI – початок XX ст., виконана в Інституті російської історії РАН членами групи з історії підприємництва.

У монографії вперше в російській історіографії розглядається історія розвитку підприємництва протягом усього його існування, починаючи від витоків і закінчуючи часом його ліквідації. Зокрема, у другому томі «История предпринимательства в России. Вторая половина XIX – начало XX века», досліджується історія підприємництва в Росії в період його «відносно вільного розвитку» з 1861 по 1917 р.¹⁹² Висвітлені такі основні питання підприємницької діяльності в пореформенній Росії, як проблема її правової бази, організаційні форми, вплив міжнародного фактора, участь в залізничному будівництві, станова і професійна організація ділових кіл, їх відносини із владою і робітничим класом, благодійницька і меценатська діяльність.

В книзі «Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX в.»¹⁹³ висвітлено становлення і розвиток підприємництва в Росії упродовж трьох століть її історії – з XVII до початку XX ст., а також коротко розглянуто більш ранній період. У першій частині послідовно розглядається масштаб і форми приватної підприємницької активності в різних секторах народного господарства Росії, характерні її риси та особливості. Особливу увагу приділено взаємовідносинам приватного бізнесу, ролі і місцю іноземного капіталу в економіці країни, висвітлено реальний рівень економічного розвитку Росії, досягнутий до 1917 р.

МГУК, 1995. – 115 с.; Криворучко О.Н., Зайцев А.А., Лобанов С.Н. Становление предпринимательской экономики в России. – М.: Экономика, 2000. – 206 с.; Самарина Н.В. Донская буржуазия в период империализма (1900-1914). – Ростов н/Д.: РГУ, 1992. – 220 с.

¹⁹² Бовыкин В.И., Гавлин М.Л. и др. История предпринимательства в России. Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2000. – 575 с.

¹⁹³ Сорокин А.К. и др. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. – М.: РОССПЭН, 1997. – 344 с.

Підприємництву в торгівельній сфері присвячена монографія Б.А. Кругляка «Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины». ¹⁹⁴ В українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалися нові процеси у внутрішній торгівлі. Автор на основі узагальнення значного фактологічного матеріалу, досліджує діяльність усіх форм внутрішньої торгівлі, участь в торгівельно-збутовій діяльності монополістичного капіталу, а також земств і товарних бірж, аналізує досвід, накопичений підприємцями в забезпеченні споживчого ринку.

Для характеристики земельних власників, у тому числі й в Україні, важливе значення має монографія російського автора М.К. Шацлла, яка присвячена аналізу соціального складу буржуазії в Росії наприкінці XIX ст.¹⁹⁵ Особливо це стосується характеристики міщан та купців, земельна власність яких збільшувалась у післяреформений період досить активно. Окремі аспекти ринкових поземельних відносин висвітлюються у монографіях В.В. Кабанова, О.Г. Вронського, В.Г. Тюкавкіна, В.Г. Берліхіна, О.С. Поршневої¹⁹⁶, у колективному виданні, присвяченому 100-річчю першої російської революції¹⁹⁷ та в цілому ряді інших публікацій російських авторів пострадянської доби.

Серед узагальнюючих праць і посібників з історії російського підприємництва найбільш відомими є дослідження М.М. Баришнікова, А.М. Боханова, О.П. Хорькової,

¹⁹⁴ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины. – Самара. 1992. – 191 с.

¹⁹⁵ Шацлло М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века. – Москва, 2004. – 265 с.

¹⁹⁶ Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация в России XX века. – Москва, 1997; Вронский О.Г. Государственная власть в России и крестьянская община в годы великих потрясений (1905-1917). – Москва, 2000; Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001; Берлихин В.Г. Реформирование земельных отношений в России в XIX-XX вв. – Москва, 2000; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – Москва, 2004.

¹⁹⁷ Первая революция в России: взгляд через столетие. – Москва, 2005.

С.К. Нікітіної, С.І. Сметаніна, В.А. Сущенко, Н.С. Корольової¹⁹⁸. Найбільш значними серед них є монографії М.М. Барішнікова, в яких автор досконально розглядає розвиток торгівлі і промисловості. Значна роль в цих дослідженнях відводиться вивченню підприємця як особистості, в них розглядається місце підприємців у суспільних відносинах, їх основні права. На думку автора, російський підприємець при певних обставинах відіграв би провідну роль у розвитку російського суспільства.

Концептуально-правові засади та особливості розвитку підприємництва, висвітлені у навчальних посібниках, які опубліковані у 2000–2001 рр. Так, в 2001 р. видано навчальний посібник «История предпринимательства в России», в якому з історичної точки зору проаналізовані основні етапи розвитку підприємництва в Росії. Зміст складається із шести глав: «1) Предпринимательство в допетровской Руси; 2) Предпринимательство в XVIII веке; 3) Российское предпринимательство в первой половине XIX века; 4) Российское предпринимательство в пореформенной России (60-е гг. XIX века -1917); 5) Судьбы российского предпринимательства после 1917 г. (1917-1991 гг.); 6) Предпринимательство в 90-е гг. XX века»¹⁹⁹.

У посібнику вміщено матеріал про підприємницькі традиції та етику, які склалися в Росії, меценатську і благодійницьку діяльність, історію деяких купецьких і промислових династій. Аналізуються взаємини підприємців і державною бюрократією. Автори доводять, що ці відносини не завжди були відносинами

---

¹⁹⁸ Барышников М.Н. История делового мира России. – М., 1994. – 223 с.; Барышников М.Н. Деловой мир России. – СПб.; Искусство, 1998. – 448 с.; Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1992. – 262 с.; Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России. – М., 1998. – 496 с.; Никитина С.К. История российского предпринимательства. – М.: Экономика, 2001. – 303 с.; Сметанин С.И. История предпринимательства в России. – М.: Логос, 2004. – 195 с.; Сущенко В.А. История российского предпринимательства. – Ростов н/Д, 1997. – 148 с.; Королева Н.С. Торговое сословие России. – М, 1998. – 256 с.

¹⁹⁹ История предпринимательства в России // Т.Л. Кащенко, Г.М. Бочина, А.В. Бухарина и др.: Российский заочный ин-т текстильной и легкой промышленности. – М., 2001. – 118 с.

тільки тиску з боку держави. Партнерські відносини підприємців і російської держави сприяли територіальному розширенню Російської імперії.

Заслужують уваги праці науковців Алтайського державного університету, зокрема навчальний посібник О.В. Старцева та Ю.М. Гончарова «История предпринимательства в Сибири (XVII – начало XX в.)»²⁰⁰. Даний посібник став першим досвідом узагальнюючої роботи, присвяченої історії сибірського підприємництва, мета якого – познайомити з основними подіями історії становлення і розвитку приватної ділової ініціативи в торгівельній, промисловій і кредитній сферах Сибіру, формування правових засад підприємництва; оцінити роль особи в підприємницькій діяльності, дати характеристику соціального портрета сибірського купецтва, визначити ступінь його участі в громадському і культурному житті, показати особливості сімейних і побутових відносин.

Цінними для нашого дослідження є глави, в яких висвітлюються соціально-правові умови та організаційні форми підприємницької діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст.; громадська і культурна діяльність підприємців.

В останні десятиріччя об'єктом наукових досліджень Н.В. Козлової, Т.А. Хохлової, А.М. Дубровського, М.В. Кочергіної, В.В. Керова та ін. стала історія господарської діяльності старообрядців в соціокультурному і соціально-психологічному аспектах²⁰¹.

---

²⁰⁰ Старцев А.В., Гончаров Ю.М. История предпринимательства в Сибири (XVII–XX в.). – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. у-та, 1999. – 215 с.; Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М. Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX в. Барнаул, 2001. – 240 с.

²⁰¹ Козлова Н.В. Купцы-старообрядцы в городах Европейской России в середине XVIII века (К истории российского предпринимательства) // Отечественная история. 1999. - № 4; Хохлова Т.А. Старообрядчество и развитие рыночного уклада в России // Вестник Московского университета. Серия 6 «Экономика». – 1998. - № 2; Дубровский А.М., Кочергина М.В. Хозяйственная деятельность старообрядческих общин Ветки-Стародубья в конце XVIII — первой половине XIX века // Старообрядчество как историко-культурный феномен. Гомель, 2003; Стадников А.В. Роль московского старообрядчества в

За даними російських дослідників, старообрядники забезпечили розвиток багатьох виробництв. Це стосується, перш за все, північної Чернігівщини, Гомельщини, Брянщини, Курщини і прилеглих до них районів. Слободи старообрядців Чернігівської губернії (Стародубщина) «знаменитые некогда своим упорством» у відданості старій вірі, стали «не менее знамениты своей промышленностью и торговой деятельностью», вони сприяли виникненню підприємництва сучасного типу, пов'язаного з практичністю суб'єктів господарювання, економічним раціоналізмом, використанням вільнонайманої праці, нової техніки, високою якістю товарів, новими принципами господарського управління²⁰². Як відомо, вони створили власну оригінальну систему господарської етики. В кінці XIX ст. це визнавали навіть державні діячі. Так, міністр фінансів І.О. Вишнеградський заявляв, що старообрядці «в российском торгово-фабричном деле – великая сила; они основали и довели нашу отечественную заводскую промышленность до полнейшего совершенства и цветущего состояния»²⁰³.

З 1990-х рр. російські історики активізували вивчення дворянства, прагнучи розв'язати дискусійні проблеми, які виникли протягом останніх десятиріч. Зокрема, тривали дискусії О.М. Анфімова та І.Д. Ковальченка стосовно питання про рівень розвитку капіталізму в сільському господарстві. Всебічну

развитии Российской текстильной промышленности // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 1998; Расков Д.Е. Старообрядческое предпринимательство в экономике России (на примере московской промышленности XIX века) // Экономическая история России: проблемы поиска, решения. Ежегодник. – М.-Волгоград, 2001. Вып. 3; Керов В.В. Конфессионально-этические факторы старообрядческого предпринимательства в России в конце XVII – XIX вв. Дис ... д-ра ист. наук. – М., 2004. – 715 с.

²⁰² Гарбацкі А.А. История стараабраднаіцтва на Беларускіх землях // Старообрядчество как историко-культурный феномен. – С. 58-59; Мищенко Т.А. Старообрядчество в Юго-Западных районах Брянщины на рубеже XIX-XX веков // Старообрядчество как историко-культурный феномен. – С. 191-192.

²⁰³ Керов В.В. Конфессионально-этические факторы старообрядческого предпринимательства в России в конце XVII – XIX вв. .... – С. 10.

характеристику дворянського землеволодіння дав В.М. Літуєв²⁰⁴. Проблеми взаємовідносин влади з помісним дворянством досліджувала Є.П. Барінова²⁰⁵. Виріс інтерес до історії діяльності дворянських корпоративних організацій різних регіонів.

Активно досліджується історія провінційного дворянства. Цій тематиці присвячені докторська дисертація В.О. Шаповалова та кандидатські дисертації І.Т. Онопрієнко, Р.О. Смирнова, Т.В. Філатова, в яких проаналізована еволюція дворянського стану, корпоративна організація дворянства в пореформений період, показано складний процес руйнації традиційної системи цінностей²⁰⁶. У працях А.І. Міллера об'єктивно досліджується ставлення влади та російської громадської думки до «українського питання», а також аналізується структура суспільства на Правобережжі та місце в ній російського дворянства²⁰⁷.

Збільшується кількість досліджень, написаних російськими вченими в межах соціальної історії. Вагомим внеском в її розвиток стала монографія Б.М. Миронова, який розглянув еволюцію дворянського стану як результат модернізації російського

---

²⁰⁴ Літуєв В.Н. Земельная собственность как дворянская монополия в капиталистической России: теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком. – М.: Собрание, 1997. – 236 с.

²⁰⁵ Барінова Є.П. Власть и поместное дворянство России в начале XX в. Дис. д-ра ист. наук. – Самара, 2003. – 409 с.

²⁰⁶ Шаповалов В.А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2002. – 251 с.; Філатова Т.В. Российское поместное дворянство в начале XX века: организация, деятельность, попытки самоидентификации. Дис. канд. ист. наук. – М., 2000; Смирнов Р.А. Социальный облик ярославского дворянства в конце XIX – начале XX в. Дис. канд. ист. наук. – Ярославль, 2003. – 239 с.; Онопрієнко І.Т. Быт провинциального дворянства: традиции и новаторство в 50-90-е годы XIX века (на примере Центрального Черноземья). Дис. канд. ист. наук. – Белгород, 2007. – 190 с.

²⁰⁷ Міллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 142-153; Міллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 260 с.

суспільства і прийшов до висновку, що дворянство перетворювалося з домінуючого стану в середній клас²⁰⁸.

З початку 1990-х років в українській історичній науці спостерігається введення в науковий обіг мемуарної літератури (спогади, автобіографії, щоденники, листи тощо).

Зокрема, в спогадах Т. Бобровського²⁰⁹, відомого свого часу в Південно-Західному краї громадського діяча (вийшли друком 1900 р. у Львові), вміщені цінні відомості про власників маєтків, їхні описи, купівлю-продаж і оренду землі тощо. Майже весь перший том і значну частину другого автор присвятив характеристиці осіб, з якими спілкувався з молодого віку, в першу чергу з землевласниками Київської та Волинської губерній. Автор подає власні оцінки розвитку сільського господарства і промисловості краю, зокрема, розповідає про здобутки і втрати польських підприємців в цукровій промисловості. Автор висвітлює конфіскаційну політику самодержавства щодо польських землевласників після поразки січневого повстання 1863 р., особливо несправедливої на південно-західних теренах імперії, де повстання, фактично, не було.

Історія польської спільноти Правобережної України перебуває в центрі уваги сучасних польських істориків. Роботам польських дослідників другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. З. Лукавського, Л. Подгородецького, А. Єзерського, П. Еберхардта, Т. Вольського, Т. Епштайна, В. Голки, Т. Хшановського, Р. Юрковського та інших авторів притаманний аналіз багатогранного життя польського етносу на українських територіях, в тому числі і польського дворянства, вміщено цікавий статистичний матеріал²¹⁰.

---

²⁰⁸ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). 3-е изд. – Т.1. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003 – 548 с.

²⁰⁹ Bobrowski T. Pamietnik mojgo zycia. – Т. I. – W-wa: P/W, 1979. – 506 s.; Т. II. – 577 s.

²¹⁰ Lukawski Z. Polska w Rosji 1863-1914. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdan'sk. – 1978. – 229 s.; Podhorodecki L. Dziej'e Kijowa, 2t., Warszawa, 1982. – 329 s.;

Життя польської громади в Україні висвітлюється також в періодичних виданнях, заснованих польськими організаціями – «Дзєннік Кійовський», двомовній щотижневій «Газеті польській», що друкує матеріали українською і польською мовами та польськомовному двомісячнику «Бердичівська мозаїка». Польській культурі, історії, взаємним впливам польської та української культур присвячені два спеціалізованих періодичних видання – наукові журнали «Українська полоністика», «Pamiętnik Kijowski» і міжнародне наукове видання «Ucrainica Polonica».

В контексті досліджуваної проблеми викликають науковий інтерес публікації Д. Клемантовича і В. Зьомека. Зокрема, в статті «Петро Маньковський – польський землевласник на східних кресах у II пол. XIX ст.» вони розповідають про долю типового представника польських землевласників, підкреслюють роль освіти і знань у налагодженні раціонального господарства, згадують у зв'язку з П. Маньковським відомого авторитета у справах рільництва і цукровиробництва Емеріка Маньковського²¹¹.

Х. Геровська, історик Варшавського університету, 2002 р. захистила докторську дисертацію, в якій розглянула суспільне життя поляків Поділля в 1863-1917 рр. Основним аспектом дослідження стало релігійне життя польської людності, але використання місцевих архівів і значного масиву польської літератури дозволили авторці об'єктивно висвітлити становище різних соціальних груп польського населення²¹². Проте, загалом, праці польських істориків стосуються лише окремих проблем

Jeziernski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX i XX w. Warszawa 1984. – 294 s.; Epstein T. Malzeństwa szlachty posesorskiej na Wołyń, Podolu i Ukrainie w latach 1815-1880 // Spoleczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. – Т. IX. - Warszawa, 1991; Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w. – Warszawa, 1994; Golka W. Represje carskie wobec ziemian kresów wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w drugiej połowie XIX – na początku XX w. // Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX – XX w. – Kielce, 1994; Chrzanowski T. Dziedzictwo: ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu. Wydawnictwo ZNAK, Kraków 1995. – 296 s.; Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie kresów północno-wschodnich 1864-1904. – Warszawa, 2001. – 604 s.

²¹¹ Klemantowicz D., Ziomek W. Piotr Mańkowiecki jako polski ziemianin na Kresach Wschodnich w drugiej połowie XIX wieku. // Ucrainica Polonica. – Т. 2. – Київ – Житомир, 2005. – S. 165 – 171 (264 s.)

тогочасного суспільного розвитку Правобережжя, вони не можуть претендувати на створення цілісного образу епохи.

Для характеристики добродійності польських підприємців велике значення мають роботи А. Кнота, Я. Корнецького, К. Мрозовської, Й. Поплатека та ін.²¹³.

Вивченню участі єврейських громад в економічному, громадському, політичному, культурному житті краю приділяють увагу Всесвітня федерація волинських євреїв, Товариство волинських євреїв в Ізраїлі та «Yad Vashem» (Ізраїльський Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи і героїзму). З 1945 р. у волинських євреїв з'явилося спільне друковане видання – збірник спогадів і документів «Yalkut Wolyn» (Альманах «Волинь»). Його творцем і першим головним редактором був уродженець Рівного Ар'є Аватіхі. Тематика статей Н. Дагоні, А. Аватіхі, Ц. Загородера, Ш. Спектора, М. Вайсмана, Я. Елбірта, Ш. Зискінда та ін., що надруковані в журналі, охоплює як історію окремих громад, так і євреїв Волині в цілому, персоналії видатних рабинів, просвітителів і літераторів, суспільних діячів і меценатів, діяльність волинських організацій і об'єднань тощо.

1957 р. в Тель-Авіві Звягельським земляцтвом Ізраїлю при участі земляків зі США (Нью-Йорк, Лос-Анжелес) був виданий альманах «Звягель». Книга містить багатий історичний матеріал про численні населені пункти Новоград-Волинського повіту. Зокрема, доктор Я. Леві в статті «Звягель та його околиці» описує побут та заняття євреїв, які проживали в селах Новоград-

²¹² Gierowska H. Narodowe grupy wyznac chrzejbciacskich w gubernji Podolskiej w latach 1864-1917, Rozprawa doktorska. – Lublin, 2002.

²¹³ Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorow generalnych, rektorow i nauczycieli ze Szkolq Głowna. Koronna / Pod red. K. Mrozowskiej. – Warszawa, 1997. – 454 s.; Eberhardt P. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – 238 s.; Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831 – 1863 // Zeszyty Historyczne. – Paryz, 1986. – S. 12 – 47; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemach litewsko-ruskich 1803 – 1832. – T. I, II. – Rzym-Lublin, 1991; Knot A. Z dziejow ofjarnosci Podola, Wotynia i Ukrainy na cele oswiaty w dobie Polskiej Niepodleglej // Nauka Polska. - T. XVI. – S. 25-38. – Warszawa, 1932; Korniecki J. Oswiata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny. – Wroclaw, 1939; Poplatek ks. J. Komisja Edukacji Narodowej. Udzial bylych

Волинського повіту, декілька статей присвячені містечкам Рогачів, Кам'яний Брід, Городниця, Баранівка²¹⁴.

Побачила світ серія меморіальних книг про життя єврейських громад у населених пунктах Волині (наприклад, «Луцьк». – Тель-Авів, 1961)²¹⁵. Проте залишається актуальним вивчення зазначених проблем на місцевих матеріалах, серед яких важливе місце посідають архівні документи.

Опис Волині знаходив відображення в окремих працях німецьких дослідників XIX ст. – першої половини XX ст.: Е. Буша, С. Келлера, С. Ніккеля, К. Люка, М. Хенінга та ін. Серед названих дослідників слід згадати українського радянського дослідника німецького походження, краєзнавця і літератора Самуїла Ніккеля, уродженця колонії Андріївка Житомирського повіту (нині с. Сонячне, неподалік Житомира). 1935 р. вийшло його ґрунтовне краєзнавче дослідження – «Німці на Волині»²¹⁶. Автор працював над ним упродовж кількох років і використав значну кількість документів Житомирського архіву. Книга складається з дев'яти розділів, які присвячені історії переселення німців на Волинь та утворення їхніх колоній, стосункам колоністів з поміщиками та владою, становище німецької церкви та школи в краї.

Опис регіону, його історія, особливості географічного розташування, побуту населення знайшли фрагментарне відображення на сторінках німецькомовної газети «Neues Leben» («Нове життя»), яка виходила в СРСР. Тут друкувалися дослідження, у яких представлено короткий опис подій, які відбувалися в регіоні в різні періоди історії.

---

²¹⁴ Звягель. – Тель-Авів, 1957. – 235 с. (на ідіш); 1962. – 355 с. (на івриті).

²¹⁵ Коган Л. Всесвітня Спілка волинських євреїв / Л. Коган // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, перспективи: науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 33. – Житомир, 2005. – С. 260-272; Фельдман Г. Сказание о местечке Романов // Еврейская старина. – 2011. - № 3 (70); Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 456 с.

²¹⁶ Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935.

Цікаві дослідження з історії Волині, її природи, кліматичних умов, побуту населення містяться в німецькомовному часописі «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»). Цей журнал був заснований 1954 р. в Штутгарті колишніми східними переселенцями. Він виходив до початку 80-х років ХХ ст. і друкував краєзнавчі розвідки німців-дослідників Волині Ф. Рінка і К. Штумпа²¹⁷. Зокрема, 1954 р. тут було надруковано працю Ф. Рінка «Волинські німці». Вчений показав початки німецької колонізації краю в кінці ХVІІІ ст., карту розміщення материнських і дочірніх колоній до початку Першої світової війни. Він продовжив своє дослідження і в наступні роки. Уже 1959 р. вийшла його нова робота «Волинські німці: їх діяльність і їхня доля».

Важливим джерелом дослідження Південно-Західного краю є праці колишніх вихідців із регіону, які були очевидцями подій і володіли документальними матеріалами. Чіткість формулювань, логічність і переконливість аргументів властиві праці К. Штумпа²¹⁸. В ній досить професійно показано внесок німецьких колоністів у господарсько-економічне життя України. Еволюція поглядів російських політичних діячів на процес колонізації подається в працях І. Фляйшгауера²¹⁹. Комплексно досліджена проблема адаптації німців до місцевих умов України, в тому числі різні аспекти господарського життя, стану духовності, соціальні зрушення. Саме такий підхід у роботах Н. Арндта, Е.-Е. Кейла, Б. Льонгіна, Б. Праксенталера²²⁰.

²¹⁷ Rink F. Jas Wolhyniendeutschen // Heimatbuch. – Stuttgart, 1954; Rink F. Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959; Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch – lutherischen Kirche in Sbdrueland von 1789-1910 // Heimatbuch. – Stuttgart, 1960.

²¹⁸ Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763-1862. – Tubingen, 1991. – 1020 s.

²¹⁹ Fleischhauer I. Die Deutschen im Zarenreich. – Stuttgart, 1991. — 671 s.

²²⁰ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Oberblick. – Kraft Verlag Wiirzburg, 1994. – 96 s.; Keil E.-E. Literarische Reise in 70 Stiidte der deutschen Ost-und Siedlungsgebiete. – Hrgs.: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen-Bonn, 1987. – 331 s.; Lüngin B. Die Russlanddeutschen unter Doppeladler und Sovjetstern. — Augsburg, 1991. – 130 s.; Praxenthaler B. Anten-bestande über Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir. – Osteuropa Institut, München. –

Зокрема, робота Н. Арндта «Німці на Волині. Культурно-історичний погляд» є досить цікавою в культурологічному аспекті. Вона насичена різноманітними ілюстраціями, ксерокопіями документів, фотографіями тощо. У праці подано коротку історію Волині, хронологію основних подій, які відбувалися в регіоні від найдавніших часів і до сучасності. Автор вказав також на основні причини німецької колонізації Волині, взаємовідносини між українцями та німцями, важку долю колоністів після їх переселення 1915 р. до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу, Північного Кавказу. У роботі також подано стислу характеристику польських повстань 1830-1831 рр., 1863 р. та їх вплив на процес німецької колонізації Волині.

Цінними в цьому плані є спогади Н. Арндта²²¹, предки якого проживали в Житомирському повіті й були багатими землевласниками. Саме він став одним з ініціаторів створення в Німеччині «Historischer Verein Wolhynien» («Історичного товариства волинян»), яке почало свою офіційну діяльність 9 серпня 1975 р. у Нюрнберзі (ФРН). З 1979 р. товариство почало видавати щорічник «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), у якому були вміщені праці Н. Арндта, В. Гізбрехта, Г. Гольца, Х. Шмідта, Д. Нойтатца та ін.²²².

Серед названих авторів «Волинських зошитів» на особливу увагу заслуговує праця Г. Гольца «Торгівля і промисли німців

1995. – 101 s.

²²¹ Arndt N. Die Schitomirer Arndts. – Wurzburg, 1970; Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischen Überblick. – Wurzburg, 1994; Arndt N. Die Familien Arndt und Stebner. – Wiesentheid, 1996; Arndt N. Suche nach Heimat. – Wiesentheid, 2005.

²²² Arndt N. Umsiedlung Wolhyniendacher kolonisten ins Baltikum 1907 – 1913 // Wolhynische Hefte. – 1988. – N 5. – S. 93 – 96; Giesbrecht W. Die Verbannung der Wolhyniendeutschen im 1 Weltkrieg // Wolhynische Hefte. – 1984. – N 3. – S. 43-97; Giesbrecht W. In den Verbannung // Wolhynische Hefte. – 1986. – N 4. – S. 9-97; Giesbrecht W. Revolutions-Bürgerkrieg-Rückkehr // Wolhynische Hefte. - 1988. – N 5. – S. 6-62; Holz H. Deutscher Anteil am Handel und Gewerbe in Wohynien // Wolhynische Hefte. – 1984. – N 3. – S. 127 – 152; Neutatz D. Die “Deutsche frage” in süd-und südwestrussland Kolonisten im Spannungsfeld russischer und deutscher Politik (1861 – 1914) (Auszugsweise Wiedergabe) // Wolhynische Hefte. – 1992. – N 7. – S. 91-99.

на Волині». У ній автор показує початки поселення німецьких ремісників у краї, детально аналізує причини переселення німецьких сукновиробників із Сілезії до Волині та заснування ними тут перших суконних мануфактур, наводить перелік різних ремісничих професій, що були поширеними серед волинських німців. Учений у своїй праці окремо зупинився на колоніях менонітів на Волині. Він, зокрема, відтворив їхній внесок у розвиток тваринництва і промислів у регіоні. Про менонітів мова йде й у праці В. Гізбрехта «Волинь і волинські німці». Так, він зазначав, що меноніти мали зразкове господарство і були ініціаторами розведення нових порід худоби на Волині.

З ініціативи Н. Арндта в 1998 р. був виданий збірник найцікавіших публікацій, вміщених у різних номерах «Wolhynische Hefte» у перекладі російською мовою під назвою «Родина Вольнь»²²³. В ньому було вміщено покажчик усіх статей, опублікованих станом на 1998 р. в одинадцяти номерах збірника. Близько тридцяти публікацій у ньому й інших періодичних виданнях, а також кілька книг про волинських німців було підготовлено й самим Н. Арндтом²²⁴.

Історія німецької колонізації на Волині є об'єктом досліджень і сучасних німецьких істориків, зокрема А. Каммана і Д. Нойтатца. Цікава й велика тематика матеріалів, що повністю присвячена волинським німцям, було поміщено у двотомному виданні «Heimat Wolhynien» за редакцією А. Каммана²²⁵. Зокрема, це статті про становище німців на Волині в різні періоди їх історії,

---

²²³ Родина Вольнь. Сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Вольнской областей Украины, составленный на основании публикаций немецкого исторического общества «Вольнь» в «Вольнских тетрадах» («Wolhynische Hefte»). - Визентхайд; Житомир, 1998.

²²⁴ Arndt N. Die Schitomirer Arndts / N. Arndt. - Wurzburg, 1970; Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischen Überblick / N. Arndt. - Wurzburg, 1994; Arndt N. Die Familien Arndt und Stebner / N. Arndt. - Wiesentheid, 1996; Arndt N. Suche nach Heimat / N. Arndt. - Wiesentheid, 2005.

²²⁵ Heimat Wolhynien. [Teil 1] u. [Teil 2] / hg. v. Alfred Cammann. - Marburg, 1985, 1988.

взаємини з навколишнім місцевим населенням, це спогади й автобіографічні записки колишніх німців-волинян, фольклорно-етнографічні нариси й багато чого іншого. Серед інших публікацій варто також указати на ґрунтовну роботу Д. Нойтатца, що аналізував специфіку так званого «німецького питання» у регіонах Причорномор'я й Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.²²⁶.

Ряд цікавих публікацій з даної проблеми було вміщено в англomовному журналі «Wandering Wolhynien» («Мандруючі волиняни»), який щоквартально виходить у Ванкувері (Канада).

Чільне місце в дослідженні чеської еміграції посідають праці чеських дослідників – Ф. Дубрави, М. Немечка, мемуари В. Оліча²²⁷. Відкинувши певною мірою ідеалізоване зображення чехів у Росії як єдиних носіїв передової культури у побуті й господарстві, з їх робіт можна використати цікаві фактичні матеріали про життя чехів на Волині, побут і звичаї поселенців, їх відносини з місцевим населенням.

У міжвоєнний період вийшли друком ряд наукових досліджень, які безпосередньо торкалися історії чеської колонізації Волині. Серед праць міжвоєнного періоду особливо слід виділити роботи відомого славіста чеського походження, уродженця Житомирщини, професора Є. Рихліка²²⁸. У 20-х роках ХХ ст. у Празі чеські дослідники створили спеціальну групу для вивчення чеського та словацького життя за кордоном, яка видавала журнал «Nase Zahranizi». На його сторінках публікувалися матеріали з історії волинських чехів.

---

²²⁶ Neutatz D. Die „deutsche Frage“ im Schwarzmeergebiet und Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856-1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993.

²²⁷ Doubrava Fr. Cesky vustehovalek na Rus. – Praha, 1876; Nemecek M. Prehled Ceskych osad v ruske gubernii volynske // Sbornik ceske spolecnosti zemevedne – 1912; Nemecek M. Dvacet pet let na Rusi. – Zitomir, 1896; Olic v. Dejiny ceskeho vustehovalectvi na Rus. – Kyjev, 1908.

²²⁸ Рихлік Є.А. Досліди над чеськими колоніями в Україні // Записки етнографічного товариства. – К., 1925. – Кн. 1; Рихлік Є.А. Чехи на Житомирщині // Записки Ніжинського УНО. – 1927. – Кн. 7.

Дописувачами були вчителі чеських шкіл, колишні жителі Волині, які переселилися до Чехії. Серед них слід виділити праці І. Аверхана²²⁹. Суттєвий внесок у вивчення історії волинських чехів зробили члени Товариства чехів з Волині, створеного 1990 р. у Чехії. Так, група дослідників на чолі з І. Гофманом склала «Історичну мапу чеських поселень Волині». Історію чеської еміграції на Волинь, суспільно-політичний, культурно-освітній та релігійний аспекти висвітлював у своїй праці чеський дослідник Я. Вацулік²³⁰.

Серед інших сучасних зарубіжних істориків, які досліджують соціальну і етнічну історію Правобережної України ХІХ ст., увагу привертають наукові праці Д. Бовуа – директора Центру історії слов'ян Паризького університету (Сорбонна), Президента Французької асоціації розвитку україністичних студій, який ґрунтовно дослідив суспільно-економічний стан польського дворянства в пореформеуну добу²³¹. Серед здійснених ним дослідницьких проєктів і написаних праць у контексті нашого дослідження найбільшу цінність представляє фундаментальне дослідження «Битва за землю в Україні: 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах». Спираючись на царські архіви, рапорти і службове листування генерал-губернаторів і губернаторів, поліцейські звіти, протоколи різних комісій по селянським справам, спогади польських поміщиків, Д. Бовуа розглядає польсько-український земельний антагонізм, земельний антагонізм між російськими і польськими поміщиками, історію безземельної польської шляхти, роль німецьких, чеських і єврейських орендаторів в становленні нових аграрних відносин в пореформенний період.

1992 р. вперше була видана російською мовою праця сучасного французького історика Н. Верта «История советского

---

²²⁹ Auerhan I. Ceske osady na Volini, na Krymu a na Kavkaze. – Praha, 1923; Auerhan I. Osadi ceskych emigranty Prusku, Polsku a Rucku. – Praha, 1923.

²³⁰ Vazulik J. Dejiny volynskych Cechu/ J. Leta 1868–1914. – Praha, 1997.

²³¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Пер. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах // З. Борисюк (пер. на укр.). – К.: Критика, 1998. – 334 с.

государства»²³². У першому розділі І глави «Политические, экономические и социальные противоречия» виділені підрозділи: «Особенности развития промышленности» і «Особенности крестьянского общества». Автор дійшов висновку, що скасування кріпосного права зовсім не сприяло розвитку капіталізму, а скоріше затримало збереження архаїчних, феодальних економічних структур на селі. Шлях розвитку капіталізму в Російській імперії мав свою специфіку – промисловий сектор розвивався досить нерівномірно і залежав повністю від стратегічних завдань уряду.

Економічна відсталість країни була серйозною перешкодою на шляху індустріалізації. Для подолання цих перешкод потрібна була значна і послідовна допомога з боку держави – жорстка податкова політика, суворий протекціонізм, який захищав сектори вітчизняної промисловості від іноземної конкуренції, фінансова реформа (1897 р.), що гарантувала стабільність і платоспроможність карбованця; залучення іноземного капіталу тощо. Розвиток промисловості в значній мірі залежав від державних замовлень і недостатньо стимулювався внутрішнім ринком, низьким рівнем промислового споживання з боку сільського населення. Основним протиріччям розвитку економіки країни став колосальний розрив між сільським господарством з його архаїчними способами виробництва та розвитком промисловості, яка ґрунтувалася на передових технологіях.

У другому розділі ІІ глави «Столыпинские реформы: провал просвещенного консерватизма» висвітлені економічні, політичні та ідеологічні передумови реформ П.А. Століпіна. Необхідно було не тільки послабити тиск з боку громади, але й замінити лихварів більш-менш злагодженою банківською системою. Період з 1905 по 1914 р. сприяв виникненню в Росії справжнього класу підприємців і ринку приватного попиту, здатного як у місті, так і в селі замінити собою державне стимулювання у всіх секторах економіки. У кожному із параграфів розгляд відповідних аспектів

---

²³² Верг Н. История Советского государства // Перевод с франц. 3-е изд. – М.: Весь Мир, 2006. – 560 с.

проблеми певною мірою розглядається у взаємозв'язку із принципами підприємництва.

Певні статистичні дані про стан розвитку підприємництва на теренах Київської, Подільської і Волинської губерній у досліджуваній період містяться у книгах «Київська область», «Вінницька область», «Волинська область», «Житомирська область», «Рівненська область», «Хмельницька область», виданих у серії «Історія міст і сіл Української РСР» у 1970-ті рр. – про населені пункти (міста, містечка, села, селища, хутори), які входили до їх складу у ХІХ – на початку ХХ ст. Наведені дані відображають динаміку зростання кількості фабрик і заводів, чисельність їх працівників і виробниче спрямування²³³.

Завершуючи історіографічний огляд, слід зазначити, що стан дослідженості цієї проблеми є недостатнім. Немає узагальненого дослідження становлення, особливостей розвитку підприємництва в Україні і, зокрема, по регіонах в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли були досягнуті найбільш вагомі результати підприємництва. Тому дослідження цього явища в Україні, критичного осмислення історичного досвіду підприємництва з позицій вирішення проблем сьогодення є актуальним і важливим як в науковому аспекті, так і для практичної діяльності. Нинішнє відродження підприємництва в Україні вимагає ретельного дослідження його розвитку як в Україні загалом, так і, зокрема, на її Правобережжі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

1.2. Характеристика джерельної бази

---

²³³ Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Голов. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова) та ін. – К.: Вид-во Української Радянської енциклопедії АН УРСР. Волинська область. – 1970. – 746 с.; Житомирська область. – К., 1973. – 726 с.; Ровенська область. – 1973. – 655 с.; Київська область. – К., 1971. – 790 с.; Вінницька область. – К., 1972. – 778 с.; Хмельницька область. – К., 1971. – 706 с.

Джерельна база даного дослідження представлена архівними і опублікованими матеріалами і складається з таких груп: документи державних архівів України й Російської Федерації; законодавчі акти, довідкові та статистичні видання державних установ і земств; матеріали тогочасної періодичної преси.

Найбільш важливу групу джерел становлять документи архівних фондів шести архівів: Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Київської, Житомирської, Вінницької і Хмельницької областей.

Певні матеріали про становлення і розвиток підприємництва в Україні у досліджуваній період містяться у ряді фондів Російського державного історичного архіву у м. С.-Петербург (далі – *РГИА*): фонд 20 – зведені відомості і статистичні таблиці фабрично-заводської промисловості України; фонд 22 – діяльність акціонерних товариств; У фондах 173 і 268 зосереджені відомості про залізничний й річковий транспорт, у фонді 1284 – про внутрішню торгівлю в Україні. Зокрема, за матеріалами 20 фонду (Оп. 2. – Спр. 1446,) автором підраховано прибутки синдикату цукрозаводчиків від експорту цукру протягом 1887-1892 рр.

Знайомство з фондом 1408 (документи Міністерства юстиції Російської імперії) дало можливість ознайомитися з численними законопроектами, підготовленими у різний час з того чи іншого питання. У фонді 1281 Канцелярії міністра внутрішніх справ зберігаються звіти губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній, в яких автором проаналізовано і використано, матеріали що стосуються проблеми дослідження.

Значну кількість документальних матеріалів про становлення і розвиток підприємництва в галузях народного господарства України автором досліджено у фондах 274, 301, 442, 574, 575, 692, 707, 830, 890 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – *ЦДІАУК*).

Особливу увагу привертають звіти, доповідні й рапорти генерал-губернаторів Південно-Західного краю та цивільних губернаторів російським імператорам. Цінність їх полягає в тому, що склалися вони на основі великої кількості матеріалів, які надходили з різних куточків краю, а потім аналізувались і узагальнювались у губернських установах та канцеляріях губернаторів і генерал-губернатора.

Найбільше справ використано з фонду 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), в яких знаходяться офіційні документи вищих органів влади, генерал-губернатора, його структур у повітах, інформаційні матеріали та статистичні дані про перебудову та розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі з урахуванням природно-кліматичних умов і відповідно до принципів ринкових відносин та підприємництва. Так, для характеристики передумов становлення та розвитку підприємництва в губерніях Південно-Західного краю використано відомості (Оп. 1. – Спр. 375. та Оп. 37. – Спр. 51.), в яких, зокрема, йдеться про сприятливі кліматичні умови та родючість ґрунтів для прибуткового ведення землеробства в Київській та Подільській губерніях.

Вивчення справ цього фонду (Оп. 37. – Спр. 651.; Оп. 51. – Спр. 375.; Оп. 633. – Спр. 496.) дало можливість порівняти обсяги промислового виробництва і галузеву структуру в губерніях Південно-Західного краю за період з 1860 по 1913 рр. і визначити, що найбільшого розвитку в цей період підприємництво набуло в цукровій, борошномельній і виноробній промисловості.

Відомості, які допомагають простежити зміни у сільському господарстві, впровадження принципів підприємництва, використані з документів шести справ зазначеного фонду. Зокрема, з'ясовано: стан господарювання селян в губерніях краю (Оп. 51. – Спр. 375.); зростання обсягів земельних наділів селян краю протягом 1911-1914 рр. (Оп. 829. – Спр. 507.); про купівлю землі селянами при допомозі Селянського Поземельного банку (Оп. 542. – Спр. 18.); про те, що 1871 р. стали власниками землі 491907 селян Подільської губернії (Оп. 51. – Спр. 355.); про

здійснення заходів з перетворення заболочених земель у польові угіддя (Оп. 643. – Спр. 1.).

У фонді 574 (старший фабричний інспектор Київської губернії) та фонді 575 (Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу) автором проаналізовано відомості, які подавали фабриканти і заводчики про розміри виробництва, тривалість робочого дня, кількість робітників на цукрових і рафінадних заводах Київської губернії. Автор простежила також участь національних меншин у розвитку місцевої промисловості.

Слід відзначити фонди губернських жандармських управлінь (далі – ГЖУ). Російська влада в особі структур поліції здійснювала нагляд за діяльністю промислових підприємств, споживчих, кредитних і позичково-ощадних товариств, побоючись появи «неблагонадійних елементів». Фіксувалися найменші прояви революційних настроїв та інших противладних дій. Так, у фонді 301 (Подільське ГЖУ) зберігаються відомості про промислові підприємства по кожному жандармському пункту губернії з таємними донесеннями про настрої серед робітників. Цитуємо мовою оригіналу зміст однієї з таких доповідних унтер-офіцера Демидчука Проскурівського жандармського пункту (листопад 1912 р.) начальнику Подільського ГЖУ: «Представляю список фабрик и заводов и других более крупных заведений, находящихся в Проскуровском жандармском пункте и доношу, что среди рабочего люду злонамеренных настроений не имеется»²³⁴. В іншому донесенні начальнику Волинського ГЖУ від 14 червня 1911 р. повідомляється про існування в м. Іскоростені Овруцького повіту таємного єврейського товариства взаємного кредиту²³⁵.

У документах фонду 274 Київського ГЖУ зафіксовано повідомлення київському генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову від 23 грудня 1913 р. про діяльність Київської спілки установ дрібного кредиту²³⁶. Хоча таке втручання нерідко заважало господарській діяльності, але завдяки існуванню таких структур до нашого часу

---

²³⁴ ЦДДАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1565. – Арк. 3, 4

²³⁵ ЦДДАУК. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 131.

²³⁶ ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 350, 351.

збереглася значна кількість документів про промислові підприємства, споживчі і кредитні товариства, які допомогли автору в дослідженні історії підприємництва в губерніях Південно-Західного краю.

У фонді 692 (Управління Київського округу шляхів сполучення) зберігаються звіти Київського біржового комітету. Автор використала дані про ціни на сільськогосподарську і промислову продукцію, що допомогло при аналізі кон'юнктури ринку досліджуваного періоду.

Для характеристики господарської і благодійницької діяльності підприємців губерній Південно-Західного краю в

другій половині XIX – на початку XX ст. автором використані також документи фонду 707 (Управління Київського учбового округу). У ньому містяться відомості про щорічні пожертви почесних попечителів, блюстителів, смотрителів навчальних закладів. На особливу увагу заслуговують персональні фонди окремих відомих підприємців і добродійників, зокрема «Терещенки – землевласники і цукрозаводчики» (ф. 830), і «Бродські – власники цукрових заводів» (ф. 890).

Вагоме значення для дослідження проблеми мають документи Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО). У справах його фондів 34, 67, 115, 181, 183, 206, 226, 352 міститься матеріал про певні аспекти розвитку підприємництва у Волинській губернії.

Архівні справи фонду 67 (Волинське губернське правління – спр. 307-315) дозволили автору проаналізувати соціальний склад населення і його економічну діяльність у сільському господарстві, промисловості і торгівлі з 1883 р. по 1906 р. Зокрема, в огляді Волинської губернії за 1886 р. йдеться про те, що «виращування цукрових буряків для заводів стало однією з найвигідніших галузей сільського господарства». Відзначено також, що в губернії з 1870-тих рр. з'явилась нова прибуткова галузь – раціональне вирощування кращих сортів хмелю та його переробка²³⁷.

---

²³⁷ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 5, 6.

Досить цінними є відомості цього фонду про площі та врожайність сільськогосподарських культур, про кількість промислових підприємств, чисельність їх працівників та обсяги виробництва.

Важливим джерелом для вивчення поземельних відносин є справи фонду 115 (Волинське губернське в селянських справах присутствіє). Серед численних документів цього фонду зберігається спр. 68 про кількість і склад волостей Волинської губернії станом на грудень 1863 р., в якій є відомості про володіння землевласників польського походження, про створення в селах «сільських обществ» тощо.

Відомості про докорінні зміни у сфері землеволодіння та землекористування і розвиток ринкових відносин і підприємництва на селі, про стан господарювання селян на хуторах і відрубках автором використано з документів фонду 226 (Волинська губернська землевпорядна комісія – спр. 47, 63, 114). Зокрема, в спр. 114 подаються відомості про населенні пункти, селяни яких перейшли до хутірського і відрубного землеволодіння.

Умови, форми та особливості розвитку підприємництва в народному господарстві губернії стало можливим розкрити на основі матеріалів, які укомплектовані у фонді 183 (Волинська губернська земська управа – спр. 40, 53, 86, 94, 95, 1046) і фонді 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи – спр. 12, 39, 75). В них використано доповіді управи річним зборам Волинського губернського комітету у справах земського господарства (1904–1913 рр.); відомості про процеси, пов'язані зі здійсненням столипінської реформи в українському селі; подальшим розвитком підприємництва у промисловості, сільському господарстві і торгівлі.

У фонді 352 (Урядовий агроном Волинської губернії) містяться матеріали, які дозволяють дослідити стан сільського господарства на Волині 1912 р. та надання агрономічної допомоги одноосібним господарям.

В зазначених фондах багато матеріалів повітових управлінь про здійснення селянської реформи 1861 р. і столипінської

аграрної реформи 1906 р. Тут є відомості про діяльність волосних управлінь, які після реформи 1861 р. стали нижчою ланкою самоуправління селянства (до їх складу входили волосні старшини, яких обирали із числа заможних селян, сільські старости, збирачі податків).

Значну роль у поширенні підприємницьких засад господарювання відігравали кредити. У фонді 181 зосереджені матеріали Житомирського відділення Державного банку (1876–1919 рр.) про надання кредитів тим, хто на підприємницьких засадах прагнув розвивати промислові підприємства, сільськогосподарське виробництво, торгівлю. Діяльність Волинського відділення Державного банку та Волинського відділення Селянського поземельного банку відображено у справах фонду 182 (матеріали за 1882-1913 рр.).

Архівні документи фонду 19 (Волинська об'єднана палата кримінального і громадського суду) дозволяють прослідкувати процес іноземної колонізації Житомирського повіту. Фонд охоплює десятки *справ* про укладання контрактів між землевласниками й прибулими іноземцями. Документи дають змогу з'ясувати час виникнення колоній, прізвища перших поселенців, умови укладення контракту тощо.

У державному архіві Київської області (далі – ДАКО) у фонді 1 (Київське губернське правління) зберігаються інформаційні матеріали про діяльність промислових підприємств м. Києва. (заводи Гретера і Криванека, машинобудівний, чавуноливарний і механічний, кабельний «Мотор», фабрики з виробництва толю і бетону), наводиться чисельність їх робітників, обсяг виробленої продукції, відомості про технічну оснащеність, що дозволяє проаналізувати, як впроваджувалися підприємницькі засади у виробництво. Містяться тут і відомості про контрактів ярмарки та обсяг їх торгівельних оборотів.

У фонді 804 (Київський губернський статистичний комітет) зберігаються документи з історії, соціально-економічного розвитку, проблем освіти, медицини та культури Київської губернії за період 1835-1916 рр. Автором проаналізовано статистичні відомості про фабрично-заводську промисловість

губернії за 1861 р., 1901 р. (Оп. 1. – Спр. 53, 2524, 2525, 2526); списки землевласників 1914 р. (Оп. 1. – Спр. 2814).

Багато відомостей про підприємницьку діяльність в цукровій галузі містяться у фонді 43 (правління цукрових заводів Київської губернії за 1856-1919 рр.). Автор використала документи фонду 1556 (Правління Товариства Мар'їно-Городищенського цукрового заводу – спр. 40, 45, 47, 48, 110, 153, 154, 189, 190) та фонду 1674 (Правління Товариства Корюківського цукрового заводу – спр. 7, 8, 146).

У монографії використано матеріали ряду справ державних архівів Хмельницької і Вінницької областей (далі – *ДАХО* і *ДАВО*).

Відомості про зміни у землекористуванні, які сприяли розвитку підприємництва на селі, наявні у справах фонду 46 *ДАХО* (Подільська губернська землевпорядна комісія) та фонду 112 (Подільське губернське у селянських справах присутствіє). Про активізацію підприємницької діяльності свідчать відомості фонду 227 (Подільське губернське правління – спр. 6105-6140) та документи фонду 233 (Подільська губернська земська управа). Ряд документів *ДАВО*, зокрема, фонду 230 (Вінницька міська управа), фонду 828 (Правління товариства Тростянецького цукрового заводу), *ДАХО* – фонд 241 (Правління цукрового заводу «Корделівка») розкривають недостатньо досліджені аспекти підприємницької діяльності окремих промислових підприємств.

Цінними для вивчення вказаної теми є фонди волосних правлінь. Зокрема, це фонд 74 (6274 одиниці зберігання) по селах Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Новоушицького, Ямпільського повітів Подільської губернії. Утворені органи селянського самоврядування у відповідності до «Положення» від 19 лютого 1861 р. волосні правління стали для селян, які щойно вийшли з кріпосної залежності, провідниками на шляху до усвідомлення власних прав та можливостей щодо організації господарського і громадського життя, сприяли формуванню у них підприємливості. На сільських та волосних сходах селяни вирішували земельні, податкові, господарські питання, обирали посадових осіб селянського самоврядування: старшин, старост, волосних суддів.

Загалом опрацьовано понад 50 фондів, 200 справ Київського, Житомирського, Вінницького, Хмельницького державних обласних архівів України та Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі.

У дослідженні також використані й опубліковані інші джерела. Окрему групу джерельної бази дослідження становлять законодавчі акти вищих органів влади держави, опубліковані в «*Полном собрании законов Российской империи*» (далі – *ПСЗ РИ*)²³⁸. Окремі нормативні акти Сенату та міністерств, яким надавалося загальнообов'язкове значення, публікувалися в «*Собрании узаконений и распоряжений правительства*»²³⁹, що друкувалися в міру нагромадження відповідного матеріалу.

Значний фактологічний матеріал зосереджений у виданнях про демографічну ситуацію в імперії в цілому і в окремих її регіонах. Особливо широко про це йдеться у виданнях про Перший загальний перепис населення Російської імперії, який проведено 28 січня 1897 р.²⁴⁰

У законодавстві Російської імперії того періоду, нормативних актах місцевих органів влади сформульовані заходи розвитку підприємництва в галузях народного господарства (промисловості, сільському господарстві, на транспорті, а також в торгівлі та обслуговуючій сфері). Вони носять офіційний, діловий характер і містять велику фактичну інформацію про всі сфери розвитку суспільства.

---

²³⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – СПб, 1863; Свод Законов Российской империи, со всеми относящимися к ним Продолжениями и дополнительными узаконениями по 1 ноября 1910 г. / Под ред. А.А. Добровольского. – Т. IX, X. – СПб, 1911.

²³⁹ Собрания узаконений и распоряжений правительства, издаваемые при Правительствующем Сенате - официальное печатное издание в Российской империи, выходившее с 1 января 1863 года в качестве приложения к «Сенатским ведомостям».

²⁴⁰ Общій свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенный 28 января 1897 г. – Т. 1, 2. – СПб, 1905.

Важливим джерелом дослідження особливостей розвитку підприємництва в губерніях Південно-Західного краю стали довідкові і статистичні збірники державних урядових установ і земств. Видання статистичних матеріалів набуло масового організованого характеру в Російській імперії з 50-х рр. ХХ ст. 1852 р. був створений Статистичний комітет на базі статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, який 1859 р. дістав назву Центральний статистичний комітет. Цей орган об'єднав статистичні дослідження в межах усієї Російської імперії. Зміцнювалися статистичні служби і в губерніях, якість статистичних відомостей того часу була досить високою.

Серед численних статистичних видань, використаних у роботі, слід, передусім, назвати: «Статистический временник Российской империи» (видавався у 1886-1890 рр.); збірник «Статистика Российской империи» (видавався з 1887 по 1914 р.); «Ежегодник России» (видавався з 1906 по 1911 р.), які вміщували інформацію про територію, населення, землеволодіння, промисловість як у цілому по імперії, так і по окремим губерніях.

Відомості для аналізу діяльності підприємців Південно-Західного краю в розвитку найбільш прибуткових галузей промислового виробництва (цукрової, винокурної і борошномельної) автором використано з наступних джерел: «Фабрично-заводские предприятия Российской империи: Изд-е второе. Петроград, 1914»; «Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907»; «Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К., 1914»; «Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 гг. – Спб., 1887».

Порівняльний аналіз стану підприємництва здійснено на основі вивчення матеріалів про розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, торгівлі, що містяться у

спеціальних виданнях по губерніях²⁴¹, які виходили в досліджуваний період. В них періодично друкувалися статистичні показники і короткий огляд розвитку промислових підприємств, сільського господарства, торгівлі, банківсько-кредитної системи, вміщувалися матеріали про певних підприємців.

Значний комплекс інформації, який дає можливість висвітлити питання про розвиток підприємництва у сільському господарстві, зосереджений у збірниках, які видавало Головне управління землеволодіння та землеробства²⁴². З ряду довідково-статистичних джерел того часу використано відомості для аналізу підприємницької діяльності землевласників, які використовували власність на землю для отримання прибутків²⁴³.

---

²⁴¹ Обзор Киевской губернии за 1892 г. – К., 1893; Обзор Киевской губернии за 1901 г. – К., 1902. – 177 с.; Обзор Киевской губернии за 1906 г. – К., 1907. – 144 с.; Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1914. – 216 с.; Список населенных пунктов Киевской губернии. – К., 1900; Обзор Подольской губернии за 1891 г. – Кам.-Под., 1892. – 172 с.; Обзор Подольской губернии за 1901 г. – Кам.-Под., 1902. – 176 с.; Обзор Подольской губернии за 1912 г. – Б.м. и г. изд. – 175 с.; Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912. – 102 с.; Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 104 с.; Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – 86 с.; Памятная книжка Волынской губернии на 1893 г. – Житомир, 1892; Памятная книжка Волынской губернии на 1901 г. – Житомир, 1902; Известия Волынского губернского земства, 1912; Забелин А.С. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – 71 с.; Пояснительная книга к карте мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской. – К., 1911; Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губернии Киевской. Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской — К., 1912.

²⁴² Сборник законов и распоряжений по землеустройству. – СПб, 1908. – 1390 с; Сборник статистики экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб, 1913. – 601 с.

²⁴³ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. В двух томах. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1891. Т. I. – 266 с.; Т. II. – 314 с.; Гудельман С.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1903. – 867 с.; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир. Волынская губернская типография. – 1913. – 270 с.; Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1898. – Т. XIV.

Автором також залучено довідкові відомості про діяльність земств у розвитку сільського господарства, які періодично видавались²⁴⁴, та про сільськогосподарські товариства²⁴⁵.

У процесі дослідження автор звертався, зокрема, до пам'ятних книг, краєзнавчих путівників, виданих наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., скажімо, таких, як «Памятная книжка Подольской губернии», «Подольский адрес-календарь», «Памятная книжка Волынской губернии», певну інформацію давали і різноманітні біографічні довідники («Российская родословная книга») тощо.

Важливе джерело для розгляду історії розвитку підприємництва в губерніях Південно-Західного краю становлять фахові періодичні видання того часу, в яких відображено зміни, які відбувалися в усіх сферах тогочасного суспільства. В містах південно-західних губерній розповсюджувалися провідні видання Москви, Санкт-Петербурга і Києва, що забезпечували потребу населення в отриманні різноманітної інформації.

Розвиток підприємницької діяльності пореформеного періоду знайшов своє відображення у періодичних виданнях Київської губернії: «Киевские губернские ведомости», «Киевские епархиальные ведомости», «Киевлянин», «Киевское слово», «Голос Приднепровья», «Фастовские известия», «Провинциальный голос», «Радомыслянин» та ін.

Офіційна урядова газета «Киевские губернские ведомости» (1838-1917 роки випуску) постійно друкувала матеріали щодо діяльності Селянського банку, баланси, рахунки прибутків і збитків господарської діяльності великих землевласників (Н.А. Терещенка, А. А. Мааса, Б.І. Ханенка, М.К. фон Мекка, М. Браницької та ін.), витяги зі звітів промислових підприємств,

---

– 958 с.; Т. XV. – 478 с.; Статистический ежегодник России (по годам).

²⁴⁴ Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). Вып. 13. – П-г., 1914; Известия Волынского губернского земства. 1912; Свод материалов по сельскохозяйственной текущей статистике за 1910 – 1913. Вып. 1. – Житомир. 1914.

²⁴⁵ Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах // Под ред. В.В. Морачковского. – СПб., 1911; Отчеты Крестьянского поземельного банка за 1883 – 1915 гг.

зокрема товариств Федоровських і Калинівського цукрових заводів (23 березня 1910 р.) тощо.

Газета «Киевлянин» (1864-1919 рр.) – найбільш відомий консервативний друкований орган дореволюційного періоду, який побачив світ відразу після придушення чергового польського повстання 1863 р. Головним завданням видання було проведення урядової лінії в «Південно-Західному краї». Але поряд із офіційними постановами, указами та різними повідомленнями уряду і місцевої влади, в газеті друкувалися політичні та економічні статті, наукові, релігійні та літературні матеріали, публікації культурного спрямування та ін. Часопис практично задовольняв інформаційні потреби населення, насамперед місцевої інформації.

Так, в огляді газети «Киевлянин» за 1892-1902 рр. автор ознайомилася зі звітами про роботу комісії з опису маєтків, заснованої при Київському товаристві сільського господарства, результатами господарської діяльності цукрових заводів в Київській губернії, зокрема у м-ку Синяві Васильківського повіту, який належав графу В.І. Браницькому (за 20 травня 1892 р.), цементного заводу акціонерного Товариства «Волинь» (на 25 липня 1902 р.). На шпальтах газети друкувалися звіти про діяльність особливих комісій з огляду санітарного стану цукрових заводів Південно-Західного краю, в т.ч. аналітична стаття К.П. Сулими «Свекло-сахарное производство в санитарном отношении» (за 10 і 17 червня, 8 грудня 1892 р.).

Постійно аналізувалися результати підприємницької діяльності представників національних меншин (наприклад, єврейських купців Голдигів – за 14 липня 1892 р.); офіційної політики, в контексті зменшення економічної ваги польської землевласницької еліти, як наслідку земельного антагонізму між російськими й польськими поміщиками (15 листопада 1892 р.); загострення конфлікту між «чиншевіками», польськими поміщиками та російськими покупцями польських маєтків (29 лютого 1892 р.); перманентний польско-український земельний антагонізм тощо.

В «Киевлянині», «Киевском слове» постійно друкувалися статті, замітки, оголошення, повідомлення про пожертвування відомих місцевих підприємців. Подавався фактологічний матеріал стосовно громадської діяльності промисловців, перераховувалися найзначніші благодійні справи на користь навчальних, благодійних, лікувальних, релігійних, культурно-мистецьких закладів та організацій, якими вони опікувалися.

У періодичних виданнях друкувалися також невеликі повідомлення, присвячені відомим промисловцям і комерсантам у зв'язку з їхніми ювілейними датами, некрологами, де також згадувалася їхня конкретна меценатська діяльність. В першу чергу, таких підприємців як Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Бродські, Бобринські, а також місцевих, маловідомих – Р.Р. Вержбицького, Ю.А. Шатову, Г.С. Хилькевича та багатьох інших (20 серпня, 2 грудня 1892 р.; 31 липня, 6 грудня 1902 р.).

Сільськогосподарські часописи «Земледелие», «Плуг», «Сообщения Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества» мали на меті поширення знань у своїй галузі, пропагування перспективних методів господарювання, захист інтересів виробників сільськогосподарської продукції, роз'яснення питань загального і місцевого сільськогосподарського життя. Серед розмаїття матеріалів – окремі розвідки, статті, огляди спеціалізованої преси, висвітлення проблем місцевого земського управління, кореспонденції, торговельні відомості тощо. Ці газети і журнали призначалися для сільських жителів і були покликані практичними порадами поширювати сільськогосподарську культуру.

Так, в журналі Київського товариства сільського господарства «Земледелие» була окрема рубрика «Разбор описанных имений». Саме матеріали цієї рубрики дали можливість досліднику ознайомитися з позитивним досвідом господарської діяльності Мошногородищенського маєтку К.А. Балашової, маєтку А.К. Русановського, орендного господарства К.В. Блажковського, маєтку Мощене Б.І. Ханенка, Теплицько-Ситковецького маєтку (№ 10. – 1897 р.; №№ 11–14, 16, 17, 21. – 1898 р.). В статті Т. Осадчого «Распределение помещичьей собственности в Юго-

Западном крае» (№ 25-26. – 1899 р.) акцентується увага на тому, що у Південно-Західному краї переважає велика капіталістична земельна власність. З будівництвом нових цукрових заводів, з підвищенням прибутковості землі, а також ринкових цін на землю та її оренду, ця власність стає усе більш стійкою і конкурентноспроможною.

Про соціально-економічне життя Волинської губернії розповідали публікації в газетах: «Волынские губернские ведомости», «Волынская жизнь», «Наша Волынь», «Волынь» тощо. Навіть «Волынские епархиальные ведомости» публікували статті економічного характеру. І це цілком закономірно, тому що розвиток ринкових відносин спонукав до раціонального господарювання – газети, статті були не тільки популяризаторами економічних знань, а й здійснювали інформаційне забезпечення реформ у сільському господарстві та промисловості.

Газета «Волынские губернские ведомости» (роки виходу 1838-1917), маючи статус офіційного урядового видання, публікувала офіційні постанови і розпорядження, оголошення про проведення торгів на отримання різних джерел прибутку – рибного промислу на певній водоймі, оренди або придбання млина, корчми і т.і. В газеті розміщувались оголошення про торги на отримання певного підряду, на виконання якого виділялися кошти з державної казни або від міста. Для прикладу, підряд на утримання освітлювальних ліхтарів у місті, на постачання продуктів для сирітського будинку, дитячого притулку і т.д. Для розміщення цієї інформації існувала окрема рубрика «Объявления и вызовы. Торги.» і підрубрики: «На продажу имущества», «На подряд». Важливою для підприємців була рубрика «Биржевые сведения», у якій регулярно публікували ціни на основні продовольчі і промислові товари. Важливим у публікаціях про ціни є аналіз чинників, які впливали на їх коливання.

Окремі газети – «Волынь», «Волынская жизнь», «Волынская почта», «Волынец», «Жизнь Волыни», «Почаевские известия», «Юго-Западная Волынь» – мали економічні (інформували про події торгового і промислового життя Російської імперії) та сільськогосподарські (містили статті, замітки, поради з сільського господарства) відділи.

Газета «Волынь» (1895-1901 рр.) у кожному номері торкалася економічного життя краю – або в рубриці «Местная хроника», або «Корреспонденции Волыни», подаючи короткі повідомлення. Інколи видання публікувало доволі ґрунтовні аналітичні статті. Наприклад, «Волыньское хмелеводство» (23 лютого 1895 р.), «Итоги урожая» (1 вересня 1895 р.), «Хлебная торговля на Волыни» (11 лютого 1892 р.), «О пчеловодстве» (22 січня 1892 р.).

Газета «Волынь» – менш офіційна, ніж «Волыньские губернские ведомости», але цінна тим, що подає погляд на економічне життя краю, відсутній у статистичних викладках, виконуючи роль художньо-публіцистичного опису, що додає життєвості сухому статистичному матеріалу.

Газета «Волыньская жизнь» (1906-1908) теж мала окремі рубрики: «Сельское хозяйство», де розповідалося про передовий досвід господарювання – як вітчизняний, так і зарубіжний; «Торговля и промышленность», де подавали ціни на продовольчі і промислові товари; «По крестьянскому делу», «Сельскохозяйственные беседы». Запозичення зарубіжного досвіду пропагувалося у передруці статті М.В. Клейгельса з № 39 «Русского дела» у «Волыньской жизни» за 20 жовтня 1906 р. Збільшена увага до розвитку сільського господарства зумовлена Столипінською аграрною реформою, яка тільки почала впроваджуватися. Але не оминалася увагою і промисловість. Зокрема, стаття «На сахарных заводах» (27 жовтня 1906 р.) аналізувала промислове виробництво цукру, цінову політику і т.д.

Важливою групою періодичних видань були сільськогосподарські часописи. Серед них можна виокремити загальногалузеві (присвячені проблемам розвитку сільського господарства загалом) та вузькогалузеві (порушувалися питання розвитку окремих ланок сільського господарства) журнали. На початку ХХ ст. Луцьке сільськогосподарське товариство започаткувало журнал «Известия Луцкого общества сельского хозяйства» (1907-1914). Крім практичних статей з питань розвитку сільського господарства, зокрема рільництва, садівництва, бджільництва тощо, подавалося багато матеріалів щодо організації сільськогосподарського виробництва, відомості про попит та

пропозицію сільськогосподарських продуктів, ціни, ринки збуту сировини, нові технології сільськогосподарського виробництва в Росії та за кордоном, креслення та фотографії нових сільськогосподарських машин і механізмів.

1910 р. сільськогосподарський відділ Волинської губернської управи у справах земського господарства почав видавати щомісячний бюлетень «Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии». Саме в цьому бюлетені була надрукована стаття І. Засухіна «О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию» (№ 2, 1910).

Окрім загальногалузевих періодичних видань із сільського господарства, в губернії видавалися і вузькогалузеві часописи. Два з них були присвячені проблемам розвитку хмелярства: «Бюллетень Волынского общества хмелеводства о состоянии хмелевых плантаций в Волынской губернии» та «Листок хмелевода». Обидва видавало волинське товариство хмелярів з метою сприяти розвитку традиційної для Волині галузі сільського господарства, запобігати її занепаду, допомагати виживати в жорстких умовах боротьби за ринки збуту сировини на внутрішньому та європейському ринках.

Також на Волині виходили фінансово-економічні періодичні видання: «Взаимный кредит» та «Обзор акцизов», решту видань становили бюлетені. Щомісячне видання «Взаимный кредит» (1909-1910 рр.) інформувало читачів про торгово-промислове життя Російської імперії та стан грошового ринку, друкувало проблемні статті з питань розвитку економіки, вміщувало огляди місцевого виробництва. Багато уваги редакція приділяла кооперації, роботі кредитних організацій та торгово-промислових підприємств.

Періодика Подільської губернії досліджуваного періоду фактично не вирізнялася з потоку різноманітних часописів тогочасної України. Серед них доцільно виділити «Подольские губернские ведомости» (1838–1917 рр.), «Подольские епархиальные ведомости» (1862–1905 рр.). 1876 р. вийшли в світ «Труды комитета для историко-статистических описаний

Подольской епархии» (згодом — «Труды Подольского епархиального историко-археологического комитета»), а також «Экономическая жизнь Подолии», «Подольский хозяин», «Подольянин».

Уже на межі XIX–XX століть поступово потреби інтенсивного розвитку економіки краю, насамперед сільського господарства, спричинили потребу видання значної кількості фахових журналів і бюлетенів, які б задовольняли інформаційні потреби спеціалістів різного профілю. Серед них було 7 рекламно-довідкових, 6 сільськогосподарських, по 4 науково-популярних та економічних, 3 кооперативних. Серед таких часописів – «Подольский листок объявлений», «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», «Винницкий листок объявлений» та ін.

Також у губерніях Південно-Західного краю, де національний склад населення не обмежувався українцями і росіянами, розповсюджувалися іншомовні часописи, зокрема, польська газета консервативного спрямування «Kraj», щоденна громадсько-політична газета «Kurjer Wolynski», щотижневий громадсько-літературний журнал «Wolyniak». Перші ґрунтовні роботи, присвячені історії німецької колонізації Південно-Західного краю, масово з'явилися в періодичній німецькомовній пресі «St. Petersburger Zeitung» («Санкт-Петербурзька газета»), «Odessauer Zeitung» («Одеська газета»). Зокрема, у цих виданнях містився матеріал про Волинську губернію, її територію, населення тощо.

Деякі газети й журнали подавали матеріали відразу кількома мовами (приміром, російською, польською, єврейською, французькою, українською). Наприклад, «Известия Луцкого общества сельского хозяйства» публікували статті польською мовою, а оголошення – російською і польською.

Преса правобережних губерній також мала особливу групу видань, абсолютно не схожу на інші. Особливість подання матеріалів – це короткі, здебільшого телеграфні повідомлення, вони відрізнялися «сухим» інформаційним матеріалом, невеликим обсягом і безсторонністю оцінок поточних подій. Видавцями «телеграм» були особи та організації різного спрямування та

інтересів: повітові земства, керівники відділень «Союза русского народа», комерсанти-євреї та ін.

Таким чином, аналіз першоджерел свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для об'єктивного наукового дослідження історії розвитку підприємництва в губерніях Південно-Західного краю Російської імперії у 1861–1914 рр.

Дослідження ґрунтується на дотриманні принципів історичного пізнання – об'єктивності, системності, науковості. Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові методи дослідження: аналізу та систематизації, критики історіографічних джерел, порівняльний, проблемно-хронологічний, системно-структурний, ретроспективний та інші методи історіографічних досліджень. Це дозволило проаналізувати основні тенденції розвитку підприємництва в економіці губерній Південно-Західного краю в пореформений період, а також показати роль дворянства, купців, селян, представників різних етносів в модернізації економіки краю.

Підводячи підсумок, зазначимо, що загалом питання розвитку підприємництва в Україні післяреформеної доби, мобілізації земельної власності дворян і селян, дворянського і купецького капіталів, діяльності органів державної влади мають досить широку історіографічну базу. Разом з тим, за невеликим винятком, проблема вивчалася більшістю дослідників у контексті висвітлення інших проблем економічної історії України. Тому без глибокого вивчення діяльності підприємців, їх ролі у розвитку ринкових відносин важко правильно зрозуміти закономірності і особливості соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку українського суспільства тієї доби, і до яких ми звертаємося сьогодні.

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

2.1. Природно-кліматичні умови розвитку підприємництва

В географічному і економічному плані регіон, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії, розташовувався у двох природних зонах – Лісостепу і Поліссі, зі своїми особливими, своєрідними природно-кліматичними умовами.

Лісостеп займав 2/3 території цього регіону з досить родючими, особливо у південній частині, ґрунтами, сприятливим помірним кліматом і великою густотою населення. Тому саме в цій частині найбільш інтенсивно розвивалося землеробство і переробна промисловість, в чому особливу роль відіграло підприємництво. До складу Полісся входила вся північна частина краю, що займала близько 1/3 площі.

Полісся характеризується переважанням лісу, наявністю великої кількості боліт і луків. Ґрунти Полісся малородючі, відрізняються незначним вмістом гумусу (1-2 %), переважають борові піски і підзолисті супіски. В цьому регіоні землеробство ледь забезпечувало внутрішні потреби у продуктах і мало давало зерна для вивозу. Полісся, навпаки, потребувало в значній кількості привозного хліба, переважно борошна. Найбільший прибуток населення отримувало від розробки лісових багатств. Побудова Києво–Ковельської лінії Південно-Західної залізниці різко підняла цінність лісів, які до цього, за відсутністю шляхів сполучення, експлуатувалися слабо. Поряд з цим давало можливість отримувати певні прибутки тваринництво, яке за наявності лугових і лісових пасовищ, а також покращеної кормової бази (посіву трав, коренеплодів) мало потрібні умови для розвитку, особливо на Волині.

Завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам, більша частина Київської, Подільської і Волинської губерній були найбільш придатними для сільського господарства. Характерною рисою було і те, що тут не спостерігалось різких переходів від

однієї пори року до іншої, температурні умови були життєдайними для росту рослин, процеси їх росту відбувалися поступово і сільськогосподарські роботи розподілялися порівняно рівномірно. Робочий період становив у середньому близько 240 днів, що задовольняло умови вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Загальна кількість опадів мала достатньою для вирощування різних культур, хоча вони розподілялися нерівномірно по території краю. Більшу забезпеченість опадами мала західна частина краю, обмежена ламаною лінією, яка проходила через Київ, Житомир, Вінницю, Кам'янець–Подільський. У цій частині, яка в основному відповідала Полісся, в середньому випадало більше 550 мм, а у північно-західній Волині – більше 600 мм. На схід від означеної лінії знаходилася головна область південно-західного Лісостепу, з 450-550 мм., яка охоплювала значну частину Київської губернії і середню частину Подільської губернії. Найменш забезпечена опадами була південна частина Лісостепу – Придністров'я. Це землі Ушицького, Могилівського, Ямпільського повітів, весь Ольгопільський повіт, південні частини Брацлавського і Гайсинського повітів і, особливо, напівстеповий Балтський повіт, де в районі Богополя була смуга з 400 мм опадів. Число днів з опадами для північно-західної частини краю – 160, для східної частини – близько 100. Найбільш дощовими місяцями були червень і липень, сухими – вересень, серпень і березень. Суха осінь інколи вела до неврожаю озимих (1907 і 1908 рр.). Дощове літо вело до вилягання хлібів і до утруднення робіт з обробітку цукрових буряків і збиранню врожаю зернових. В загальному, східні частини краю нерідко страждали від посухи, тоді як західні – від надлишку вологи.

З розвитком капіталізму благодатний клімат і родючі ґрунти переважної частини краю створювали сприятливі умови для інтенсифікації землеробства, вирощування прибуткових сільськогосподарських культур: зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю. Ці культури були основними продуктами продажу і сировиною для переробної промисловості. У землеробстві домінували цукрові буряки і озима пшениця. Так, в характеристиці одного з маєтків Подільської губернії зазначено:

«Основою господарювання в маєтку (с. Романки) була дуже врожайна земля, на якій, як і на більшій території Поділля переважали чорноземи. Головною галуззю землеробства було вирощування зернових, в першу чергу, пшениці. Крім зернових, важливу роль відігравало вирощування цукрових буряків. Це на території Поділля, Волині і Київщини давало власникам значний прибуток»²⁴⁶. Велике значення мала картопля як для продовольства населення (120 млн. руб.), так і для виноробної промисловості (більше 25 тис. дес. у 1909 р.)²⁴⁷.

Про переважаюче значення землеробства у сільському господарстві краю і його ролі у розвитку підприємництва за відсутністю інших джерел можна прослідкувати, певною мірою, використовуючи статистику перевезень вантажів за 1905-1909 рр. Так, вартість вантажних відправлень за цей період показала наступне: на долю вантажів землеробства* припадало 83,1 млн. руб. або 58,3 %, тваринництва – 37,2 млн. руб. або 26,2 %, лісівництва – 18,2 млн. руб. або 12,8 %, інших галузей сільського господарства – 3,9 млн. руб. або 2,7 %²⁴⁸.

Природно-кліматичні умови впливали не тільки на стан господарювання в сільському господарстві, а й в галузях промисловості, які залежали від нього. Зокрема, про це йдеться в «Огляді Київської губернії за 1892 р.». «Недороды последних лет значительно повлияли на фабрично-заводскую промышленность, почему число фабрик и заводов, доходившие в 1890 г. до 672, в 1891 г. уменьшилось на 18, а в 1892 г. еще на 7, точно так же и производительность их, простираясь в 1890 г. до 81.869.177руб., в 1891 г. уменьшилось на 528.627 руб., а в 1892 г. оказалось на 7.495.130 руб. менее, чем в предыдущем году. Такое значительное уменьшение суммы производства произошло главным образом вследствие сокращения свеклосахарного

²⁴⁶ Клемантович Д., Зьомек В. Петро Маньковський – польський землевласник на східних кресах у II пол. XIX ст. // *Ucrainica Polonia*. Т. 2. – Київ-Житомир, 2005. – 169.

²⁴⁷ Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. – С. 16.

· Сюди увійшли і вантажі з борошном, однак не повністю враховані у перевезеннях цукрові буряки і картопля.

²⁴⁸ Ярошевич А.И. Вказана праця. – С. 16

производства на 7.320.740 руб. и винокуренного на 2.222.160 руб.»²⁴⁹.

Особливе значення для населення краю мала продукція тваринництва. Поряд з внутрішніми потребами споживання значну її частину вивозили для продажу. Розвитку тваринницької галузі сприяло використання для відгодівлі великої рогатої худоби (далі – ВРХ) відходів цукрового та винокурного виробництва (жому, мелясу, барди), а також природних пасовищ, особливо північної Волині. Зокрема, за середньорічними статистичними даними на початку ХХ ст. з Волинської губернії в основному вивозили худобу в живому вигляді, свіже м'ясо і масло (до 150 тис. пуд). Важливо відмітити розвиток свинарства, яке не тільки задовольняло внутрішній попит населення, а й давало значні прибутки від продажу живих свиней (в середньому щорічно 75 тис. голів), м'яса і сала (80 тис. пуд.) за межі губерній краю, в т.ч. з Подільської губернії – 70 тис. пуд. Вівчарство мало переважно споживче значення і лише з Волинської губернії вивозили для продажу вовну (23 тис. пуд.) з деяких маєтків західної частини губернії, в яких розвивалося тонкорунне вівчарство. У губерніях краю розводили свійську птицю для власних потреб і для заробітку. Волинська губернія давала значний вивіз для продажу гусей, Подільська і, частково, Київська – курей і яєць²⁵⁰. Так, на початку ХХ ст. з Подільської губернії щорічно вивозили понад 15 млн. яєць за кордон²⁵¹.

У губерніях Південно-Західного краю в загальному обсязі промислового виробництва переважали переробні галузі продукції землеробства (Додаток А). Зокрема, 1900 р. ці виробництва давали 84 % загальної фабрично-заводської продуктивності краю, тоді як на долю інших виробництв припало всього 16 %. Торкаючись розташування промисловості на території краю, необхідно відзначити, що на м. Київ припадало 15 % загального фабрично-заводського виробництва

---

²⁴⁹ Обзор Киевской губернии за 1892 г. – К., 1893. – С. 23.

²⁵⁰ Ярошевич А.И. Вказана праця. – С. 17.

²⁵¹ Любанский Ф. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898-1911). – Винница, 1911. – С. 14.

краю, на Київську губернію (без м. Києва) – 44 %, на Подільську губернію – 29,8 %, і на Волинську губернію – 11,1%²⁵². Найбільшого розвитку в краї досягли цукрова, борошномельна і винокурна промисловість. Переважно в цих галузях відбувався активний розвиток підприємництва, вироблялися найбільш ефективні форми господарювання. На початку ХХ ст. цукрова і борошномельна промисловість виробляла майже 2/3 загального обсягу виробництва краю.

Зростання обсягів промислового виробництва відбувалося, в основному, за рахунок підприємств цукрової промисловості. Розвитку бурякосіяння сприяли родючі чорноземи і кліматичні умови переважно Лісостепової частини краю. Зокрема, у Волинській губернії 1911 р. цукрові буряки вирощували у восьми повітах, а в інших чотирьох – Ковельському, Кременецькому, Володимир-Волинському і Овруцькому, внаслідок низької якості ґрунтів цю культуру не сіяли²⁵³. Цукрове виробництво було вигідним як для власників заводів, так і для місцевого населення, частина з якого працювала на цукрозаводах і одержувала вищу середньої заробітну плату, частина селян були зайняті у перевезенні сировини на підприємства або готової продукції до залізничної станції, що давало їм додаткове джерело заробітку. Цукрозаводи були зацікавлені у розширенні посівів солодких коренів. З цією метою вони заохочували селян до вирощування цукрових буряків, надаючи грошові аванси і кредити для посіву цієї культури. Одержання позики давало селянам можливість зміцнити матеріальну базу свого господарства, раціоналізувати та інтенсифікувати заняття рільництвом. Як зазначається в «Огляді Волинської губернії за 1912 рік», обробіток полів під цукровий буряк потребує глибокої оранки, ретельного очищення від бур'янів, раціонального внесення добрив, покращання технології рільництва і внаслідок цього наступні врожаї на таких добре підготовлених полях, за умови дотримання сівозміни, у більшості випадків – цілком забезпечені.

Якщо для господарств Лісостепової зони краю вигідним було бурякосіяння і цукроваріння, то для Полісся з піщаними

---

²⁵² Ярошевич А.И. Вказана праця. – С. 18.

²⁵³ Обзор Волинской губ. за 1911 г. – Житомир, 1912. – С. 44.

грунтами – вирощування картоплі і винокурна галузь. Так, у висновках комісії з вивчення господарств північної частини Київської губернії відзначено, що більшість господарств тут спеціалізувалися на винокурінні і, відповідно до цього, пристосовували весь лад рільництва, в якому найважливішу роль відігравала культура картоплі. В меншій мірі виявлявся вплив значних лісових просторів на господарський лад рільництва й пов'язаного з ним скотарства. Розробка лісу, що велася, головним чином, узимку, могла б служити більшою підтримкою для рільництва, даючи можливість останньому зайняти свою робочу худобу взимку й тим здешевити середньорічну вартість робочого дня, але цього не спостерігалось. У більшій частині господарств ліси сильно виснажені, і внаслідок цього їх експлуатація не проводилася²⁵⁴.

Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, яка мала вагоме значення в умовах Полісся, де ґрунти були малородючими і де необхідно було затрачати багато зусиль для покращення їх родючості. Вводячи до поліського землеробства картоплю, що підходила до місцевих ґрунтових умов, і, залишаючи продукти переробки, придатні для використання у розвитку тваринництва, винокуріння стало помітним фактором розвитку поліського господарювання. На початку ХХ ст. з 290 винокурних заводів губерній краю 270 заводів при винокурінні використовували картоплю. У Київській губернії таких заводів було 61, Подільській – 82, Волинській – 127²⁵⁵. Зокрема, про вигідність винокурної галузі відзначено в архівних документах Волинської губернії: «Винокурные заводы служат сельскому хозяйству производством барды для откармливания скота, давая возможность увеличить его количество и тем усилят удобрение почвы»²⁵⁶.

²⁵⁴ Дятлов В.Г. Картофельные хозяйства Киевской губернии // Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. – К., 1912. – С. 7, 64.

²⁵⁵ Гайдай Л.І. Розвиток винокуріння у Волинській губернії. – С. 58 // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – 277 с.

²⁵⁶ ДАЖО. – Ф. 67. Оп. 1. доп. Спр. 310. Арк. 19.

Природні чинники сприяли розвитку ремесел і кустарних промислів краю, де так само проявлялося підприємництво. Ремісничі спеціальності, які розвивалися у губерніях Південно-Західного краю, умовно можна поділити на дві категорії. Ті, що мали поширення по всій території краю, а також ті, що розвивалися, виходячи з природно-географічних умов, наявності корисних копалин, торгівельної спроможності та збуту. До *першої категорії* відносилися цехові об'єднання з обробки деревини: столяри, теслі, бондарі, стельмахи, різьбярі, будівельники, колісники тощо; з обробки заліза: ковалі, бляхарі, слюсарі; з виготовлення одягу: ткачі, шевці, кравці; ремісники продовольчої сфери: пекарі, крупорушники, маслобійники, олійники, м'ясники, гуральники, броварі. *Другу категорію* ремісництва представляли гончарі, фарфоровики, ювеліри, гутники, дьогтярі, миловари, спеціалісти з обробки та виготовлення предметів широкого вжитку зі шкіри та будівельного каменю.

Найбільший розвиток у краї отримали такі групи кустарних промислів як: обробка волокнистих матеріалів (ткацький, вишивальний, килимовий, вовнобитний); дерева (бондарний, посудний, колісний, екіпажний, виготовлення обручів, іграшковий); шкіри (чоботарний, шкіряний, лимарський*); металу (ковальський, слюсарний, виготовлення сільськогосподарських знарядь); прута (корзиночний, виготовлення решіт, віників); глини (гончарний, цегляний, черепичний); каменю (жорновий та ін.); виготовлення одягу (кравці, шевці, шапкарі); лісові промисли (дьогтярний, лісопильний, корчувальний).

У контексті дослідження розвитку підприємництва у Південно-Західному краї важливе значення мали географічне розташування кожної губернії, наявні природні ресурси, кліматичні умови, які поряд зі спільними рисами мали і певні відмінності.

Київська губернія на півночі межувала з Мінською губернією, на заході – з Волинською, на півдні – з Подільською і Херсонською, на сході – з Чернігівською і Полтавською. Площа

---

* Лимарство – ремесло виготовлення упряжі для коней.

Київської губернії становила 44730 кв. верст. Кількість населення, згідно Першого Всеросійського перепису 1897 р. – 3559 229 осіб., з них сільського – 3099976 осіб або 87 % Густота населення становила 72,8 особи на 1 кв. версту. У додатку Б подаємо адміністративний поділ Київської губернії та відомості в розрізі повітів.

Київська губернія знаходилася у двох природних зонах. Більша частина Радомисльського і Київського повітів належали до природної зони Полісся, а решта – південніша частина – була перехідною смугою, яку називали Лісостепом. Коли північна частина зайнята переважно лісами (здебільшого сосновими), то південна – майже повністю – землями сільськогосподарського призначення. До низинної частини відносилися увесь Радомисльський і північ Київського повіту, а до найбільш підвищеної – Бердичівський та Сквирський повіти. Губернія мала густу мережу річок, серед яких головною і єдиною судноплавною був Дніпро. Більша частина річок належали до басейну Дніпра і були його правими притоками, а решта – до басейну Південного Бугу. Північна частина Київської губернії

характеризується наявністю озер, боліт і торфовищ (головним чином, у Радомисльському повіті). Ґрунтовий покрив – неоднорідний: у північній частині – піщані та глинисті, а в південній – наближені до степового типу чорноземи.

Клімат Київської губернії – помірний. Весна, як правило, починалася на початку березня, літо – наприкінці травня, осінь – з половини вересня, зима встановлювалася до кінця грудня. Такі кліматичні умови були сприятливими для розвитку сільського господарства.

Разом з тим, Київська губернія відзначалася багатством природних ресурсів. Дедалі активніше розробляли корисні копалини. Адже в губернії були значні за своїми обсягами поклади різних видів гранітів, яких щороку добували загалом до 3000 куб. саж. Зокрема, унікального за різними якісними характеристиками габро видобували до 700 куб. саж. у рік. Найбільші родовища, які активно розробляли у той час, знаходилися в с. Городище Черкаського повіту і с. Кам'яний Брід Радомисльського повіту. В с. Попівка Черкаського повіту добували сієніти, в Звенигородському і Уманському повітах – гнейси. У с. Козіївка цього ж повіту було багате родовище мармуру. Також розробляли значні поклади глини, придатної для виготовлення не тільки цегли, а й кахелю, фаянсу. В губернії наявні інші корисні копалини: залізна руда (Радомисльський повіт) буре вугілля (Звенигородський повіт, графіт (Черкаський і Канівський повіти).²⁵⁷

Головною галуззю господарства було землеробство. З великими труднощами йшли процеси його інтенсифікації. Як зазначалося у звіті київського губернатора М.П. Гессе за 1871 р.: «Київська губернія при досить сприятливих кліматичних умовах і при наявності у більшій частині губернії родючих ґрунтів, могла б виробляти значно більшу, ніж тепер кількість сільськогосподарської продукції, яка не тільки б забезпечувала місцеві потреби, але й була б можливість значну її кількість продавати за межами губернії. Недосяжність цього залежить

---

²⁵⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Спб., 1898 – Т. XV. – С. 257.

головним чином від того, що селяни використовують при обробітку землі методи, які не відповідають раціональному веденню господарства»²⁵⁸.

Станом на кінець 1889 р. землі, придатної для сільського господарства, було 4 105 990 дес. (з них землевласникам належало 1 771 847 дес. (40.4%), селянам – 1 967 854 дес. (44.9 %). У північних повітах вирощували переважно жито, овес, у південних – пшеницю, ячмінь, гречку. У середньому за десятиліття (1883-1892 рр.) щороку на посів зернових йшло 13 166 819 пуд., а середній збір був 73 498 441 пуд. За вирахуванням витрат на новий посів і на задоволення продовольчих потреб залишалося, теоретично, на продаж 19 525 311 пуд. зерна. Характерним для другої половини XIX ст. було розширення посівів технічних культур, особливо цукрових буряків і картоплі, в меншій мірі – хмелю і тютюну. Зокрема, 1892 р. під цукровими плантаціями було 68 219 дес., з яких зібрали 49 430 770 пуд. цукрових буряків. Середньорічний врожай картоплі становив 10 128 936 пуд., з них лишки, що могли б бути продані на ринку – 1 530 368 пуд.²⁵⁹

Північна частина Київської губернії за особливостями ґрунтів є відособленою від усєї її іншої частини. Переважаючим типом тут є пісчані ґрунти, набагато менше поширення мають суглинні. ґрунти. Виходячи із ґрунтових умов, вирощування картоплі тут мало виняткове значення, надаючи матеріал для єдиного технічного виробництва – винокуріння.

Відповідно, серед фабрично-заводської промисловості губернії переважали винокурні (в північній частині) та цукрові (в південній частині) заводи. За обсягами цукровиробництва Київська губернія займала перше місце в Росії. Зокрема, 1902 р. на 75 цукрових заводах губернії було вироблено цукру на суму 107 232 259, що у 10 разів більше, ніж 1859 р. При цьому слід врахувати той факт, що 1859 р. у Київській губернії вироблено цукру на суму 9 923 739 руб. – це були великі обсяги

²⁵⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 41.

²⁵⁹ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. XV. – С. 257-258.

виробництва у порівнянні з іншими губерніями. Зокрема, у Волинській губернії досягнуто такого рівня виробництва цукру лише 1895 р.²⁶⁰

У другій половині XIX ст. друге місце за виробництвом продукції займала винокурна промисловість. Зокрема, 1871 р. на 176 підприємствах було вироблено продукції на суму 8 288 196 руб.²⁶¹. У наступні роки проходила інтенсифікація і концентрація виробництва, кількість підприємств скорочувалась, а обсяги виробленої продукції збільшувались. Так, станом на 1902 р. кількість винокурних заводів помітно скоротилась і їх діяло 70, але вони виробили продукції на суму 13 400 552 руб., що на 5 112 356 руб. більше, ніж 1871 р.²⁶²

Передові позиції в економічній структурі губернії займала борошномельна промисловість. Адже наявність значних орних площ, родючі ґрунти і сприятливий водно-дощовий режим зумовлювали практичну вигідність вирощування зернових культур – пшениці, жита, ячменю, проса тощо. Так як лише два повіти губернії перебували у зоні Полісся, а решта – у Лісостеповій частині, з дещо відмінними природно-кліматичними умовами, це стало чинником диференціації і спеціалізації рослинництва: на півночі губернії здебільшого вирощували жито, а на решті території – переважно – пшеницю, частка інших зернових культур була помітно меншою.

Наявність корисних копалин давала можливість розвивати прибуткове виробництво чавуну, цегли, черепиці, скла, гончарних виробів, добувати буре вугілля і освоювати технології обробки гранітів. Якщо 1861 р. в губернії було 253 підприємства з переробки корисних копалин з обсягом виробництва 428.809 руб., то 1913 р. таких підприємств працювало 122, які виробляли продукції на суму 8.063.389, що майже у 19 разів більше попереднього періоду. З них найбільші обсяги

---

²⁶⁰ Підраховано автором за: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. I. – К., 1959. – С. 493; ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 31.

²⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 315. – Арк. 18.

²⁶² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 21.

виробництва мали 46 чавуно-ливарних, металообробних і механічних заводів і 56 цегляних, цементних і асфальтових – відповідно 5.075.818 руб. і 2.128.289 руб.²⁶³

Лісові ресурси давали сировину для деревообробної промисловості. Зокрема, 1901 р. в губернії працювали 37 лісопильних заводів, з річним обсягом виробництва 1.688.618 руб. і 7 підприємств з обробки дерева, що виробляли продукції на суму 650.093 руб.²⁶⁴

Разом з тим, через відсутність достатніх капіталів Київська губернія залишалася «... сравнительно бедной в промышленном отношении. Единственным крупным производством в губернии, кроме сахарного, является чугунно-литейное и механическое, которое в значительной степени вызвано и поддерживается тою же сахарною промышленностью: все чугунно-литейные и механические заводы работают преимущественно на сахарные заводы»²⁶⁵.

Вигідне географічне розташування Київщини сприяло розвитку торгівлі, обсяги якої з прокладенням залізниць помітно зросли. Значними залишилися товарні перевезення по Дніпру. Головними станціями відправлення залізною дорогою були Біла Церква, Шпола, Ольшаниця, Кам'янка і Фундуклівка, а по Дніпру – Ржищево і Прохорівка. Через Київську губернію проходило кілька залізниць. Від ст. Козятин вели три гілки – на Брест-Литовськ, Одесу і Умань. А від станції Вапнярка до Христинівки йшла окрема залізнична гілка. Від станції Фастів йшла залізнична дорога до станції Знаменка Харківсько-Миколаївської залізної дороги. Окрім цих головних гілок, існувало ще кілька побічних, які були прокладені до цукрових заводів.

Пароплавне сполучення здійснювалося по Дніпру і його найбільшим притокам, меншими річками сплавливали плоти. Так,

---

²⁶³ Підраховано автором за: ЦДІАУК. КМФ 11. – Оп. 1. – Спр. 16. Арк. 79-82; Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1914. Приложения. *Ведомость № 4*.

²⁶⁴ Обзор Киевской губернии за 1901 г. – К., 1902. – 177 с. *Ведомость № 2*.

²⁶⁵ Там само. – С. 40, 41.

1892 р. по річках Київської губернії було відправлено 2069 суден і 210 плотів із обсягом вантажу 4559 тис. пуд. і загальною вартістю 5909 тис. руб. А прибуло до річкових пристаней губернії цього ж року 2702 судна і 722 плоти з вантажем загальною вагою 9 614 363 пуди на суму 4 690 770 руб. Найбільшу питому частину вантажів, які відправляли з Київської губернії, становило збіжжя. Так, у 1890-1891 рр. з губернії було відправлено 9673 пуд. пшениці, 1034 тис. пуд. жита, 839 тис. пуд. вівса, 1087 тис. пуд. пшеничної муки і 212 тис. пуд. житньої.

Подільська губернія географічно розміщена південніше Волинської і Київської. На півночі вона межувала з Волинською, на сході прилягала до Київської, на південному сході і на півдні частково до Херсонської губернії, а на заході простягалася до австрійських володінь. Площа губернії – 36910 кв. верст. (за Швейцером – 37293 кв. верст). За даними Всеросійського перепису 1897 р. в губернії проживало 3 018 299 жителів, з них сільського – 2796 429 осіб або 92,6 %. Густота населення складала на 1 кв. версту 82,1 жителів. За цим показником Подільська губернія займала друге місце в Європейській Росії після Московської губернії (не рахуючи губерній Царства Польського). Адміністративно губернія була поділена на 12 повітів (додаток В).

У Подільській губернії нараховувалося 7207 різних поселень, з них 17 міст, 120 містечок, 1363 села, 303 «деревни», 150 «более или менее крупных посёлков и хуторов».²⁶⁶

---

²⁶⁶ Селиванов А.Ф. Подольская губерния// Энциклопедический словарь. – Спб., 1898 – Т. XXIV. – С. 98.

Територія Подільської губернії розташована на підвищеному плато, яке дещо понижене на південний схід і пересічене багатьма глибокими долинами річок. У Кам'янець-Подільському повіті проходить гряда гостроверхих пагорбів, відомих під назвою Товтри або гори Медоборські²⁶⁷.

Природно-сировинні ресурси також визначали особливості і спеціалізацію господарства. Подільська губернія була багата на різноманітні породи будівельного каменю: граніту, вапняку, піщанику, гіпсу. Великі розробки граніту велися по течії р. Буг і зокрема, біля ст. Гнівани Південно-Західної залізниці, яка в 1911 р. відправила 3 млн. пуд. граніту. Характерним для губернії було добування у великій кількості фосфоритів, поширених у тій частині Подністров'я, яка обмежена трикутником – Проскурів, Жмеринка, Могилів (Проскурівський, Ушицький і Могилівський повіти). Ця місцевість давала щорічно 1-1,5 млн. пуд. фосфоритів, які відправляли на суперфосфатні заводи Польщі та Австрії. На початку ХХ ст. вивіз фосфоритів зменшився у зв'язку з будівництвом суперфосфатних заводів у Вінниці і Могиліві. Для потреб будівництва і цукрових заводів розробляли поклади

²⁶⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Спб., 1898 – Т. XXIV. – С. 96.

вапняку, якого вивозили зі станцій губернії 20 млн. пуд. щорічно. Відзначалося якістю і користувалося попитом браїлівське вапно (Вінницький повіт). Найбільші розробки вапна велися в межах дністровського басейну, в районі станцій Південно-Західної залізниці – Рибниця, Кодима, Рудниця та ін.²⁶⁸

Важливу роль у налагодженні господарської діяльності відігравала річкова мережа Подільської губернії. Головною річковою артерією був Дністер, який на відстані 430 км – від гирла Збруча до гирла Ягорлика був судноплавним і на його берегах наприкінці ХІХ ст. налічувалося 33 пристані, найбільші з яких: Могилів, Пороги, Ушиця, Рибниця та ін. Але притоки Дністра були не судноплавні, хоча й вони використовувалися для сплавлення вантажів на плотах (річки Збруч, Смотрич, Ушиця, Калюс, Мурафа та ін.

Завдяки сприятливим кліматичним і ґрунтовим умовам, землеробство було головним заняттям населення і основою їхнього економічного добробуту. Подільська губернія належала до числа найбільш родючих губерній Росії. Ґрунти переважно чорноземні, досить зручні для хліборобства, що являли собою головне багатство губернії. За даними 1896 р. придатної землі для сільського господарства було 3 464 930 дес. Головні культури: пшениця, жито та інші зернові культури²⁶⁹.

Характерною рисою розвитку сільського господарства у досліджуваний період було розширення посівних площ під технічні культури. Станом на початок ХХ ст. (1901 р.) у Подільській губернії під картоплею було зайнято 51 400 дес. землі, під льном – 1 660 дес., коноплями – 9 286 дес. Але найбільше посівних площ – близько 60 000 дес. було зайнято цукровим буряком.

Завдяки благодатному клімату і добре захищеним від вітрів долинам річок дністровського басейну своєю особливістю господарської діяльності Подільської губернії було садівництво. За підрахунками місцевого статистичного комітету, станом на 1901 р. під садами було зайнято 38 тис. дес. (це, здебільшого,

---

²⁶⁸ Ярошевич А.И. Вказана праця. – С. 17, 18.

²⁶⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 651. – Арк. 253.

промислове садівництво, в назване число не входили дрібні сади селянських господарств). У ряді маєтків фруктові сади почали розводити з підбором торгових сортів на великих площах (40-100 дес.), а садівництво перетворилося на прибуткову галузь господарства. Поступово також поширилася практика здачі садів в оренду. Особливо розвивалося садівництво у Летичівському, Брацлавському, Ольгопільському, Новоушицькому повітах. Головним чином, вирощували яблука і груші, значне місце займало виробництво чорносливу (щороку заготовлялося близько 0,5 млн. пуд.). Торгівля продуктами садівництва і ягідництва переважно була в руках орендарів. Центрами цієї торгівлі були залізнична станція Деражня і м. Могилів, куди з'їжджалися з різних місцевостей Російської імперії і де продавалося товару щороку загальною вагою 2,5 млн. пуд, на суму понад 2 млн. руб.

Інтенсифікації садівництва, підвищенню його прибутковості сприяло поширення знань з технології вирощування та догляду фруктових дерев, організація збуту вирощеного врожаю на ринках Російської імперії і за кордоном відділенням садівництва* Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. У кожному повіті було по кілька розсадників плодкових дерев, найбільш придатних для кліматичних і ґрунтових умов Поділля. За даними на 1915 р., кращими з приватних розсадників вважалися: В.А. Турковського в с. Зеленянці Ольгопільського повіту, М.П. Балашова в с. Шпикові Брацлавського повіту, М.М. Грюнера в с. Нижчій Кропивні Гайсинського повіту, кн. А.Є. Гагаріна в с. Окнах Балтського повіту, В.Р. Маровського в с. Скаржинцях Проскурівського повіту. Із земських були відомі розсадники у Вінниці й Гайсині, з казенних – розсадники при Балтському, Брацлавському, Вербецькому (Літинський повіт), Зіньківському (Летичівський повіт), Піщанському (Ольгопільський повіт), Савранському (Балтський повіт), Ушицькому, Юзвинському (Могилівський повіт)²⁷⁰.

---

* Засновано 1902 р.

Виноградництвом займалися переважно в придністровських долинах губернії у Ольгопільському, Балтському, Могилівському і Ямпільському повітах. Під виноградниками було зайнято (станом на 1901 р.) 800 дес. землі. Виноград використовувався для виготовлення вина, якого 1900 р. вироблено близько 30 тис. відер, найкращою якістю відзначалося вино, виготовлене в Ольгопільському повіті.

Завдяки покращеній кормовій базі і племінній справі зростала продуктивність тваринництва. За підрахунками професора Львівської ветеринарної академії С. Марковського, який присвятив племінним стадам Подільської губернії спеціальне дослідження²⁷¹, виявлено, що серед них найбільше було симентальської (20), ольденбурзької (15) і фрейбурзької (8) порід. Найвідоміше місцеве стадо симентальської породи було в с. Великому Вільховці Кам'янецького повіту К.С. Червінського. Краще стадо ольденбурзької породи – в с. Теліжинцях Літинського повіту К.К. Дорожинського. Фрейбурзьку породу розводили в с. Люлинцях Вінницького повіту-маєтку М.С. Якубовської. Станом на 1908 р. в губернії було 5 стад ост-фривів: у с. Грижинцях Вінницького повіту Ф.Й. Ярошинського, с. Черемошному Ямпільського повіту Б.В. Вроблевського, с. Якушинцях Вінницького повіту А.О. Руссановського, с. Залужі Гайсинського повіту К.С. Залотинського; 2 стада швіцької породи – у с. Фердинандівці Брацлавського повіту Й.К. Подгурського та Янові Вінницького повіту графів Холоневських, і по стаду: ангельнів (англійська порода) – с. Свинній Летичівського повіту С.А. Ковнацького, вільстемаршів – на фільварку Городиських при с. Удріївцях Кам'янецького повіту Старорипінських, фюненів (данська порода) – у с. Голяках Вінницького повіту графів Д.Ф. Гейдена²⁷².

---

²⁷⁰ Современное положение садоводства в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. – С. 8-10.

²⁷¹ Markowski S. Obory zarodowe związku hodowlanego przy Towarzystwie Rolniczym gubernii Podolskiej. – Lviv. – 1908.

²⁷² Разсадники племенного скота в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. - № 1-2. – С. 3-5.

За своєю цінністю місцеві стада ділилися на дві категорії: до першої належали ті, що були започатковані тваринами, імпортованими з-за кордону, до другої – ті, в яких змішаний матеріал (переважно подільського типу) поступово поліпшувався племінними виробниками.

Бджільництво було поширене у всіх повітах, але ця галузь господарства розвивалося за старою технологією: вуликів удосконаленої системи було мало, а переважали колоди. 1900 р. вироблено меду 17757 пуд. Продукти бджільництва населення продавало на місцевих базарах, значну частину вивозило за межі губернії – головним чином, скуповували мед торговці у містечках Балта, Ярмолинці, Меджибіж.

Подільська губернія посідала друге місце за виробництвом цукру. Цукрові заводи займали перше місце серед підприємств губернії, як за рівнем продуктивності, обсягом та якістю виробленої продукції, так і за чисельністю робітників. 1871 р. на цих заводах працювало 9139 робітників, що становило 63 % від усіх працівників на підприємствах губернії²⁷³. У наступні роки виробництво цукру продовжувало зростати. 1901 р. в губернії було вироблено цукру на суму 33 942 612 руб., що у 42 рази більше, ніж 1859 р. і майже у 12 разів більше, ніж 1871 р.²⁷⁴

На Поділлі також досить вагоме місце у промисловому виробництві займали винокурні заводи: 1871 р. їх було 161, на яких працювали 2 695 робітників. Так, на цукрових та винокурних заводах 1871 р. працювало 11 834 робітників – 82 % працюючих на всіх підприємствах губернії. Вони виробили продукції на 5 717 327 руб., що становило 70 % продукції усіх заводів і фабрик Південно-Західного краю (ця сума становила 7 104 414 руб.).²⁷⁵

Подільська губернія була задіяна у систему внутрішньої торгівлі. Головними центрами внутрішньої торгівлі служили

²⁷³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 63.

²⁷⁴ Підраховано за: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. I. – К., 1959. – С. 493; ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 61; Обзор Подольской губернии за 1901 г.

²⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 375. – Арк. 63.

ярмарки у Балті і Ольгополі, а також у містечках Ярмолинці та Чорний Острів. У інших населених пунктах (близько 180) ярмарки відзначалися невеликим оборотом. На найбільші ж ярмарки у Балті та Ярмолинцях 1900 р. привезено було товару на 1 807 199 руб. Зовнішня ж торгівля здійснювалася через 4 митниці – Гусятинську, Ісаковецьку, Гуковську і Сатанівську. Станом на 1900 р. через ці пункти було вивезено різних товарів загальною вагою 1 765 000 пуд., на суму 1 986 805 руб., переважно сільськогосподарської продукції. А завезено через ці митниці 1900 р. 3 004 000 пуд. різних товарів (здебільшого промислових виробів) на суму 696 189 руб.

Волинська губернія із заходу межувала з Царством Польським і Галичиною, з півночі – Гродненською і Мінською губерніями, на сході – з Київською, а на півдні – з Подільською губерніями. Площа губернії – 63137 кв. верст. За даними 1883 р. у 12 містах проживали 175490 осіб, в 141 містечку – 281 680 осіб; 1602700 жителів проживали в 5089 селах; «деревнях» і хуторах. Поселення в губернії були невеликі; «менее чем в 50 дворов было 3247 поселений или 61,8 %». ²⁷⁶ Згідно Всеросійського перепису 1897 р. у Волинській губернії проживали 2989482 особи, з них в сільській місцевості – 2755 635 осіб або 92,2 %. Густота населення на 1 кв. версту була найменшою у порівнянні з Київською і Подільською губерніями й складала 47,42 жителів. У додатку Г подаємо адміністративний поділ Волинської губернії з відомостями в розрізі повітів.

---

²⁷⁶ Селиванов А.Ф. Волинская губерния // Энциклопедический словарь. – Спб., 1892. – Т. VII. – Спб. 1892. – С. 123.

Повіти Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Рівненський і північна частина Новоград-Волинського та Житомирського повітів мали рівнинний рельєф місцевості і належали до географічної зони Полісся. Характерною особливістю північної частини губернії була наявність значної кількості боліт і зайнятість території лісами. Південніше означених повітів рельєф підвищувався, лісистість і вологість території зменшувалися.

Водний режим характеризувався тим, що у південній частині губернії переважали ріки і струмки, а у північній – болота і озера. Всі річки губернії, окрім Західного Бугу, належать до системи Дніпра. Ріки дніпровського басейну, які течуть у межах Волинської губернії є правими притоками р. Прип'яті і тільки р. Тетерів сама є притокою Дніпра. Притоки р. Прип'яті у більшості своїй були придатні для здійснення сплавних робіт. Але судноплавною була тільки р. Західний Буг. Річкова система використовувалася для реалізації торговельних зв'язків. У Волинській губернії було 4 пристані, з кожної щороку відправляли значні обсяги вантажів. Так, з пристані Устилуг 1889 р. відправлено товарів загальною вагою 895 тис. пуд., а з пристані Зджар – 110 тис. пуд. По річках Стир, Горинь, Случ,

Іква в середньому щороку відправлялося 25 суден, понад дві тисячі плотів з товаром на суму понад 0,5 млн. руб.²⁷⁷ У північній частині Ковельського повіту знаходилися т. зв. водопроводи, по яким здійснювався сплав лісу, і які служили допоміжними каналами, що з'єднували р. Прип'ять і Турію з Дніпро-Бузькою водною системою.

Наявні у Волинській губернії корисні копалини, ліси і водні ресурси зумовлювали розвиток переробних галузей промисловості. Так, залізна руда*, найбагатші поклади якої віднайдені вздовж р. Тетерів, а також в Овруцькому, Новоградволинському і невеликій частині Ровенського повітів використовувалась для виплавки заліза на чисельних руднях. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників: наявність залізної руди, річки чи ставу, як джерела енергії, і лісу, придатного для палива. Проте рудні, яких було багато на території Волині, не могли вже конкурувати з потужними металургійними заводами (наприкінці ХІХ ст. їх в Україні діяло 17 – Дніпровський, Петровський, Юзівський, Донецько-Юр'ївський, Макіївський та ін.). Однак потреба у місцевому металі залишалася великою, і в останню чверть ХІХ ст. на Правобережній Україні, в основному на Волині, були засновані металургійні підприємства з більш вдосконаленим процесом виробництва. Станом на 1890 р. у губернії діяло 8 чавуноливарних заводів. Проте ці підприємства в основному забезпечували місцеві потреби і в подальшому все в більшій мірі втрачали свої позиції у конкурентній боротьбі з промисловими гігантами.

Волинь була багата і на запаси високоякісної глини. Найпотужніші пласти гончарної глини залягали у Старокостянтинівському повіті, значні поклади вогнетривкої глини – у Острозькому, а фарфорової глини (каоліну) – у Новоград-Волинському повітах. Тому гончарне виробництво, а

---

²⁷⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Спб., 1892. – Т. VII. – С. 120.

* Залізна руда буває двох видів: гірська тобто бурій залізняк і болотна.

пізніше – виробництво скла, фарфору, цегли набуло на Волині значного поширення. Переважно це було ремесло кустарів, проте, наприкінці ХІХ ст. виникли і досить потужні підприємства.

Давні традиції мало гончарне виробництво. Зокрема, с. Кульчин, що неподалік Луцька – один із п'яти основних осередків гончарства, які існували на терені сучасної Волинської області наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., залишається центром цього промислу й нині. У навколишніх лісах наявні значні поклади високоякісних гончарних глин. Для добування глини гончарі й члени їх сімей, переважно чоловіки, групувались у «компанії», бо одному така робота була не під силу. Починали добування глини пізно восени, по закінченні всіх сільськогосподарських робіт. Кульчинські майстри брали глину зі спеціальних кар'єрів, які тут називаються ревнями. У Кульчині здавна виготовляли світлий поливаний і неполиваний гончарний посуд. Глиняному посуду волинських гончарів характерне велике розмаїття видів і форм. Горщики, глечики, макітри, баньки, горщики-близнята, гладішки, фляги – «пушки», варишки, набираші, ринки, вази різних конфігурацій, з вушками і без них, з шийками різної форми²⁷⁸.

У досліджуваній період значного розвитку набуло фарфоро-фаянсове виробництво. Виникнення значної кількості такого роду підприємств пояснюється знову ж таки наявністю покладів каоліну, а також великих масивів лісу (палива), які конче необхідні для виробництва фарфору і фаянсу. У містечках Баранівці, Городниці, а також у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту, нарощували виробництво фарфорові заводи – кращі підприємства цієї галузі на Правобережній Україні. На початку ХХ ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На початку ХХ ст. Волинь виготовляла більше половини

²⁷⁸ Гатальська Н.Г. Кульчин – осередок гончарства на Волині. – С. 305 // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 25. – Ч. 1. – Житомир. 2002. – 336 с.

українських виробів з фарфору і фаянсу і стала центром виробництва цієї продукції в Україні.

Якщо 1861 р. 24 скляних заводи випустили продукції на суму 70.300 руб., 3 фарфорових – на 19.731 руб., 132 цегляних – на 95.725 руб., то 1911 р. значні обсяги з переробки корисних копалин мали 17 скляних заводів (714.500 руб.), 9 фарфорових – (648.490 руб.) і 69 цегляних – (649.476 руб.). Хоча за 50 років виробництва з використанням наявних в губернії корисних копалин могли б розвиватися більш інтенсивно, бути базою для ефективнішої підприємницької діяльності. В «Огляді Волинської губернії за 1912 р.» зазначено: «Розробка багатьох мінералів, зокрема, граніту, лабрадору, порфірів, піщаника та інших кам'яних порід, а також вогнетривкої глини, високої якості каоліну проводиться недостатньо, головним чином внаслідок нестачі зручних шляхів сполучення»²⁷⁹.

Розвиток промисловості супроводжувався масштабним будівництвом. У цих умовах зростав попит на будівельні матеріали. Територія Волині відзначалася значними запасами гірських порід, що використовувались у будівництві. Зокрема, випалювали вапно, виробляли цемент тощо. Невеликі заводи такого виробничого напрямку діяли у с. Лопушина Кременецького повіту, у с. Пединка Новоград-Волинського повіту, м. Клевань Рівненського повіту. Для будівництва доріг використовувався у XIX – на початку XX ст. базальт, який, зокрема, добували біля сіл Берестовець, Злазня Овруцького повіту. 1894 р. компанія «Душинський і Салі» розпочала розробку лабрадоритів біля с. Головино Житомирського повіту.

Борошномельна галузь потребувала якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні, використовуючи місцеві поклади піщаника (біля с. Кунина, Смордва Дубенського повіту, с. Шили Кременецького повіту). На більшості з вищезгаданих підприємств використовувалась ручна праця, проте вже не кріпаків, а найманих робітників. Для поліграфічних потреб використовувався унікальний за своїми якостями матеріал, який добували біля с. Кульчі Старокостянтинівського повіту.

²⁷⁹ Обзор Воынской губернии за 1912 г. – Житомир. – 1913. – С. 41.

Проте Волинська губернія залишалася переважно аграрним краєм, хоча земля регіону не всюди відзначалася родючістю. У південній частині губернії – чорноземні та глиноземні ґрунти, що сприяло розвитку сільського господарства, а у північній частині земля здебільшого піщана та болотиста. Тому південна частина була більш густо заселена.

Природно-кліматичні умови Волині визначали пріоритет вирощування жита й озимої пшениці. У другій половині XIX ст. збільшилися посівні площі під технічні культури – цукровий буряк, картоплю, хміль, тютюн, які приносили значний прибуток. Найвигіднішою галуззю сільського господарства стало вирощування цукрових буряків для збуту на цукрові заводи. Зокрема, 1886 р. цукровими буряками було засіяно 12 075 дес., з них заводчиками – 6047 дес. і плантаторами 6028 дес.²⁸⁰

Початок хмелярству поклали богемські чехи. Перші плантації були закладені в Підцуркові і Глинську Дубенського повіту чехами Вайсом і Дубравою в кінці 1860-х рр. З часом, в Глинську відкрили і пивоварний завод, який почав варити пиво із місцевої сировини. Згодом культура хмелю почала поширюватись серед чехів сусідніх колоній, українських селян. Плантації хмелю стали закладати і місце поміщики – Свешніков, Верба, барон Таубе, Овсяніков-Куликівський та ін. Через 10-14 років після організації перших плантацій (1882 р.) в губернії вироблялися до 5000 пуд. хмелю, згодом 1887 р. – вже 37.000 пуд., 1891 р. – 45.000 пуд. і, накінець, 1910 р. виробництво досягло 120.000 пуд. в середньому на рік, що дорівнювало 3/5 виробленого по всій Російській імперії хмелю, придатного для промислового пивоваріння²⁸¹.

Швидке поширення виробництва хмелю на Волині пояснюється придатними для вирощування хмелю кліматичними, ґрунтовими та економічними умовами, що сприяло вирощувати кращі сорти хмелю, які не уступали по якості кращим закордонним сортам. Висока якість волинського

---

²⁸⁰ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 4.

²⁸¹ Засухин И. О положении хмелеводства на Вольни и мерах к его улучшению и развитию // Сельскохозяйственная хроника Вольнской губернии. – № 2. – 1910. – С. 23.

хмелю була неодноразово підтверджена на закордонних ринках, де він оцінювався на рівні з кращими іноземними сортами, а також на виставках і конкурсах хмелю – Житомирі – 1905 і 1908 рр., Мілані – 1906 р., Москві – 1887 р. На Волині собівартість виробництва 1-го пуда хмелю дорівнювала 5-7 руб., а в Богемії – 10-12 руб., в Баварії – 9-10 руб., в Англії – 14 руб.²⁸²

Тваринництво у Волинській губернії хоча й відіграло другорядну роль, але було важливою галуззю сільського господарства. Значні природні пасовища і помірний клімат сприяли його розвитку. Так, у господарствах Волинської губернії 1886 р. налічувалося 721 030 голів ВРХ, 514 052 коней, 701 214 овець простих, 549 106 свиней, 23 399 кіз²⁸³. Помітним було збільшення кількості худоби у селянських господарствах, що свідчило про поступове зміцнення їх економічного становища. Так, з 1866 по 1884 р. кількість голів худоби на 100 мешканців зросла на 10 голів, а кількість коней за 20 років (з 1860 р.) збільшилась у 2,5 рази. Особливо ця тенденція була характерна для південних повітів губернії. Частина поміщиків, особливо південних повітів Волині, займалися розведенням коней. У губернії наприкінці XIX ст. діяло 12 конезаводів, де вирощували близько 600 коней. Кращі конезаводи були у господарствах князя Р. Сангушка (Славуто-Христовський) і графині М. Потоцької (Антонінський), де розводили чистокровних арабських скаунів. Розведенням овець на промисловій основі також займалися виключно поміщики. Вирощували переважно тонкорунних овець іспанської породи: добути з них вовну продавали на місцеві суконні фабрики і вивозили в Австрію. Найкращі вівчарні були у маєтках графині М. Потоцької і графа С. Чацького.²⁸⁴

У зв'язку з тим, що базовим для Волинської губернії було сільське господарство, то переробка сільськогосподарської продукції все більше ставала сферою підприємницької

---

²⁸² Засухин И. Вказана праця. – С. 24.

²⁸³ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 9.

²⁸⁴ Селиванов А.Ф. Волынская губерния// Энциклопедический словарь. Т. VII. – СПб. 1892. – С. 124.

діяльності. Особливо прибутковими стали цукрова, винокурна і пивоварна галузі промисловості.

У Волинській губернії на кінець XIX ст. серед промислових підприємств домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед губерній краю. Зокрема, 1886 р. в губернії діяли 1 064 промислові підприємства, які виготовили продукції на суму 13 419 894 руб. З них 12 цукрових заводів виробили цукру – піску та рафінаду на суму 6 324 285 руб., що становило майже половину всього промислового виробництва²⁸⁵. 1901 р. було вироблено цукру на суму 12 408 246 руб., що у 19,5 разів більше, ніж 1871 р.²⁸⁶

У промисловому виробництві Волинської губернії винокурна промисловість за обсягами виробництва переважала до середини 90-х рр. XIX ст., в якій, як і в інших губерніях краю, відбувалася концентрація виробництва. Якщо 1871 р. на 206 заводах було випущено продукції на суму 1 505 104 руб.²⁸⁷, то 1886 р. 103 винокурні заводи виробили продукції на – 4 146 688 руб., що на 2 641 584 руб. більше, ніж 1871 р.²⁸⁸ У наступний період винокурне виробництво в губернії знизилось. На перше місце вийшла цукрова промисловість. 1891 р. 114 підприємств виробили продукції на суму 1 508 564 руб.²⁸⁹, у 1913 р. – 113 підприємств – на суму 2 606 600 руб.²⁹⁰

Важливе місце серед промислових галузей займала також лісопереробна промисловість. Адже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані, в основному, на території північних і західних повітів. Особливістю було те, що більшість лісопильних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювалися поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли, головним чином, дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для

²⁸⁵ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 16, 17.

²⁸⁶ Підраховано автором за: ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 6; Памятная книжка Волынской губернии за 1903 г. – Житомир, 1902. – С. 76-77.

²⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 127.

²⁸⁸ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1. доп. – Спр. 310. – Арк. 17.

²⁸⁹ Памятная книга Волынской губернии на 1893 г. – Житомир. 1893. – С. 54, 55.

²⁹⁰ Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир. 1915. – С. 38.

взуття, матеріал для меблів. Продукція постачалася, в основному, на внутрішній ринок²⁹¹.

Товарний асортимент зовнішньої торгівлі був зумовлений регіональною спеціалізацією господарства і наявністю (чи відсутністю) певних сировинних ресурсів і рівнем промислового розвитку регіону. Так, з Волинської губернії відправляли товарний ліс у Німеччину та Англію. Також значну частку експорту становила пшениця (25 % від загальної вартості експортної продукції), вовна (15 %), жито і худоба. Ввозили переважно вироби із заліза і сталі, сільськогосподарські знаряддя та машини.

Зовнішня торгівля здійснювалася через Волочиську, Дружкопольську і Радзивилівську митниці і через Збаразьку та Мервинську митні застави. Розвитку зовнішньої торгівлі сприяло прокладення залізничних шляхів. Через Волинську губернію проходили Південно-Західна (лінія Київ – Брест з Радзивилівською гілкою, а також лінія Жмеринка – Волочиськ) і Привіслянська залізні дороги. Також у межах губернії існували залізниці, що належали приватним особам і товариствам: Степаненська дорога у Рівненському повіті; від станції Кам'янка Радзивилівської гілки до лісових дач графа Берга; від станції Озерни цієї ж гілки до цукрового заводу у м. Мізочі²⁹².

Таким чином, попри загальні тенденції і явища, властиві тодішньому етапу розвитку ринкових відносин, у Київській, Подільській і Волинській губерніях помітні своєрідні особливості цього процесу. В першу чергу, це регіональна виробнича спеціалізація, зумовлена природно-кліматичними умовами, наявністю корисних копалин і сировини для промислового виробництва. У спектрі галузей підприємницької діяльності досліджуваних губерній переважало вирощування та переробка сільськогосподарських культур, особливо цукрова, борошномельна і винокурна промисловість. Разом з тим, у Волинській губернії прибутковими стали скляна, фарфорова

²⁹¹ Обзор Волинской губернии за 1911 г. – Житомир. 1912. – С. 39.

²⁹² Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Спб., 1892. – Т. VII. – С. 123.

промисловість та переробка хмелю; у Подільській губернії – розробка фосфоритів.

2.2. Правові основи підприємницької діяльності

У першій половині XIX ст. в Російській імперії відбувався швидкий розклад феодально-кріпосницької системи. Хід економічного розвитку підтвердив, що виробничі відносини між поміщиками і кріпаками вступили в стадію кризи: товарно-грошові відносини швидко проникали в поміщицькі господарства, змушуючи пристосовуватися до нових умов, або терпіти крах у конкурентній боротьбі.

Вплив Європи в цей період став важливим фактором економічної модернізації Росії, яка значно поступалася перед розвинутими країнами за рівнем техніки і обсягом промислового виробництва. Тут довше, ніж на Заході, зберігалися мануфактури і кустарна промисловість. Вкрай відсталим було сільське господарство. Царська Росія перебувала в залежності від іноземного капіталу. Нерозвиненість внутрішнього ринку, низький рівень життя переважної більшості населення, його слабкі споживчі можливості стримували нагромадження капіталів у місцевих виробників. Нечисленною була верства підприємців.

За цих обставин необхідність модернізації в імперії ставала дедалі очевиднішою. Дефініція модернізації полягає у розумінні цього терміну як «оновлення, зміни, удосконалення, що відповідають сучасним вимогам»²⁹³. З метою пристосувати самодержавний лад Російської імперії до потреб капіталістичного розвитку і були проведені буржуазні реформи.

Визначення типу російської модернізації надзвичайно важливе не тільки для розуміння суспільних процесів XIX ст. на українських землях, а й для усвідомлення суті тенденцій розвитку сучасної України, прогнозування її перспектив. Річ у тім, що російська модель реформування XIX ст., як своєрідна

---

²⁹³ Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера // Під редакцією Р. Дяківа. – К.: Міжнародна економічна фундація, 2002. – С. 380.

калька петровських реформ, значною мірою запрограмувала суспільні трансформації ХХ ст.

У світовій економіці відомі три типи модернізації:

1. Піонерська модернізація, яка притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни до вкладання значних коштів у науково-технічні розробки. Це дає змогу створити найефективніші економічні механізми, найраціональніші технології, найпродуктивнішу техніку.

2. Органічна модернізація, яка практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона – наслідок природного розвитку капіталізму, її характерною рисою є оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери. Ці новинки органічно вписуються у структуру національної економіки, яка, як правило, в ході своєї еволюції вже дозріла для їх сприйняття, засвоєння та використання.

3. Наздоганяюча модернізація, яка базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів. Проте це засвоєння не є природним, органічним, бо стимулом для такого типу модернізації є недозрілість національної економіки і, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно розвинутих держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені держав-аутсайдерів²⁹⁴.

Як свідчать результати досліджень економістів та істориків, розвиток економіки, як в цілому у Російській імперії, так і в Україні відбувався саме за т. зв. «наздоганяючою» модернізацією. Принциповою особливістю такої модернізації було зростання ролі держави, що виявлялося у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ.

Тому великі реформи 60-70-х рр. ХІХ ст., проведені царизмом, намагалися «згори» модернізувати, пристосувати існуючий суспільно-політичний устрій до потреб

---

²⁹⁴ Бойко О.Д. Історія України. – К: 2002. – С. 250.

капіталістичного господарства. Було введено деякі елементи буржуазної державності: створено виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління, виборні органи суду, встановлені більш гнучкі форми фінансового контролю і цензури, закріплено принцип загальності в комплектуванні армії тощо.

Щодо причин початку цих реформ, зокрема скасування кріпосного права, то вчені не мають єдиної узгодженої точки зору на них. Деякі дослідники наголошують саме на економічних причинах, підкреслюючи, що відкриття чорноморських портів і участь у світовій торгівлі зробили ще більш помітними недоліки кріпацької праці — її економічну неефективність. Кріпацтво було перешкодою для подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, тому що можливості зростання продуктивності сільського господарства за рахунок посилення експлуатації кріпаків і розширення їх повинностей були уже вичерпані. Досягнення науки і техніки у Західній Європі й Америці, а також розширення внутрішнього і зовнішнього сільськогосподарського ринку, змушували поміщиків зрозуміти необхідність зміни організації сільського господарства та більш ефективних капіталовкладень, розширення товарного виробництва і більшої орієнтації на ринок. У цей час на поміщицьких землях зростають площі під технічними культурами (цукрові буряки, соняшник, льон), починає розвиватися переробна промисловість (цукроварні, винокурні, склозаводи, паперові фабрики тощо). Важка і гірничодобувна індустрія, що почали інтенсивно розвиватися, вимагали стабільного джерела дешевої робочої сили. В губерніях Центральної України, де розмір земельних наділів був дуже малим, існувало аграрне перенаселення.

Реформа була вкрай необхідною, особливо в Україні, де кріпаки становили 42 % населення, тоді як в цілому по Російській імперії тільки 35 %²⁹⁵. Анахронізм кріпацтва суттєво підірвав авторитет Російської держави на міжнародній арені. Ставлення до селян піддавалося особливо гострій критиці і з

---

²⁹⁵ Субтельний О. Україна: історія – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 322.

боку прогресивно налаштованої частини інтелігенції в самій імперії. Громадська думка також рішуче підтримувала скасування кріпацтва.

Інші дослідники вважають, що селянські невдоволення й виступи зумовили дії уряду. Французькі історики підкреслювали роль у реформах ліберальної інтелігенції, яка піддавала кріпацтво моральному осуду. Англійські вчені називають основною причиною скасування кріпосного права економічне відставання від Заходу, а також прагнення модернізувати армію. У будь-якому разі, поразка у Кримській війні стала каталізатором змін існуючого становища.

Умови звільнення селян були викладені у «Положеннях 19 лютого», які склалися з Манифесту від 19 лютого 1861 р. та 19 окремих законодавчих актів, у яких визначалося правове становище селянства. Ці документи вирішували основні питання, пов'язані зі скасуванням кріпосного права: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею і визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Основу нормативного регулювання аграрних відносин у другій половині XIX – початку XX ст. становили спільні для всіх російських губерній законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. На Україну поширювалися «Манифест 19.02.1861 р.», «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе усадебной оседлости», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости»²⁹⁶. Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони:

---

²⁹⁶ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. – Т. XXXVI, отд. 1. – СПб., 1863. - № 36650, 36657 – 36661.

Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Лівобережжя (Полтавська, частина Харківської і Чернігівська) та Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) губернії²⁹⁷.

Скасування кріпосного права дозволило усунути одну з головних перешкод розвитку ринкових відносин, сприяло модернізації сільського господарства, формуванню його товарного характеру, розвитку підприємництва в сільськогосподарському виробництві. Створились умови регулювання аграрних відносин, зокрема, купівлі-продажу землі. Законодавчими актами, визначеними реформою 1861 р. закладалася основа для зміни правового статусу колишніх станів суспільства (поміщиків і селян) у напрямі пристосування їх до капіталістичних умов. Разом з тим селянською реформою були створені соціально-економічні умови для формування нових класів – буржуазії та пролетаріату.

Реформа 1861 р., незважаючи на її обмеженість, внесла докорінні зміни у правове становище найбільш чисельної частини тогочасного суспільства – селянства, що в подальшому сприяло розвитку підприємництва і в селянських господарствах. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, переставали бути власністю поміщика, оголошувались «вільними сільськими обивателями» і отримували певні громадянські права. Селяни одержали право утворювати органи сільського і волосного самоврядування, брати участь у сходах, в ухваленні мирських приговорів, у виборах громадських посад, а також право бути обраними. У кожній сільській громаді скликали сільський схід, на якому обирали найважливіших членів місцевого самоврядування: старосту, збирача податків, писаря. На волосних сходах обирали волосні правління та волосні суди. Закон передбачав участь усіх домовласників у сільських сходах, а у волосних – по одному обраному від кожних 10 домовласників. Законодавство передбачало права селян і у судочинстві: вони одержували право подавати позови, відповідати в суді, виступати як представники сторін. Сільські та волосні органи

---

²⁹⁷ Там само. - № 36662 – 36664.

самоврядування одержали право вирішувати різні справи, що стосувалися господарських і побутових потреб селянства, в тому числі пов'язаних з підприємницькою діяльністю. Зокрема, у «Загальному положенні» селянам надавалося право: 1) здійснювати торгівлю, відкривати промислові підприємства, виготовляти ремісничі вироби і збувати їх на ринках (ст. 23); 2) набувати у власність нерухоме і рухоме майно і розпоряджатися ним на власний розсуд (ст. 33); 3) розпоряджатися викупленими садибами і польовими землями на власний розсуд (ст. 37); 4) подавати скарги на сільських і волосних посадових осіб мировому посереднику²⁹⁸.

Однією з типових форм тогочасних правових відносин була сільська громада*, яка стала у пореформений період юридичною особою і мала чітко визначені права та обов'язки. У ст. 187 «Загального положення» відзначено: «Каждое сельское общество как при общинном, так и при участковом или подворном (наследственном) пользовании землей отвечает круговой порукой за каждого из своих членов в исправном отбывании казенных, земских и мирских повинностей ...». В ст. 188 передбачалися заходи впливу, які сільська громада могла застосовувати до недобросовісних платників казенних і мирських повинностей: 1) «обратить у возмещение недоимки доход с принадлежащего недоимщику в собственность недвижимого имущества; 2) отдать самого недоимщика или кого-либо из членов его семейства в посторонние заработки в том же уезде или соседнем с условием выработанные деньги обратить в мирскую кассу; отдавать в заработки в другие неотдаленные губернии позволяется только по приговору сельского схода, утвержденному мировым посредником, и притом только таких неисправных плательщиков,

---

²⁹⁸ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. – Т. XXXVI. - № 36657.

* Сільська громада визначалася законом як поселення (це могла бути частина одного поселення, або ж кілька поселень, разом узятих) селян на землі одного поміщика, що так чи інакше поєднували їх господарські інтереси (загальні земельні угоддя, загальні зобов'язання перед поміщиком тощо). Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 1. – К.: Вид-во «Наукова думка». 2006. – С. 375.

кои не платят повинностей по упорству, нерадению или распутству; ... 4) подвергнуть продаже принадлежащее недоимщику лично недвижимое имущество, за исключением лишь выкупленной крестьянином усадьбы; 5) продать ту часть движимого имущества и строений недоимщика, которые не составляют необходимости в его хозяйстве; 6) отобрать у недоимщика часть отведенных ему полевых угодий или даже весь полевой надел ...»²⁹⁹.

Згідно відповідних Положень 1861 р., сільським громадам було надано значні права щодо розв'язання особистих і сімейних проблем. Для зміни місця проживання чи сімейного розподілу, закон вимагав згоди громади. Навіть у випадку відмови члена громади від будь-якої майнової участі у її житті, вихід з неї був утруднений значними перешкодами.

Роль громади в житті селян залежала, в першу чергу, від форми землеволодіння. На відміну від Росії, де в основному було поширене общинне землеволодіння, в Україні поряд з общинним – існувало подвірне землеволодіння, яким було охоплено 34 % площі усіх селянських наділів, а в губерніях Південно-Західного краю воно становило 96,3 %³⁰⁰.

Використовуючи економічне і статистичне дослідження Л.В. Ходського, подаємо розподіл селянського землеволодіння на общинне і подвірне станом на 1878 р. (табл. 2.3.).

---

²⁹⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI, отд. 1. - № 36657.

³⁰⁰ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России в 1881-1904 гг. – М.: Наука, 1980. – С. 88.

Таблиця 2.3.

**Розподіл селянського землеволодіння
на общинне і подвірне (станом на 1878 р.)³⁰¹**

Губернії	Землі в користуванні усіх селян				Землі в користуванні колишніх державних і удільних селян				Землі в користуванні колишніх кріпосних селян			
	общинному		подвірному		общинному		подвірному		общинному		подвірному	
	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%
Київська	480,3	22,1	1.690,9	77,9	65,5	12,3	466,0	87,7	414,8	25,2	1.224,9	74,8
Волинська	325,9	16,8	1.619,9	83,2	114,3	22,0	404,7	78,0	211,6	14,7	1.215,2	85,3
Подільська	90,6	5,3	1.576,1	94,7	5,6	1,2	444,6	98,8	85,0	6,9	1.131,5	93,1

³⁰¹ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. – Т. 2. – С. 28-29.

При общинному землекористуванні громада села майже повністю контролювала селян через схід і виборні органи. Вона, як юридична особа, володіла земельним наділом, надаючи його частинами сім'ям своїх членів в тимчасове користування. При цьому в постійній власності була лише присадибна ділянка, а виділені общині* землі постійно перерозподілялися. Підставою для переділу ставали неузгодження між членами громади. Селяни – общинники також були пов'язані круговою порукою за сплату усіх податків і викупних платежів. Зрозуміло, що член громади з общинним землеволодінням після скасування кріпосного права не ставав власником своєї землі – вона належала загалом усій общині. Відсутність можливості вільно розпоряджатися земельними наділами і навіть без дозволу громади залишити її, сковували дії селян. Тому, безумовно, займатися підприємницькою діяльністю вони не могли.

Подвірна форма землеволодіння українських губерній мала вагомі переваги для розвитку підприємливості селян. У місцевостях із подвірним або сімейним землекористуванням, громада наділяла селян землею в постійне користування, при цьому за внесення викупних платежів відповідало кожне господарство окремо. Відтак, багато селянських сімей після сплати викупних платежів отримували індивідуальне право на землю, ставали її повноправними власниками. Це поступово сприяло появі ініціативного, завзятого, кмітливого, а відтак заможного селянина-підприємця, зацікавленого в більш ефективному веденні сільського господарства. В той же час малоземельні селяни, що не мали достатніх доходів, зубожіли, позбувалися землі та йшли у найми до панських економік або на заробітки до міста. Проте і у подвірній формі землеволодіння,

---

* Община – 1) форма виробничого і громадського об'єднання людей у докласовому і як пережиток у класовому суспільстві, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням; 2) у дореволюційній пореформеній Росії – адміністративне об'єднання селян з круговою порукою; 3) теж саме, що і громада (рідко). – Великий глумачний словник сучасної української мови ... – С. 657.

простежувалися помітні спільні риси з общинною формою землекористування. Остання зумовлювалася типовим для громади дрібним внутрішнім черезсмужжям, яке природним чином мало своїм наслідком спільний випас худоби, а також необхідністю дотримуватися спільної для усіх сівозміни. З розвитком товарно-грошових відносин залежність безпосереднього товаровиробника від громади стала обтяжливою. Уряд же зберігав традиційну форму стягування відповідних платежів за принципом кругової поруки аж до початку столипінських реформ.

Виходячи з аналізу історичних документів і джерел, неможливо дати однозначну оцінку ролі громад у житті селянства. З одного боку, сільська громада після реформи, набувши організаційного оформлення і статусу юридичної особи, вирішувала через свої органи самоврядування актуальні питання селянського життя, могла захистити своїх членів від свавілля поміщиків і чиновників, сприяла згуртованості селян у вирішенні спільних проблем. При цьому потрібно мати на увазі, що сільська громада мала глибоке коріння в українстві, довгий період вона зберігала відносини серед членів громади на основі звичаїв та традицій предків, виховуючи кращі моральні цінності: людську порядність і співучасть, взаємодопомогу, колективізм тощо. З іншого боку, звільнені від кріпацтва селяни опинились у залежності від сільських громад, особливо від тих, де старости та інші виборні особи служили переважно інтересам поміщиків і чиновників. Меншою мірою це стосувалося селян з подвірним господарюванням, більше – з общинним.

До того ж, у сфері правового становища селянства царизм сприяв намаганню поміщиків і чиновників утримувати селян в якомога більшій економічній і політичній залежності. Навіть встановлювалось право «попечительства» поміщика над сільською громадою. Селяни зобов'язані були, на відміну від привілейованих класів, платити «подушну подать» і нести рекрутську повинність. З часом царизм все більше посилював вплив дворян та чиновників на сільське самоврядування,

запровадивши інститут мирових посередників, що складався в переважній більшості з осіб, які враховували інтереси поміщиків і проводили політику уряду. За законом від 27 червня 1874 р. інститут мирових посередників у земських губерніях був замінений повітовими в селянських справах присутствіями. За реформою від 12 липня 1889 р. замість повітових в селянських справах присутствіями запроваджувався інститут земських начальників (у губерніях Південно-Західного краю залишалися і надалі мирові посередники, а в інших, не земських губерніях – селянські начальники); у губерніях замість губернських в селянських справах присутствій були створені губернські присутствія. У земських керівників зосереджувалися адміністративні, судові та поліцейські функції, тобто функції, що до реформи 1861 р. належали поміщику.

Грунтуючись на ключових засадах класичної економічної теорії, основою підприємництва є приватна власність і її якісний показник, а в сільському господарстві, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. В досліджуваний період найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося у «Маніфесті» і «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком»³⁰².

Селянам земля надавалася у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Розміри польового наділу і повинностей фіксувалися в уставних грамотах, які склалися поміщиками. Селянам надавалося право викупу садиби і, за згодою поміщика, польового наділу. І лише після викупу земельних наділів вони ставали «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово

---

³⁰² ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI, отд. 1. - № 36650, 36657. – СПб., 1863.

зобов'язаними». Земельні присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, залишалися власністю поміщика. Права відмовитися від них селяни не мали. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасово зобов'язаного стану (він продовжувався від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях до 1883 р.) виконання селянами за користування земельними ділянками важких для них повинностей – оброку та панщини на користь поміщика. Формально поміщик уже не розпоряджався кріпаками, але насправді селяни до викупу земельної ділянки залежали від поміщика. Такі правові основи не створювали достатніх умов для підприємництва селян.

Залежність селян від поміщиків після реформи 1861 р. та непосильна для більшості селян сума викупу землі, гальмували розвиток їх підприємницької діяльності, про що свідчать чисельні архівні джерела. Зокрема, справа «Про викуп селянами с. Великого Браталова землі у поміщика Альбіна Петровського». Вона є типовою для більшості населених пунктів Волинської губернії за складом і змістом документів. Найважливішим з них є «Уставна грамота», що складалася з двох окремих частин: Подвірного списку домогосподарів та Грамоти. Остання має п'ять розділів: «Местность», «Состав крестьянского общества», «Поземельное устройство крестьян», «Повинности крестьян за отведенные им в пользование угодия», «Добавочные статьи». Так, у IV розділі містяться відомості про повинності селян за викуплену землю на користь поміщика, сума оброку, кількість робочих днів тощо. У Подвірному списку, крім імен та прізвищ домогосподарів, зазначена також кількість землі, переданої в їхнє користування, грошовий оброк та викупна сума за наділ³⁰³. Підсумкові результати селянської реформи по с. Великий Браталів містяться у «Викупному акті». Остаточному викупу підлягало 441 дес. 2316 саж. В середньому на двір припадало по 6 дес. Викупна сума становила 685 руб. 29 коп. за всю кількість землі³⁰⁴.

---

³⁰³ ДАЖО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 15-24.

³⁰⁴ Там само. – Арк. 100.

При визначенні суми викупного платежу брався розмір щорічного оброку, який сплачував селянин за подушний наділ, і помножувався на 16 2/3. Тобто в основу нарахування суми викупу за садибну землю була покладена не її реальна ринкова ціна, а феодальна повинність – подушний податок. Цей несправедливий підхід до визначення суми викупного платежу ще 1906 р. підкреслював А.Е. Лосицький: «Рыночная стоимость всех надельных земель временнообязанных крестьян по ценам 1854 – 1858 гг. составляла 543 млн. руб., а по ценам 1863 – 1872 гг. – 648 млн. руб. Выкупная же сумма была установлена в размере 867 млн. руб., т.е. она превосходила стоимость надельной земли на 59 % по ценам 1854 – 1858 гг. и на 33 % - по ценам 1863 – 1873 гг.»³⁰⁵. Це призвело до ситуації, коли, як зауважує П.Л. Кованько «земли были обильны и дешевы, а выкупные платежи были определены так высоко, что крестьяне, как только помещики настаивали на выкупе, бросали земли и разбегались»³⁰⁶.

Адже надано їм було землі, як правило, менше, ніж вони мали у користуванні до реформи (через право поміщикам урізати селянські наділи). Як констатував П.А. Зайончковський: «В общей сложности крестьяне получили в надел 33,7 млн. дес. – в среднем по 3-4 дес. на ревизскую душу, при этом 5,5 % крестьян получили менее 1 десятины на душу, 13,2 % – от 1 до 2; 28,2 % – от 2 до 3; 26 % – от 3 до 4; 22,3 % – от 4 до 6; 4,8 % – свыше 6 дес.»³⁰⁷. Цього було недостатньо для прожиття родини. Відомий економіст ХІХ ст. Ю.Е. Янсон підрахував, що для забезпечення мінімальних потреб селянського господарства (відтворення і сплати чисельних податків) необхідно було щонайменше 5 дес. у чорноземних губерніях, а в нечорноземних – 6 – 8 дес. на душу³⁰⁸.

---

³⁰⁵ Лосицкий А.Е. Выкупная операция. – СПб, 1906. – С. 38-39.

³⁰⁶ Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция 1861 – 1907 гг.). – К., 1914. – С. 200.

³⁰⁷ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М.: Просвещение, 1968. – С. 364-365.

Також дослідник економічного життя селян у пореформенний період Л.В. Ходський справедливо зазначав: «Высокие выкупные платежи, несоответствовавшие не только ценности и доходности земли, но часто несоразмерные и с общими платежными силами бывших помещичьих крестьян, не могли не отразиться на крестьянском хозяйстве в смысле его расстройтва, что, в частности, вызвало накопление недоимок по выкупным платежам, превышавших в некоторых губерниях размер годового оклада»³⁰⁹.

Обтяжливою обставиною для селян був завищений відсоток на державний кредит для викупу землі. Тоді як звичайним було нарахування 4 % річних на вклад або кредит 4%, для селян його визначили в розмірі 6 % (5 % з викупної позики і 1 % на витрати з проведення викупної операції). Усі ці фактори: урізання селянських наділів, завищена сума викупного платежу, завищений процент державної позики – погіршили можливості селян успішно інтегруватися у нові капіталістичні (ринкові) відносини. Навіть через десять років після проведення земельної реформи ситуація залишалася для селян складною. Це відмітив у своєму дослідженні Н.М. Дружинін: «К этому времени для крестьян уже выяснилась непосильность выкупных платежей, а помещики черноземных районов стали все больше практиковать отработочную систему»³¹⁰.

Тобто у тих умовах для більшості селян заняття підприємництвом стало майже неможливим, адже згідно «Положення ...» до погашення викупної позики земля селянська не могла бути віддана у заставу для одержання кредиту. Допомогою у господарстві селян залишалися промисли, які дозволяли сплачувати викупні платежі і накопичувати гроші на придбання землі, що було вигідним капіталовкладенням. Адже

---

³⁰⁸ Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб, 1877. – С. 70-71.

³⁰⁹ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. – Т. 2. – СПб, 1891. – С. 52.

³¹⁰ Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861 – 1880 гг. – М., 1978. – С. 66-67.

ринкові умови спонукали до раціонального ведення господарства, використання сільськогосподарських механізмів, розширення сівозміни, використання добрив. Ці нововведення були ефективними на великих і відносно великих земельних площах. Таким чином збільшувалася продуктивність землі, зростала її ринкова вартість. Тому працьовитий селянин бачив у придбанні землі не тільки засіб зміцнення свого економічного становища, а й товар, який постійно зростає у ціні.

Прослідкувати взаємопов'язаний процес збільшення прибутковості землі і її ринкової вартості можна на наступних прикладах. 1861 р., як повідомляла газета «Волынские губернские ведомости» у номері за 27 травня, оголошувалися торги з продажу маєтку поміщиці Залеської у с. Котюржинці, який включав 938 дес. землі, оціненої в 21.170 руб. Тобто 1 дес. її землі коштувала 22 руб. Зауважувалося, що «почва оной суглинистая, то есть чернозем, смешанный с глиною, но довольно плодородная». На південній Київщині та Поділлі десятина землі коштувала в середньому 25 руб.

У подальшому вартість землі зростала. Це пояснюється більш раціональним, а тому ефективним господарюванням. Набуває все більшого поширення багатопільна система, використання різних сільськогосподарських знарядь і механізмів, застосування добрив. Безумовно, ці нововведення були можливі тільки у багатоземельних господарствах. Ті поміщики, у яких землеробство велося по-старому, програвали у конкурентній боротьбі сильнішим і змушені були продавати землю підприємливішим, які могли забезпечити більшу її прибутковість (рентабельність). Селяни у більшості своїй через малоземелля і бідність не могли бути провідниками прогресивних змін у сільському господарстві, але мусили підтягуватися до нових вимог часу і запроваджувати хоча б частину нововведень, як-то підживлення посівів органічними добривами. Навіть це помітно поліпшувало виробничі показники у селянському господарстві. Тому цінність землі постійно зростала. Вже 1899 р. 1 дес. землі на Волині коштувала 110 – 120 руб., а на півдні Київщини та Поділлі 130 – 140 руб. Для прикладу, поміщик

М.Т. Кедреновський, власник землі у с. Білилівці Сквирського повіту мав у своїй власності 744 дес., які оцінювалися 1899 р. у 102.865 руб. (тобто 1 дес. = 139,5 руб. Земельна власність К.Л. Ігнат'євої у с. Немиринцях Бердичівського повіту 1705 дес. оцінювалася в 203.048 руб.) (тобто десятина коштувала 120 руб.)³¹¹.

Невдовзі усіх охопила «земельна лихоманка» – це зумовило стрімке здорожчення вартості землі. Так, на Поділлі 1911 р. ціна десятини землі доходила до 250 руб.³¹². Безумовно, що придбання нових угідь за такою високою ціною спонукало їх власника дбати про ефективну віддачу – це стало потужним стимулом до подальшої раціоналізації господарювання.

Про непосильність для селян суми викупу землі, що була основним джерелом прожиття, свідчать численні факти непокори. Зокрема, селяни багатьох сіл Волинської губернії не приймали уставних грамот, не виконували повинності, самовільно захоплювали поміщицькі землі, чинили збройний опір. У вересні 1862 р. селяни с. Білки на Коростенщині в маєтку Нововейського відмовилися приймати уставні грамоти. Протягом 1862-1868 рр. стремигородський поміщик Велигорський судився із селянами, які відмовились виходити на роботу. Ще рішучіше виступили селяни Татарновицької волості. 9 жовтня 1864 р. начальник повітового жандармського управління доповідав рапортом в Петербург керівникові III відділення М.В. Мезенцеву, що селяни Татарновицької волості відмовилися вносити викупну суму і вийшли з покори, мотивуючи тим, що чиновники, включаючи губернатора М.І. Черткова, підкуплені поміщиками і приховують дійсний указ царя про волю. 14 жовтня 1864 р. офіцер корпусу жандармів у Волинській губернії доповідав у Петербург, що селяни Обиходів не вірять уставним грамотам і відмовились вносити викупні платежі. Коли поліція вирішила описати майно селян, то вони, озброївшись чим попало, виявили опір. Було підпалено один з поміщицьких будинків. Очолював

³¹¹ Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. – К., 1899. – С. 8-16.

³¹² Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольск, 1911. – С. 146.

селянський виступ Григорій Єрмоленко. У відповідь для наведення порядку в село ввели три роти піхоти і півсотні козаків³¹³.

Реформа проводилась за рахунок селян, які мусли сплатити поміщикам викуп. Оскільки селяни не могли одразу сплатити всю суму, то посередником між селянами та поміщиками виступала держава. Вона сплачувала поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років, яку вони повинні були погашати щорічними викупними платежами, внаслідок чого царська казна ще й отримала прибуток.

Зауважимо, що умова викупу землі селянами, з одного боку, сприяла більш інтенсивному проникненню товарно-грошових відносин у селянське господарство, а з другого боку, давала поміщикам значні кошти для перебудови свого господарства на капіталістичній основі. Разом з тим, викупна операція була вигідна і державі – це дозволило їй вийти із важкої фінансової кризи, зумовленої наслідками Кримської війни. Безумовно, що далеко не всі поміщики зуміли скористатися цією, у значній мірі, сприятливою для них ситуацією, незважаючи на те, що держава продовжувала протекціоністську щодо дворян політику.

Уряд дещо полегшив умови викупу земельних наділів лише в губерніях Південно-Західного краю. У липні 1863 р. було видано закон, який змушував правобережних поміщиків (ними були в основному поляки) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у стан власників до 1 вересня 1863 р. Вводився обов'язковий викуп наділів, а сума викупних платежів встановлювалася на 20 % меншою, ніж передбачалася законодавчими актами і визначалася раніше уставними грамотами³¹⁴. При встановленні наділів уряд виходив з інвентарних правил 1847–1848 рр. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губерній одержали наділи дещо

---

³¹³ Лукашенко В.В. Коростенщина в другій половині XIX ст. – С. 54 // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир. 1993.

³¹⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII, отд. 1, 1863. - № 39928.

більші, ніж вони мали до 1861 р. Такі умови проведення реформи у цьому регіоні були зумовлені політичною ситуацією в зв'язку з польським повстанням 1863 р. і царський уряд намагався привернути на свій бік місцевих селян, послабити антидержавні настрої серед них. 1861 р. на Правобережній Україні 89,2 % поміщицьких маєтків належали польським поміщикам, в яких було зосереджено 84,8 % кріпаків³¹⁵. Після придушення польського повстання 1863 р. земельна власність поляків помітно зменшилась.

Таким чином, як свідчать документи, селянська реформа 1861 р. з її правилом обов'язкового викупу землі виявила невідповідність прибутковості селянських наділів і суми викупних платежів, які були значно більші. І постійно наростаюча сума недоїмок зі сплати викупних платежів призводила часто до розорення селянських господарств.

Дворянство і після скасування кріпосного права продовжувало чинити опір проти зрівнялівки у правах дрібного селянського і великого дворянського землеволодіння. Поміщики, користуючись захистом та підтримкою держави, не тільки захопили родючіші землі, а й відрізали у селян чимало їхніх. До того ж, поміщики присвоїли землі громадського користування – випаси, водопої, луки, ліси та інші угіддя, за користування якими селяни були зобов'язані платити. Цей пережиток феодалізму – сервітути* – ще залишався довгий час.

Станом на 1890 р. із 492456 селянських дворів губерній Південно-Західного краю, що мали наділ, користувалися сервітутами 283088 дворів або 57%, а саме в губерніях: Київській – 103406 дв. (54%), Подільській 90250 дв. (52%), Волинській 89432 дв. (71%). Користувалися наступними сервітутами:

---

³¹⁵ Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период. – Днепропетровск, 1960. – С. 25.

* Сервітут (від лат. *servitus* – рабство, залежність) – обмеження права користування чужою власністю, головним чином землею, заборона проїзду через приватні володіння тощо. – Великий тлумачний словник української мови ... С. 1115.

спільним з поміщиком вигоном 137858 дв., толокою 162707, укусом і випасом худоби в поміщицькому лісі 28374 та іншими сервітутами 67297 дворів (Додаток Г)³¹⁶.

У другій половині XIX ст. у правовому становищі підприємців відбулися значні зміни. Скасування кріпосного права та проведення буржуазних реформ 1860-70-х рр. спричинили зміни в соціально-економічному житті й в галузі торгово-промислового законодавства. Про необхідність чіткого визначення прав і обов'язків ділових людей як найважливішої умови успішного розвитку економіки Росії чимало говорилося й писалося напередодні реформ. «Важко собі уявити, - відмічав, зокрема, відомий економіст того часу професор І. Бабст, - до якої міри погана адміністрація, відсутність безпеки, довільні побори, грабіжництво, дурні установи діють згубно на ощадливість і накопичення капіталів, а разом з тим і на примноження національного багатства. ... Капітали і їх накопичення тільки тоді виконують своє призначення, коли буде відкритий повний і вільний шлях для їх діяльності»³¹⁷.

1 січня 1863 р. набуло чинності «Положення про мита на право торгівлі й інших промислів» («Положение о пошлинах на право торговли и других промыслов»), а законом від 9 лютого 1865 р. в нього були внесені деякі уточнення. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва. У ст. 21 Положення про мито за право торгівлі та інших промислів 1863 р. вказувалось: «Свидетельства как купеческие так и промысловые могут быть выдаваемы лицам обоого пола русским подданным всех состояний и иностранцам»³¹⁸.

Однак, принцип безстановості не був проведений законом до кінця. Хоча дрібна торгівля, а також міщанські промисли дозволялись особам всіх станів за промисловими свідоцтвами,

---

³¹⁶ Рихтер Д. Сервитуты // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. XXIX. – С. 637.

³¹⁷ Старцев А.В., Гончаров Ю.М. История предпринимательства в Сибири (XVII – нач. XX в.). – С. 68.

³¹⁸ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. - № 39118.

але, згідно ст. 12 (1865 р.) оптова і роздрібна торгівля, заснування і утримання фабрик та заводів залишались переважно правом купецького стану. І тільки прийняття нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. встановлювало право на заняття торгівлею і промисловістю незалежним від приписки до купецького стану³¹⁹.

Відповідно до законодавчих актів 1863 р. і 1865 р. набуття купецьких прав надавалося всім підданам, які сплатили патентні й квиткові торгово-промислові збори. Число купецьких гільдій скоротилося до двох, відповідно, торгівельні патенти, що пізніше одержали назву гільдійських купецьких посвідчень, підрозділялися на 2 розряди – гільдії³²⁰.

Відкривати і утримувати торгівельні, промислові заклади можна було тільки після одержання гільдійського посвідчення. Посвідчення 1-ї гільдії надавало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами на всій території імперії, утримувати у всіх міських і сільських поселеннях, де взято посвідчення, фабрично-заводські та ремісничі заклади й приймати всюди підряди, поставки і відкупи без обмеження суми. Відповідно, купець 2-ї гільдії міг вести роздрібну торгівлю в межах міста й повіту, утримувати фабрично-заводські заклади й ухвалювати підряди на суму не більше 15 тис. руб.

Купецьке звання одержували тільки люди, що викупили станове гільдійське посвідчення. Підприємець, який викупив на своє ім'я посвідчення однієї з гільдій, отримував статус купця й, разом із членами сім'ї, які були внесені в посвідчення, вступав до складу купецтва, де він записаний. За одним купецьким посвідченням в тій місцевості, на яку поширювалася його дія, дозволялося відкривати необмежену кількість торгівельних і

---

³¹⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. XVIII. - № 15601; Вольтке Г.С. Право промышленности и торговли в России в историческом развитии. – СПб., 1905. – С. 21, 28, 31.

³²⁰ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. XL. – СПб., 1867. - № 41779, ст. 11, 12, 84.

промислових закладів із придбанням на кожне з них окремого квитка. Купецькі посвідчення отримували тільки в містах.

Право торгівлі, а також інші станові права, придбані за купецьким посвідченням, втрачалися, якщо воно не поновлялося у встановлений термін, при оголошенні купця неспроможним боржником, а також у випадку здійснення купцем кримінального злочину, що позбавляло винного всіх станових привілеїв.

Особи, що викупили посвідчення, мали право або прилучитися до купецтва, або зберегти своє колишнє звання. Правом зберегти своє колишнє звання користувалися небагато людей, переважно дворяни. Навпаки, прагнучи одержати станові купецькі привілеї, у гільдії записувалися особи, що не володіли великими капіталами.

Крім того, існувала категорія так званих тимчасових купців. У тимчасові купці зараховували підприємців інших станів – селян, міщан, дворян. Іноді в цю категорію записувалися купецькі родичі, наприклад, купецькі сини, що представляли торгівельні інтереси батьківської фірми в іншому місті. Тимчасові купці, отримавши купецьке посвідчення, здобували торгівельні права, але при цьому продовжували рахуватися у своєму колишньому стані. Багато з тимчасових купців згодом поповнювали склад гільдій.

Пореформенне законодавство стимулювало до підприємництва низів суспільства. Було ліквідовано існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. На них поширювалися загальні юридичні права. Одночасно деяке послаблення в оподаткуванні отримали окремі види діяльності. Межа між купецтвом, міщанством і селянством визначалася лише багатством і підприємницькою діяльністю, а не традиціями. Розбагатілий міщанин чи селянин, як правило, автоматично ставав купцем. Міщанство всіма силами прагнуло переходити до складу купецтва. Це спостерігалось й серед селян. Селяни чи купці від діда-прадіда намагалися за всяку ціну одержати дворянське звання. Розмивання станових рамок було закономірним процесом у капіталістичному суспільстві.

Згідно з «Положенням про мита» 1865 р. для всіх станів, не виключаючи іноземців, без сплачування мита дозволялося торгувати хлібом у всякому вигляді, льоном, «пенькою»*, худобою, птицею, сіллю, вовною, пухом, необробленими шкірами, лісом, дровами, а також всякого роду паливом, будівельними матеріалами (глиною, цеглою, вапном, крейдою, каменем, піском) та іншими продуктами життєвої необхідності в містах і селищах, оптом і в роздріб, з возів, суден і човнів, на ринках, площах і пристанях. Продаж вищезазначених предметів зі складів, дворів, амбарів і лавок допускалася лише зі взяттям встановлених цим Положенням свідоцтв і білетів. Але землевласники у своїх маєтках і сільські обивателі всіх станів у місцях їх приписки могли на землі, що була в них у власності, користуватися чи оренді, утримувати подібні заклади для продажу з них виробів власного господарства, в цьому пункті поймає названих, а також приймати поставку тих виробів, без взяття торгових свідоцтв і білетів (ст. 4). Сільським обивателям дозволялося без сплати мита продавати на базарах, ринках і пристанях, у містах і селищах, з возів, суден, човнів, лотків і ларків, припаси всякого роду, сільськогосподарські продукти, а також ряд селянських виробів (зазначених в додатку) (ст. 5). Звільнялися від податків ремісничі й фабричні заклади, а також сільськогосподарські, в т. ч. олійні, лісопильні, цегляні заводи і тому подібні, які утримували землевласники у своїх маєтках чи їх орендатори та інші сільські обивателі в місцях їх приписки, якщо в них працювали не більше 16 робітників і не використовувалися машини і механізми, що приводяться в рух паром або водою (ст. 6); вітряні та водяні млини, а також млини, що приводяться в дію паровими двигунами (локомотивами), якщо, маючи не більше 16 робітників, вони розташовані на землях їх власників поза міськими поселеннями, або на землях, що перебувають у постійному користуванні або власності тієї селянської громади, до якої належить власник (ст. 7)³²¹.

---

³²¹*пенька – мотузка з конопель.

Положение о пошлинах от 9 февраля 1865 г. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. XL. – СПб., 1867. - № 41779. – Ст. 4 – 7.

За російським промисловим законодавством, що сформувався в середині XIX ст., промисловість розподілилася на фабрично-заводську і ремісничу. До фабрично-заводських підприємств належали ті, у володінні яких були основні знаряддя праці, машини, обладнання та інші засоби виробництва. Кількість найманих робітників повинна була становити більше 16 осіб. На відміну від підприємств зазначеного типу, у ремісничій промисловості допускалася кількість найманих працівників від 1 до 16 осіб, ручні машини та інструменти. Такий поділ промислових закладів без чітких критеріїв призводив на практиці до значних ускладнень. Господарі підприємств мали незручності від того, що до них могли застосовуватися фабричні та ремісничі постанови.

Найбільший вплив на розвиток промисловості і торгівлі мали програми М.Х. Рейтерна (1866 р.), І.О. Вишнеградського (1887 р.) і особливо С.Ю. Вітте (1893 р.). Зокрема, державна політика підтримки підприємництва найбільш посилилась у 90-ті рр. XIX ст. Цьому сприяла діяльність на посаді міністра фінансів С.Ю. Вітте (1892-1903 рр.), який був прибічником активного стимулювання промислового розвитку. З його іменем пов'язано створення елементів ринкової інфраструктури, введення золотого рубля, здійснення початкового етапу індустріалізації в Росії, активна підтримка приватного підприємництва, надання фінансової допомоги селянству, часткове списання недоїмок тощо. Вперше була розроблена програма торгово-промислової політики з метою знаходження джерел фінансування розвитку стратегічно важливих галузей промисловості і зміцнення позицій підприємництва. Програма включала чотири основні напрями.

Перший – проведення жорсткої податкової політики. Введена державна монополія на горілку та інші заходи гарантували протягом 12-річного періоду бюджетні накопичення і дозволяли вивільнити необхідний капітал на користь промислового виробництва і поширення державних замовлень на промислових підприємствах.

Другий – суворий протекціонізм, який захищав російську економіку від іноземної конкуренції. Для цього уряд встановлював високі охоронні мита і забезпечував російських підприємців ринками збуту і джерелами сировини.

Третій – проведення фінансової реформи (1897 р.), яка передбачала стабільність і платоспроможність російського рубля. Вводилась система забезпечення рубля золотом, що сприяло перетворенню його в одну із стійких та конвертованих європейських валют. Реформа також вплинула на розширення іноземних капіталовкладень – цьому в значній мірі сприяв розвиток банківської справи.

Четвертий – посилювалась увага до іноземного капіталу. Французький, англійський, німецький і бельгійський капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На початку ХХ ст. капіталістам-іноземцям в Україні належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань³²².

У 80-90-ті рр. ХІХ ст. уряд переглянув ряд законів, що становили основу підприємницької діяльності. З ініціативи міністра фінансів Н.Х. Бунге 1884 р. було прийнято закон «Про більш рівномірне обкладання торгівлі й промисловості» («О более равномерном обложении торговли и промышленности»), за яким вводилися нові ставки (за посвідчення 1-ої гільдії – 565 руб., 2-ої – від 40 до 120 руб., на дрібний торг – 10-30 руб., на роз'їзну торгівлю – 16 руб.), а 1885 р. запроваджені додаткові збори. Перший з них, у розмірі 3 %, а з 1892 р. – 5 % чистого прибутку сплачували акціонерні товариства, кредитні установи й пайові товариства, що зобов'язані були публічно звітувати; другий збір платили всі інші гільдійські підприємства, а з 1889 р. обкладання цим збором було поширено й на більшість негільдійських підприємств³²³.

Разом з тим, незважаючи на фіскальний характер нововведень в оподаткуванні підприємців, податки в

---

³²² Кругіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.

³²³ Старцев А.В., Гончаров Ю.М. Вказана праця. – С. 71.

промисловості й торгівлі не піднімалися до рівня небезпечного для їхнього поступу. Після введення додаткового збору промисловці й торговці повинні були сплачувати не більш 4 % від чистого доходу, у той час як земельні власники, наприклад, платили від 4 до 5,5 %, а власники нерухомого майна – до 6,5 %.

1887 р. був прийнятий новий Торгівельний статут, у якому усувалися недоліки статуту 1857 р. Однак і 1887 р. законодавець не зміг остаточно відмовитися від поліцейських намірів. А от що стосується фіскальних рис, то від них удалося в цілому позбутися. Так, ст. 589 декларувала, що торговими заходами є «все те учреждения и меры, кои определены законом как способы к лучшему и успешному движению торговых дел, как вне, так и внутри Империи»³²⁴. Дещо раніше, 12 червня 1885 р. був прийнятий Загальний статут російських залізниць, що регулював правила перевезення вантажів і пасажирів, суперечливі питання й конфліктні справи, а також правила дотримання громадського порядку на дорогах.

Правові норми в промисловому виробництві у подальшому конкретизував Статут про промисловість 1892 р., який надавав право засновувати заводи, фабрики і мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям³²⁵. Виконання всяких торгово-промислових дій обумовлювалося лише отриманням відповідних роду і розмірам діяльності промислових свідоцтв, які, в свою чергу, надавали деякі пільги їх власникам. Так, податковими пільгами користувалися такі категорії підприємців торгово-промислових і кредитних товариств: 1) крупні оптові комерсанти, які вели торгівлю як в середині країни, так і на зовнішніх ринках; 2) комерційні банки і страхові товариства з капіталом від 50 тис. руб. і більше 200 тис.; 3) банківські дома і контори, каси дрібного кредиту; 4) підприємства роздрібної торгівлі; 5) фабрики і заводи з

---

³²⁴ История предпринимательства в России .... – С. 21.

³²⁵ Свод законов Российской империи. – СПб, 1893. – Т. XI. – Ч. 2. Устав о промышленности. – Ст. 67.

кількістю робітників від 200 і більше 1000 чол.³²⁶. Одночасно було оновлено Гірничий статут, який було затверджено 2 лютого 1893 р. У якості складових частин загального закону до нього увійшли Статути про приватну золотопромисловість і про сіль, прийняті в 1886 і 1887 рр., а також Правила про нафтовий промисел, що вступили в силу 3 червня 1892 р.

Законотворча діяльність уряду знайшла свій вияв і при оновленні інших законів, що мали безпосереднє відношення до регулювання підприємницької діяльності. До кінця XIX ст. остаточно визначилася структура Кредитного статуту, складовими частинами якого в різні роки стали статuti ощадних кас, Державного банку, Дворянського земельного й Селянського банків, положення про приватні кредитні установи тощо. Протягом 70 років до прийняття третього Вексельного статуту 27 травня 1902 р. він не зазнав істотної переробки, уряд спеціальними законодавчими актами вносив лише деякі корективи. Статут шляхів сполучення, що вперше з'явився 1857 р., не оновлювався протягом 60 років, але й видання 1916 р. не стало результатом корінного перегляду законоположень: Статут був доповнений новими статтями, прийнятими протягом цих років.

Значні зміни в правовому становищі підприємців відбулися після прийняття «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., яке вступило в дію з 1 січня 1899 р. Відповідно до нового закону для занять підприємницькою діяльністю стає обов'язковим купувати гільдійське свідоцтво, досить було викупити промислове посвідчення певного розряду. Станові купецькі права набували за виконання двох умов: 1) отримання промислового посвідчення на торговельні, промислові або пароплавні підприємства вищих розрядів і 2) отримання станового купецького посвідчення.

---

³²⁶ Свод законов ..... – СПб., 1893. – Т. XI. Ч. 2; Т. V. – Ст. 42; Просьбин С.А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли. – СПб., 1907. – С. 71-75.

Права купців 1-ої гільдії могли одержати особи, що мали промислові посвідчення: на торговельні підприємства 1-го розряду з оборотом більше 300 тис. руб., зі сплатою основного промислового податку 500 руб. на рік; на промислові підприємства одного з 3-х перших розрядів, а також на пароплавні підприємства, на утримання яких сплачено більше 500 руб. на рік основного промислового податку. Права купців 2-ої гільдії, відповідно, могли одержати особи, що отримали посвідчення на торговельні підприємства 2-го розряду з оборотом від 50 до 300 тис. руб. або промислові підприємства 4-5 розрядів.

Прийняття закону 1898 р. викликалося необхідністю переходу до більш прогресивної системи оподаткування підприємців. На відміну від колишніх зборів промисловий податок 1898 р. робив об'єктом обкладання не підприємця, а підприємство й стягувався з кожного торговельного або промислового підприємства, скільки б їх не було у капіталіста. Державному промислому податку підлягали всі види промислових підприємств, транспортні, торговельні, а також особисті промислові заняття.

У зв'язку зі зміною порядку оподаткування неминуче змінювався й соціально-правовий статус купецтва. У період підготовки податкової реформи піднімалося питання про доцільність збереження станових купецьких прав. Однак у результаті обговорень було вирішено зберегти існуючі привілеї, але відокремити їх від права на заняття підприємницькою діяльністю. Закон про промисловий податок 1898 р. ліквідував зв'язок підприємництва з конкретним станом суспільства, зокрема, купецтвом. Згідно цього закону не було необхідності для продовження підприємницької діяльності записуватися до гільдійського купецтва, обов'язковою була лише сплата промислового податку. Якщо раніше належність до купецького стану оформлювалася автоматично під час купівлі промислового документу, то відтепер станові купецькі права та пільги отримували лише бажуючі вступити до гільдійського товариства.

Податкова реформа призвела до помітного зменшення чисельності купецького стану на початку ХХ ст. Скорочення числа вибраних гільдійських посвідчень пояснюється, насамперед тим, що промислові посвідчення вищих розрядів, які давали право отримувати купецькі посвідчення, могли викуповувати тільки дійсно дуже багаті люди. Крім того, у цей час багато підприємців, не зацікавлені в додаткових станових правах, не брали купецькі посвідчення й залишалися в міщанському або селянському стані.

Результати податкової реформи 1898 р. були неоднозначні. З одного боку, купець одержав можливість називатися купцем, не займаючись торгово-промисловою діяльністю й не турбуючись при цьому втратити своє звання. А оскільки купецьке звання усе ще давало певні переваги й соціальний статус купців був вищим, ніж селян або міщан, то гільдійські посвідчення почали масово викупляти люди, які бажали одержати купецькі права, але не мали до підприємництва ніякого відношення. Це мало значення, зокрема, для євреїв, чий цивільні права в Російській імперії були обмежені. Крім того, воліли формально знаходитися в купецькому стані також члени колишніх купецьких сімейств – купецькі вдови з малолітніми дітьми, незаміжні купецькі сестри й дочки, які продовжували записуватися в купецтво за сімейною традицією. Збільшення з кінця ХІХ ст. у складі гільдій осіб, що не займалися підприємництвом, саме й призвело до появи категорії «неторгових купців», які в правовому відношенні нічим не відрізнялися від торгового купецтва. З іншого боку, внаслідок необов'язковості запису в гільдії для занять підприємницькою діяльністю стала значно скорочуватися кількість тих, хто отримував купецьке посвідчення, при цьому питома вага купецтва серед підприємців з початку ХХ ст. швидко зменшується.

Зміни кількісного і якісного складу гільдій дали підстави деяким дослідникам зробити висновок про те, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. йшов активний процес «розмивання російського купецького стану», коли не тільки різко

зменшувалась кількість купців, але й сам стан втрачав своє торгово-промислове значення й перетворювався в «якусь нішу для людей, що здобували купецьке звання зовсім не для того, щоб займатися підприємництвом».

Не заперечуючи цієї тези, відзначимо, що незважаючи на значні зміни в економічних відносинах, соціальній структурі суспільства купецтво продовжувало складати основну за чисельністю й значимістю частину підприємців. Купецтво, як головний підприємницький стан, було об'єктом пильної уваги з боку держави. Російським законодавством детально регламентувався склад гільдій і купецьких сімейств. У другій половині XIX – початку XX ст. купецький стан за сукупністю прав і привілеїв поступався лише дворянству й духовенству. Завдяки своєму досить високому соціально-правовому становищу та економічній могутності купецтво відіграло значну роль у житті пореформеного міста. Купці міцно утримували свої позиції й у значній мірі зберегли їх навіть на початку XX ст., коли станова система суспільства стала вже анахронізмом.

Враховуючи той факт, що досліджувані Київську, Подільську і Волинську губернії у значній кількості населяли поляки та євреї (Додаток Н) актуальним в контексті досліджуваної проблеми є з'ясування правового становища цих етносів.

Намагаючись русифікувати даний регіон, царизм обмежував можливості займатися підприємницькою діяльністю особам польської та єврейської національностей шляхом протекціонізму росіян, збільшення їх земельної власності в губерніях краю.

Так, після придушення польського повстання 1863 р. указом від 10 (22) грудня 1865 р. у 9 західних губерніях* полякам заборонялося набувати земельну власність (маєтки) будь-яким способом, тобто ні через придбання, ні через дарування, ні через прийняття спадщини. Хоча при цьому власники польського походження зберігали за собою маєтки, придбані до

---

* 9 західних губерній: Київська, Подільська, Волинська, Віленська, Ковенська, Гродненська, Вітебська, Могильовська і Мінська.

опублікування цього указу. Однак, маєтки учасників повстання, яких висилали належали обміну на рівноцінні в інших губерніях або секвестру (вони продавались особам російського походження)³²⁷. Польський дослідник Р. Юрковський у своїй праці приходиться до висновку, що цей указ на багато років (до 1905 р.) деформував нормальний обіг землі у західних губерніях³²⁸.

Обмеження права землеволодіння поляків зберігалось до кінця XIX ст. З 27 грудня 1884 р. у 9 західних губерніях почала діяти заборона на заставу і здачу в оренду маєтків особам, які втратили право придбання землі у власність в цьому регіоні. 2 лютого 1891 р. Комітет міністрів прийняв постанову, за якою поляки втрачали право пожиттєвого володіння землею в західних губерніях³²⁹.

Наприкінці XIX ст. політика щодо поляків пом'якшувалася. З 1899 р. спостерігається поступове зняття обмежень для поляків у західних губерніях. Дворяни і міщани польського походження, які проживали в умовах селянського побуту і особисто займалися землеробством, отримували право придбання земельної власності в межах Західного краю.

З 1 травня 1905 р. для поляків усіх губерній повністю відмінялися обмеження другої половини XIX – початку XX ст., пов'язані із земельною власністю. З цього часу особи польського походження могли орендувати маєтки, приймати їх у заставу, набувати у власність і пожиттєве володіння всіма законними способами. З дозволу генерал-губернаторів і губернаторів вони мали право купувати землю поза містами і містечками з метою знищення череззмужжя і округлення меж наділів. Дозволялось і придбання земельної власності, але в розмірі не більше 60 дес. для заснування і подальшої діяльності промислових закладів. Крім того, в 104 поселеннях Західного краю в межах

---

³²⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. XL. Отд. 2. - № 42759, 42760.

³²⁸ Юрковський Р. Польське землевласництво Північно-східних територій 1864-1904. – Варшава, 2001. – С. 107.

³²⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. Т. IV. - № 2633; Т. XI. - № 7422.

«селитебной»* площі купівля нерухомості, а також застава і оренда дозволялися підданам імперії незалежно польського і російського походження³³⁰.

Дискримінаційною за своєю суттю була політика російського царизму і щодо представників єврейського етносу. Протягом досліджуваного періоду була прийнята значна кількість правових актів, які стосувались євреїв. У законодавстві Російської імперії чітко визначались обмеження для осіб єврейської національності. Переважна більшість євреїв була позбавлена права вибору місця проживання в Російській імперії. Влада всіляко перешкождала зростанню впливу єврейських купців і ремісників, проникненню єврейського капіталу у внутрішні губернії. І з метою захисту підприємництва росіян від єврейської конкуренції, царизм встановив для євреїв так звану «смугу осілості».

Перша згадка про «смугу осілості» міститься в царському указі від 15 грудня 1791 р. Це фактично було початком введення в Росії «смуги єврейської осілості», хоча Катерина II не переслідувала мети обмеження прав єврейського населення, а лише дотримувалася звичайної в той час у Росії практики відносно прав купців і міщан на пересування. 13 червня 1794 р. Катерина II підписала указ, в якому вказувала території, де євреї мали право на постійне проживання: Мінська, Ізяславська (пізніше Волинська), Брацлавська (Подільська), Полоцька (Вітебська), Могильовська, Київська, Чернігівська, Новгород-Сіверська губернії, Катеринославське намісництво. 1795 р. із земель, приєднаних до Росії в результаті III поділу Речі Посполитої, були утворені дві нові губернії, в яких дозволялося проживати євреям – Віленська, Гродненська³³¹.

Згідно з Положенням від 13 квітня 1835 р. до складу «смуги осілості» в Україні увійшли Волинська, Катеринославська, Київська (крім м. Києва), Подільська, Полтавська (крім

* «Селитебные» землі – категорія земель, що відведена під будівництво житлових і громадських приміщень, промислових підприємств, доріг, вулиць і т.п. в межах міст і селищ міського типу.

³³⁰ Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1905. Отд. 1. Ст. 574; Свод законов Российской империи. – СПб., 1911. Т. X. Приложение к Своду законов гражданских. Прилож. к ст. 698. – С. 970, 971.

³³¹ Россия. Краткая еврейская энциклопедия. 1994. Т. 7. – С. 297 – 298.

державних і казенних сіл), Таврійська (крім м. Севастополя і м. Ялти), Херсонська (крім м. Миколаєва) та Чернігівська губернії³³². В такому складі, з незначними змінами, «смуга осілости» зберігалась до 1917 р. «Главной целью сего постановления было устроить положение евреев на таких правилах, как бы, открывая им свободный путь к снисканию безбедного содержания упражнениями в земледелии и промышленности и к постепенному образованию их юношества, в то же время преграждали им поводы к праздности и промыслам незаконным»³³³.

За цим Положенням євреям в «смузі осілости» дозволялося переселятися з одного місця на інше за загальними правилами, купувати у власність нерухомість, крім маєтків населення, здійснювати торгівлю, займатися промисловістю та ремеслами за визначеними цим правовим документом правилами і обмеженнями, засновувати всі види фабрик на тій же основі, як інші російські піддані. Правами і перевагами нарівні зі всіма російськими підданими однакового з ними стану користувалися євреї купці, міщани і ремісники³³⁴.

Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала право стати землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, царизм законодавчо надавав йому значні пільги. Ті євреї, які вступали у землеробський стан, звільнялися: 1) на 25 років від подушного податку; 2) від рекрутської повинності (поселені в значній кількості на 50 років, а поселені малими товариствами – на 25 років); 3) на 10 років від грошових земських повинностей; 4) поселені на землях взятих в оброк у приватних осіб, звільнялися від подушного податку на 5 років, а від інших повинностей згідно з попередніми 2-м і 3-м пунктами. Єврей, який оселив на власній землі 10 і більше сімей своїх одновірців, отримував право на виготовлення пива і меду для продажу місцевим жителям. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить

---

³³² ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. X. - № 8054, § 3. – СПб., 1835.

³³³ Там само. - № 8054. – С. 509.

³³⁴ Там само - № 8054, §§ 2, 12, 48, 54.

на ній не менше 50 осіб своїх одновірців, то такий отримує право особистого почесного громадянства, а ті, які оселять на своїх землях 100 осіб чоловічої статі, через 3 роки після оселення могли просити про дарування їм прав спадкового почесного громадянства³³⁵.

Разом з тим, євреям–землеробам заборонялося утримувати винокурні, шинки і корчми, а також продавати міцні напої розвезенням і рознесенням. Вони не могли найматися на роботу в названі заклади поміщиків або відкупників, мати окремі хутори на поштових трактах³³⁶.

Законодавчим актом від 5 березня 1864 р. у 9-ти західних губерніях «смуги осілости» всім євреям без виключення заборонялося купувати землі у поміщиків і селян, а також купувати і брати в заставу майно³³⁷.

Поряд зі значними обмеженнями для євреїв царизм прагнув використовувати їх потенціал та ресурси. Зокрема, законодавчі акти від 16 березня 1859 р., 28 червня 1865 р. та ін. регулювали права купців, осіб з вищою освітою, ремісників та осіб, що відбули рекрутську службу. Так, з 16 березня 1859 р. євреям купцям 1-ї гільдії та євреям іноземним підданям надавалось право проживання і торгівлі поза межею постійної осілости євреїв³³⁸. Право виїзду за межу осілости одержували купці, які не менше 5 років перебували у 1-й купецькій гільдії, не перебували під слідством, судом і наглядом поліції. Як тільки купець-єврей вибував з 1-ої гільдії, він автоматично втрачав право перебування поза межею осілости. Євреї, які були хоча і з перервами 10 років в купецтві 1-ої гільдії поза межею осілости, набували потім право: 1) на приписку до міських товариств внутрішніх губерній і 2) на повсюдне проживання в імперії з членами своїх сімей протягом вказаного десятирічного терміну³³⁹.

³³⁵ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. X. - № 8054, §§ 24, 40, 46, 47.

³³⁶ Там само. § 44.

³³⁷ Свод Законов Российской империи. Т. IX. Законы о состояниях. Примечание 1 к ст. 780.

³³⁸ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. XXXIV. - № 34248. – СПб., 1861.

³³⁹ Свод Законов Российской империи. Т. XIV. Приложение к ст. 68 Устава о паспортах. § 12. – С. 3315. – СПб., 1911.

Купці 1-ої гільдії з євреїв, що прописалися до міст, поза межею осілості на основі правил, викладених в Статуті про паспорти (ст. 68, прил.: ст. 12, по прод.), мали право набувати у власність нерухомість в імперії, крім нерухомості, розташованої поза міськими поселеннями, а також всіма правами на торгівлю, підряди, на влаштування фабрик, заводів і банкірських контор, наданими корінному російському купецтву. Право власності і розпорядження майном, яке було придбане в названих містах, залишається у євреїв і тоді, коли вони, після переселення в ці міста будуть залишатися в 1-ій гільдії менше 10-ти років і потім повинні повернутися в містя постійної осілості євреїв³⁴⁰.

Євреям – іноземним підданам, відомим за своїм суспільним станом і широким торговим оборотом, які приїздили в Росію з-за кордону, дозволялося за погодженням Міністрів внутрішніх і закордонних справ, Фінансів, здійснювати в губернії торгівлю і засновувати банкірські контори за загальними правами іноземних гостей, з отриманням торгового свідоцтва купця 1-ої гільдії³⁴¹.

З 28 червня 1865 р. в доповнення ст. 283 Статуту про паспорти євреям механікам, винокурам, пивоварам і взагалі майстрам, ремісникам зі своїми сім'ями дозволялось проживати повсюдно поза межею осілості згідно встановлених документів. Євреям до 18 років, хоча вони і не належали до ремісничого стану, дозволялося для навчання ремеслу, приїжджати у місцевість поза «межею осілості», але з обмеженням терміну перебування не більше 5-ти років. При цьому за євреями, що поступили на навчання ремеслу, ремісничими закладами здійснювався нагляд, щоб вони займалися саме цією справою, а в противному випадку їх висилали в містя єврейської осілості. Ті ж з них, хто закінчивши навчання, отримували у своїх майстрів позитивні атестати, могли залишитися на проживання і поза межею осілості, оформивши відповідні документи³⁴².

Однак після вбивства імператора Олександра II і кривавих зіткнень між місцевим населенням і євреями в 6-ти південних

---

³⁴⁰ Свод Законов Российской империи. Т. IX. Приложение к ст. 791. Законов о состояниях. – С. 202. – СПб., 1911.

³⁴¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. XXXIV. - № 34248. Ст. 5. – СПб., 1861.

³⁴² ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. XV. - № 42264. Ст. 1. – СПб., 1867.

губерніях уряд Олександра III посилив обмеження осіб єврейської національності. Положенням Комітету Міністрів від 3 травня 1882 р. євреям було заборонено навіть в «смузі осілості» селитися поза містами і містечками, виключення становили єврейські землеробські колонії, які існували до 1882 р. Також виключення передбачалося для кількох категорій осіб, яким дозволялося селитися в сільській місцевості. Це, зокрема, євреям, які закінчили курс навчання у вищих навчальних закладах імперії, їхнім дружинам і дітям, при умові, що сини ще не досягли повноліття або до закінчення навчання у вищих навчальних закладах і молодші 25 років, а дочки – до заміжжя. До інших осіб, на які розповсюджувався дозвіл, належали єврейські купці 1-ої гільдії, члени їх сімей та їхня прислуга; ремісники названі в ст. 17 додатку до ст. 68 Статуту про паспорти (вид. 1903 р.), а також каменярі, каменетеси, штукатури, теслі, садівники, мостобудівники і землекопачі; аптекарські помічники, дантисти, фельдшери і баби-повитухи; відставні нижчих чинів, особливо якщо вони відзначилися під час служби³⁴³.

Після 1882 р. правові норми помітно обмежували можливості євреїв займатися підприємницькою діяльністю. В губерніях їх постійної осілості призупинялося «совершение на имя евреев купчих крепостей и закладных на недвижимые имущества, находящиеся вне черты городов и местечек»³⁴⁴. У губерніях, які не входили в смугу єврейської осілості, заборонялося здійснювати «в пользу евреев всякого рода крепостных актов: 1) служащих к укреплению за ними прав собственности, владения и пользования недвижимыми имуществами, вне городских поселений расположенными и 2) предоставляющим им возможность выдавать под обеспечение сих имуществ денежные ссуды»³⁴⁵.

На подальший розвиток законодавчої бази підприємництва, вирішальний вплив мали наслідки форсованої модернізації

³⁴³ Свод Законов Российской империи. Т. IX. – СПб., 1911. Законы о состояниях. Примечание 1, 3 к ст. 779. – С. 108.

³⁴⁴ Свод Законов Российской империи. Т. IX. – СПб., 1911. Законы о состояниях. Примечание 2 к ст. 780.

³⁴⁵ Там само. Примечание 3 к ст. 780. – С. 109.

другої половини XIX ст. У результаті значного втручання держави в економічну сферу відбувалося ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, посилювалось гальмування технологічного та соціального розвитку. Політика протекціонізму сприяла швидкому розвитку окремих галузей промисловості і залізничного транспорту, певних привілейованих компаній та фірм при збереженні численних залишків кріпосництва.

Незважаючи на помітні досягнення у важкій та цукровій промисловості, вкрай відсталим залишалось сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення. До того ж, освоєння нових технологій, а відтак – підвищення продуктивності праці гальмувала неписьменність.

На початку XX ст. стала цілком очевидною деградація значної частини селянських господарств. Община показала не лише нездатність господарювати, а й належно контролювати настрої селян. Невирішеність земельного питання поглиблювало соціальну напругу та нестабільність. Таке становище стримувало прагнення селян використовувати наявні сировинні ресурси для виробництва певних товарів, тобто займатися підприємництвом. По всій Україні поширювалися селянські бунти, які криваво придушували. Збідніння і люмпенізація значної частини населення накопичували протестний потенціал, про що засвідчили революційні події 1905-1907 рр.

Російський царизм був уже неспроможний зупинити революцію силовими методами, репресіями. 17 жовтня 1905 р. було проголошено царський Маніфест про свободу слова, друку, про перетворення Росії в конституційну монархію. Проте селянству цього було мало, воно продовжувало боротися за перерозподіл землі.

Такі обставини у певній мірі врахував тодішній прем'єр-міністр П. Столипін, запропонувавши курс на подальше реформування аграрних відносин. Комплекс реформ, розпочатих царським указом від 9 листопада 1906 р. був логічним продовженням модернізаційних процесів середини XIX ст. Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких основних заходів: 1) вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність;

2) створення хутірських та відрубних господарств; 3) продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк; 4) переселення малоземельних селян центральних районів на постійне проживання в малозаселені окраїнні місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем Столипінської аграрної реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності. Комплекс цих реформ був спрямований на інтенсифікацію сільського господарства на основі приватної власності на землю, зростання рівня товарності с.-г. продукції.

П.А. Столипін, виступаючи на засіданні другої Державної Думи 16 листопада 1907 р., визначив основні положення аграрної реформи. Зокрема, було підкреслено, що «не безладне роздавання земель, не заспокоєння бунту подачками – бунт придушеться силою, а визнання недоторканності приватної власності і, як наслідок, звідси впливає створення дрібної особистої власності, реальне право виходу з общини й вирішення питань поліпшення землекористування – ось завдання, здійснення яких уряд вважав і вважає основними питаннями існування Російської держави»³⁴⁶. Це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства, подолати агротехнічну відсталість землеробства шляхом створення «міцного землевласника, який міг би протистояти дикому напівголодному селу, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність»³⁴⁷.

Столипінська аграрна реформа включала ряд законодавчих актів царського уряду. 9 (22) листопада 1906 р. опублікований царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування». Згідно з указом, кожному селянинові-домогосподарю надавалося право закріплювати свій земельний наділ у приватну власність. Домогосподарі, які закріпили землю у приватну власність, мали

³⁴⁶ Сборник речей Столыпина. – СПб., 1912. – С. 45, 46.

³⁴⁷ Волковинський В.; Левенець Ю. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. - № 4. – С. 118.

право вимагати від сільської громади, щоб вона звела їхні землі в одну ділянку – хутір або відруб. А перехід «цілих громад як з общинним, так і з подвірним землекористуванням, до ділянкового землеволодіння здійснювався за рішенням двох третин селян, які мали право голосу на сході»³⁴⁸. Закріплювати землю в приватну власність міг не всякий член сім'ї, а тільки домогосподар. Указ від 9 листопада 1906 р. був спрямований проти общинної власності, яку доти аграрне законодавство підтримувало, він дбав про розвиток приватної власності на землю. Основними формами виходу з общини були хутори і відруби. В. Марочко зазначає: «Для Столипіна ліквідація общини не становила основної мети. Найважливішим було створення середнього класу землевласників, спроможних господарювати за умов ринкової економіки»³⁴⁹.

Після обговорення і схвалення указу в Державній Думі і Державній Раді він був затверджений, а 14 (27) червня 1910 р. виданий як закон «Про доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Статті нового закону були спрямовані на більш рішуче руйнування общинного землеволодіння, що створювало умови для впровадження принципів підприємництва в розвитку сільськогосподарського виробництва. Домогосподар мав можливість реалізувати свою ініціативу, проявити підприємницький хист, розпоряджаючись власною землею. Зокрема, ст. 1 вказаного закону вимагала обов'язкового переходу всіх селян до приватної власності на землю в тих сільських громадах, в яких протягом останніх 24 років не було загальних переділів земель. Указ 9 листопада 1906 р. давав лише право селянину вимагати від сільської громади закріплення за ним землі у приватну власність і виділення його з общини. Безпередільні общини вважались такими, що перейшли до приватної власності на землю, в яких земля фактично ставала володінням окремих дворів. Новий закон, на основі ст. 45, давав права селянам-подвірникам переходити на хутори та відруби за

³⁴⁸ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. Т. XXVI. – СПб., 1906. – С. 970.

³⁴⁹ Марочко В. Столипін і його реформи. – Сільський час. – 2001, 9 лютого. - № 6.

згодою простої більшості голосів сільського сходу, тоді як доти була потрібна згода 2/3 голосів.

Цьому сприяла і активізація діяльності губернських і повітових землевпорядних комісій, що були створені у 1906-1907 рр. Відповідно закону «Про землеустрій», виданий урядом 29 травня (11 червня) 1911 р., вказані комісії були наділені правом більш прискорено проводити цілий ряд землевпорядних робіт зі створення хуторів та відрубів. Цей закон дозволяв селянам уже без згоди общини приватизувати свій наділ.

Огляд розвитку торгово-промислового законодавства Російської імперії від селянської реформи 1861 р. до революції 1917 р. дає підстави до висновку, що в означений період не склалося особливої системи торгово-промислового права, а були лише окремі закони, розпорощені у всіх частинах загального Зводу законів.

Суттєві зміни в діюче торгово-промислове законодавство внесли реформи 60-70-х рр. XIX ст. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Законом про промисловий податок 1898 р. статус підприємця було відокремлено від купецького стану.

Головними законодавчими джерелами діючого торгово-промислового права були: Статут торговельний, Статут судочинства торговельного, Статут вексельний, Статут про промисловість, Гірничий статут, Звід законів цивільних, Загальний статут російських залізниць, Статут кредитний, Статут про прями податки, Статут шляхів сполучення. До торгово-промислового права мали безпосереднє відношення й деякі статті загальних цивільних законів. Така розкиданість правових норм, що регулювали підприємницьку діяльність, призвела до того, що на початку XX ст. юристи стали укладати неофіційні систематичні зводи чинного торгово-промислового законодавства.

Разом з тим, в тогочасному законодавстві Російської імперії прослідковуємо прагнення самодержавства здійснювати майже

повний контроль над економікою, підтримувати протекціоністськими заходами помісне дворянство, що обмежувало вільну конкуренцію, гальмувало підприємницьку діяльність.

Проголошуючи принцип рівноправності в комерційній діяльності всіх станів, для деяких фізичних осіб встановлювалися обмеження їх підприємницької правоздатності. Заборони були пов'язані з суспільним статусом і службовим становищем. Обмеження, розкидані по всьому Зводу законів, стосувалися державних службовців, військових і євреїв. Заняття торгівлею і відкриття промислових закладів заборонялося всім церковним служителям, протестанським проповідникам, а також їхнім дружинам і неповнолітнім дітям. Ці обмеження зберігались до 1917 р.

Для з'ясування правових умов підприємницької діяльності першорядне значення мають діючі в той час норми на володіння нерухомим майном. Згідно із законом, до них належали земля, угіддя, будинки, заводи, фабрики, крамниці й різні будови, а також залізниці. При цьому існували певні обмеження при продажу або отриманні спадку деяких видів нерухомості. Так, за ст. 394 Законів цивільних до нероздільного майна, що не підлягало роздрібненню, відносилися: 1) фабрики, заводи, крамниці, 2) земельні ділянки розміром не більш 8 дес., отримані у власність колишніми державними селянами, 3) орендні землі, 4) золоті копальні та 5) майоратні наділи в західних губерніях³⁵⁰. В умовах Російської імперії земля визначала всі інші відносини власності між станами, що було зафіксовано Законами цивільними та про стани.

Отже, поряд з недоліками тогочасного законодавства, протекціонізмом щодо дворянства, визначення прав підприємця, гарантована недоторканність власності сприятливо впливали на розвиток підприємництва в цей період. Закони, які регулювали торгово-промислову діяльність, відображали й зміни, що відбувалися

---

³⁵⁰ Свод законов Российской империи. – СПб, 1900. – Т. X. – Ч. 1. – Законы гражданские. – Ст. 384, 394.

в підприємницькому середовищі. Поступово підприємці набували все більшої соціальної ваги в суспільстві, формуючи новий клас капіталістичного суспільства.

2.3. Історичний досвід як фактор становлення підприємництва

Становлення сільського підприємництва в досліджувані роки опиралося на вагомий історичний досвід. Україна протягом попередніх віків переживала складний і довготривалий процес формування у населення здатності до виробничої діяльності. В основі цього процесу – праця і накопичення досвіду. Постійний пошук засобів до існування, свідоме чи підсвідоме прагнення людини до покращення умов життя зумовлювало появу все досконаліших знарядь праці, винаходів. Об'єктивна необхідність виробництва матеріальних благ визначала формування передумов для розвитку підприємницької діяльності від простих її форм (започаткування землеробства і скотарства, виготовлення посуду, тканин, використання металів тощо) до більш складних та сучасних, і як наслідок – науково-технічного прогресу.

В епоху мезоліту* (IX – VI тис. до н.е.) сталися істотні зміни в природному середовищі. Приблизно 11 тис. років тому остаточно відступив льодовик. У результаті потепління склалися подібні до сучасних ландшафтно-географічні зони, близьким до нинішнього став рослинний і тваринний світ; збільшувалася кількість населення. Традиційні форми людської життєдіяльності цього періоду (збиральництво, мисливство і рибальство) не задовольняли зростаючі потреби людей, в першу чергу, в продуктах харчування.

Боротьба за виживання спонукала суспільство до запровадження більш ефективних форм господарської діяльності. Переломним етапом у співіснуванні людини з природою став перехід від привласнювального господарства (збиральництва, мисливства, рибальства) до відтворюючого (землеробства і

---

* Мезоліт – середній кам'яний вік.

скотарства), який відбувся в наступну епоху історичного розвитку – епоху неоліту* (VI – IV тис. до н.е.). Це був перехід до свідомого виробництва продуктів харчування, шляхом вирощування рослин і одомашнення тварин, який можна характеризувати як якісно новий етап в розвитку людської цивілізації. Започаткування землеробства і скотарства – найважливіші передумови розвитку підприємницької діяльності.

В добу неоліту на території України виділяються дві великі зони: землеробсько-скотарська і мисливсько-рибальська. Перша зона охоплювала Лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття; друга – лісостепове Лівобережжя і Полісся. Знаряддя праці продовжували виготовляти з каменю, кісток, рогів і дерева, з'явилися нові методи їх обробки: пиляння, шліфування, свердління. Важливим досягненням стало винайдення глиняного посуду, який ліпили руками та випалювали на вогні (поки що без гончарного круга).

Перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металів був міднокам'яний вік, або енеоліт (VI – III тис. до н.е.). Цей період характеризувався появою перших металевих виробів з міді, подальшим розвитком скотарства і землеробства з використанням рала і тяглової сили. Було винайдено колесо, що в подальшому сприяло появі колісного транспорту.

Високим рівнем господарювання і небувалою для того часу різнобічною життєдіяльністю відзначилися племена трипільської культури*, які населяли в IV – III тис. до н.е. територію від Дністра до Дніпра. Провідними галузями їх виробничої діяльності були землеробство і скотарство. Обробляючи землю, трипільці застосовували мотику з кам'яною чи роговою, іноді мідною робочою частиною, мали різноманітні знаряддя праці з кременю, каменю, кісток, рогів. У трипільців було розвинене

---

* Неоліт – новий кам'яний вік.

* Назва цієї культури, як і багатьох інших археологічних культур – походить від назви місця, де вона була знайдена (біля с. Трипіль на Київщині). Першовідкривач трипільської культури як комплексу своєрідних пам'яток – визначний археолог В.В. Хвойка (1850 – 1914).

гончарне ремесло. У гончарних печах трипільці виготовляли керамічний посуд – кухонний, столовий та культовий. Одними з перших на території України трипільці почали використовувати мідь, яку привозили з Карпат та Балкан, але мідь занадто м'яка, піддається деформації, тому більшість знарядь праці і зброї вони продовжували виробляти з кременю, постійно удосконалюючи техніку обробки каменю. В пізній період свого існування трипільці освоїли ткацтво.

Деякі історики схильні вважати трипільців безпосередніми предками українців, вбачаючи спорідненість у прийомах будівництва жител, землеробській культурі тощо

Наступних понад тисячу років (II – I тис. до н.е.) тривав бронзовий вік, який дістав назву від нового матеріалу – бронзи*, з якого почали виробляти знаряддя праці і зброю. Бронзові знаряддя швидко витіснили мідні, оскільки були твердішими за них і мали нижчу температуру плавлення. У цей період відбувся перший суспільний поділ праці: виділення скотарських племен із середовища землеробських. Розвивалися ремесла, насамперед гончарне і бронзоплавильне.

Землеробство й скотарство сприяли розвитку й інших виробництв. На початку I тис. до н. е. було освоєно виплавку заліза, що сприяло поширенню різних ремесел. Відбувся другий суспільний поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства. Використання заліза призвело до різкого зростання продуктивності праці, вперше людина отримала можливість створювати додатковий продукт понад прожитковий мінімум. В подальшому додатковий продукт став економічною передумовою зародження станово-класових відносин. Розвиток землеробства, скотарства, ремесла й торгівлі прискорили соціальне розшарування в суспільстві, з'явилися умови для поділу суспільства на класи та виникнення держави.

Залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфською, сарматською, античною і слов'янською культурами,

---

* Бронза – це перший штучно створений людиною металевий сплав (міді і олова).

які внесли свій вклад у набуття досвіду продуктивного господарювання.

Пошук більш ефективних методів господарювання був притаманний і слов'янським племенам, які проживали на терені сучасної України у I тис. н. е. Провідною галуззю у них було землеробство, яке давало не лише продукти харчування, але й створювало умови для ведення торгівлі. Причому вони вирощували не тільки жито, пшеницю, просо, ячмінь, а й городні культури – горох і ріпу, технічні – льон та коноплі. Винайдення плуга і перехід до орного землеробства помітно підвищили культуру землеробства і його продуктивність. Землеробські громади були відносно однорідними і стабільними. Заняття сільським господарством було пов'язане з частим переміщенням до нових територій, які були в той час легкодоступними. Завдяки цьому питання приватної власності на землю не було таким важливим.

Вибір більш досконалого вирішення виробничих проблем свідчив про підприємницький підхід у діяльності ремісників. Слов'янські племена займалися різноманітними ремеслами: залізоплавильним, ковальським, чинбарським*, кушнірським*, гончарним, а також обробкою дерева і каменю, розвивали будівельну справу, виготовляли скло, знали ткацтво. Одним з найпоширеніших видів ремесла було видобування та обробка чорних металів. Виплавляли залізо в сиродутних горнах*. У верхній частині знаходився отвір, через який засипали вугілля та руду. Внизу, в стінці горна, трохи вище підлоги, був отвір для нагнітання повітря³⁵¹.

Східні слов'яни мали активні торгові зв'язки із Західною Європою та Причорномор'ям.

· Чинбарство – обробка шкір ВРХ.

· Кушнірство – обробка шкір хутрових тварин.

· Крупна в плані майже циліндрична в розрізі споруда, вирізана в материковій глині.

³⁵¹ Коломієць С. та ін. Історія України. – К.: НАУ, 2008. – С. 24.

Варто зазначити, що в літературі немає єдиної думки щодо часу виникнення й реалізації підприємницької ініціативи. В основному домінує твердження, що підприємництво тією чи іншою мірою починає себе проявляти тільки з виникненням приватної власності і під «підприємництвом» слід розуміти самостійну на власний ризик господарську діяльність з метою отримання прибутку.

Протягом IX – XII століть, коли існувала могутня держава середньовічної Європи — Київська Русь, були зроблені певні спроби централізованого регулювання економічних відносин. Найважливіше значення мало узаконення за правління Ярослава Мудрого приватної власності на землю і запровадження системи феодалного землеволодіння у зв'язку з прийняттям найпершого кодексу законів, який називався «Руська Правда». Це був крок до більш цивілізованої організації сільського господарства, разом з тим він призвів до майнового і соціального розшарування сільської громади. Проте збагатілі землевласники швидше витрачали свої доходи на споживчі цілі, ніж на інвестування виробництва. Товарний рівень виробництва був низьким, тому що переважало натуральне господарство. Зовнішня торгівля сільськогосподарською продукцією (віск, мед, хутро, льняне і конопляне прядиво), хоча і мала певне значення для розвитку Київської Русі, проте була відносно обмеженою через низьку продуктивність сільського господарства і проблеми безпеки транспортування.

У панівний клас феодалів входили київські князі, місцеві князі, бояри. В міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувалася феодалний маєток. Феодална земельна власність стала економічною основою панування феодалів, про що свідчать писемні джерела X-XI ст. і археологічні пам'ятки. Феодално залежним населенням були: челядь, закупи, рядовичі,

смерди*. Останні мали власне господарство, могли займатися різними промислами.

Провідне місце в економіці Київської Русі займало сільське господарство. Для обробітку ґрунту, вирощування і збирання врожаю використовували досконалі для того часу знаряддя праці: плуги, рала, сохи, борони, мотики, серпи і коси. Вимолочували зерно дерев'яними ціпами. Мололи зерно на борошно вже не тільки кам'яними жорнами – з'явилися нескладні млини-вітряки та водяні млини. Поряд із землеробством розвивалося скотарство, наявність пасовищ і сіножатей дозволяли утримувати у феодалних господарствах велику кількість худоби.

Розвивалося ремісничче виробництво. На Русі нараховувалося декілька десятків спеціальностей. За наявності великого попиту на вироби із заліза (знаряддя праці для сільського господарства, зброя для воїнів) перше місце в ремісничому виробництві займала добувна залізорудна галузь, яка в ті часи часто об'єднувалась з металообробкою. Залізо виплавляли з болотної руди в домницях. Давньоруські ковалі виготовляли близько 150 видів виробів із заліза, опанувавши всіма відомими тоді технічними і технологічними прийомами його обробки: кування, зварювання, гартування, інкрустація кольоровими металами. Розвивалося гончарство і гутництво (виготовлення скла), обробка дерева. З дерева будували житло, культові споруди, робили вози, сани, човни, меблі та інші речі домашнього вжитку. Дальшого поширення набуло прядіння конопель та вовни, ткацтво та інші види ремесел.

Розвиток сільського господарства і ремесел сприяли внутрішній і зовнішній торгівлі, яка здійснювалася торговельними шляхами, що проходили через Русь («із варяг у

Закупи – це категорія напіввільних селян у Київській державі в XI – XII ст., які брали у землевласника позику («кupu») і за це відробляли феодалні повинності. В Україні XIV – XVI ст. – це збіднілі селяни і городяни, які брали позику грошми і відробляли. *Рядовичі* – категорія залежних людей у Київській державі, які працювали на певних умовах договору («ряду») із землевласником. *Смерди* – відносно вільні селяни. – Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 249, 703; Губарев В.К. Історія України: Універсальний ілюстрований довідник. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 75, 76.

греки», «соляний», «злазний»), і зв'язували її з балтійськими і чорноморськими ринками, Азією і Європою. Шлях Київ – Галич – Прага – Регенсбург сполучав Київську Русь з країнами Центральної та Західної Європи. На міжнародні ринки Русь постачала хутро, мед, віск, шкіри, деякі види ремісничих виробів, продукцію сільського господарства, рабів. Завозила ж золото, срібло, коштовні тканини, вина, посуд, зброю, предмети християнського культу. Однак з кінця XI ст. транзитна торгівля Київської Русі занепадає. Це було викликано насамперед появою нового середземноморського торговельного шляху. Головним торговим посередником між Європою і Азією стали Венеція і Генуя. До того ж, торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів були блоковані половцями, що захопили південні степи у XII – XIII ст. Усе це мало негативні наслідки для економіки Русі, особливо для Києва, який поступово втрачав статус міжнародного центру торгівлі.

В результаті розвитку торгівлі на Русі з'являються гроші. Так, з XI ст. відома «гривна» – злиток срібла вагою в один фунт (приблизно 400 г). Гривну розрубували навпіл і кожна половина гривни мала назву «рубль» або «рублева» гривенька. На злитку ставили князівське клеймо, яке вказувало вагу. Далі «рубль» ділили на дві частини – дві полтини, і потім ще на дві половини – два четвертаки.³⁵²

Практикувались і кредитні операції, які відображені у тогочасному законодавстві. У тексті «Руської Правди» наводяться такі поняття, як «позичка по дружбі», «віддавання грошей на ріст», «процент», «торгівля в кредит», «довгостроковий і короткостроковий кредит», «бариш»; визначався порядок повернення боргів.

У період феодалної роздробленості Київської Русі основним змістом соціально-економічних процесів було подальше зростання феодалного і церковного землеволодіння, збільшення феодалної залежності смердів. Роздробленість була історично суперечливим явищем, вона послабила державу політично, але на перших порах сприяла розвитку економіки і культури на

---

³⁵² Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України. – Суми, 2001. – С. 61.

місцях. Виділення князівств створювало умови для розвитку сільського господарства, піднесення міст – осередків ремесла і торгівлі.

Найбільшими власниками землі були князі. Князівський домен* був найважливішим джерелом прибутків, які забезпечували існування князя і його чисельних слуг, дозволяли утримувати апарат управління та збройні сили, які перебували у віданні князя. З розвитком феодальних відносин пов'язано кількісне зростання, зміцнення економічної могутності та політичного становища такої групи феодалів, як бояри. Вони ставали власниками великих вотчин. Багато бояр були вихідцями з князівської дружини, які отримали від князя за службу землю. Потім розмір вотчин зростав за рахунок насильницького захоплення общинних земель. Інша частина великих землевласників була представлена нащадками родоплемінної знаті. Великого значення не тільки в ідеологічній, а й в економічній сфері набувало духовенство. Церковне землеволодіння за розмірами не поступалося боярським вотчинам. Церква і монастирі, подібно до феодалів, захоплювали общинні землі.

Поряд з цим виникли і нові форми землеволодіння – помісне або умовне. Князі, бояри, монастирі все частіше запрошували до себе на військову службу різноманітний люд: молодших князівських і боярських дітей, феодалів, що розорилися. За несення служби землевласники наділяли їх ділянками землі – «помістями» – в умовне володіння, тобто на період несення служби. Із такої категорії людей формувався прошарок «служилих людей», які щодо селян набували таких же прав, як і феодали. Зазвичай феодали направляли служилих людей в свої віддалені землі управляючими, організаторами виробництва і за це були змушені надавати їм частину свого володіння у формі помістя на певних умовах. Пізніше феодали стали надавати

---

* Домен (з франц. – *володіння*) – особисте земельне володіння середньовічного феодала. – Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 237 с.

служилим людям право збирати з селян податок. Служили люди становили так званій «двір» князів і бояр, тому пізніше їх стали називати «дворянами»³⁵³.

У цей час основна маса селян-смердів із вільних землеробів-общинників перетворилася на держальників земель, привласнених князем, боярами і церквою. Смерди втрачали господарську самостійність та особисту свободу. Відбувалися зміни і у формах експлуатації селян. Існувало три форми ренти – натуральна, відробіткова і грошова. Натуральна рента гарантувала певну господарську самостійність селянина, оскільки він був зацікавлений в результатах своєї праці.

Щедро обдарована природними ресурсами і вигідним географічним розташуванням, наша земля завжди приваблювала чисельних загарбників. У результаті цього етнічна територія України входила до складу різних держав. Тому подальший соціально-економічний розвиток українських земель відбувався в складних історичних умовах.

Поступальний розвиток Русі був перерваний монголо-татарською навалою, яка поруйнувала продуктивні сили, завдала непоправних втрат сільському господарству і ремеслам, затримала подальшу еволюцію товарно-грошових відносин і в цілому на довгий час «законсервувала» феодальний натуральний спосіб ведення господарства.

Іноземні загарбники і місцеві землевласники вимагали від селян непосильних податків, а це вело до зuboжіння сільського люду, який був переважаючою частиною населення. Протягом XII–XIV ст. українські селяни зіткнулися з величезними боргами, втрачали свою економічну свободу. Маленькі господарства поступово зникали, а на їх місці виникали великі маєтки, що належали князям і феодалам.³⁵⁴

У XIV–XVII ст. українські землі знаходилися в дуже складному становищі. Сусідні держави намагалися заволодіти

---

³⁵³ Царенко О.М., Захарчук А.С. Вказана праця. – С. 67.

³⁵⁴ Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. Вид. 2-ге. – К.: Логос, 1996. – С. 10.

територією України. Причому боротьба за впливи набувала як відкритого воєнного протистояння (боротьба Литви з Туреччиною, Кримом і Московським князівством), так і дипломатичних угод (унії Литви з Польщею).

З другої половини XIV ст. Волинь, Київщина, Поділля, Чернігово-Сіверщина перебували під владою Великого князівства Литовського зі збереженням удільних князівств (із залишками місцевої автономії), які однак очолювали литовські князі. Місцеві феодалі, що здавна мали земельні володіння, зберігали їх і надалі, але повинні були підкорятися владі удільного князя, сплачувати щорічну данину й надавати йому військову допомогу.

Для зміцнення своєї влади над удільними князями та запобігання загрозі з боку Тевтонського ордена та Московського князівства великий князь Ягайло змушений був 1385 р. укласти у м. Крево угоду про унію Литви з Польщею. Кревська унія зміцнила Велике князівство Литовське перед загрозою зовнішньої агресії, але разом з тим відкрила шлях до загарбання польськими феодалами українських земель та поширення впливу католицької церкви.

Розвиток внутрішнього ринку на українських землях, а також зовнішньоекономічних зв'язків Великого князівства Литовського сприяли зародженню нових явищ в економічних відносинах, передусім виникнення і розвиток фільваркової* системи господарства, при якій землі феодала обробляли залежні від нього селяни. Принципи організації фільваркового господарства визначалися в «Уставі на волоки» - правовому документі, виданому 1557 р. про проведення аграрної і фінансово-податкової реформи. У відповідності з цим актом великокнязівські, селянські землі і пустища обмірювалися і

---

* Фільварок (польське *folwark*, від нім. *vorwerk* – хутір, ферма) – в Польщі, Литві, Білорусії, Україні в XIV – перш. половині XIX ст. – комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство, застосовуючи в ньому дармову працю залежних селян. В Україні назва «фільварок» вживалася до 1917 р. щодо поміщицьких господарств. – Українська Радянська Енциклопедія. Т. 15. – К.: Головна редакція УРЕ, 1964. – С. 288.

поділялися на волоки – ділянки площею від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості, що стали єдиною одиницею оподаткування. Під фільварки відводилися кращі землі зведені в один масив, інші – розподілялися між селянами. Селяни отримували одну волоку на двір незалежно від того, скільки в них було землі раніше і прикріплялися до цього земельного наділу. Вони не мали права розпоряджатися одержаною землею і залишати свою ділянку, тобто закріпачувалися. Волока становила ту одиницю з якої селянський двір мусив виконувати всі феодалні повинності. Феодалні податки невинно зростали, збільшувалася і панщина, яка в другій половині XVI ст. досягла 3-5 днів на тиждень. «Устава на волоки» позбавила селян права власності на землю; вони могли користуватися земельними ділянками, обробляти їх, але володів землею тільки феодал.

Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства в єдину державу – Річ Посполиту (Люблінська унія 1569 р.) становище населення в українських землях значно погіршилося. Розпочався наступ польсько-литовської адміністрації на права українського народу, особливо селян і міщан. Під кінець XVI ст. майже все селянство українських земель було закріпачене. Міщани українського походження обмежувалися у праві займатися торгівлею, їм був заборонений доступ у деякі ремісничі цехи. Українських міщан витісняли у передмістя, забороняли купувати, будувати будинки в центрі міста.

Продовжувався процес зростання власності на землю польської шляхти і її концентрація в руках магнатів. В Україні виростали величезні латифундії. Наприклад, вінницький староста Калиновський дістав «пустощ Уманщину» – майже всю південну Київщину; Замойські, Потоцькі, Сенявські дістали землі на Брацлавщині; Конецпольські – Чернігівщину та Поросья; Тишкевичі – Бердичівщину; Збараські – землі від Росі до Бугу. На кінець XVI ст. з'являються маєтності Вишневецьких на Лівобережній Україні.³⁵⁵

---

³⁵⁵ Каденюк О.С., Коломієць С.С. та ін. Аграрна історія України. – С. 22.

Виникнення і поширення кріпацтва в Україні пов'язане з розширенням сільськогосподарського ринку внаслідок зростання попиту на українське зерно і худобу в Західній Європі. Збільшення площі під зерновими культурами і використання знеціненої селянської праці стало більш вигідним для земельних магнатів, ніж отримувати від селян натуральний податок. В той же час захоплення селянської землі досягло небаченого розмаху. Більшість селянських родин мали тільки маленький клаток землі, щоб якимось чином лише підтримувати своє існування. Поширення кріпацтва принесло суттєве збагачення поміщикам за рахунок дешевої праці селян, і це не зацікавлювало їх підвищувати інтенсивність виробництва через нові інвестиції. Вони віддавали перевагу життю в розкоші і надлишках.

Феодална держава та панство шукали шляхів збільшення прибутків від своїх маєтків, переважно за рахунок посилення експлуатації селян. Продовжувалось запровадження фільварків, які нарощували виробництво сільськогосподарської продукції, особливо худоби і хліба на продаж, що було викликано великим попитом і подорожчанням у Західній Європі в зв'язку зі зростанням міст. Землевласники, зацікавлені в збільшенні прибутків від землеробства, поступово відходили від старої двоїлої сівозміни і освоювали багатопільну систему, розширювали використання органічних добрив, вдосконалювали знаряддя праці.

Отже, протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст., внаслідок освоєння нових земель та піднесення фільваркового господарства в Україні значно зросла площа оброблюваних земель і їх прибутковість. Інтенсифікація виробництва досягала переважно за рахунок організації і господарювання комерційно орієнтованих фільварків, зростання відробіткової форми ренти (панщини) і обезземелення селян. Культурне землеробство поширювалося на нові місцевості Східного Поділля, на південну частину Київщини і Лівобережжя, Слобідську Україну. В освоєнні південних земель особлива роль належала козацтву, яке вийшло на історичну арену в кінці XV ст. Сформувавши свою військово-політичну організацію –

Запорозьку Січ, козацтво зробило значний внесок у формування української моделі господарювання.

Поступове економічне відродження українських земель після монголо-татарського нашествия, яке розпочалося наприкінці XIV ст., сприяло активізації торгівлі. На її розвиток значний вплив справляли митна система, дорожній примус, складське право. Ці регламентації були спробою властей запровадити певний торговельний протекціонізм на користь місцевого купецтва. До певної міри згадані обмеження гальмували економічні стосунки, штучно стримуючи не лише зовнішню, а й внутрішню торгівлю. Вони заважали купцям їздити зручними для них шляхами, спрямовували їх до митниць, кількість яких зростала з кожним роком, змушували їх збувати товари у містах оптом і лише місцевим купцям. Суворі регламентації призводили до розорення значної частини дрібного і середнього купецтва. Водночас торговельні обмеження сприяли економічному піднесенню міст, що стояли на головних гостинцях, – Києва, Луцька, Кам'янця-Подільського та інших, створювали структуру для економічних зв'язків.

Правило дорожнього примусу було тісно пов'язане з іншими регламентаціями: вказані урядом шляхи приводили купців до митниць і міст, що користувалися складським правом. У разі використання «незаконних» доріг купцям загрожувала конфіскація товарів, возів і коней. Уже в XIV ст. головні українські міста одержали так зване складське право. Згідно з державним узаконенням, приїжджі купці, не лише іноземні, а й з інших міст України, були зобов'язані зупинятися в містах, що користувалися таким правом, і продавати в них свої товари на вигідних для місцевого купецтва умовах.

Асортимент товарів і на внутрішньому, і на зовнішньому ринку був тотожним. Перше місце в торгівлі за частотою згадування, в актах, а також і за питомою вагою займали воли. Важливим товаром було збіжжя, головним чином, жито. Зерно з Волині вивозили на Наддніпрянщину і на інші українські землі. Воно було головним експортним товаром. Серед основних товарів внутрішньої торгівлі були сукно, шовки, хутро, продукти

лісових промислів (поташ, і попіл), прянощі, одяг, шкіру, зокрема сап'ян, ювелірні вироби.

У зовнішній торгівлі для економіки Наддніпрянщини і Волині особливо важливим був західний напрямок торгівлі. Серед польських міст, протягом усього розглядуваного періоду, головним залишався Гданськ, куди вивозили збіжжя, гнали череди волів, поставляли поташ і лісові товари. Саме це місто відіграло роль основного торгового посередника між Західною Європою і українськими містами. Важливу роль відіграла торгівля з країнами Півдня і Сходу. Українське купецтво підтримувало постійні контакти з контрагентами в Константинополі (з 1453 р. Стамбул), Сучаві, Кафі, Судаку. Головними осередками торгівлі з країнами і містами Сходу (левантійської торгівлі) на українських землях були у Наддніпрянщині Київ, на Західній Україні – Львів, на Волині – Володимир, на Поділлі – Кам'янець. Транзитними пунктами торгівлі з країнами Сходу і Півдня були Кам'янець-Подільський, Володимир і Львів, купецтво яких перепродувало левантійські товари у Росію, /Білорусію і на захід: до Польщі, Німеччини й інших країн³⁵⁶.

У період пізнього феодалізму (друга половина XVII – XVIII ст.) господарська діяльність в українських землях здійснювалася в складних соціально-політичних умовах. Часті воєнні дії та неодноразові вторгнення поляків, турків і татар гальмували поступальний розвиток, знищували надбаня народу. Особливо постраждало Правобережжя, яке почали поступово заселяти наприкінці XVII ст. В результаті Національно-визвольної революції середини XVII ст. на більшій частині України були створені сприятливі передумови для господарської діяльності. Однак, Московське царство і Річ Посполита спрямували свої зусилля на ліквідацію Української козацької держави, перетворення її на колонію. Цьому сприяла також боротьба між промосковськими та пропольськими

---

³⁵⁶ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 5-7.

угрупованнями козацької старшини та шляхти, яка загострилася після смерті Б. Хмельницького (1657 р.). Підписання у 1686 р. між Московським царством та Річчю Посполитою «Вічного миру» стало крахом надій об'єднати Україну. В основу договору лягли умови Андрусівського перемир'я 1667 р. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незалежною зоною між Польщею і Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 р. було приєднано до Польщі).

Розвиток сільського господарства і промисловості Гетьманщини* протягом другої половини XVII – XVIII ст. відбувався під впливом економіки феодальної Росії. Було знищене землеволодіння козаків і селян. Повторно запроваджувалася феодальна власність на землю і кріпосне право. Старшина добилася нобілітації і спадкової власності на рухоме і нерухоме майно, перетворившись у привілейований стан.

На Правобережжі, яке знову перейшло до складу Речі Посполитої, у сільському господарстві поновлювалася фільварково-панщинна система, і на кінець 60-х рр. XVII ст. поширилася по всій території. Продовжувався процес зростання феодальної власності на землю і її концентрації в руках магнатів. Існували такі форми землеволодіння: королівська (державна), магнатська, шляхетська, церковно-монастирська. Продовжував діяти принцип абсолютної неподільної спадкової шляхетської власності. Право власності на землю давало господарю право і владу над підданими. Великим землевласником була польська

---

* Гетьманщина – окреме державне утворення у формі автономії в складі Московського царства (1663 – 1764 рр.) Її територія в адміністративному відношенні поділялася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Столиця і офіційна резиденція гетьмана спочатку була в Гадячі, а згодом – у Батурині та Глухові.

корона – у Київському воєводстві 1683 р їй належала 1/3 всіх дворів. Значні земельні володіння в Галичині і на Правобережжі мали магнати Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки та ін.

На Правобережній Україні у XVIII ст. склалися три типи маєтків: перший, де переважали слободи, грошовий чинш і продуктова рента; другий, в якому поряд з чиншем існувала відробіткова рента; третій, в якому панувала тільки відробіткова рента. Феодальна власність поширювалась шляхом організації слобід. Селяни на 4-6 років звільнялися від повинностей, створювали свої господарства. Оскільки це були в основному втікачі, феодала давали позику у вигляді збіжжя, худоби, знарядь праці. Однак до 60-х рр. XVIII ст. п'ята частина землі ще пустувала. Провідна роль у господарському житті належала селянам. Основними групами селян за підданством були державні і приватні, що перебували у спадковій власності земельної шляхти. Селянські господарства різнилися між собою становищем і функціями у фільварково-панщинній системі³⁵⁷.

Характерним явищем доби пізнього феодалізму було поширення мануфактур у різних регіонах України. На відміну від Західної Європи, де існувала одна форма мануфактур – на основі вільнонайманої праці, в українських землях в умовах панування феодально-кріпосницької системи господарства існували мануфактури, що базувалися не лише на вільнонайманій, а й на праці кріпаків. Кріпосна мануфактура розглядається в історико-економічній літературі як специфічна форма товарного виробництва, побічне прибуткове заняття для поміщика. Діяла також певна кількість промислових підприємств з використанням одночасно праці кріпаків і вільнонайманих працівників. Ці заклади мали змішаний характер і свідчили про перехідний стан від феодального виробництва до капіталістичного. Поява і зростання великих мануфактур, зокрема винокурень і суконних підприємств, залучення для їх розвитку значних коштів свідчило

---

³⁵⁷ Царенко О.М., Захарчук А.С. Економіка України і світу. – Суми: Вид-во «Університетська книга», 2000. – С. 110.

про формування нового типу підприємств, капіталістичних за своїм характером.

Протягом другої половини XVII – XVIII ст. в Україні відбувався процес подальшої спеціалізації окремих галузей промисловості, виникали нові професії. З часом окремі міста і містечка почали виділятися з-поміж інших населених пунктів розвитком одного або кількох видів ремесла чи промислів. Дедалі більше продукції вироблялося на продаж.

Зокрема, в українських землях Правобережжя, що входили до складу Речі Посполитої, у цей період провідними галузями підприємницької діяльності були переробка місцевих покладів залізної руди і глини, виробництво і продаж поташу*. До речі, виникнення залізобудних промислів (рудень) на Волині сягає ще періоду Київської Русі (X–XII ст.)³⁵⁸. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників: наявність болотної руди, річки чи ставу, як джерела енергії; лісу, придатного на паливо. 1569 р. у трьох повітах Волинського воєводства (Луцькому, Володимирському, Кременецькому) налічувалось 36 рудень³⁵⁹. В середині XVII ст. в Житомирському, Радомисьському і Овруцькому староствах діяло понад 70 рудень. Зокрема, у Житомирському старостві в селах Годиха, Висока Піч, Кропивне³⁶⁰. Загалом 1795 р. на Волині було 132 рудні, їх продуктивність була невисокою. В подальшому процес одержання заліза з болотних руд стає економічно не вигідним. Місцева залізобудна промисловість у формі рудні занепадає. Виникають більш потужні доменні виробництва, де спочатку

* Поташ (голл. *potash*, з нім. *pottasche*, від *pott* – горщик і *asche* – попіл) – калієва сіль вугільної кислоти; безбарвні гігроскопічні кристали. Застосовують у миловарінні, виробництві скла, фотографії; як калійне добриво. Інші назви – карбонат калію, вуглекислий калій. // Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1974. – С. 541.

³⁵⁸ Тутковський П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Волини // Велика Волинь. – Т. 11. – С. 167–198; Стрішенець М.М. Історія залізобудних промислів України. – К.: НМК ВО, 1991. – 80 с.

³⁵⁹ ДАЖО. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1888. – Арк. 4.

³⁶⁰ Богасвський Б.А. История техники. – М., 1956. – Т.1. – С. 494.

виплавляли чавун, а потім переробляли його на залізо. Такий завод 1773 р. був збудований в с. Висока Піч Житомирського староства. В тогочасних статистичних звітах згадуються також чавунний завод в с. Годиха, залізобудівні заводи в с. Дениші Житомирського повіту і в с. Чижівка Новоград-Волинського повіту.

Гутництво (скляне виробництво) зародилось і набуло поширення на Правобережній Україні ще в XIV – XVII ст. Гутами в давнину називали конусоподібні споруди зі скловарною піччю. Печі для виробництва скла ставили серед лісу на пагорбі, вільному від дерев, щоб піч не заливало водою і щоб поряд було паливо. Гутне скло отримували сплавлюванням при високій температурі у великих глиняних горшках (тиглях) піску, вапняку і поташу. Вироби з нього майстри–склодуви створювали безпосередньо біля скловарної печі вільним видуванням або з допомогою форм. Технологія виготовлення скла поширилася у пізньому середньовіччі з Німеччини та Богемії завдяки німецьким і чеським майстрам, які осідали на території Правобережжя. Пізніше скляний посуд та інші вироби виготовляли в Україні на спеціальних заводах.

Потужним центром скляного і фарфоро-фаянсового виробництва стала Волинь. На середину XIX ст. у Волинській губернії діяло 19 скляних і 5 фарфорових підприємств. Одними з найдавніших підприємств були Мар'янівський склозавод і Городницький фарфоровий завод, засновані ще у XVIII ст. У зв'язку з розвитком склоробної промисловості швидко зростало і поташне виробництво. 1859 р. на Волині працювало 18 поташних підприємств³⁶¹.

При виникненні на Волині підприємств, що спеціалізувалися у виготовленні для широкого вжитку виробів із тонкої кераміки: майоліки, фаянсу (слово походить від назви італійського міста Фаенца, одного із відомих центрів керамічного виробництва) і фарфору (інша відома назва – порцеляна, що походить від

---

³⁶¹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. – К., 1959. – С. 490.

німецького слова *das Porzellan*), були характерними також західно-європейські традиції.

Внаслідок відкриття у краї, зокрема в басейні р. Корчик, притоки Случі, покладів якісних каолінових, бентонітових і пегматитових глин, наявності великих запасів промислового піску, польового шпату та інших необхідних мінералів, місцевий землевласник князь Юзеф Чарторийський створив 1784 р. у своїй вотчині, містечку Корець, поблизу Новоград-Волинського першу на території сучасної України парцелянову мануфактуру. Щоправда, на ній спершу випускали вироби з фаянсу, виготовлення якого було більш простим. За рік до цього князь відвідав німецькі міста Берлін і Майсен, побував у Франції та Варшаві, де ознайомився з практикою організації подібних підприємств³⁶².

Зростаючий попит на фарфоро-фаянсову продукцію, можливість отримання значних прибутків її виробниками спонукало Ю. Чарторийського 1783 р. укласти угоду про будівництво відповідної мануфактури з французькими фахівцями Францом і Міхаелем де Мезер, яких він невдовзі перевіз у Корець. Обидва брати були досить відомі у Франції та Німеччині як досвідчені спеціалісти в галузі технології виробництва фарфору і фаянсу. Тоді ж Ю. Чарторийський утворив акціонерне товариство, що розпочало отримувати кошти на спорудження нового підприємства у передмісті Корця. Першим керівником цього підприємства став Франц де Мезер.

1784 р. корецька мануфактура розпочала випуск фаянсових виробів. У деяких документах, які залишилися після Франца де Мезера, згадується, що порівняно недорого і гарна фаянсова продукція з Корця, на якій працювало близько 300 майстрів та підсобних робітників, користувалася попитом від Москви до Валлахії³⁶³. Вказану дату – 1784 рік – можна вважати початком зародження на території України фарфоро-фаянсової

³⁶² Вітренко В.В. Розвиток фарфорово-фаянсової промисловості на Волині наприкінці XVIII – на початку XX століття. – С. 158 // Житомиру – 1125. Науковий збірник «Велика Волинь». Вип. 42 // Матеріали Всеукр. Науково-краєзнавчої конференції (6 – 8 жовтня 2009 р.). – Житомир.

промисловості. Під керівництвом Франца де Мезера 1789 р. було споруджено дві нові будівлі; кількість зайнятих на підприємстві невдовзі зросла до майже 1000 осіб. Францу де Мезеру вдалося 1790 р. випустити перші на Волині, як і загалом на території сучасної України, порцелянові вироби

З поразкою повстання поляків у 1794 р. проти царської Росії на маєтності князя Чарторийського, як активного учасника повстання, накладено арешт. Франц де Мезер після смерті своєї дружини переїхав 1795 р. до Томашова-Любельських, аби обійняти там посаду керівника нового підприємства. Директором корецької мануфактури став його брат Міхаель де Мезер. Проте його керування спіткала невдача. Велика пожежа, що відбулася вночі з 1 на 2 січня 1797 р., дуже пошкодила підприємство. Князь Юзеф Чарторийський, який жив на той час у Дрездені, за дозволом російських властей повернувся зі значними коштами до Корця; він поновив акціонерне товариство і відбудував мануфактуру, частину акцій якої (сім відсотків) викупив волинський губернатор німецького походження Карл Глазенапп. З 1800 р. корецька мануфактура запрацювала у повну силу³⁶⁴. На фабриці було задіяно майже сто різних верстатів та механічних пристроїв, а кількість працюючих на підприємстві сягала 1000 робітників. Після смерті князя Ю. Чарторийського у 1810 р. Корецька фабрика перейшла у спадок його нащадкам. 1832 р. – останній рік активної діяльності порцелянової мануфактури у Корці. Залишившись без кваліфікованого керівництва і достатніх коштів на подальший розвиток, після чергової пожежі підприємство було ліквідоване.

1799 р. під керівництвом французького майстра Пейюна почалося спорудження фаянсової мануфактури у містечку Городниця на високому правому березі річки Случ при впадінні у неї р. Криваль. Уже 1807 р. (за іншими джерелами 1804 р.) підприємство випускало фаянсову продукцію. А 1803 р. у

---

³⁶³ Arndt Nikolaus. Beruehmte Porzellanfabrik und erste evangelisch-lutherische Gemeinde in Korec // Wolnyische Hafte. – Folge 2. – S. 67-68.

³⁶⁴ Вітренко В.В. Вказана стаття. – С. 159.

містечку Баранівка, що також розташоване на Случі, під керівництвом Міхаєля де Мезера, який роком раніше викупив у місцевої поміщиці Гагаріної земельну ділянку, почалося спорудження приміщень для нової порцелянової мануфактури. Гроші на спорудження обох підприємств давав Ю. Чарторійський та засноване ним акціонерне товариство³⁶⁵.

У багатих на деревину районах Південно-Західного краю поширені були лісові промисли: виробництво вугілля, поташу, смоли і дьогтю. Деревне вугілля використовувалося у ковальстві та як паливо для залізоплавильних гут; поташ – для відбілювання полотна, виробництва паперу, скла, фаянсу, порцеляни; смола – як засіб консервації деревини; дьоготь – у народній медицині і для змащування осей коліс. Деревообробні промисли мали невеликі примітивні підприємства, так звані «буди» (на них виробляли деревне вугілля і поташ) і «майдани» (виробництво смоли і дьогтю). Організацією праці в них займався посередник або орендар, якого призначав власник лісу. Робочою силою були селяни з навколишніх сіл.

Відомий дослідник Л. Похилевич писав: «Будою по местному обычаю называется такое заведение в лесу, в котором выделяется уголь, смола, деготь и поташ. Местностей с названием Буд и Будищ есть много в губернии. Некоторые из них, по истреблении окружающих лесов, сделались земледельческими деревнями, в других до села продолжается выделка лесных продуктов»³⁶⁶.

Вугілля випалювали переважно з дуба і граба: однометрові колоди яких кололи на поліна і 3-4 місяці сушили. Потім їх разом зі смолистими трісками з ялини чи сосни клали у спеціальну яму, зверху на тріски – шар за шаром у формі конуса – заготовлені поліна. У середині цього конуса робився отвір. Купу обкладали хмизом і засипали землею, щільно її утрамбовуючи. При основі «буди» вставлялась поперечна жердина, потім її виймали і через

³⁶⁵ РГИА. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 237. – Арк. 8.

³⁶⁶ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – С. 49.

утворений отвір запалювали дрова. Після цього отвір затикали, щоб у середину не надходило повітря. Деревина тліла 6-12 днів. Якщо купа переставала куріти і парувати, значить, випалювання вугілля завершилось. Через 3-4 дні після охолодження її розбирали і вибирали готову продукцію – вугілля.

Виробництво поташу поділялось на два основні етапи: спочатку добували попіл, який потім відпарювали. Одержували його як з твердих порід дерев, так і з м'яких, змішуючи разом. На отримання одного корця (50 кг) попелу йшло 4 куб. метри деревини. Заготовлений попіл засипали у великий чан і заливали гарячою водою. Коли він осідав на дно чана, воду зливали, а попіл підігрівали на вогні, доки не ставав сухим. Щоб отримати якісний поташ, операцію повторювали кілька разів. Поташ виробляли і в домашніх умовах, виварюючи попіл в каstrулях або жлуктах (дерев'яні посудини) Поташ часто використовували для відбілювання полотна.

Смолу викурювали у спеціальних ямах – «долах», які викладали круглими колодами, на дні робили дерев'яний поміст, щільно обмащуючи його глиною. Зверху також накладали колоди і цей «діл» засипався землею. У боковій стінці залишались отвори для запалювання трісок і виходу смоли. Смолу виробляли без доступу повітря протягом 7-12 днів, після чого її випускали через отвори бочки. Дьоготь виготовлявся подібним способом, різниця полягала лише в тому, що замість соснових і ялинових колод використовували березові.

У XVII–XVIII ст. свідченням становлення підприємництва були розвиток торгівлі і товарно-грошових відносин, що справляло помітний вплив на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб викликало розширення посівів пшениці і жита. Щоб задовольнити потреби ринку і отримувати прибутки, феодали створювали заводи з розведення худоби та коней, збільшували кількість овець. Потреби ринку зумовили виникнення товарного городництва у селянських господарствах, розташованих, в основному, навколо великих міст і містечок.

Подальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості і частково землеробстві сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами: Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям і Західною Україною. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходилися по всій території українських земель, незважаючи на різні перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі тощо. Так, з Лівобережжя на слобідський ринок надходив хліб, товари, що привозили з Правобережжя і західноукраїнських земель. Слобідські купці продавали на лівобережних ярмарках хліб, горілку, в'ялену рибу, шкіру, реміні, худобу, а також товари, привезені з російських міст. Активно розвивалися торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запоріжжям. Завозили хліб, полотно, дерево, смолу, тютюн, горілку, а з запорізьких земель – рибу, мед, віск, шкіри, худобу. Важливе значення мала торгівля сіллю, яку козаки добували у причорноморських лиманах, а потім продавали лівобережним чумакам або доставляли в лівобережні міста і села. Купці з Правобережжя і західноукраїнських земель торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Стародуба, Харкова, Сум та інших міст вином, бакалійними товарами, ремісничими і кустарними виробами, дьогтем.

Головними формами внутрішньої торгівлі були ярмарки, торги і базари. Ярмарки були універсальними, на них торгували текстилем, господарськими і галантерейними товарами закордонного походження, виробами ремесел і промислів, мануфактур, продуктами сільського господарства.

Розвиток капіталізму, зростання міст в країнах Західної Європи сприяли підприємництву в зовнішній торгівлі, яка, в основному, велась через найбільший на Балтійському морі порт Гданськ. Значні обсяги мала торгівля з Туреччиною і Кримом. У вивозі з України переважали продукти рослинництва і тваринництва, ремісничі вироби. Купці з турецьких і кримських земель привозили папір, шовк, каву, сап'ян, ладан, бакалію, вина та ряд інших товарів.

Певну специфіку мало становлення підприємництва після II (1793 р.) і III (1795 р.) поділів Речі Посполитої, коли землі Правобережної України внаслідок послаблення польської держави увійшли до складу Російської імперії.

Ще в середині XVII ст. в Російській імперії поширилися європейські ідеї меркантилізму*, які одержали своє юридичне оформлення у важливих для того часу економічних документах: «Митному статуті» 1653 р і «Ново-торговому статуті» 1667 р. «Митний статут» шляхом введення єдиного мита (10 коп. з рубля за продаж солі і 5 коп. з усіх інших товарів), відмінив тим самим багато дрібних зборів, які збереглися з часу феодальної роздробленості. У «Ново-торговому статуті», прийнятому за проханням російських торгових людей для захисту їх інтересів від «збитків і розорення», які вони терпіли від товарів, що ввозилися іноземцями, збільшувалися митні збори з іноземних торговців і визначався порядок їх збору.

Це були перші документи, які носили яскраво виражений протекціоністський характер і стали реальною підтримкою з боку держави становленню і розвитку підприємництва в подальшому. Саме XVIII ст. стало для Росії справжнім «століттям торгівлі». У сфері обігу відбувалося швидке накопичення грошей. Якщо у XVI–XVII ст. основною сферою вкладання купецьких капіталів була зовнішня торгівля, а у внутрішній торгівлі більшу роль відігравали самі виробники, то вже з середини XVII ст. почалося посилене проникнення капіталу на внутрішній ринок. З цього часу і до кінця XVIII ст. на внутрішньому ринку панувало купецтво, об'єднане у станові корпорації – гільдії. Збагаченню купців сприяла держава, яка вводила протекційні тарифи, покращувала шляхи сполучення.

Торгівельні прибутки купецького капіталу мали декілька джерел: а) різниця цін на одні і ті ж товари на місцевих ринках;

---

* Меркантилізм (італ. – *торговец, купець*) – перший етап економічної теорії, виражався в активному втручанні держави в господарське життя, сприянні розвитку власної промисловості і створенню сприятливих умов для зовнішньої торгівлі. – Генеза ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії. Словник-довідник // За наук. ред. Г.І. Башнянина і В.С. Іфтемчука. – Л.: Магнолія плюс, 2004. – С. 318.

б) різниця цін на сільськогосподарські і промислові товари;
в) сезонна різниця цін на продукцію. Великим джерелом накопичення капіталів були: виключне право купецтва на ведення торгових операцій, різні привілеї і приватні торгові монополії, відкупна система і підряди. Зокрема, відкупна система ґрунтувалась на монополії казни торгувати певним товаром. За певну плату це виключне право надавалось приватним особам. Відкупна система була дуже вигідна і для держави, і для купців, яким передавалося право монопольної торгівлі (в подальшому була відмінена Катериною II).

Українські землі у складі Російської імперії були поділені на 9 губерній, які входили до трьох генерал-губернаторств – Малоросійського (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії), Київського (Київська, Подільська, Волинська), Новоросійсько-Бессарабського (Катеринославська, Таврійська, Херсонська). На початку XIX ст. населення України становило 7 млн. осіб, переважно сільського, в містах проживало лише 7 %. Протягом першої половини XIX ст. внаслідок збільшення народжуваності, а також завдяки колонізації великих незаселених просторів Півдня втікачами й переселенцями з Центральної Росії населення України майже подвоїлось. На сер. XIX ст. в Україні налічувалось 13,5 млн. осіб, у тому числі 5,4 млн. селян-кріпаків.

У першій половині XIX ст., як і в попередні періоди, в економіці України переважало сільське господарство. На Лівобережжі, крім товарного хліба, виробляли на продаж тютюн і прядиво. Правобережжя (особливо Київська і Подільська губернії) було районом виробництва озимої пшениці, цукрових буряків. Південь України був головним загальноросійським центром тонкорунного вівчарства, яке через кілька десятиріч поступилося виробництву товарної пшениці.

У сільському господарстві домінувало поміщицьке землеволодіння, яке в Україні становило понад 75 % орної землі. Проте переважна більшість поміщицьких господарств деградували і занепадали, про що свідчило посилення експлуатації селян, низький рівень організації праці, технологічний застій, зниження прибутків. Як наслідок, зростала заборгованість поміщиків державі. Наприкінці 50-х рр. XIX ст.

поміщиками було оформлено під заставу майже кожен четвертий маєток в Україні.

Проте завдяки протекціонізму царизму зберігалася провідна роль поміщиків не тільки у виробництві сільськогосподарської продукції. У їх володінні знаходилися найбільші суконні мануфактури. Поміщики займали панівне становище також у винокурній промисловості, якій належало перше місце серед галузей, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Найбільш підприємливі землевласники і купці вкладали кошти у розвиток цукрової промисловості, вбачаючи в ній перспективи зростання власного капіталу.

З метою більш координованої державою підтримки розвитку підприємництва створювалися спеціальні організації. Так, у 1811-1818 рр. існувало Харківське Товариство, діяльність якого була спрямована на вдосконалення і поширення землеробської і мануфактурної промисловості. 1828 р. виникли Мануфактурна та Комерційна Ради. Ці дорадчі органи, що діяли при Міністерстві фінансів, брали активну участь у підготовці урядових законопроектів з питань промисловості, торгівлі, митної політики, економічного освоєння окраїн, вирішували питання одержання привілеїв на винаходи, сприяли популяризації найновіших технічних відкриттів і досягнень. 1834 р. був створений Комітет цукрозаводчиків, який зразу ж почав домагатись від уряду всіляких пільг та привілеїв, монопольного становища на ринку і став практично передвісником майбутніх капіталістичних монополій.

Зазначимо, що саме виробнича сфера (землеробство, промисловість) і торгівля, все більше сприяли становленню і розвитку підприємництва. Активно підприємництвом у першій половині XIX ст. займалися ті стани, які краще були забезпечені капіталами – поміщики та купці. У 1861-1862 рр. купцям належало 72 % промислових підприємств України³⁶⁷.

Розвиток товарно-грошових відносин сприяв не тільки товаризації сільського господарства, а й створенню значної

---

³⁶⁷ Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. - № 2. – С. 75.

кількості підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, переважно у поміщицьких господарствах

Виробництво продукції на ринок було прогресивним явищем і сприяло розвитку ринкових відносин, а відтак і підприємництва. Робочу силу на поміщицьких підприємствах становили кріпаки, лише незначну частину – вільнонаймані робітники. Найбільш прибутковими галузями в Київській, Подільській і Волинській губерніях в цей період стали: винокурна, суконна, а, починаючи з 1830-х рр. – цукрова.

Важливу статтю доходу поміщицьких маєтків становило винокуріння*. Зважаючи на його прибутковість, багато поміщиків переробляли не тільки своє збіжжя, а ще й докуповували його як у своїх селян, так і на найближчих ринках. За даними 1832 р. в губерніях Південно-Західного краю з 3393 заводів було 2541 винокурних або майже 75 %³⁶⁸. Виробництво горілки давало прибуток у 2-4 рази більший, ніж зерно, з якого її виготовляли. Навіть при падінні цін на зерно гуральництво все ж гарантувало поміщикам стабільний прибуток. Цьому сприяла і економічна політика царського уряду, який надав поміщикам монопольне право на виробництво горілчаних виробів. Найбільш поширеним гуральництво було в Київській та Подільській губерніях і дещо менше через нестачу сировини – у Волинській губернії. Горілку реалізовували через власні шинки або перепродували відкупникам та купцям.

Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х рр. XIX ст. монополістами у виробництві сукна були теж поміщики. Поштовхом до прискореного розвитку виробництва стали замовлення царського уряду на постачання сукна на вигідних умовах для потреб армії, підтримка субсидіями з боку уряду. Волинь була серед українських губерній, де виробництво сукна досягло найбільшого розвитку. 1845 р. на суконних підприємствах губернії вироблено продукції на суму 362380 руб.,

---

* Винокуріння (від винокурня, також – винниця, гуральня) – виготовлення горілки і спирту з зерна, картоплі і т. ін. способом спеціальної перегонки / Великий тлумачний словник сучасної української мови .... – С. 103.

³⁶⁸ О состоянии промышленности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях за 1832 г. – ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1197. – Арк. 26, 39, 65, 66.

що становило майже 1/5 всього обсягу виробництва (всіх галузей)³⁶⁹. Більшість підприємств були дрібними як, наприклад, у поміщика барона де Шодуара в Житомирському повіті, на якому працювало 25 кріпаків. Найбільшою за кількістю верстатів була мануфактура графа Ільїнського, яка відкрилась 1816 р. у Новограді-Волинському. Однак поміщицькі мануфактури не могли конкурувати з купецькими суконними підприємствами, де застосовувалась вільнонаймана праця та більш передова на той час техніка.

До витоків підприємництва відносимо унікальні приклади господарської діяльності ряду власників маєтків, які зуміли знайти найвигіднішу галузь вкладання свого розуму, вміння, праці і коштів, якою в той час стала цукрова промисловість. Підприємливі поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки. Цьому сприяли наявні умови: земля для вирощування цукрових буряків, робоча сила і запаси палива. Крім того, царський уряд підтримував виробництво цукру, запровадивши протекціоністську митну політику. Починаючи з 1819 р. повністю було заборонено ввозити цукор-рафінад, а цукор-пісок з тростини обкладався митом в розмірі 75 коп. з пуда. З 1821 по 1823 рр. мито за імпортований цукор було збільшено до 2 руб. 50 коп. з пуда. Мито постійно зростало, і в 1840 р. досягло 3 руб. 80 коп. з пуда, а рафінад було дозволено ввозити тільки через Одеський порт.

Цукроварні виникли на Правобережній Україні у 20-ті рр. XIX ст. Першою запрацювала 1824 р. цукроварня Понятовського в Київській губернії (с. Трощині Канівського повіту); приблизно 1825-1828 рр. в Подільській губернії почала працювати цукроварня Сабановських (с. П'ятківці Ольгопільського повіту), а в кінці 30-х рр. XIX ст. з'явилися цукроварні у Волинській губернії. Перші цукроварні були невеликими підприємствами з примітивним обладнанням, на яких все робилося вручну.

Стан цукрової промисловості наприкінці 40-х рр. XIX ст. для більшої достовірності подаємо мовою оригіналу. «За исключением заводов гр. Бобринского А.А. и немногих,

---

³⁶⁹ Забелин А.С. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887.

принадлежащих другим владельцам, заводы представляли собой мазанки в роде сараев. Свеклу сеяли на полях ближе к болотам и скотным дворам; на поле в изобилии сваливали навоз, на высадки отбирались корни величиною побольше. Заводы, почти все были огневые; терки и некоторые приборы приводились в движение конными приводами; выпаривание и сгущение сока производилось в открытых котлах на голом огне»³⁷⁰.

Середина 40-х рр. XIX ст. стала поворотною в розвитку цукрової промисловості губерній Південно-Західного краю – почалася технічна модернізація заводів, яка потребувала величезних коштів і була під силу тільки багатим підприємцям. Серед небагатьох тогочасних цукровиробників, які сприяли інтенсифікації виробництва і покращенню якості продукції особливе місце належить графу О.О. Бобринському. На початку 40-х рр. XIX ст. на його заводах були введені паровики, парові машини і сік уже випарювала у відкритих казанах паром, а згущення сиропу проводилось у вакуум-апаратах; наприкінці 1840-х рр. запроваджено центрифуги. Цукру вироблялось на заводах гр. Бобринського з берковця в 12 пуд. біля 20 фунтів, а на інших – тільки 8 фунтів³⁷¹. На початку 40-х рр. XIX ст. заснували промислову фірму брати Яхненки і Симиренко, що існувала до 80-х рр. XIX ст. Вони першими в Україні збудували парову цукроварню. Парові заводи у порівнянні з «вогневими» забезпечували вищу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції. Запровадження парової машини змінювало поділ праці на виробництві. Зникли одні виробничі процеси, з'явилися інші. Відпала необхідність у погоничах та конюхах, скоротилася кількість робітників, які обслуговували преси, зникли ті, хто обслуговував випарювальні та згущувальні казани, і з'явилися робітники при спеціальних апаратах. Загалом кількість людей після реконструкції зменшилася, а продуктивність праці різко зросла.

³⁷⁰ Записки по свеклосахарной промышленности. Изд-е Отделения Имперского Русского технического общества. Т. XL. 1910. 1 марта. № 3. – С. 160.

³⁷¹ Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России по данным собранным Акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. – Т. XL. – 1910, 1 марта. - № 3. – С. 160.

Розвиток виробництва на території Південно-Західного краю об'єктивно зумовлював потребу у відповідних фінансових і в першу чергу – кредитних ресурсах, тому у сенсі досліджуваної проблеми помітне місце займає становлення кредитно-банківської системи.

Дослідження кредитно-банківської сфери у дореформений період свідчить про те, що в той період функціонували в основному державні банки. Незважаючи на те, що кріпосницький лад гальмував розвиток приватної ініціативи, ринкових відносин, з початку XIX ст. почало помітно зростати виробництво прибуткових видів продукції; активізувалась торгівля. Зокрема, в досліджуваних губерніях підприємливі поміщики і купці нарощували виробництво цукру та іншої продукції і досить активно здійснювали операції з торгівлі ними. Державні банки, побудовані на недосконалій економічній основі не могли задовольнити все зростаючі потреби в кредитуванні, що підтверджує аналіз даних, наведених в табл. 2.1 і 2.2.

Таблиця 2.1.

**Вклади і кредити Державного кредитного банку
за період з 1817 по 1859 р. (в млн. руб.)³⁷²**

роки	В к л а д и					кредити на поч. року
	держави	комерц. банки	приказів громадської опіки	приватні	усього	
1817	8,6	–	0,03	22,9	31,5	–
1820	4,8	–	–	29,1	34,0	30,1
1825	6,8	5,0	–	27,5	40,3	34,9
1830	11,5	27,8	6,7	33,4	78,8	79,3
1835	15,7	46,6	7,6	37,0	109,1	106,1
1840	22,7	87,2	7,4	39,9	160,8	157,0
1845	29,8	109,0	12,4	50,6	207,2	202,4
1850	34,6	170,9	25,1	57,6	292,8	283,3
1855	39,8	212,5	48,1	62,9	369,1	386,0
1856	42,7	222,0	64,1	63,9	400,1	396,0

³⁷² Вклади і кредити Кредитного банку за період з 1817 по 1859 р. // Складено за: Андреевский И.Е. Банки ..... – С. 920.

1857	45,2	229,4	75,4	62,3	412,8	368,3
1858	38,4	212,6	62,2	60,9	378,4	372,4
1859	34,9	175,1	53,0	38,0	317,8	383,3

З табл. 2.1 в свою чергу видно, що борг Кредитного банку впродовж 1855 – 1858 рр. перевищував 200 млн. руб. Кредитний банк також не міг знайти значних сум. З 1855 р. внаслідок застою в торгівельно-промислових оборотах і значних випусків кредитних білетів емітованих (випущених) для покриття військових витрат відбувся великий наплив грошових капіталів, що загрожувало банкам значними втратами.

У зв'язку з цим 20 липня 1857 р. уряд знизив процентні ставки за вкладами з 4 % до 3 %, а по кредитах з 5 % до 4 % річних. Цей захід не тільки досягнув бажаної мети, тобто призупинив приплив вкладів, але так як він збігся з «акціонерною лихоманкою», то це викликало неочікуваний результат. Вклади почали зменшуватися з такою швидкістю, що з серпня 1857 р. до кінця року було вилучено понад 50 млн. руб., а за 1858 р. – понад 110 млн. руб.; готівка банків, яка у червні 1857 р. становила 150 млн. руб. зменшилась до 20 млн. руб. або на 86,7 %³⁷³.

Таблиця 2.2.

**Вклади і кредити Державного комерційного банку
за період з 1818 по 1859 р. (в млн. руб.)³⁷⁴**

Роки	Вклади до кінця року	Вклади для трансферта*	Облік векселів	Кредити під товар
1818	2,9	0,2	10,9	1,4
1820	17,1	1,2	38,3	0,8
1825	28,0	0,1	34,2	0,8
1830	44,7	0,2	13,7	0,6

³⁷³ Підраховано автором за: Андреевский И.Е. Банки .... – С. 921.

³⁷⁴ Вклади і кредити Комерційного банку за період з 1818 по 1859 р. // Складено за: Андреевский И.Е. Банки .... – С. 920.

* Трансферт (фр. – *transfert*, від лат. *transfero* – переносу, переміщую) – перенесення угоди з одного рахунка на інший. – Генеза ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії .... – С. 573.

1835	65,9	0,3	9,2	0,7
1840	95,8	0,6	12,8	0,7
1845	125,7	0,1	12,2	0,6
1850	175,0	2,4	21,7	0,9
1855	215,9	0,5	17,8	2,1
1856	241,1	0,5	17,6	1,3
1857	240,0	2,9	20,8	2,1
1858	240,3	3,0	26,9	2,1
1859	198,0	1,9	47,6	4,7

З даних табл. 2.2 видно головний недолік державних банків, який полягав у невідповідності між активними і пасивними операціями. Так, якщо обліково-кредитні операції протягом 1818 – 1859 рр. коливалися в межах 10 – 25 млн. руб. щорічно, то вклади накопичувались до суми аж 200 млн. руб. Отже, з одного боку – банку постійно загрожувала вимога повернення в необмеженому розмірі вкладів, за рахунок яких були надані кредити, а з другого боку – банки мали збитки, утримуючи у своїх касах великі суми вкладів без прибуткового їх розміщення.

Враховуючи складну ситуацію, в яку потрапили банки із-за зростаючого вилучення вкладів, комітетом фінансів було визначено наступні заходи: по-перше, уповільнити наскільки можливо видачу позик під заставу нерухомого майна; по-друге, призупинити на деякий час дозвіл на створення нових акціонерних компаній, оскільки вклади, в основному, вилучались для купівлі акцій.

Проте ці заходи не могли зупинити природного намагання капіталів переміщуватися у приватні підприємства, які мали перспективу швидкого збагачення. Для підкріплення кас банків прийшлося спочатку асигнувати 77 млн. руб., але так як цього виявилось недостатньо, то 13 березня 1859 р. була оголошена підписка на казначейські білети на суму 250 млн. руб. Результати цього заходу виявилися незначними, а стан державних банків ставав критичним, все ще борг приватним вкладникам понад 900 млн. руб. загрожував повним банкрутством.

Відслідковуючи динаміку негативних процесів у кредитно-банківській сфері, зауважимо, що стрімке нарощування розриву

між залученими ресурсами банків та їх розміщенням у вигляді кредитів починається на початку 30-х рр. XIX ст. і надалі поглиблюється. Тому саме у цей період в Україні виникли приватні кредитні та банківські установи, які діяли на принципах підприємництва. Зокрема, на початку XIX ст. в Одесі виникла велика кількість банкірських домів, обороти яких охоплювали все узбережжя Чорного та Азовського морів. Найбільш відомими були банкірські доми: Рафаловичів, М. Ашкіназі, Д. Барам, Р. Зонштейн, А. Зусман і син, контори «Букштан», С. Барбашта та ін.³⁷⁵. Цьому сприяв царський маніфест 10 травня 1817 р., за яким Одеса отримала на 30 років статус «порто – франко», що зумовлювало відплив капіталів із Санкт–Петербурга і закріплювало за Одесою статус одного з найважливіших портів. Це сприяло активізації зовнішньої торгівлі, розширення участі у ній інших українських міст, особливо Києва.

Кредитно-банківські установи брали активну участь у роботі київських контрактів, діяльності найбільш значних ярмарків Бердичева, Білої Церкви та ін., надаючи позики під вантажі збіжжя, цукру та ін. товарів, що привозили на ярмарки. Уже в цей період з'являються різні посередники (комісіонери, маклери), які здійснювали закупівлю великих партій збіжжя, приймаючи на себе ризик та проведення банківських операцій. Саме в ярмарковій торгівлі урізноманітнювались банківські операції та здійснювались біржові, які набули особливого поширення у пореформу добу.

Значним банківським центром, який також брав участь у фінансових операціях на ярмарках був Бердичів. Уже у XVIII ст. він прославився своїми п'ятьма ярмарками, на які привозили товари з Польщі та інших сусідніх держав. Місто не втратило цього значення і після того, коли з кінця XVIII ст. опинилося у складі Російської імперії: сучасники називали його «двигателем торгівли иностранными товарами по сухопутной границе», «благодаря ему украинские ярмарки имели связь с

---

³⁷⁵ Варшавский М.М. Банки и банковские конторы. – М., 1910. – С. 81.

Лейпцигом»³⁷⁶. У Бердичеві було 8 банкірських домів. Основні операції бердичівські купці здійснювали на Контрактових ярмарках у Києві, в 1835-1844 рр. вони привезли туди товару на суму 500-600 тис. руб. сріблом, в 1845-1849 рр. – понад 1 млн. руб. На бердичівські ярмарки привозили товарів на суму 3,5 млн. руб.³⁷⁷.

Хоча ярмаркова та базарна торгівля мала велике значення для розвитку кредитних відносин, однак позики, що видавалися під час ярмарків не могли повністю задовольнити потреби підприємців, які господарювали більш ефективно. Тому відомі землевласники Правобережжя, такі як Сангушки, Браницькі, Бобринські, Яхненки та Симиренки створили власні кредитні заклади, які сприяли тому, що всі названі підприємці до початку 60-х рр. XIX ст. були найбільшими постачальниками на ринок збіжжя, коней, а особливо цукру. Разом з тим, діяльність цих кредитних закладів сприяла в подальшому створенню розгалуженої мережі сільських банків та кредитних товариств.

У дореформенний період з'явилося багато невеликих напівлегальних банків, які практично здійснювали грошові операції лихварського* характеру. Лихварі надавали позики особам під відсотки. На початку XIX ст. селянин або ремісник, який брав позику у лихваря, мусив сплачувати щомісячно 10 % або 120 % річних³⁷⁸.

Отже, становлення кредитно-банківської системи в першій половині XIX ст. відбувалося під впливом двох тенденцій: з одного боку, державні банки не могли задовольнити зростаючого

---

³⁷⁶ Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб, 1898. – С. 103.

³⁷⁷ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. II. – К., 1927. – С. 176.

* Лихвар – той, хто позичає гроші під великий процент. Лихварство – заняття лихваря, надання позики на кабальних умовах. – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – С. 487.

³⁷⁸ Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 17.

попиту в кредитах; з іншого боку, це сприяло зародженню приватних банків, в основі діяльності яких була підприємливість.

В подальшому неспроможність існуючих банків забезпечувати зростаючі потреби в кредитуванні та інших послугах вимагала радикальної реформи і 29 травня 1859 р. була організована комісія зі спеціалістів у кредитній і фінансовій галузі з метою підготовки рекомендацій для реформування усєї грошово-кредитної системи. Як показував, хоча і незначний досвід попереднього періоду ефективним напрямом удосконалення, підвищення ефективності не тільки виробничої, а й кредитно-банківської сфери ставало підприємництво.

Таким чином, витoki підприємництва зумовлені розвитком людської цивілізації. Потреба людини в забезпеченні кращих умов життєдіяльності формувала підприємницький підхід в господарюванні за рахунок підвищення продуктивності праці заради отримання прибутку. Перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання – землеробства і скотарства, освоєння слов'янськими племенами і давньоруськими майстрами різних ремесел свідчили про зародження підприємливості людини.

До основних мотивів підприємництва відносимо все, що сприяло оволодінню людьми вмінням отримувати вигоду, прибуток. Намагання полегшити умови праці, спонукало до винайдення і удосконалення знарядь праці; оволодіння більш продуктивними технологіями обробітку ґрунту, вирощування і збирання сільськогосподарських культур; виведення більш врожайних сортів, різних культур, кращих порід худоби, свиней і птиці; пошук досконаліших методів обробки каменю, дерева, глини, металів тощо.

В наступні історичні періоди розвиток сільського господарства, промислового виробництва і торгівлі свідчив про розповсюдження підприємництва серед різних верств населення.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

3.1. Впровадження принципів підприємництва в землеробстві і тваринництві

Сільське господарство – провідна галузь тодішньої економіки на середину ХІХ ст. знаходилась у глибокій кризі. Характерними були екстенсивні методи господарювання, посилення експлуатації селян, зубожіння значної частини сільського населення. Селяни все рішучіше відмовлялися відробляти панщину, платити оброк та інші повинності, бойкотували виконання розпоряджень поміщиків і місцевих органів влади. Щоб не допустити «селянського» бунту, російський царизм змушений був здійснити ряд реформ 1860–1870 рр., зокрема – селянську.

Ринкова трансформація аграрних відносин здійснювалася в умовах непослідовності, незавершеності реформ 1860-70-х рр., при значному втручанні держави. Фактично зберігалися основні елементи феодального механізму: самодержавство, поміщицьке землеволодіння і селянська община, було ліквідоване лише кріпацтво.

Модернізація сільського господарства українських губерній здійснювалась в залежності від їх соціально-економічного розвитку, водночас двома шляхами – пруським і американським за умов застосування третього типу модернізації, т. зв. «наздоганяючої». «Це був своєрідний російський шлях розвитку сільського господарства, при якому існували елементи, як пруського, так і американського. Суть його полягала в тому, що він базувався на чотирьох укладах: державному, общинному, великому приватному та сімейно-трудовому або малому приватному»³⁷⁹. Якщо пруський шлях передбачав уповільнене

---

³⁷⁹ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000. – С. 73.

вростання поміщицького господарства у капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства, то американський відкривав зовсім інші перспективи – швидке зростання фермерських господарств, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності, ліквідація поміщицького землеволодіння. Пруський шлях до капіталізму застосовувався на терені губерній Правобережної та Лівобережної України. Тут діяла відробіткова система (за оренду землі у поміщика селянин відробляв своїм інвентарем і худобою на поміщицьких землях, яка вела до розорення і кабали основної маси селянства). Правобережжя, завдяки розвитку цукрової промисловості дещо випереджало за темпами економічного розвитку Лівобережжя. На Півдні України, де гальмуючий вплив залишків феодалізму був менш відчутним, набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму – поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні виробництва, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманій праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу³⁸⁰.

Обидва шляхи модернізації сільського господарства у певній мірі базувалися на принципах підприємництва. На Правобережній Україні це сприяло його впровадженню у господарствах, які вирощували цукровий буряк, та підприємствах цукрової промисловості. Певною мірою воно виявлялося у діяльності дрібних і середніх підприємств харчової й легкої промисловості та у торгівлі. На Півдні України на принципах підприємництва функціонували поміщицькі та заможні селянські господарства. На його принципах створювалися і діяли не тільки дрібні та середні, а й великі підприємства переробної промисловості.

На відміну від країн Західної Європи, де ліквідація феодально-кріпосницьких відносин відбулася внаслідок буржуазних революцій, селянська реформа 1861 р. в Російській імперії проводилася «згори», державою. Тому не дивно, що ринкова трансформація аграрних відносин в Україні протягом

---

³⁸⁰ Бойко О.Д. Історія України. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 22.

другої половини XIX – початку XX ст. відбувалася при зростаючому втручанні влади. Активність тогочасних державних структур була спрямована на забезпечення інтересів казни та панівної верстви – поміщиків. Вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності царизм свідомо стримував, оберігав поміщицьке землеволодіння, всіляко обмежував надання права власності на землю іншим верствам населення.

Типовими для Київської, Подільської і Волинської губерній є дані, наведені в Додатку Д, на основі аналізу яких можна зробити ряд суджень. По-перше, поміщикам вказаних населених пунктів належало 8859 дес. земель, що становило 72 % її загальної кількості в цих населених пунктах. По-друге, більшість земель поміщиків, особливо тих, хто проживав за межами вказаних населених пунктів (Санкт-Петербург та ін.) перебувала в оренді. Часто орендарями були рідні цих поміщиків-дворян. По-третє, незначна кількість земель стала власністю селянських товариств або окремих селян. Загальна площа цих земельних наділів становила 12 % по відношенню до загальної площі земель у вказаних населених пунктах. Більше як через 40 років після реформи 1861 р. землею, як і раніше, володіли і розпоряджалися в переважній більшості поміщики, докорінних змін в земельних відносинах сільського населення Подільської губернії не відбулося. Подібні тенденції були характерні для Київської і Волинської губерній.

Найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – українські селяни – у переважній більшості залишалися малоземельними. Держава підтримувала у першу чергу сильних господарів, що зумовлювало незадоволення бідних і економічно слабших селян. На жаль, влада відпустила бідніших селян на самовиживання, не забезпечивши їм підтримки. Через це значна частина селян змушена була продавати свої мізерні наділи заможнішим і переходити у верству найманих сільськогосподарських робітників. Вони йшли працювати на фабрики і заводи, обслуговували поміщицькі та куркульські господарства.

І хоча селянська реформа 1861 р. ліквідувала особисту залежність селян від поміщиків, наділила селян землею, створила органи сільського самоврядування, але разом з тим зберегла феодальні пережитки (поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянську общину, сервітути, черезсмужжя, чиншові відносини тощо), що стримувало становлення ринкових відносин у сільському господарстві, гальмувало розвиток підприємництва у сільській місцевості. На заваді стали як *об'єктивні причини* – необхідність сплати викупних платежів, перебування у фактичній залежності від поміщиків, бідність, нерозвиненість інфраструктури (віддаленість торгівельних шляхів, відсутність належних транспортних послуг), недостатня фінансова підтримка з боку держави, так і *суб'єктивні* – консерватизм селянина, відсутність національної згуртованості, взаємопідтримки, обмеженість підприємницьких якостей. Тільки незначна частина селян змогла зайнятися прибутковою справою, підприємництвом.

Розвитку підприємництва в сільському господарстві сприяло формування приватної власності на землю, що стимулювало зростання його товарності.

У другій половині XIX – на початку XX ст. відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування. Розвиток ринкових відносин, зростання прибутковості сільського господарства, особливо у багатих на чорнозем краях, перетворювали землю у товар, ринкова вартість якої постійно зростала. Якщо 1861 р. десятина землі коштувала 20-25 руб., то на початку XX ст. – уже 125-140 руб., а станом на 1911 р. – 225-250 руб. Земля зростала в ціні тому, що стала приносити прибуток внаслідок ширшого запровадження прогресивних методів агротехнології і сільськогосподарських машин – хто їх застосовував – був у матеріальному вииграші. Стало вигідно вкладати вільні гроші у придбання землі. Ринок землі формували в основному селяни і поміщики. Дворянське землеволодіння поступово витіснялося безстановим землеволодінням, придбаним за гроші.

Селяни, викупивши земельні наділи і ставши їх власниками, по різному їх використовували. Частина з них із нахилами до

підприємництва створювали товарні господарства з виробництва прибуткової продукції. Інша частина селян власників землі, не в змозі організувати сільськогосподарське виробництво з різних причин (малоземелля, відсутність коштів, реманенту, робочої худоби, зрештою вміння і хисту) змушена була продавати землю. Таких селян було достатньо для формування ринку землі.

Продавцями землі ставали й поміщики. В умовах розвитку ринкових відносин 1860-х – 1870-х рр. відбувався занепад поміщицьких господарств, у яких не відбулася модернізація і вони втрачали свої позиції у конкурентній боротьбі з підприємцями, які впроваджували передові технології виробництва. Для губерній Південно-Західного краю, як і для інших регіонів України, був характерний процес зменшення дворянського землеволодіння, починаючи від скасування кріпосного права. Так, 1905 р. порівняно з 1877 р., поміщицькі землі Волинської губернії скоротилися на 15,6 %, Київської – на 16,7 %, Подільської – на 16,4 %³⁸¹.

Особливо криза поміщицького господарства була характерна для Волинської губернії: малородючі ґрунти, значна віддаленість від азото-чорноморських портів, відсутність значних коштів для модернізації виробництва – все це зумовлювало економічну неефективність місцевих господарств. Тому багато поміщиків цього краю або спродували свої землі, або віддавали їх в оренду як місцевим підприємливим людям, так і іноземним колоністам – німцям, чехам. Як відзначав А.І. Ярошевич, «особливо помітний приплив німців почався після 1863 р. у зв'язку з кризою поміщицького господарства у Поліссі. Власники охоче здавали німцям корчування лісів для подальшої оренди за низькими цінами. Частина німців придбала землю у власність, але більша частина залишалася орендаторами ... Чехи почали переселятися

---

³⁸¹ Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир. 2002. – С. 43.

після 1863 р., причому викупляли переважно цілі маєтки у власність»³⁸².

Значно збільшувалася і кількість покупців. Купували землі поміщики-підприємці, купці, товариства громадян, розглядаючи їх як об'єкт вкладення капіталу і як засіб виробництва. Про розвиток підприємницької ініціативи свідчать багато фактів, пов'язаних з швидким розвитком цукроваріння, яке давало великі прибутки. Так, правління товариства Тростянецького цукрового заводу Подільської губернії придбало від поміщика Ф.Л. Сабошинського по «купчей», яка була здійснена 8 січня 1870 р., 752 дес. 2012 саж. землі³⁸³.

Володіти землею прагнули і селяни, які брали для цього позику у лихварів або у Селянському Поземельному банку. Для українського селянина земля завжди була годувальницею, була найвищою цінністю, тому трударі, думаючи про майбутнє, намагалися збільшити свою земельну власність. До цього спонукала їх і необхідність у перспективі виділити частину землі своїм дітям. Подрібнення, у зв'язку з цим, селянських земельних наділів було характерним явищем наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Умови реформи 1861 р. надавали 49-річний термін для викупу селянами своїх земельних наділів, але частина з них зробила це значно раніше і могла в подальшому свої заощадження спрямовувати на придбання землі або на заняття якоюсь прибутковою справою. Так, 1871 р. перейшли у розряд власників 491 907 селян Подільської губернії³⁸⁴.

1888 р. близько 100 селянських сімей із Черкаського і Канівського повітів Київської губернії, які продали частину майна і передали у тимчасове користування свої наділи землі односельцям і родичам за договірну плату, переїхали на проживання у Бердичівський повіт і оселились у с. Гришківці на

³⁸² Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края // Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1914. – С. 14.

³⁸³ ДАВО. – Ф. 828. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11.

³⁸⁴ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 355. – Арк. 66.

землі, купленій ними, при допомозі Селянського Поземельного Банку у місцевого землевласника Бурткевича. Крім того, селяни Бердичівського, Сквирського, Липовецького і Чигиринського повітів Київської губернії, Житомирського–Волинської губернії і Літинського–Подільської губернії, в кількості 50 сімей, які утворили товариство під назвою «Забілочське», при допомозі того ж Банку придбали землю в Радомисльському повіті в кількості 968,5 дес.³⁸⁵

Більша частина поміщицьких земель була викуплена заможними селянами, які за 1877–1905 рр. збільшили свою земельну власність за рахунок дворянської на 4,5 млн. дес., через що власний земельний фонд зріс майже у 4 рази³⁸⁶. Зокрема, частка селян у всьому приватновласницькому землеволодінні губерній Південно- Західного краю 1905 р. становила 12,8 %, тоді як у степових губерніях – 33,1 %, а в лівобережних – 32,7 %³⁸⁷. Окрім небажання більшості поміщиків продавати землю селянам, головною причиною повільних темпів збільшення особистої власності на землю селян була відсутність у них капіталів.

Хоча Селянський поземельний банк з 1885 р. почав скуповувати землі у збанкрутілих дрібних поміщиків і продавати їх у кредит селянам, однак його послугами користувалися переважно заможні селяни та селянські товариства. Крім того, часто перешкодою при купівлі землі ставала необізнаність селянства. Проте, незважаючи на певні недоліки, значну кількість землі селяни купили у Селянського Поземельного банку, який надавав пільговий кредит для придбання землі та сільськогосподарського інвентаря. Зокрема, у Волинській губернії в 1907–1910 рр. банк продав селянам 19 389 дес. землі, в тому числі хуторам – 8 211 дес. землі (47,4 % усієї проданої землі), а відрубам – 3 546 (18,3 % усієї проданої землі). Із року в

---

³⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 18. – Арк. 13.

³⁸⁶ История Украинской ССР. – К, 1983. – Т. 4. – С 333-334.

³⁸⁷ Підраховано автором на основі даних «Статистики землевладення 1905 г.», губернії: Київська, Подільська, Волинська.

рік зростала кількість індивідуальних покупців, 1909 р. вони становили 24,6 %, у 1910 – 59,6 %, у 1911 – 66,3 %³⁸⁸.

Рух землі між поміщицькими і селянськими господарствами міг розгорнутися активніше, проте його поширення гальмувало збереження сервітутів. 1869 р. нерозмежованих маєтків на Правобережжі було 6254 або 80,4 %. Правом сервітутів користувалися 54 % селян Київської та Подільської губерній, 71 % – Волинської губернії. Існувало 20 видів різних сервітутів, найбільш розповсюдженими були: толока, спільний вигін, сіножаті, випас худоби у лісах, риболовля. У ліквідації сервітутів були зацікавлені як селяни, так і поміщики. Селяни, вимагаючи розмежування земель, сподівались отримати відповідну компенсацію від поміщиків за втрату сервітутів. Поміщиками теж керував матеріальний інтерес, пов'язаний зі зростанням цін на землю, а отже, на сіножаті, випаси та ін.³⁸⁹

Активізувалась торгівля землею в результаті запровадження столипінської аграрної реформи, зріс товарообіг селянської надільної землі. Заможні селяни, накопичуючи у своїй власності землю, створювали товарні господарства, в яких використовували сільськогосподарські машини, будували підприємства з переробки вирощеної продукції. Збільшення кількості безземельних селян вело до створення ринку найманої праці. Такі селяни йшли на роботу в міста або наймалися до поміщиків і заможних селян.

У період з 1905 р. по 1913 р. в Україні відбулось значне збільшення кількості селянських родин, які можна віднести до середняків, тобто, тих кому належало від 5 до 10 дес. та заможної частини селянства, тих кому належало більше 10 дес. землі. 1913 р. середні та заможні селянські родини склали 43 % усіх

---

³⁸⁸ Лось Ф.С. Нариси з історії України. XI випуск. Україна в роки столипінської реакції. Вид-во АН УРСР. – К., 1944. – С. 68.

³⁸⁹ Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Поділлі (1861 – 1914 рр.) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: ОПОМ, 2007. – Т. 1. – С. 314.

селянських родин в Україні, вони були власниками 79% селянських земель³⁹⁰.

З метою розширення землекористування для ведення прибуткової справи значно зросла оренда землі. При цьому вона здійснювалася у різних формах, які нерідко поєднувались: відробіткової, грошовій, здольній, короткотерміновій і довготерміновій, «голодній» оренді і суборенді. У 60-90-х рр. XIX ст. набула поширення грошова оренда на один рік, при чому майже завжди дрібними ділянками. Маючи незначні, але більш-менш постійні доходи, саме їй віддавало перевагу незаможне селянство. Сприяло цьому, перш за все, те, що орендні ціни в 6-7 разів поступалися купівельним і коливалися залежно від родючості землі в межах 2–13 руб. досягаючи подекуди 15–18 руб. за 1 дес.³⁹¹

Як свідчить аналіз розвитку орендних відносин на початку XX ст., землевласники губерній Південно-Західного краю, у володінні яких були великі площі угідь, надавали перевагу самостійному веденню господарства. Зокрема, у Волинській губернії 1913 р. з 162 землевласників, у власності яких було більше 2 тис. дес. здавали землю в оренду 34 – що становило 21 %³⁹².

Орендували земельні ділянки представники різних станів, в залежності від фінансових можливостей, знань і підприємницьких здібностей. Наводимо ряд прикладів такої форми підприємництва на початку XX ст. у Волинській губернії. Так, більше 2 тис. дес. землі орендували дв. Липський А.Д. у Старокостянтинівському повіті та Савицькій Й.І. у Ковельському повіті. А гр. Ледоховський Л.Я., маючи у власності 3169 дес. землі в Старокостянтинівському повіті, ще й орендував 1769 дес. у цьому ж повіті. Дв. Новаківський І.Л., маючи у

---

³⁹⁰ Сажко В.В. Становлення ринкових відносин в сільському господарстві України на початку XX століття // Проблеми історії України. – К., 2007. – С. 204.

³⁹¹ Історія українського селянства. Т 1. – С. 369.

³⁹² Підраховано за: Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир. – 1913. – 270 с.

власності 464 дес. землі у Новоградволинському повіті, в цьому ж повіті орендував 1592 дес. Крім цього, мав в оренді ще 1448 дес. у Старокопчанському повіті, де орендував 2848 дес., його батько Новаківський Л.К. Дв. Дзянотт де Кастаньятті С.Й. орендував землю: у дв. Люба-Родзимінського С.В. (320 дес. у Острозькому повіті); у дв. Могильницьких М.Ю. та Я.В. (621 дес. у цьому ж повіті); дв. Янковської Ф.С. (90 дес. у Ровенському повіті)³⁹³.

Брали землю в оренду і деякі селяни, але менших розмірів. Так, селянин Вознюк Ф.І. орендував у графа Ржевуського Л.А. 463 дес. (Кременецький повіт) та дв. Беньківської М.Л. 203 дес. (Острозький повіт). Селянин Нич Й.Й. взяв в оренду у кн. Любомирського С.К. 398 дес. (Ровенський повіт). Менші ділянки орендували селяни Тарновський В.К. (211 дес.) і Мокшанський Л. (211 дес.) у Житомирському повіті; селянка Линевиц К.М. (65 дес.) у Новоградволинському повіті. Лише виділяється селянин Корчевський Й.А., який тримав в оренді у графів Грохольських порівняно велику площу землі – 3838 дес. (Кременецький повіт)³⁹⁴.

Незначне поширення мала здача землі в оренду селянам і у Київській губернії. З обстеженої площі у 1906, 1907 рр. здано в короткотермінову оренду селянам – у Липовецькому повіті 0,36 %, у Звенигородському – 0,68 %, у Гайсинському – 1,16 %, у Таращанському – 3,93 % і в Уманському – 5,86 %. У селянську оренду попадали звичайно невеликі ділянки, загублені внаслідок черезсмузжя серед селянських полів»³⁹⁵.

Ринкові умови вимагали підприємницької активності і підприємницького мислення, невтомної праці. Одним із тих, хто зумів себе проявити як вмілий господар, підприємець, був І.І. Порлегер, який працював хіміком на Іванківському цукрозаводі. Він, окрім того, орендував 40 дес. землі у різних

---

³⁹³ Підраховано за: Список землевладельцев и арендаторов Вольнской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – С. 78, 87, 153, 205-207, 215, 230, 231, 236-238, 249.

³⁹⁴ Там само. – С. 15, 33, 98, 111, 158, 197, 220.

³⁹⁵ Материалы по аграрно-экономическим исследованиям ... Гайсин. 1908. – С. VII.

місцевостях і у самому Іванкові, а також у Житомирі та Ліщині, де вирощував фруктові дерева різних сортів: тільки яблунь налічувалося 64 сорти, а ще він розводив груші, сливи, вишні – загалом 40 тис. дерев, вирощував і троянди та лікарські рослини. Він закупляв саджанці в імператорських садах в Ялті, а також за кордоном – у Німеччині та Франції. Свою продукцію він продавав трохи дешевше ніж та, яка пропонувалася на київському ринку іншими, і завжди мав попит на свій товар. До того ж, саджанці він супроводжував письмовим роз'ясненням правил догляду при вирощуванні. І.І. Порлегеру в роботі допомагав син Йосип. Вони також постачали на ринок продукт, який дуже цінувався на ринку – сухе варення (відоме нам як цукати). Завдяки підприємницькій активності, у постійній праці вони будували свій добробут, розвивали свою справу³⁹⁶.

Взяття в оренду землі або підприємства часто було попереднім етапом до подальшого придбання. Для прикладу, 1860 р. купці, брати М.Ф. і Л.Ф. Попови взяли в оренду с. Андрушки у поміщика А.А. Бентновського, що у Сквирському повіті Київської губернії і збудували там цукровий завод. Згодом, завдяки їхній підприємницькій ініціативі у селі почав діяти пивзавод і цегельний завод. Невдовзі власник села помер і маєток перейшов його племіннику Л. Бентновському, який майже одразу передав с. Андрушки братам Поповим³⁹⁷.

У ринкові відносини втягувалися люди, які, на перший погляд, не мали схильності до підприємницької діяльності. Так, 1859 р. Л. Крушинський продав маєток у м-ку Корнин Сквирського повіту Київської губернії відставному генерал-лейтенанту К.Б. Вейсу. 1860 р. він збудував тут цукроварню. Однак за участь у польському повстанні Крушинський маєток було конфісковано. 1862 р. за викупним договором і за кредитної допомоги держави селяни купили частину землі. Через кілька років К.Б. Вейсу оголошено амністію, повернуто маєток, у якому невдовзі запрацювали пивоварний, шкіряний, два цегельних заводи, крахмальний завод³⁹⁸.

---

³⁹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 149. – Арк. 1-10.

³⁹⁷ Махорін Г.Л., Оленська І.С. Край над Унавою. – Житомир, 2006. – С. 132.

³⁹⁸ Там само. – С. 137, 138.

Але частина населення залишалася бідною, була особливо чутлива до несправедливостей життя. За умовами реформи 1861 р. поміщики перебрали у свої руки колишні землі громадського користування: пасовища, вигони, ліси, і селяни за випас своєї худоби, за збирання грибів та ягід повинні були їм платити – це було дійсно несправедливо, тим більше, коли вони бачили, що поміщик використовує ці землі для свого збагачення. Така ситуація склалася у листопаді та грудні 1901 р. у Червоному і Малих Мошківцях – були навіть викликані війська для придушення виступу селян, які перешкоджали робітникам землевласника Н.А. Терещенка вирубувати ліс для свого цукрозаводу, багатьох селян заарештували.

Поширенню підприємництва, зростанню прибутковості господарств поміщиків і селян, сприяли спеціалізація окремих економічних районів країни, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур, використання машин, добрив, більш якісного насіння.

На початку ХХ ст. губернії підросійської України за виробництвом продукції сільського господарства розділялися на три основні економічні райони: Лівобережжя, Правобережжя і Південь.

На Лівобережній Україні, в склад якої входили Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії, поряд з вирощуванням зернових розвивалося виробництво тютюну, конопель і, частково, цукрового буряка. Київська, Подільська і Волинська губернії, розташовані на Правобережжі, спеціалізувались на вирощуванні озимої пшениці і цукрового буряка. Волинська губернія – на виробництві хмелю. Південь України, який охоплював Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, остаточно визначився як район виробництва зерна на ринок, переважно на експорт³⁹⁹.

Зокрема, про спеціалізацію досліджуваного регіону відзначалося в одному з видань 1914 р. «Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям», яка була підготовлена Південно-

---

³⁹⁹ Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 9.

Західним відділенням Російської Експортної палати за участю професора М.В. Довнар-Запольського і під редакцією викладача Київського Комерційного інституту А.І. Ярошевича. «В полеводстве доминируют сахарная свекла и озимая пшеница и дают в сложности продуктов на сумму 80-90 млн. руб., причем эти продукты являются главными продажными продуктами местного сельского хозяйства. Кроме того, они служат сырьем для крупнейших отраслей местной обрабатывающей промышленности – свеклосахарной и мукомольной, дающих 2/3 общей производительности. Учитывая значение этих фактов, мы имеем основание присвоить Юго-Западному краю наименование свекловичной – пшеничной производительной среды»^{*400}.

Дані про структуру площі посівів України на 1913 р. свідчать, що на частку зернових культур припадало 90,5 %, технічних – 3,5 %, овочевих та картоплі – 3,6 %, кормових – 2,1 %, інших – 0,3 %⁴⁰¹. Помітне збільшення площ під зерновими було пов'язано з тим, що хліб був головним продуктом харчування як для селян, так і жителів міст. Тому в умовах переходу до індивідуального селянського землеволодіння, господарства селян, прагнучи пристосуватися до запитів ринку, збільшували площі посіву зернових культур. Як видно з даних табл. 3.1, найбільший збір зернових у 1905-1909 рр. давали південні українські губернії, і відповідно, на душу населення цей показник тут був найвищим по Україні. У розглядуваних губерніях за зборами зернових в цілому та на душу населення перше місце займала Подільська губернія; найменший збір зернових був на Волині. Порівняно з іншими українськими губерніями Правобережжя займало по валовому збору зерна друге місце після Півдня.

Для більшої достовірності подаємо мовою оригіналу.

⁴⁰⁰ Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям – К., 1914. – С. 1.

⁴⁰¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.,: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 54.

Таблиця 3.1.

Збір зернових в Україні у 1905–1909 рр. (у тис. пуд.)⁴⁰²

Губернії	Зібрано зернових	На душу населення
Херсонська	129412,1	39,97
Катеринославська	127667,7	45,62
Полтавська	85806,7	25,29
Таврійська	82003,6	48,84
Подільська	79881,4	22,12
Київська	78907,1	18,47
Харківська	63788,4	9,04
Волинська	54339,1	14,98
Чернігівська	25368,4	9,04

Крім зернових культур, які займали переважну більшість площ у загальній структурі посівів, зростало значення і технічних культур, особливо посівів цукрових буряків. Найбільше вирощували цукрових буряків у Київській, Подільській і Волинській губерніях, що давало високі прибутки. Губернії виявилися найбільш придатними для цукробурякового виробництва як в силу своїх природних (грунтових і кліматичних) даних, так і в силу економічних умов (густота населення, стан сільського господарства). Так, 1910 р. цукрові буряки в краї займали площу в 345 тис. дес. при загальній площі посіву в імперії 611 тис. дес., що складало 56 %, причому прибуток сільського господарства від цієї культури складав в сумі не менше 55 млн. руб. По губерніях площа посівів цукрових буряків розподілялася так: в Київській губернії – більше 173 тис. дес., в Подільській губернії – 140 тис. дес., у Волинській – 31 тис. дес. За розмірами плантацій цукрових буряків Київська і Подільська губернії займали перше місце в Російській губернії⁴⁰³.

⁴⁰² Складено за Лященко П.И. «Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России». – С. 29, 78, 185.

⁴⁰³ Марголин Д. Свеклосахарная промышленность. В кн. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской

Зокрема, у Волинській губернії, площі бурякових плантацій у 1910 р. порівняно з 1886 р. зросли майже у 3 рази. 1886 р. бурякові плантації в губернії становили 12075,5 дес.– майже 50 % усіх посівних площ зайнятих під сільськогосподарськими культурами⁴⁰⁴.

Посіви цукрових буряків проводились або самими заводами, або великими землевласниками і орендарями та селянами. Згідно статистичних відомостей Київської контори Всеросійського товариства цукрозаводчиків за 1909-1910 рр. заводські посіви становили 23,5 %, великі плантаторські – 53,9 % і селянські – 22,6 %. Причому за останні роки помітна тенденція зростання площі посівів у селянських господарствах. Головними мотивами до збільшення селянських плантацій для цукрових заводів було прагнення до якомога більшого виробітку цукру для здешевлення собівартості продукту, конкуренція через сировину і порівняна дешевизна цукрових буряків, вирощених селянами; для селян – потреба в кредитах і прагнення вирощувати культуру, яка дає ходовий продукт для продажу⁴⁰⁵. Зацікавленість селян у вирощуванні цієї культури пояснювалась ще й тим, що цукрові заводи застосовували систему завдатків і авансів під майбутні врожаї цукрових буряків. Такі аванси давали можливість селянам розширювати і зміцнювати свої господарства. Про укладення договорів між заводами і селянами свідчать багаточисельні архівні документи.

Селянські плантації цукрових буряків організовували або самі заводи, або посередники – спекулянти. Зокрема, заводоуправлінням товариства Мар'їно-Городищенського цукрового заводу Київської губернії через посередництво І.М. та А.І. Затуловських у 1912, 1913 рр. уклались угоди з селянами м-ка Городища, с.с. Млієва, Валяви, Хлистунівки, Завадівки,

---

губерніям // Ред. М.В. Довнар-Запольського, А.И. Ярошевича. Изд.-е 1-е т-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вальсов. – К., 1914. – С. 29, 30.

⁴⁰⁴ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 5.

⁴⁰⁵ Марголин Д. Свеклосахарная промышленность. В кн. Весь Юго-Западный край. – С. 31.

Мирополя та ін. на закупівлю у них цукрових буряків врожаю 1913, 1914 рр.⁴⁰⁶. Цим же заводууправлінням укладались комісійні угоди з Т.П. Арестовим і Б. Русабровим про контрактацію цукрових буряків у селян м. Орловця, с. Стецівки та ін для здачі врожаю заводу⁴⁰⁷.

Впровадження принципів підприємництва вплинуло на характер сівозмін – розширилися площі під картоплею, як кормовою та технічною культурою; чільною сільськогосподарською культурою став льон-кучерявець, з якого виробляли олію, прибутковим було і вирощування тютюну. Більше уваги приділялося садівництву і ягідництву. Тобто збільшилося виробництво продукції, на яку зріс попит на ринку.

З переселенням на Правобережну Україну чехів набуло поширення вирощування і переробка хмелю, що стало високоприбутковою галуззю. Наприкінці XIX ст., зокрема у Волинській губернії вирощували 70 % усього хмелю Російської імперії (виробництвом якого займалися переважно чехи). Так, 1886 р. на Волині під хмелем було зайнято 301 дес. землі, а з них у Дубненському повіті 174 дес. Середня врожайність хмелю по всій губернії становила 32 пуди з дес.⁴⁰⁸. Це давало можливість забезпечувати сировиною як потреби власного ринку, так і в значній кількості вивозити за кордон. У газеті «Подолія» за 19 липня 1913 р. відзначалося: «російський хміль не одноразово був представлений на краших виставках російських і закордонних ..., де отримав кращі нагороди. Найбільш широко поставлено хмелярство у Південно-Західному краї і переважно у Волинській губернії, де працює хмелярський банк»⁴⁰⁹.

Якщо на початку вирощуванням хмелю займались іноземні колоністи, в основному чехи і німці, то з часом, мало по-малу почало поширюватись і серед селян. 1894 р. було відмічено, що селяни в багатьох місцях з успіхом займаються вирощуванням

---

⁴⁰⁶ ДАКО. – Ф. 1556. – Спр. 110, 189, 190, 237, 280.

⁴⁰⁷ ДАКО. – Ф. 1556. – Спр. 153, 154.

⁴⁰⁸ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 7.

⁴⁰⁹ Хмелеводство // Подолія. - № 84. – 1913, 19 июля.

хмелю, а в сс. Грушки, Івановичі, Високе, Пекарщина, Славово, Селянщина Житомирського повіту воно відіграло провідну роль. Наскільки культура хмелю поширена серед українських селян, можна побачити з того, що у 1903 р. в с. Грушки нараховувалось по 500 кіп коренів, а 1908 р. – до 10.000; в с. Івановичі у 1904 р. було 1.000 кіп, а 1908 р. – 2.000. Отже, за 4 роки площа хмільників подвоїлась, незважаючи навіть на економічну кризу і російсько-японську війну⁴¹⁰.

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства, а, відтак, підприємництва, стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які на основі своїх маєтків в нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності.

У Південно-Західному краї на 1905 р. дворянське землеволодіння становило 34,8 %, а в середньому по Україні – 24,5 %⁴¹¹. Тут особливістю поміщицького землеволодіння була наявність великої кількості латифундій: середній їх розмір на Волині становив 790,1 дес., у Київській губернії – 538,6 дес., Поділлі – 505,8 дес. На Лівобережжі середній розмір великих землеволодінь був значно меншим: у Чернігівській губернії він становив 101,4 дес., Полтавській – 111,4 дес., Харківській – 367,1 дес.⁴¹²

На початку ХХ ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися нові великі землевласники – Самиренки, Терещенки, Харитоненки, які вийшли з низів і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь. Про намагання займатися підприємництвом, пов'язаним із власністю на землю, свідчать багато документів того періоду. Так, в губерніях

---

⁴¹⁰ Сельскохозяйственная хроника Вольнской губернии. – № 2. – 1910. – С. 26.

⁴¹¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 46.

⁴¹² Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 15, 17.

Південно-Західного краю у 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (у Київській губернії – 255 осіб, у Подільській – 256, у Волинській – 359). У Додатку Е подаємо відомості про землевласників краю, у власності яких було більше 3 тис. дес. землі. Серед них найбільші земельні володіння мали: графиня Браницька М.Є. (102 495 дес.), граф Потоцький Й.А. (70 876 дес.), вдова дійсн. ст. радника Уварова С.В. (67 070 дес.), князь Сангушко Р.В. (65 213 дес.), дв. Малинський Е.М. (49 038 дес.), дружина обер-егермейстера імп. двору Балашова К.А. (36295 дес.), князь Радзивілл Ф.Б. (32 357 дес.), дворянин Терещенко Н.А. (25 176 дес.), дворянин Тишкевич Е.В. (25 163 дес.), дворянка Дверницька О.М. (24 489 дес.)⁴¹³.

Дослідження складу землевласників губерній краю показує родинний характер землеволодіння, що у великій мірі полегшувало використання земельних угідь для отримання прибутків їх власниками, якщо не в процесі самостійного господарювання, то при здачі землі в оренду. Власність на землю переходила у спадок з покоління у покоління. З них великими спадковими землями володіли магнати польського походження Браницькі, Потоцькі, Радзивілли, Сангушки, Тишкевичі.

Зокрема, графам Браницьким напередодні реформи 1861 р. належало 485 тис. дес. землі. Після скасування кріпацтва і викупу селянами частини земель у власності графів залишилося 274 тис. дес. Графи займалися купівлею-продажем маєтків, а також утворювали нові сільськогосподарські поселення шляхом добровільного чи примусового переселення селян. Ще й досі на Київщині є населені пункти, названі іменами графів Браницьких – Ксаверівка на Васильківщині, Владиславка на Миронівщині тощо⁴¹⁴. Їхні великі землеволодіння

---

⁴¹³ Проаналізовано і підраховано автором за: Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К. 1914. – С. 468, 469, 470, 493-495, 514, 531, 532, 546, 547, 558, 559, 575-578, 591-663; 923-925, 944-946, 957, 958, 982, 983, 992-1000, 1010, 1014, 1028, 1029, 1041-1065, 1076-1078 (1115 с.); Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.

⁴¹⁴ Степанишина О. Государство графов Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. – К., 1930. – С. 128; Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2010. – С. 46.

склалися ще у XVII ст. за життя Стефана-Миколая Браницького, який був воєводою Подільським, а його син Іоан-Кліментій – генералом коронної артилерії, а потім – коронним гетьманом, тобто головнокомандуючим усіма польськими військами. Через надання землі за службу і внаслідок шлюбних зв'язків Браницькі стали власниками величезних володінь на Правобережній Україні⁴¹⁵.

Потоцькі свої великі землеволодіння почали формувати ще за життя Миколая Потоцького, коронного гетьмана Речі Посполитої в середині XVII ст. Воював з козаками на Україні, розбив Павлюка (1637) і Гуню (1638), за що отримав величезні помістя на Україні; всупереч наказу короля 1648 р. виступив проти Б. Хмельницького, отримавши поразку під Жовтими Водами, потрапив під Корсунем (1648) в полон; повернувшись з неволі, отримав над козаками перемогу під Берестечком і заключив з ними Білоцерківський договір (1651).

Відомими представниками цього роду були Станіслав Потоцький (Ревера, 1579 – 1667) – воєвода краківський і великий коронний гетьман Речі Посполитої; його внук Йосиф Потоцький (помер 1754) – воєвода краківський і великий коронний гетьман; Станіслав – Фелікс Потоцький (1752-1805) – талановитий історик, лінгвіст, автор 24 великих праць⁴¹⁶.

Радзивілли – литовський князівський рід, великі землевласники у Литві, Польщі, Білорусі та в Україні (Волині) у XV – на початку XX ст. 1518 р. отримали титул князів Римської імперії. На протязі історії Польщі Радзивілли займали високе становище в державі, обіймали важливі урядові посади. Володіючи величезними помістями, вони будували фортеці, утримували регулярне військо і de-facto користувалися правами удільних князів.⁴¹⁷

Ще раніше почали формувати свої значні землеволодіння Сангушки – у XV ст., коли князь Сангушко Федькович мав у

⁴¹⁵ Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія. – Одеса, 2007. – С. 40.

⁴¹⁶ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. XXIV. – СПб., 1898. – С. 738, 739.

⁴¹⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. XXVI. – СПб., 1899. – С. 72.

своїй власності ковельські і ратнівські землі. Його син Василь був брацлавським і вінницьким намісником (1443-1445 р.), а син Олександр – володимирським старостою (близько 1480 р.), кременецьким намісником (1484-1490 рр.). Рід був дуже розгалужений, пов'язаний шлюбними зв'язками з родами Заславських, Чарторійських, Ходкевичів, Острозьких та ін.⁴¹⁸

Уварови, Балашови одержали землі на Правобережній Україні після придушення повстання 1831 р., коли царизм почав проводити політику зменшення польського впливу у цьому регіоні і збільшувати присутність тут російських землевласників, які одержували конфісковані у поляків маєтки.

Показовим прикладом переходу земельних маєтностей в результаті шлюбних зв'язків та політичних подій, є маєток Яна-Климентія Браницького у м-ку Білилівка Київської губернії, який перейшов у спадок його зятю Яну Любомирському, а згодом Марії Любомирській (з роду Радзивіл), які вона 1792 р. подарувала своєму названому сину Яну Потоцькому. Син останнього Герман Потоцький брав участь у польському повстанні 1830-1831 рр. і за це його землі були конфісковані і передані у державну власність.

Польське повстання 1863 р. і його придушення зумовило нові масові зміни власників маєтностей. Конфісковані у поляків землі передавалися або, частіше, продавалися новим власникам, як правило, дворянам російського походження. Однак уже в той час на земельний ринок виходять особи недворянського походження – це підприємці нового, типу, які вміли господарювати і вважали придбання землі вигідним вкладенням свого капіталу й засобом розширення підприємницької діяльності. До цієї когорти належали Симиренко, Терещенки, Ханенки.

Підприємливі власники господарств з метою отримання прибутків поліпшували культуру землеробства і підвищували продуктивність тваринництва.

---

⁴¹⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 1993. – С. 294-295.

Для одержання високих врожаїв з меншими затратами застосовували обґрунтовані сівозміни, вносили в достатній кількості органічні добрива, впроваджували більш досконалі знаряддя праці. Для підвищення прибутковості тваринництва заводили кращі породи худоби, збільшували раціон кормів.

Графи Браницькі запроваджували у своїх господарствах передові на той час землеробські технології. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Багатопілля було особливо поширеним у Васильківському повіті, де «из 92 имений многопольный севооборот заведен в 31 имении. Значительное количество плантаций .... принадлежит графине Браницкой и в большинстве из них заведен девятипольный оборот ... поля в различных имениях чередуются так: 1 – пар; 2 – пшеница; 3 – свекловица; 4 – яровые; 5 – пастбищная трава; 6 – пшеница и рожь; 7 – яровые; 8 – травы; 9 – яровые»⁴¹⁹.

Крім **ТОГО**, в графських господарствах неабиякої ваги надавали насінництву, закуповуючи кращі сорти насіння за кордоном. Власне, ця обставина швидко перетворила маєтності графів Браницьких на помітний осередок елітного насінництва. Якщо поміщики Київської губернії користувалися місцевим насінням, то купували його **ВИ**ключно у маєтках білоцерківських графів.

Запроваджувалися у маєтках Браницьких і передові методи землеробства. Наприклад, у м-ку Мошнах (Черкащина), яке належало С. Браницькій-Воронцовій, активно застосовувалася меліорація, внаслідок якої було отримано велику площу придатної для обробітку землі.

Загалом, поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих масивів давало можливість збирати якісні врожаї. Так, у середині XIX ст. Васильківський повіт, де розташовувалися основні маєтності графів, займав 2-ге місце за врожайністю гречки та 4-те місце за врожайністю пшениці серед 12 повітів Київщини⁴²⁰.

Сільське господарство у графських маєтках Браницьких не обмежувалося лише хліборобством. У їхніх володіннях знаходилися і рідкісні на Київщині сади промислового значення. Обширні фруктові насадження, продукція яких йшла на ринок, існували в маєтностях К. Браницького, зокрема у Медвині Канівського повіту **Та** урочищі «Турчин», що на території нинішньої Тарашанщини. В останньому сад розкинувся на 6 дес. В. Браницький мав 8-дес. сад у Миколаївці Тарашанського повіту. Крім того, графи нерідко дозволяли селянам розводити сади на панських угіддях і місцеві мешканці охоче користувалися цим дозволом. Так, лише в Ставищах та ставищанському передмісті Розкішній існувало до 780 дес. селянських садків⁴²¹.

Тогочасне землеробство важко уявити без використання тяглової сили – волів та коней. У 80-х рр XIX ст. в Київській губернії помітною тенденцією розвитку тваринницької галузі була поступова заміна флегматичних волів на більш енергійних коней. Ця тенденція активно підтримувалася господарствами графів Браницьких, зокрема, ще 1778 р. було засновано Узинський конезавод. Майже одночасно було засновано і конезавод у Білій Церкві, але згодом це підприємство було перенесено на околиці селища Шамраївки. 1858 р. виникла конеферма

⁴¹⁹ Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати ... – С. 46.

⁴²⁰ Перерва В.С. Вказана праця. – С. 47-48; Історія міст і сіл УРСР. Черкаська обл. — К., 1972. – С. 640.

⁴²¹ Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887. – С. 100, 101.

«Мочихвіст» на Тарашанщині, а 1872 р. – конезавод у Янишівці на Ставищанщині. До пізніших належить господарство у Терезиному, що під Білою Церквою⁴²².

Нерідко конезаводи, що належали графам, були єдиними в регіоні. Так, станом на 1887 р. у Васильківському повіті існувало лише два офіційні заводи, на яких вирощували скакунів (в Узині та Шамраївській Стадниці), і обидва вони належали графам Браницьким. Вони займали третє місце в Київській губернії за поголів'ям коней – у 1887 р. тут налічувалося 45420 скакунів. Тут вирощувалася і робоча худоба, використання якої мало на меті підняти ефективність сільського господарства. Так, наприклад, на конефермі «Мочихвіст» поряд з чистокровними скакунами зростали і робочі породи – т. зв. «суфольки», ваговози та інші⁴²³.

Крім коней, на тваринницьких фермах графів розводили і тонкорунних овець. Так, наприкінці XIX ст. у Васильківському повіті овечі плідники були тільки у маєтку гр. М. Браницької (с. Малополовецьке), а в Тарашанському повіті – лише в маєтку гр. В. Браницького — 400 овець випасалися у Вишковському маєтку. Значно більше овець було у володіннях Канівського повіту гр. Браницьких. Так, наприкінці 60-х рр. XIX ст. у фільварку с. Хохітви утримували 828 тонкорунних овець, а в Миронівці їх налічувалося 1636⁴²⁴.

Маєток в Мощеному (1994 дес. землі, із них орної – 1842 дес.) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б.І. Ханенку. Ґрунт – одноманітний глинистий чорнозем, важкий, але родючий. При покупці маєтку майже всі будівлі були в зруйнованому стані. За 11 років у Мощеному поступово всі вони були зведені заново. Господарство було забезпечене сучасними знаряддями праці. За винятком простих борін і трьохлапних екстріпаторів, виготовлених у власній майстерні, в господарстві використовували знаряддя закордонного виробництва. Починаючи з 1886 р., за рахунок власних ресурсів, маєток перетворився на міцне в фінансовому плані прибуткове господарство⁴²⁵. До 1895 р. тут практикували 9-ти пільну сівозміну; але з цього року, коли була прикуплено ще 370 дес., введено 12-ти пільну сівозміну на площі в 1672 дес.: 1) пар; 2) рапс угноєний; 3) пшениця; 4) буряк; 5) яр; 6) пар; 7) пшениця; 8) яр, підсів трав; 9) трава; 10) трава і пар; 11) пшениця; 12) кукурудза⁴²⁶. Врожайність і прибутковість сільськогосподарських культур з 1 дес. за останні 10 років, можна побачити із наступної таблиці.

⁴²² Перерва В.С. Вказана праця. – С. 50.

⁴²³ Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии ... — С. 106, 120.

⁴²⁴ РГИА. – Ф. 515. – Оп. 34. – Д. 1555. – Л. 15-18.

⁴²⁵ Киевлянин. – 1892, 19 февраля. - № 50; Земледелие. – 1898. – № 17. – С. 259, 260.

⁴²⁶ Земледелие. – 1898. – № 18. – С. 279.

**Врожайність і прибутковість с.-г. культур
у Мощеному 1896 р.**

	Культури	Врожайність у пудах	Прибуток
1.	Пшениця озима	94	30 руб. 35 коп.
2.	Жито	106	22 руб. 14 коп.
3.	Пшениця яра	62	10 руб. 92 коп.
4.	Ячмінь	85	17 руб. 85 коп.
5.	Кукурудза	130	30 руб. 61 коп.
6.	Буряк	1340	53 руб. 00 коп.
7.	Рапс озимий	44	2 руб. 13 коп.
8.	Овес	66	7 руб. 15 коп.

Цінним є факт, що в Мощеному 6-8 дес. землі щорічно перебувало під спеціальними городніми насінневими культурами, головним чином: кавунами, динями, баклажанами, гарбузами, томатами та ін. Річний обіг із продажу насіння городніх культур становив 2 тис. руб. Ці городні культури вирощували в насінневому господарстві Б. Ханенка, зосередженого головним чином в с. Яровому Черкаського повіту Київської губернії, в маєтку Пастирському Чигиринського повіту і маєтку Ларневське Суражского повіту. Площа усіх городніх посівів на насіння становила близько 60 дес. Ця справа була новою в Південно-Західному краї й чи не єдиний досвід ведення городнього насінневого господарства на такій порівняно великій площі. Проте, що ця справа йшла вдало, найкраще свідчать факти про чотириразове нагородження золотими медалями на всеросійських виставках⁴²⁷.

За інтенсивністю господарювання в північній частині Київської губернії слід згадати маєток Копилов М.П. Дурасова (попередній власник – М.К. фон Мекк), що базувалося головним чином на одній галузі – високопродуктивному молочному господарстві. Особливий інтерес Копиловського господарства

⁴²⁷ Земледелие. – 1898. – № 19. – С. 297-298.

полягає не в збуті молока у свіжому вигляді, а в переробці його на масло і казеїн. Число корів у господарстві коливалося близько 700 голів. При 970 дес. ріллі та 14 дес. пасовищ, господарство обходилося власними грубими кормами. Протягом літніх місяців корови цілодобово перебували у полі, кормом для них служила конюшина. Кожна корова утримувалася на прив'язі, сюди ж підвозили воду і тут же їх доїли.

Завдяки добрим кормам і організації технічної сторони справи, масло «Мекковське» постачали до Києва за ціною 22 руб., де його швидко розкупували. При такій ціні на масло, відро молока коштувало близько 90 коп., а виторг від однієї корови становив 140-144 руб. Молочні відходи згодовували свиням, число яких досягало 300 шт. У цьому господарстві кількість худоби в перерахунку на велику рогату худобу становила 0,88 шт. на 1 дес. землі⁴²⁸.

Отримання прибутку виробником тієї чи іншої продукції залежало від багатьох факторів. Одним з головних – наявність ринків збуту і їх місцезнаходження (чим ближче, тим вигідніше). Зрозуміло, що чисельними споживачами продуктів харчування були міста.

На початку ХХ ст. на околицях Києва функціонували 5 великих молочних господарств або ферм, що спеціалізувалися виключно на молочній справі. Середніх же господарств із добовим надоєм молока до 20 відер, було не більше п'яти, з них кращі – Сингаївського на хуторі Бузовка Київської губернії та Бакуновського в м. Броварах Чернігівської губернії. Крім того, у передмісті Києва було до десятка малих молочних ферм, що розташувалися ближче до пасовищ, переважно на Куренівці, Лук'янівці, Шулявці. Усі ці молочні ферми ледве животіли, виникали і зникали майже щомісяця, а тому були ненадійними постачальниками молока для міста.

---

⁴²⁸ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – С. 34; Киевлянин. – 1892, 19 февраля. – № 50.

Найнадійнішими постачальниками молока для Києва були селянські господарства сіл Київської й Чернігівської губерній: Борщагівка, Біличі, Жуляни, Пирогово Київської губернії, Троещина, Вигурівщина, Воскресенська, Нікольська, Печерська слободи, а також Сокирни, Позняки, Бортничі й Вишеньки Чернігівської губернії. Із цих сіл щодня надходило на київські ринки від 1200 до 1500 відер молока й від 10 до 25 відер вершків, а також сир і масло⁴²⁹.

Особливий інтерес, як один із небагатьох прикладів ведення орендного господарства на акціонерних началах, становить господарювання в м-ку Стара Прилука Бердичівського повіту Київської губернії. Містечко, що належало С.Ф. Мерінгу, знаходилося в оренді у К.В. Блажковського, який вів землеробство за восьмипільною системою. Саме господарство складалось із двох економій – м-ка Стара Прилука (925 дес.) та ферма «Забари» (670 дес.) Оренда була укладена на 20 років (1889 – 1909 рр.), щорічний платіж власникові маєтку становив 16.840 руб., але так як оброчні статті дають орендареві прибуток 1.450 руб., то власне за землю сплачувалося 15.390 руб., що становило на 1 дес. всієї землі 9 руб. 59 коп.⁴³⁰

З 1897 р. почали практикувати сівозміни, що забезпечило орендарю в останні сім років отримати чистого підприємницького прибутку по 7390 руб. 45 коп. щорічно, тобто з кожної десятини із 1595 дес. орендованої землі отримано по 4 руб. 63 коп. чистого прибутку. «В хозяйстве на каждом шагу заметна большая осторожность и предусмотрительность; другой арендатор наверно сеял бы в Прилуке свеклы 400 моргов,* да пшеницы 660 и, очень возможно, - зарвался бы; но Блажковский не желает форсировать, а потому сеяли свеклы только 250 моргов, пшеницы 450 и ржи 210, так как рожь хоть и дешева, но за то хлеб этот не знает неурожая. В выполнении всех работ по хозяйству видна аккуратность, порядок и благоразумная экономия» – пише кореспондент щотижневого журналу

---

⁴²⁹ Киевлянин. – 1902, 11 ноября. – № 312.

⁴³⁰ Земледелие. – 1898. – № 13. – С. 199.

«Земледелие» Київського товариства сільського господарства у 1898 р.⁴³¹

У маєтку Берестяги Ф.І. Закржевського (Подільська губ., Гайсинський повіт) усього землі було 1677,6 дес., з них: присадибної – 24 дес.; ріллі – 1465 дес.; під лісом – 155,6 дес.; під водоймами і болотами – 18 дес. Загальний капітал вміщений у будівлі господарства складав – 86.000 руб. (на 1 дес. орної землі – 58 руб. 70 коп.)⁴³².

Головний прибуток господарство отримувало від землеробства – від вирощування пшениці і цукрового буряка. У маєтку, в основному, застосовувалася 10-ти пільна сівозміна: 1) пар з добривом; 2) озима пшениця; 3) цукровий буряк; 4) ярові; 5) пар; 6) озима пшениця; 7) цукровий буряк; 8) пар; 9) озима пшениця; 10) ярові. Щодо тваринництва, то в господарстві налічувалося 90 коней і 150 волів. Розводили коней полукровної і чистокровної англійської породи для армійських потреб і для продажу приватним особам. Щорічно продавали біля 20 коней на суму приблизно 10.000 руб.

У маєтку практикувалася передача землі селянам за «испольный» посів – частина проса, вівса і ячменю (за всі посівні роботи, за винятком молотьби, селяни отримувати 2/5 урожаю); з долі врожаю кукурудзи за післяпосівні роботи, крім молотьби, селяни отримували $\frac{1}{3}$ врожаю і всю солому, щоправда в 1902 – 1904 рр. селяни отримували $\frac{1}{4}$ або $\frac{1}{6}$ частину врожаю та $\frac{1}{2}$ соломи. В результаті селяни отримали продукції 1902 р. на суму 832 руб.; в 1903 р. – 830 руб.; 1904 р. – 2942 руб.; 1905 р. – 4984 руб.; 1906 р. – 6999 руб.

Так як місцевої робочої сили не вистачало для обробітку усієї плантації цукрового буряка, тому активно залучалася наймана робоча сила із сусідніх, переважно, казенних сіл (Таужна, Кам'яна Криниця), частково і із поміщицьких сіл (Окнина).

---

⁴³¹Поляки часто вимірювали площу в моргах (1 морг = 0,6 дес.)

Земледелие. – 1898. – № 16. – С. 243.

⁴³² Материали по аграрно-економическому изследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский, Таращанский. Киевской губернии и Гайсинский Подольской губернии. – Гайсин, 1909. – С. 30, 31.

Для прикладу прибуткового господарювання наводимо опис одного із середньостатистичних маєтків Волинської губернії – землевласника В.О. Римського-Корсакова в с. Лемеші Житомирського повіту, у володінні якого було 848 дес. 699 кв. саж. Застосовувалися сівозміни: на площі 246 дес. 2188 кв. саж. з посівом конюшини і цукрових буряків – восьмипільна, а у двох інших ділянках на площі 135 дес. 1453 кв. саж. і на 207 дес. 612 кв. саж. орної землі – чотирьохпільна – з використанням на посів цукрових буряків, з угноєнням поля, яке було під паром (по 90 возів на десятину), заготовленого в достатній кількості від худоби власного господарства та сусіднього м. Райгороду.

Посівна площа на 1896 р. становила: пшениці – 78 дес.; жита – 95 дес.; вівса – 73 дес.; ячменю – 18 дес.; проса – 36 дес.; гороху – 34 дес.; цукрових буряків – 110 дес.; сіяних трав – 63 дес.; кормових бобів – 24 дес.; ріпаку – 22 дес. Всього 553 дес. Крім того, під паром було 141,5 дес. В господарстві утримували 8 голів ВРХ та 6 коней.

Витрати за п'ятирічний період обраховувалися сумою в 19 378 руб. В тому числі: на землеробство – 16 469 руб.; на городництво та садівництво – 37 руб.; на адміністрацію – 1500 руб.; на ремонт будівель і страхування – 1039 руб.

Валовий прибуток маєтку за п'ять років становив 31 300 руб. Зокрема, від землеробства з 694 дес. – 29 000 руб.; від заготівлі сіна та продажу залишків – 1200 руб.; від городництва та садівництва – 200 руб.; від орендних статей та найму пасовищ – 900 руб. Чистий прибуток маєтку склав 11 922 руб, з цієї суми на сплату поземельних платежів було витрачено 318 руб. Прибутковість господарювання маєтку становила 36%⁴³³. Як видно з розрахунків, отримання прибутку стало можливим завдяки поліпшенню культури землеробства, зокрема, застосуванню обґрунтованих сівозмін і внесення в достатній кількості органічних добрив.

---

⁴³³ ДАЖО. – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 26, 27.

Характерною особливістю підприємницької діяльності багатьох дворян-землевласників краю ставала диверсифікація* виробництва. Створивши конкурентноспроможні товарні господарства, вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості: цукрову, винокурну, борошномельну. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам⁴³⁴. Так, до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю: Терещенки, Потоцькі, Браницькі, Балашови, Бобринські, Ярошинські, Сангушки, Радзивілли.

У нових економічних умовах господарства підприємливих поміщиків перетворювались у сільськогосподарські підприємства, які працювали на ринок і керувалися поміщиком, досвідченим економом або здавалися в оренду капіталісту-підприємцю. Для поміщицьких господарств капіталістичного типу було характерним зростання кількості найманих робітників, розширення використання сільськогосподарських машин та нових знарядь праці, удосконалення землеробської культури, оптова реалізація виробленої продукції тощо.

Запроваджували такі напрямки та галузі виробництва, які найбільше відповідали природним, фінансовим умовам та запитам ринку. Для поміщицьких господарств Південно-Західного краю найбільш вигідним було створення власних цукрових, винокурних, пивоварних заводів і млинів, які входили

· Диверсифікація (лат. *diversus* – різний, відділений і *facere* – робити) – розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об'єднання. Д. існує у двох основних формах: 1) розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної галузі»; 2) вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери господарства. Може здійснюватися як через створення нових підприємств, так і скуповування фірм або злиття з ними. – Економічна енциклопедія. – К.: Академія, 2000. – С. 344.

⁴³⁴ Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 г. – СПб., 1887. – С. 521.

до складу маєтку. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власнику отримання сталих прибутків.

Зокрема, багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам вести незбиткове господарювання, отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодніх умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної системи, використанням найдосконалішої техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства їх власники отримували значні прибутки. Починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб. і Глушецького – 33 852 руб.⁴³⁵

Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством у своїх маєтках вони розвивали і тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи промислового виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. У маєтках щорічно відгодовували близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно⁴³⁶.

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Євстафію Сангушку належали маєтки на Волині і в Київській губернії. Він підтримував зв'язки з

---

⁴³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 830. – Спр. 834. – Арк. 5-9; Спр. 445. – Арк. 2, 7.

⁴³⁶ Описание имений наследников Ф.А. Терещенка. – К., 1900. – С. 10.

іноземними країнами, переймав їх досвід ведення господарства. В його фільварках з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню різних агротехнічних машин та вдосконалених знарядь праці. Це дозволяло задіяти і землі, які раніше не оброблялися. Продукція Сангушка була численна і різноманітна. Його господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки. В Слауті були облаштовані городи і оранжереї, куди завозили тисячі сортів квітів, кущів і рослин. На городах вирощували нові овочеві культури, які продавали на ярмарках по всій Україні. На угіддях працювали досвідчені наймані німецькі городники. Князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів. Його коні виставлялися на іподромах на бігах, які влаштовувалися під час проведення ярмарків⁴³⁷.

Князь Є. Сангушко був власником 3 суконних фабрик (м-ко Славута, с. Михля, с. Сивки) і фарфорового заводу у м-ку Слауті. Вагомим внеском у розвиток ринкових відносин стало створення перших не тільки в Україні, але й в Російській імперії, кредитних кас для допомоги в розвитку дрібної промисловості. За взаємною згодою жителів Заславського повіту містечок Славuti і Білогородки й князя Є. Сангушка, за рахунок його коштів в цих містечках було відкрито кредитні каси.

Вмілим підприємцем був і Роман Сангушко, який господарював у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і мав у власності 65 тис. 212 дес. землі. Свій маєток він перетворив на економію, в якій виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалось з промисловою переробкою. Р. Сангушко мав великі плантації цукрових буряків і володів Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами, на яких виробляли цукор-пісок, рафінад, що постачався на внутрішні і зовнішні ринки.

---

⁴³⁷ Балинець Л. Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Велика Волинь». Т. 20. – Хмельницький. Любар, 2000. – С. 228.

Роман Сангушко був власником м-ка Славута, більшості його промислових підприємств (суконних фабрик, винокурень) й одержував значні прибутки. Його підприємства займали провідну роль в галузі суконного виробництва, яке у першій половині XIX ст. заснував Є. Сангушко. Найбільшою була Славутська суконна фабрика. В Славуті він проживав постійно і був зацікавлений в економічному зростанні містечка. Ним були засновані 4 паперові фабрики (2 в Славуті, а також в с.с. Комарівка і Сивки), які виробляли папір, картон різних сортів і були широко відомі на паперовому ринку України⁴³⁸. Йому належали також винокурні заводи у м-ку Білгородка, с. Михля, с. Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у м. Заславль, м-ку Славута, с. Михново та ін., 45 торгівельних закладів⁴³⁹.

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність в маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми ґрунтами (переважали піщані) відрізнялась від іншої її частини (табл. 3.3.). Тому підприємливі власники маєтків в цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі та винокуріння; тваринництво в різних його видах було збитковою галуззю; інші прибуткові статті у вигляді лісових промислів, водяних млинів, садів і т.п. мали досить обмежене значення, що добре ілюструється тим, що багато господарств ледве чи не єдиний прибуток від своїх лісів мали у вигляді оренди за випас селянської худоби⁴⁴⁰.

Винокурне виробництво давало господарствам найбільший валовий грошовий виторг, що складався з оплати продуктів рільництва, які переробляли в спирт, й виторгу за побічний

---

⁴³⁸ Балаинець Л. Вказана праця. – С. 230; Список землевладевцев и арендаторов Волинской губернии во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир. Волинской губернии типография, 1913. – С. 75.

⁴³⁹ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. Петроград 1914; Кругляк Б.А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90 рр. XX ст. // Архіви України. – 1971. - № 5. – С. 88-91.

⁴⁴⁰ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – С. 64, 65.

продукт – барду. Що стосується чистої прибутковості винокурного виробництва, як самостійного технічного підприємства, то воно є досить умовним, в залежності від як розцінки на сировину, так одержаних продуктів і відходів. Тим не менше, значення винокуріння, незалежно від чинників його прибутковості, для господарств з такими ґрунтово-кліматичними умовами як північна частина Київської губернії, є очевидне і беззаперечне; воно було простим і цілком усталеним практичним способом для переробки важкотранспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, в продукцію більш транспортабельну і більш цінну.

Окрім цього, не менше значення винокуріння мало в тому відношенні, що давало можливість використовувати неринкові продукти, як грубі корми шляхом згодовування їх з бардою. Використання цих відходів винокуріння для тваринництва цього регіону мало тим більше значення, що давало можливість підтримувати і навіть підвищувати родючість бідних тут ґрунтів завдяки внесенню органічних добрив.

Таблиця 3.3.

**Маєтки з винокурними заводами Київського і
Радомисльського повітів (1912 р.)⁴⁴¹**

Київський повіт		Радомисльський повіт	
Мироцьке	М.А. Кулик	Медвин	М.С. Веремєєнкова
Бородянське	Граф Й.А. Шембек – є також цегельний завод, лісопильня і млин	Кухарі	М.М. Бубнов – є лісопильний завод, млин
Казаровичі	П.І. Кухта – є млин	Брусилів	О.І. Синельніков
Наливайківка	О.О. Ких	Козаки	О.П. Шибиневич
Маковище	Д.О. Каменський	Ліберин	М.І. Вешеневська
Мотижин	О.В. Савицький	Потоки	Ю.Є. Пожидаєва
Червона Слобода	І.М. Хижняков	Русаки	брати Б.А. і В.А. Рикк
Грузьке	О.М. Мольська	Красятичі	В.Й. Шперлінг
		Хабне	С.О. Горват
		Вел. Карагод	І.І. Соколов
		Горностайпіль	Е.І. Майєр
		Вишевичі	М.П. Фабриціус

⁴⁴¹ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. ... – С. 4.

Інтенсивністю господарювання відзначалося господарство у м-ку Хабне Радомисльського повіту Київської губернії, яке базувалося на гармонійному розвитку різних галузей сільського господарства: зернових культур; хмелярстві; виробництві молока; вирощуванні цінних порід ВРХ, а також винокурінні⁴⁴². 1850 р. власниками м-ка Хабне стали поміщики брати Горвати. Вони купили у княгині Радзивіл за 300 тис. руб. маєток, суконну фабрику, містечко і 13 сіл, де проживало 2059 ревізьких душ. Нові власники розширили підприємство. Фабрика переробляла щорічно в середньому по 2425 пуд. вовни. Після реформи 1861 р. поміщики Горвати значно збільшили свої земельні володіння. Більшість селян було перетворено у піших та городників, щоб примусити їх постійно працювати на суконній фабриці⁴⁴³.

Сталі прибутки отримували представники родини Енні, які мали у власності земельні угіддя і промислові підприємства. Зокрема, господарство Ф.Є. Енні було розташовано на землях при селах Кам'яногірка і Копіївка (Київська губ., Липовецький повіт). Усього землі – 2025 дес., з них: присадибної – 27 дес.; промислові сади – 11 дес.; орної – 999 дес.; сіножаті – 101,2 дес.; ліс – 739 дес.; під водоймою – 73,1 дес. Загальний капітал в будівлях господарства становив 53.000 руб. (на 1 дес. орної землі – 53 руб. 05 коп.; загальний капітал в мертвому інвентарі – 21.000 руб. (на 1 дес. орної землі – 21 руб. 02 коп.). Живий інвентар складався із 124 коней і 82 волів.

Головний прибуток господарство отримувало від цукрового буряка, цукрового насінництва та озимої пшениці. Практикувалися багатопільні сівозміни. Зокрема, в Кам'яногірці на 294,7 дес. – 10-ти пільна: 1) пар; 2) озима пшениця; 3) горох; 4) цукровий буряк; 5) овес; 6) пар чорний; 7) бурякові висадки; 8) горох; 9) озима пшениця; 10) овес; в Копіївці на 272 дес. – 8-ми пільна: 1) пар; 2) буряк; 3) горох; 4) озима пшениця; 5) пар; 6) озима пшениця; 7) овес з підсівом конюшини; 8) конюшина.

---

⁴⁴² Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. ... – С. 64.

⁴⁴³ Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – С. 529 – 530.

З галузей тваринництва розвинутим було свинарство. В господарстві утримували 300–400 шт. свиней (щорічна реалізація на ринку від 100–450 шт. свиней давала прибуток на суму до 3.000 руб.) В маєтку функціонували цукровий і цегляний заводи, на яких використовувалась наймана робоча сила⁴⁴⁴.

Успішним підприємцем зарекомендував себе барон Ар. Ар. Маас – власник Деробчинського маєтку (Ямпільський повіт Подільська губернія). Його багатогалузеве і зразкове в технічному відношенні господарство, із насіннєвим виробництвом, дослідним полем, сільськогосподарською хімічною лабораторією, племінним скотарством, було пов'язане з власним цукровим заводом⁴⁴⁵.

Прибутковість маєтку землевласника О.К. Руссанівського, що складався із двох економій – Гришевіці (895 дес. 135 кв. саж.) та Будки (1049 дес. 1415 кв. саж.) Вінницького повіту Подільської губернії⁴⁴⁶, за 1878–1896 рр. в середньому з моргу землі склала 84,5 коп., в т.ч. за останні 10 років – 2 руб. 9,25 коп., а економія Гришевіці за останній звітний 1896 р. дала по 6 руб. 15 коп. чистого прибутку з кожного моргу.

Беручи до уваги падіння цін в останнє десятиліття, не можна не відзначити, що власник вміло господарював й чим довів, що в той час, як інші втрачали прибутки і банкрутували, він вкладаючи свій досвід і працю, переносив кризу цілком благополучно. В маєтку працювали добре влаштовані водяний млин, цегельний і винокурний заводи, на останньому щодня перероблялося на спирт 420 пуд. картоплі та 24 пуди зеленого солоду⁴⁴⁷.

---

⁴⁴⁴ Материали по аграрно-економ. изследованию Юго-Зап. края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращ. у. К. губ. и Гайсинский у. Под. губ. Издание Уманско-Липовецкого Сельско-хоз. Общества. – Гайсин, тип. УЛ. Шварцман. 1909. – С. 69.

⁴⁴⁵ Отчет о работах комиссии по описанию имений, учрежденной при Киевском обществе с/х. – Киевлянин. – 1892, 19 февраля. – № 50.

⁴⁴⁶ Земледелие. – 1898. – № 11. – С. 165.

⁴⁴⁷ Земледелие. – 1898. – № 12. – С. 181.

Реформа 1861 р., скасувавши кріпосне право, відкрила, з одного боку, шлях до прискореного розвитку сільського господарства, з другого – не зняла усіх перешкод на шляху до створення підприємливого господаря на селі в особі селянина. Українське селянство, яке становило переважаючу частину населення, було неспроможним у повній мірі реалізувати надане йому право – зайнятися підприємницькою діяльністю.

Основними перешкодами були малоземелля, нестача реманенту, тяглової сили і бідність. Із загальної кількості 2 476 832 ревізьких душ* колишніх поміщицьких селян України лише 149 873, або 6,1 %, одержали земельні наділи більше 5 дес. на душу, останні 2 326 959 ревізьких душ, або 93,9 % – наділи менше 5 дес. на душу, що було менше офіційно визнаної норми, необхідної для ведення селянського господарства. Зокрема, група селян, яка мала наділи менше 5 дес. на душу, становила у Київській губернії 96,4 %, у Подільській – 97,7 %, Волинській – 80,9 %⁴⁴⁸. Взагалі без наділів залишилося 224 тис.душ (9 %). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 дес.) одержали 88 тис.ревізьких душ. На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі, становили 21 %, а в степових губерніях – 44 %. На Правобережжі лише 20 % господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14 % селян не мали польової землі і обходилися лише городами⁴⁴⁹.

Лише в листопаді 1866 р. вийшов закон щодо державних селян, які становили в Україні близько 50 % всього селянства (2,2 млн. ревізьких душ). За ними зберігались всі наділи, які були в

---

* Ревізька душа – зареєстрована особа кріпосного (чоловічої статі) після перепису маєтності поміщика (до 1861 р.).

⁴⁴⁸ Отмена крепосного права на Украине: сборник документов и материалов. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 22, 23.

⁴⁴⁹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. – С. 363.

їхньому користуванні, але не більше ніж 8 дес. на душу в малоземельних губерніях і не більше ніж 15 – у багатоземельних. За землі, що перебували в їхньому розпорядженні, вони сплачували щорічно державний оброчний податок. Для державних селян умови реформи були сприятливіші, оскільки вони одержали майже вдвічі більші, ніж селяни поміщицькі, земельні наділи, викупні платежі вносили менші. Якщо середній наділ поміщицьких селян на рев'язьку душу становив 2,8 дес., то у державних селян – 4,9⁴⁵⁰.

Для аналізу економічної суті реформи 1861 р. подаємо статистичні відомості Волинської, Київської і Подільської губерній в табл. 3.4., які свідчать, що і через 17 років після реформи найбільші земельні володіння були у дворян, а найменші – у селян.

Таблиця 3.4.

**Розподіл приватної власності на землю в губерніях
Південно-Західного краю за станами власників 1878 р.**⁴⁵¹

Губернії	Дворяни			Купці			Міщани		
	власників, %	кількість тис. дес., %	дес. серед. розмір володіннь	власників, %	кількість тис. дес., %	дес. серед. розмір володіннь	власників, %	кількість тис. дес., %	дес. серед. розмір володіннь
Волинська	2.810 21,4	2.424,2 89,0	863	52 0,4	89,5 3,3	1.722	4.991 38,0	69,6 2,6	14
Київська	1.609	1.833,9	1.140	76	71,5	942	616	14,4	23

⁴⁵⁰ Довідник з історії України (А – Я) // За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2002. – С. 669, 670.

⁴⁵¹ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. В двух томах. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1891. – Т. 2. – С. 12-15.

	40,3	92,8		1,9	3,6		15,4	0,7	
Подільська	2.090 38,8	1.565,5 94,9	749	66 1,2	43,5 2,6	659	532 9,9	7,1 0,4	13

Закінчення таблиці 3.4.

Губернії	Селяни			Інші			Усього		
	власників, %кількість	тис. дес., %	дес.серед. розмір володінь,	власників, %кількість	тис. дес., %	дес.серед. розмір володінь,	власників, %кількість	тис. дес., %	дес.серед. розмір володінь,
Волинська	1.385 10,5	16,8 0,6	12	3.910 29,7	122,6 4,5	31	13.148 100,0	2.722,7 100,0	207
Київська	1.420 35,5	17,4 0,9	12	274 6,9	38,8 2,0	141	3.995 100,0	1.976 100,0	495
Подільська	2.460 45,6	16,4 1,0	6	244 4,5	17,8 1,1	73	5.392 100,0	1.650,3 100,0	306

У скрутному становищі в губерніях Правобережної України залишалися і селяни-чиншовики*, які вимушені були сплачувати поміщикам непомірно високу орендну плату за землю. Залишки чиншового землеволодіння були пережитком кріпосництва і викликали невдоволення і масові виступи чиншовиків, що примусило царський уряд прийняти 9 червня 1886 р. закон, на підставі якого вони отримали право викупляти у власність свої ділянки землі. Однак, важкими були умови викупу, нелегко було документально довести чиншові права, нерідко роками тяглися

* *Чинши* (з польс.) – орендна плата. *Чиншові селяни* – категорія особисто вільних селян на українських землях під владою Великого князівства Литовського, Польщі й Російської імперії у XIV– XIX ст. Чиншові селяни сплачували за безстрокове спадкове користування орними землями та іншими земельними угіддями державі або феодалу регулярний податок – чинш і виконували на їхню користь інші повинності. Чиншове землекористування продовжувало існувати у Правобережній Україні і як стан було ліквідовано після 1917 р. Довідник з історії України (А – Я) // За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2002. – С. 1057.

такі справи, не даючи бажаного результату. Зокрема, у Волинській губернії на початку ХХ ст. налічувалося 43 тис. невизнаних чиншовиків⁴⁵².

Проте, незважаючи на труднощі викупу, і ця категорія селянства намагалася придбати земельні ділянки, щоб в подальшому господарювати на власній землі і мати якусь економічну вигоду. Про викуп землі чиншовиками повідомлялося у пресі. 21 травня 1892 р. у «Волинських губернських відомостях» вміщено таке повідомлення: «Волинське губернське присуствіє селянських справ оголошує, що головною викупною установою 12 лютого 1892 р. за № 1054 затверджено викупний акт на земельну ділянку чиншовика І. Андрієвського у маєтку поміщика Л. Рожинського в с. Немирівці Старокостянтинівського повіту і дозвіл щодо видачі згаданому поміщику Рожинському урядової позики (ссуди) у розмірі 69 руб. 75 коп. Там же вміщені викупні акти на земельні ділянки чиншовиків Й. Закржевського, А. Огільби, М. Гонкевича у маєтку поміщика І. Воронича, с. Малому-Правотині Новоград-Волинського повіту і дозволена видача цьому поміщику урядового кредиту (ссуди) у розмірі 1000 руб. Подібні викупні акти на земельні ділянки затверджені на чиншовиків колонії Віцентів у маєтку поміщика І. Властелиці і дозволена видача нащадкам поміщика ссуди у розмірі 1532 руб. 23 коп.⁴⁵³

Зокрема, про непрості умови викупу свідчить «Справа про здійснення купчої на 20 дес. чиншової землі в слободі Гута Юстинівка Житомирського повіту у березні 1889 р. селянином Змієвським Ф.А.» (*дід дослідниці*)⁴⁵⁴. Як видно з документів, спочатку потрібно було отримати у Волинського губернатора свідоцтво на право придбання у власність земельну ділянку, яка знаходилася у чиншовому користуванні Ф.А. Змієвського. Таке

---

⁴⁵² Михайлюк О.Г., Кичий І.В., Пивницький М.Д. та ін. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. – Львів. Вид-во при Львівському університеті, 1988. – С. 40.

⁴⁵³ Волинские губернские ведомости. – № 46. – 28 мая 1892.

⁴⁵⁴ ДАЖО. – Ф. 34. – Оп.1. – Спр. 67. – Арк. 1–4.

свідоцтво було отримано у грудні 1888 р. за № 9174, в якому значилося: «... має право придбати у власність земельну ділянку без пільг і переваг, встановлених 5 березня 1864 р.». Варто зазначити, що з 20 дес. придбаної землі, орної було лише 1 дес., під лісом і селом – 12 дес. і «неудобной под болотами» – 6 дес.

Так, у Київській губернії 1888 р. нараховувалося 39 185 чиншовиків. На виконання «Положення про земельний устрій чиншовиків» (від 9 червня 1886 р.) «на протязі останнього часу повітовими по чиншовим справам Присутствія губернії було розглянуто: а) 70 добровільно укладених вотчинниками з чиншовиками угод про викуп, за сприянням уряду, земельних ділянок; б) 9654 заяви визнано такими, що не заслуговували на увагу за відсутністю ознак чиншового володіння; в) проведено 1916 обстежень на місцях за списками вотчинників і заяв осіб, які визнають себе чиншовиками і мають право на земельний устрій згідно Положення; г) складено списки 436-ти пропущених чиншовиків⁴⁵⁵.

Селянське землекористування з його надзвичайним черезсмужжям і сервітутами, за свідченням українських селян, залишалися головними чинниками, що гальмували розвиток продуктивності сільського господарства.

На необхідності ліквідації цих перешкод, акцентували увагу і кореспонденції місцевих землевласників як селян, так і сільської інтелігенції. «Пока не будет уничтожена черезполосица, ни о каком улучшении хозяйства и мечтать нельзя, с уничтожением чересполосицы уничтожится и пар, тогда прибавится 1/8 часть пустующей каждый год земли, что для хозяина даст порядочный плюс и крик о малоземельи уменьшится не на 1/3 часть, а почти на половину» – писав кореспондент Аврамінської волості Старокостянтинівського повіту. «Вести хозяйство при черезполосице, – відмічав землевласник Володимир-Волинського повіту, – положительно не возможно, я веду его с большим убытком для себя и решил прекратить»⁴⁵⁶.

---

⁴⁵⁵ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп 542. – Спр. 18. – Арк. 38.

Стосовно оцінки стану господарювання селян свідчить цитата зі звіту за 1871 р. київського губернатора М.П. Гессе: «Фабрична і заводська промисловість дещо просунулася у своєму розвитку, але господарство землеробське, особливо дрібне, залишається в незадовільному стані. Головна причина цього полягає у нестачі осіб, які розуміються у господарюванні»⁴⁵⁷. У зв'язку з цим губернатор вважав за необхідне відкриття мережі агрономічних шкіл для підготовки управляючих маєтками. Разом з тим агротехнічної освіти потребували і широкі верстви селян. Недостатні можливості її одержання були однією з перешкод подальшої інтенсифікації сільського господарства. Взагалі брак освіти зменшував вірогідність пробудження підприємницької ініціативи. Тому консерватизм селянина, прив'язаність його до землі, недостатні можливості одержання фахових знань звужували сферу практичної реалізації своїх життєвих сил і здібностей, зумовлювали обмеження хліборобською працею.

А у звіті за 1871 р. волинського губернатора П.А. Грессера відзначено, що причина незадовільного стану господарств у селян полягає у «прихильності їх до старих порядків і звичаїв, а тим більше нестача досвіду і знань. Окрім того, селянин ще не звик до бережливості, не вміє розпоряджатися часом і коштами, має схильність до надмірного вживання спиртних напоїв. Часто, потребуючи грошей, він бере в борг у євреїв під досить високі відсотки, або віддає їм сільськогосподарські продукти за надто низькими цінами». Волинський губернатор вважав, що покращенню стану селянських господарств сприятиме поширення серед них агрономічних знань через народні школи, через створення сільських ощадних кас і банків, у яких селянин

---

⁴⁵⁶ Панфилов Е.И. Сельскохозяйственные нужды населения Волынской губ. по отзывам местных людей // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. - № 1. - 1910. - С. 59, 60.

⁴⁵⁷ ЦДАУК. - Ф. 442. - Оп. 51. - Спр. 375. - Арк. 40.

мав би змогу зберігати свої кошти чи в разі потреби взяти позику⁴⁵⁸.

Отже, в умовах недосконалості законодавства, недостатньої підтримки з боку держави, браку знань і досвіду у селян, впровадження підприємництва в сільському господарстві проходило з великими труднощами, особливо в перші десятиріччя після реформи 1861 р. Селянські господарства повільно втягувалися у сферу товарного виробництва. Якщо у бідняка основним товаром була його робоча сила, то у заможного – продукція, вироблена на продаж. Продаж значної кількості сільськогосподарської продукції був характерний для заможних селян, які мали в обробітку значні площі орної землі, застосовували техніку, добрива і використовували найману працю.

Розвитку підприємливості селян, підвищенню прибутковості їхніх господарств сприяло одержання селянами в процесі здійснення століпінської аграрної реформи права на зведення земель в єдине ціле – відруб, а також на земельний наділ з правом заснування хутірського господарства.

Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало багатосмузжя, черезсмузжя і сервітути, які створювали труднощі в землекористуванні селянам. Століпінська реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян, мала позитивні наслідки. Найінтенсивніше зростали хутірські та відрубні господарства у степових губерніях і на Волині⁴⁵⁹.

За 1907-1911 рр. в Україні вийшли на хутори і відруби 226 520 господарств, які загалом мали 1 803 001 дес. землі. Зокрема, у Волинській губернії вийшли на хутори і відруби за вказаний період часу 20 028 дворів, що становило 10,6% від загальної кількості селянських господарств губернії. На Київщині ж вийшли на хутори і відруби 27 241 дворів (7,5 %), а в Подільській губернії – 8 841 селянське господарство (2,2 %). Разом з тим, у степових губерніях України кількість селян, які скористалися століпінською реформою, і стали індивідуальними

⁴⁵⁸ ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 117.

⁴⁵⁹ Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – поч. XX ст.). – Луганськ, 2003. – С. 118.

господарями, була значно більшою. Так, у Катеринославській – 30,9 % губернії, вийшли на хутори і відруби селянських господарств.⁴⁶⁰

У губерніях Південно-Західного краю більш активному процесу закріплення землі в приватну власність і переходу на хутори і відруби сприяло існування подвірного землеволодіння у більшості селянських господарств та майже повна відсутність общини. Зазначимо, що процес утворення хуторів у губерніях краю почався ще до столипінської реформи. Так, до 1906 р. в 7 північних волостях Житомирського повіту Волинської губернії утворилось 9246 хуторів. Площа розселення становила 85611 дес. надільної землі і 273 дес. купленої, так що в середньому площа одного хутора склала 9,3 дес.⁴⁶¹ У цьому ж повіті протягом 1888-1907 рр. ще до утворення Землевпорядної комісії до поліпшених форм землекористування перейшло 9655 дворів на площі 86 610 дес. землі⁴⁶². У Володимир-Волинському повіті за 1903-1904 рр. на хутори і відруби перейшли 629 дворів з площею землі, яка їм належала 4314 дес. 981 саж.⁴⁶³ Виходили на хутори й відруби найбільш енергійні, підприємливі селяни, які більш ефективно вели свої господарства.

Така ситуація полегшувала вихід селян на хутори й відруби і в подальшому, з початком столипінських аграрних перетворень. Наявність по сусідству хуторів, де господарі одержували значно кращі врожаї, служили прикладом того, що може дати реформа. Так, у Дубненському повіті Волинської губернії протягом 1908-1910 рр. до хутірського і відрубного землекористування перейшли 737 одноосібних господарств на площі 4 656 дес. землі⁴⁶⁴; у Володимир-Волинському повіті протягом 1907-1910 рр. утворилось 1218 одноосібних володінь (хутірських і

---

⁴⁶⁰ Лось Ф.Є. Нариси з історії України. XI випуск. Україна в роки столипінської реакції. Вид-во АН УРСР. – К., 1944. – С. 63, 64.

⁴⁶¹ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 315. – Арк. 7

⁴⁶² ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 19, 20.

⁴⁶³ Там само. – Арк. 13.

⁴⁶⁴ Там само. – Арк. 5.

відрубних) на площі 9007 дес. землі⁴⁶⁵; у Житомирському повіті протягом цього ж періоду утворилось 2375 одноосібних володінь (хутірських і відрубних) на площі 20 210 дес. 491 саж. землі⁴⁶⁶.

С. Бельський досліджуючи одне із сіл поліської глибинки у 1909 р. писав: «З минулої осені в селі почалася розбивка надільної землі на відрубні ділянки. Переділ землі для селян є фактом величезної важливості. Все населення у піднесеному настрої, всюди купки народу, йдуть жваві суперечки. Кожен намагається довести, що його проект – найбільш доцільний». Усі були сповнені надії на кращі господарські перспективи, адже економічне становище селян відзначалося відсталістю. Автор констатував, що «сівалок, молотарок та інших машин у селі немає. Хліб молотять вручну, простими ціпами... Свого хліба вистачає в урожайний рік до нового урожаю не більше як двом третинам селян... Єдиним і головним заробітком для населення є ліси Муравйова – валять ліс, працюють на лісопильні, перевозять лісові матеріали у Черняхів та Іскоростень. Старанний робітник заробляє за зиму до 70 руб. Крім того, в лісах селяни збирають гриби, що дає можливість заробити до 50 руб. на двір. В даний час йде активна вирубка лісу і скоро для селян наступить один із найважчих моментів у їхньому житті». Тому реформа давала можливість інтенсифікувати сільське господарство, яке б повністю забезпечувало потреби місцевих жителів.⁴⁶⁷

Чимало матеріалів, в тому числі листи груп і окремих селян, свідчать, що значна їх кількість прагнули одержати відповідні земельні масиви для утворення хуторів. 4 травня 1909 р. група селян с. Ягодина Володимир-Волинського повіту звернулася з листом до Волинської Землевпорядної комісії такого змісту: «Ми, у більшості, бажаємо і просимо дати можливість одержати

---

⁴⁶⁵ Там само. – Арк. 13

⁴⁶⁶ Там само. – Арк. 22 –23.

⁴⁶⁷ Бельський с. Деревня Ковали Житомирского уезда в мае 1909-го года// Труды Общества Исследователей Вольны. Т.3. – Житомир: Електротипографія М. Донемана, 1910. – С. 4.

хутори». Надання хуторів вони розглядали як вихід зі злиденного становища і одержання можливості краще господарювати⁴⁶⁸.

Хутірські та відрубні господарства губерній Правобережної України були невеликими. Зокрема, на Волині у середньому на одне з них припадало лише 8,4 дес. У той же час на один звичайний селянський двір припадало 7,9 дес.⁴⁶⁹ Це був той мінімум землі, без якого хутірська система ставала менш економічно вигідною, ніж подвірна. Подальша доля хутірських і відрубних господарств краю не була однаковою для всіх. Багато з них розвивалися успішно. Так, господар одного з хуторів на «Паромовських волоках» Горошківської волості Житомирського повіту І. Яковенко, у якого було 6,5 дес. надільної землі, відзначав, що: «... жити на хуторі куди краще і ось чому: те, що я раніше робив за тиждень, тепер через близькість земель до господи я встигаю зробити за 2 – 3 дні. Тільки тепер я став повним господарем своєї землі; завдяки кращим врожаєм у мене збільшилось грошей; є всі умови займатися тваринництвом, яке стало значно продуктивнішим і т.д.»⁴⁷⁰.

У звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хуторів 15 хутірських і відрубних господарств «достатньо стійкі», за розмірами земельної площі не відрізнялися від середнього селянського володіння і мали від 7 до 15 дес. орної землі. В цих господарствах впроваджена покращена сівозміна з багаторічними бобовими травами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки її реалізовувалися в середньому на суму 100-700 руб. Це хутірські господарства: Й. Студеного, В. Новака біля с. Молодаво; Ф. Бача, Й. Бачовського біля с. Жорнова; С. Горбового (хутір Марковщина); В. Воляника (хутір Діброва).

---

⁴⁶⁸ Там само. – Спр. 63. – Арк. 11.

⁴⁶⁹ Михайлюк О.Г., Кичий І.В., Пивницький М.Д. та ін. Історія Волині. 3 найдавніших часів до наших днів. – Львів. 1988. – С. 40.

⁴⁷⁰ Поліщук Ю.М. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 58.

Відрубні господарства: Й. Кудрни (с. Боцанівка); І. Михаловського та І. Коларжа (с. Ульбарів); К. Лоукотки та В. Берана (с. Озирко); А. Вотави (с. Спасів); А. Гаврилюка та А. Морозова (с. Пащина)⁴⁷¹.

В.Л. Русецький у доповідній записці Новоград-Волинській повітовій землевпорядній комісії звертав увагу на те, що з 55 обстежених хуторів у шести волостях повіту в 11-ти ведеться багатопільне землеробство та впроваджуються більш передові методи господарювання. Це хутори з площею земельних ділянок від 7 до 14 дес. У Городницькій волості с. Лучиці – М. Костюка, Д. Антонюка, Н. Супрунчука; біля урочища Глибокий Рів – Є. Калашника, С. Голяченка. У Корецькій волості с. Олексіївка – В. Горжемського, Й. Трешковського; Старо-Корецьке сільське товариство – Г. Павловського. У Жолобенській волості при с. Стопи – І. Якимчука та с. Закриниччя – Д. Якимчука. За ефективністю господарювання виділявся хутір В. Ковальова, члена 2-го Желтянського товариства, утворений 1904 р., який мав площу землі – 12 дес.

На інших 44 хуторах застосовувалася архаїчна трипільна сівозміна. Обробіток ґрунту проводиться звичайними плугами, але в хуторах Жолобинської волості майже всюди використовуються прості сільськогосподарські машини: соломорізки, віялки, молотарки, сортувальні. Використовували в якості добрива гній. Хуторяни, крім землеробства, займалися додатковими підробітками, виходячи з місцевих умов. Так, у Городницькій волості вони знаходили собі роботу на обробці лісових матеріалів, у Корецькій – на цукровому заводі; у Рогачівській – на скляних, фарфорових і паперових заводах⁴⁷².

Ефективно господарювали хуторяни 3-го Краснянського товариства Рогачівської волості, в яке входило 12 господарств (майже всі вони колишні чиншовики, і купили хутори частково для себе, частково для синів). Серед них наводимо опис господарювання Я. Камінського, площею в 9 дес., як і у

⁴⁷¹ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 319-343.

⁴⁷² ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 391, 392.

переважній більшості господарств хуторян. Сівозміна була трипільна: вирощували жито, ячмінь, гречку, овес, картоплю. Обробіток ґрунту проводився простими знаряддями, а на удобрення – використовували гній. Але найбільшу увагу господар надавав якості насіння, і завдяки цьому врожаю вистачало на власні потреби і для продажу. В господарстві утримували 5 свиней покращеної породи, яких відгодовували відходами, а перед забоєм або реалізацією утримували на ячмені. Окрім того, у господарстві були 3 корови покращеної породи, але молочна продукція не продавалася⁴⁷³.

Матеріали дослідження економічного стану хутірських і відрубних господарств показують, що об'єднання функцій власності, праці та управління в одній особі, ставало одним з дійових шляхів до підприємницької діяльності селян, більш ефективного ведення сільськогосподарського виробництва. Фермер, отримуючи засоби виробництва у приватну власність, мав значні стимули для підвищення продуктивності праці, господарського ставлення до землі, дотримання вимог технології виробництва, введення інновацій. Безпосередня відповідальність за результати діяльності, добробут сім'ї робило селянські (фермерські) господарства більш стабільними, гнучкими, пристосованими до функціонування в ринкових умовах.

З усіх регіонів України еволюція селянських господарств фермерським шляхом, їх капіталізація найбільш інтенсивно відбувалася на Півдні, де питома вага дворянського землеволодіння була найменшою порівняно з Правобережжям і Лівобережжям. І хоча селянські господарства губерній Південно-Західного краю повільніше втягувались у виробництво продукції на ринок, в цьому регіоні також розвивалися високорентабельні господарства. Вони нарощували виробництво зерна, цукрових буряків, картоплі, хмелю на ринок. За обсягом прибутку з десятини землі вони наближались до великих поміщицьких. Так, у маєтках братів Терещенків прибуток з десятини пшениці

---

⁴⁷³ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 394.

становив 27 руб., у заможних селянських господарствах Волинської губернії – 25,5 руб.⁴⁷⁴

Всі ці процеси в сільському господарстві викликали розширення внутрішнього ринку. Селяни, які поселились на хуторах і відрубках, виявляли великий попит на землю, сільськогосподарські машини, побутові товари. Це, зокрема, підтверджує значне зростання кількості ярмарків, які були одними з основних місць збуту сільськогосподарської продукції.

Проте індивідуальне ведення господарства в той час мало і свої негативи: нестача коштів для придбання передової техніки, насіння, відсутність у належному обсязі об'єктів соціальної інфраструктури (доріг, навчальних, лікувальних, торгівельних і побутових закладів); тяжка праця всієї родини господаря. Типовим в цьому плані є господарство Я. Бродецького – ферма «Леонівна» біля с. Улашанівка Острозького повіту Волинської губернії. З вирощеного врожаю господар продавав щорічно продукції на суму 1024 руб. Крім цього, продавав щорічно худоби на суму 1474 руб. Чистий прибуток становив 1162 руб. Як зазначав у своєму обстеженні С.Й. Дзянотт де Кастелятті, прибутковість господарства могла бути більшою. Причина в тому, що землеробство велося по трипільній системі, третя частина полів знаходилася під паром, господарство не мало добрих, і в достатній кількості, кормів, не виробляло достатньої кількості гною, лише менша частина полів підживлювалася гноєм і тому господар отримував низький врожай. Господар мав поверхову уяву про сівозміну, нові прогресивні методи господарювання. «Звертає на себе увагу лише величезна працездатність господаря і його сім'ї, яка важко працює, але до числа підприємливих людей господаря віднести не можна»⁴⁷⁵.

У жорстких умовах конкуренції не всі селяни змогли успішно включитися в економічне життя. Однак найтрудолюбивішим з них, найпідприємливішим це вдалося. У радянській історіографії заможний селянин, підприємець розглядався у негативному

⁴⁷⁴ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 82.

⁴⁷⁵ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 689 (зв).

світлі – здебільшого як людина, сповнена прагнення збагачуватися. Однак оминалася та обставина, що прибуток, багатство досягалися, у переважній більшості, копіткою працею селянської родини. Необхідність зміцнювати своє господарство спонукала селян поряд з працею в землеробстві і тваринництві займатися різними ремеслами і промислами, вишукуючи додаткові джерела отримання прибутків.

Розвитку ринкових відносин сприяла кооперативна діяльність, яка набула значного поширення у сільському господарстві особливо за часів проведення столипінської аграрної реформи.

Наскільки вагому роль в галузі сільського господарства має активна участь самого населення, у формі тих чи інших товариств красномовним доказом може служити вплив на його розвиток сільського кооперативного руху.

У Російській імперії в досліджуваній період функціонували сільськогосподарські кооперативні організації – товариства, артїлі, громади, які знаходилися у віданні Відділу сільської економії та сільськогосподарської статистики, або Управління в справах дрібного кредиту. Кооперативний рух розвивався на принципах підприємництва і сприяв більш прибутковому веденню селянських господарств, придбанню землі у приватну власність. Вже в 60-х рр. ХІХ ст. в українських губерніях виникли перші кооперативи. Засновувалися сільськогосподарські, позичкові, позичково-ощадні товариства, було також утворено ряд збутових кооперативів – бджільницьких, молочарських, садівничих та інших.

Найбільшого поширення набули сільськогосподарські товариства, зразковий статут яких було ухвалено урядом 18 листопада 1908 р. Селянам надавали право створювати товариства в усіх галужах сільського господарства: рослинницькій чи тваринницькій. Департамент землеробства ухвалив статут сільськогосподарського товариства, яке за визначенням А.Є. Кулижного, було насамперед об'єднанням селян як покупців товарів промисловості водночас продавців

власної продукції на кооперативних засадах⁴⁷⁶. Товариство відповідало перед кредитними установами власним майном, а кожен член його — потрійною вартістю річного внеску. Звичайно, ці умови сприяли підвищенню кредитоспроможності товариств, хоч і не викликали в банківських установах повної довіри, яка могла б з'явитися, аби товариство було засновано на паях.

Основною причиною активізації кооперативного руху в Україні в той час були нові можливості, які столипінська аграрна реформа відкрила перед сільськогосподарським товаровиробником, і які вимагали суттєвого стартового і оборотного капіталу. Найпростіший шлях до нього і найвигідніші умови здатна була забезпечити лише кооперація. Саме тому новий етап розвитку селянської кредитної кооперації відбувся одночасно з столипінською аграрною реформою⁴⁷⁷.

Заслуговує на увагу діяльність сільськогосподарських кооперативів з підвищення ефективності ведення селянських господарств. Такі кооперативи, з одного боку, давали можливість своїм членам придбати все те, що необхідно було для покращення їх господарства на більш вигідних і пільгових умовах, а з другого — збувати продукти свого господарства, якщо не по дорогій ціні, то, у всякому випадку, не нижче ціни, яка існує в момент продажу на світовому ринку.

В Ольгопільському повіті Подільської губернії 1914 р. працювало 10 сільськогосподарських кооперативів, у них нараховувалося 390 членів. При 4-х сільськогосподарських товариствах були відкриті склади з продажу знярядь і насіння; при 3-х — лісові склади; а 5 кооперативів поставляли зернові продукти через посередництво земства військовому відомству. Сільськогосподарські кооперативи влаштовували прокатні

---

⁴⁷⁶ Кульжнний А.Е. Деревенская кооперация. Изд. четв. — Петроград, 1918. — С. 58.

⁴⁷⁷ Беренштейн Л.Ю., Каденюк О.С. та ін. Українська модель сільськогосподарської кооперації: етапи формування і розвитку. — К.: НАУ, 2002. — С. 15.

станції сільськогосподарської техніки і знарядь, зерноочисні пункти, парувальні пункти худоби, показові поля і ділянки⁴⁷⁸.

1913 р. в Ушицькому повіті Подільської губернії працювало 105 сільськогосподарських споживчих та інших кооперативних об'єднань, в яких за підрахунками автора було 8 889 членів⁴⁷⁹. Різні сільські кооперативні об'єднання ставали своєрідними школами формування «культурних селянських господарств», власники яких могли одержувати тут агрономічні знання, покращені сорти насіння тощо. Згодом товариства почали займатися посередництвом у забезпеченні селян необхідними засобами виробництва, зокрема сільськогосподарськими машинами. Їхньою реалізацією займалися земські та приватні склади, кількість яких постійно збільшувалася.

Діяльність позичкових і сільськогосподарських товариств сприяла тому, що селянські господарства дедалі більше використовували вдосконалені засоби виробництва, машини. У більшості господарств замість сохи прийшов плуг. Широко використовувалися сівалки, віялки, жатки, молотарки. Більшість селян почали використовувати органічні добрива на своїй землі.

Сільськогосподарські товариства, які займалися переробкою та збутом продукції селянських господарств, поділялись на універсальні та за фаховим профілем. Вони обслуговували не лише селянські господарства в цілому, а й окремі галузі. Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариств, з них 43 артілі з переробки молока. Окрім молочарських товариств в Україні були кооперативи зі збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва. Напередодні першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариств, з них 43 артілі з переробки молока. Зокрема, весною 1913 р. в с. Шепеличах селяни заснували артіль для спільного збуту молока, до якої увійшло 30 дворів. На Волині до осені 1913 р. з

---

⁴⁷⁸ Филиппов Н.С. Из жизни сельскохозяйственных обществ и товариществ Ольгопольского уезда // Экономическая жизнь Подолии. - № 21. - 1914, 1 декабря. - С. 4.

⁴⁷⁹ ЦДАУК. - Ф. 301. - Оп. 2. - Спр. 428. - Арк. 118 - 125.

сільськогосподарської кооперації були лише молочарські артілі, яких діяло 15. За першу половину 1913 р. вони переробили 32 тис. пудів молока. Перша молочарня виникла в Узині Васильківського повіту 1910 р., а через два роки їх діяло на Київщині – 12. Згодом були створені на Харківщині, Херсонщині, Поділлі та Волині. Окрім молочарських товариств в Україні були кооперативи зі збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва. Наприклад, в с. Старі-Петрівці біля Києва діяло товариство по збуту полуниць⁴⁸⁰.

Найтиповішою формою сільськогосподарської кооперації другої половини ХІХ ст. була хліборобська артіль. Засновником першої в Україні хліборобської артілі був М.В. Левитський (народився 25.03.1859 р. в с. Хмільник Канівського повіту), який з 1886 р. перебував на посаді секретаря Олександрійської земської управи. На одному з земських засідань М.В. Левитський запропонував проєкт про створення гуртового (артільного) обробітку землі в повіті, а через рік з'явилося декілька хліборобських артілей⁴⁸¹. Проти їх запровадження виступили чиновники з управи, а самого М.В. Левитського звільнили з роботи. Він переїхав до Єлисаветграду, де працював адвокатом.

Найбільша кількість артілей припадала на голодні роки, які боляче торкнулися незаможних селян. На початку 90-х рр. ХІХ ст. у південних губерніях України внаслідок посухи стався черговий голод. Селяни шукали порятунку. Саме тоді вони звернулися до М.В. Левитського, який не раз переконував їх у необхідності кооперації. Вирішили створити артіль, яка розпочала свою діяльність 17 вересня 1894 р. у с. Федвар. «Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурті, неначе одна нива одного хозіяна, – писав про перші артілі М.В. Левитський, – а хозіяном усієї землі є вся артіль. Хліб звозиться до купи в артільний двір, якщо є куди, і там молотиться гуртом. Після молотби зерно ділять так: найперше одділяють на насіння — на посів скільки треба, 2) на харчі, 3) на борги артільні, на

⁴⁸⁰ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1961 – 1929 рр.). – К.: Kots Publishing, 1995. – С. 43.

⁴⁸¹ Марочко В.І. Вказана праця. – С. 35.

повинності й податки за землю і інше, 4) останній хліб товариші розподіляють між собою, по числу робочих душ в кожній родині»⁴⁸².

Організаційно-господарським життям артільей, окрім загальних зборів (сходу), керував артільний староста, обраний з поміж кмітливих і «хозяйновитих» селян, він був не лише керівником, а й фундатором самих хліборобських артільей.

Хліборобські артільі, як форма селянської сільськогосподарської кооперації, об'єднували насамперед сільську бідноту, що прагнула за рахунок артільі поліпшити свій майновий стан, хоча, на думку професора М.І. Туган-Барановського, в дореволюційній кооперації переважали середні і заможні селянські господарства⁴⁸³. Артільний обробіток землі був викликаний злиденним становищем селянських родин, а не масовим усвідомленням переваг кооперативної форми господарювання над подвірною. Кооперативна ідея і форма господарювання мали визріти не лише в свідомості, а передовсім в економіці селянського господарства. І такі форми, хоч і повільно, але почали з'являтися в українському селі.

В різних наукових працях, а також в статистичних звітах тих часів досить часто використовується термін — «громада». Це одна з форм сільськогосподарської кооперації, але водночас і культурно-просвітницьке та дослідно-пропагандистське об'єднання науковців, агрономів, громадських діячів. Термін «громада», за його етимологічним тлумаченням, означає станове об'єднання, або ж коли йдеться про коло людей, згуртованих спільними інтересами. Громада — це і селянська поземельна (община), або менш поширене її тлумачення — мир⁴⁸⁴.

Сільськогосподарські громади мали багато спільного з кооперативними товариствами, але існували і певні відмінності. Якщо сільськогосподарські товариства створювалися для

---

⁴⁸² Левитський М.В. Про хліборобські спілки /артільі/ // Сільський господар. — 1918. — № 3-4. — С. 7-8.

⁴⁸³ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Изд. второе. — М., 1918. — С. 349.

⁴⁸⁴ Марочко В.І. Вказана праця. — С. 39.

переробки і збуту продукції селянських господарств, то сільськогосподарські громади створювалися переважно для пропаганди агрономічних знань і передового досвіду та поширення кооперативних ідей. Громади, як культурно-просвітницькі об'єднання фахівців сільського господарства, поступово перебирали на себе функції кооперативних установ з обмеженою відповідальністю. Сільськогосподарське ж товариство – це конкретна історично зумовлена форма селянської кооперації, яка мала статут і певну юридичну відповідальність.

Перші сільськогосподарські громади з'явилися на початку XIX ст., які нічого спільного не мали з кооперативними установами чи навіть засадами. Вони були створені у Харкові (1811 р.), в Полтаві (1855 р.) та в Одесі (1835 р.) переважно дворянами та різночинною інтелігенцією⁴⁸⁵. Займалися громади культурно-просвітницькою діяльністю, викриттям кріпосницької системи. Поширенню сільськогосподарських громад сприяли буржуазні реформи 1860–80-х рр. Якщо раніше сільськогосподарські громади засновували деякі поміщики, аби висловити у такий спосіб свою причетність до ідей європейського просвітництва, то після згаданих реформ – організаторами могли стати і селяни. Спочатку організаторами сільськогосподарських громад були переважно агрономи, юристи, вчителі, науковці, тобто представники сільської та міської різночинної інтелігенції. Громади, на думку І. Батюка, були безпайовими об'єднаннями, які у 90-х рр. XIX ст. діяли переважно у повітових та губернських містах⁴⁸⁶. Вони влаштовували бесіди з селянами, бібліотеки, дослідні поля; організовували сільськогосподарські училища, зразкові господарства, ферми, виставки, займалися водночас постачанням селу техніки, а також збутом продукції сільського господарства, хоча питома вага цих операцій була незначною. Громади, які виникали у містах, займалися переважно культурно-

---

⁴⁸⁵ Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага, 1925. – С. 330.

⁴⁸⁶ Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків, 1925. – С. 8.

просвітницькою діяльністю, особливо у 80-90-х рр. XIX ст., доки не були визнані урядом.

Пожвавлення кооперативного руху в Україні відбулося упродовж 1906-1916 рр., яке виявилось у кількісному збільшенні сільських споживчих товариств. Уряд під тиском революційного руху видав цілу низку законів, які сприяли розвитку кооперації. Більш активну участь почали брати земства. Кооперативні організації серед селян проводили багатопланову просвітницьку діяльність. Вони влаштовували різні виставки, курси лекцій, поширювали літературу. На початку XX ст. в досить чисельних кооперативних школах та курсах представники широких верств населення здобували професійні навички, що давали їм на постійній основі займати посади в апаратах кооперативних установ: рахівників, інструкторів по кооперації, а часто і керівників кооперативних організацій чи їх підрозділів. Зокрема, перші курси з споживчої кооперації були влаштовані у с. Дзендзелівці Уманського повіту, що тривали з 1 по 15 червня 1910 р.⁴⁸⁷

Але справжня епоха української кооперації почалася за часів столипінської аграрної реформи. Селянин-власник, який господарював на своїй землі, ставав юридичною особою, ніс персональну відповідальність за кооперативні справи. На початку 1915 р. в Україні було близько 1500 сільськогосподарських кооперативів, або 40 % їх загальної кількості у Російській імперії. За цей період сільськогосподарська кооперація набула розгалуженої структури, мала досвідчених фахівців і навіть налагодила міжнародні контакти. Активізація кооперативної діяльності серед сільськогосподарських товаровиробників у той час була зумовлена такими факторами: 1) структурна трансформація сільського господарства сприяла збільшенню кількості орієнтованих на ринок селянських господарств. Приріст виробництва став надбанням ринку; 2) зростання продуктивності

---

⁴⁸⁷ Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні // Українська кооперація. – 1919. – № 2. – С. 59-72.

сільського господарства вимагало більш організованого збуту продукції; 3) необхідність протистояння приватному бізнесу, особливо у сфері переробки і торгівлі, та бажання уникнути ринкових посередників вимагало спільних дій сільськогосподарських товаровиробників; 4) значно зріс попит на кредит, який міг би компенсувати нестачу власного капіталу; 5) Селянський поземельний банк надавав кредити селянським кооперативам⁴⁸⁸.

Тривалий час в Україні не було кооперативних спілок, а відтак первинна ланка залежала від різних комітетів сприяння кооперації, не маючи власних центрів. Споживчі і кредитні товариства, як осередки селянської кооперації, становили її первинну ланку. Життя вимагало створення кооперативних спілок для координації виробничо-збутової діяльності товариств, для захисту їхніх інтересів.

Кооперативні спілки з'явилися лише на початку ХХ ст., а до того товариства підпорядковувалися уряду. 1899 р., з ініціативи Х.А. Барановського, у Вінниці була скликана нарада 4-х товариств – з Вінниці, Києва, Житомира, села Дзездзелівки. Обговорили питання про створення спілки кредитних товариств Київської, Подільської і Волинської губерній, але справа залишилася на папері. Однак кооператори не полишали цієї акції. Вони домоглися створення спілки кредитних товариств у с. Дзездзелівці, бо у Києві уряд не дозволив. 1911 р. розпочав свою діяльність «Київський кредитний союз» — («Союзбанк»). Його управу очолив Х.А. Барановський⁴⁸⁹.

Діяльність районних чи губернських спілок, за браком власних коштів, була далеко не рівнозначна. Спілки, які мали до того ж обмежені функції, підпорядковувалися державним установам, а також московським кооперативним центрам. Зокрема, заснований 1908 р. Київський союз споживчих

⁴⁸⁸ Коломієць С.С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – Ч. I. – К.: НАУ, 2003. – С. 120.

⁴⁸⁹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 130.

товариств, заборгувавши Московському союзу, припинив 1913 р. свою діяльність. Наприкінці 1912 р., коли київський осередок споживчих товариств фактично припинив свою діяльність, заходами Московського споживчого союзу було засновано у Харкові – «Потребительное общество юга России» – (ПОЮР). У роки світової війни з'явилися кооперативні спілки з універсальними функціями – так звані «інтеграли», які займалися заготівлею продукції для армії. Це були дрібнорайонні об'єднання кредитних і споживчих товариств.

Ідею про створення кооперативної спілки у Києві висунув П. Пожарський 1913 р., головуючи на засіданні секції сільськогосподарської кооперації під час роботи всеросійського з'їзду по кооперації⁴⁹⁰. 22 листопада 1914 р. Бенедівське кредитне товариство Бердичівського повіту, Осичанське ощадно-позичкове товариство Таращанського повіту, Погібленське кредитне товариство Звенигородського повіту та Шепеличська артіль Радомишельського повіту подали прохання про затвердження статуту кооперативної спілки під назвою «Київське центральне сільськогосподарське товариство». 12 серпня 1915 р. статут «Київського центрального сільськогосподарського товариства» було зареєстровано. Його очолив П. Пожарський, а заступниками обрали В. Ковалю, Т. Добрянського. Свою діяльність ця кооперативна установа фактично розпочала з 1916 р., охопивши до 30 товариств з балансом 300 тис. крб. Сільськогосподарська спілка діяла у 6 з 9 губерній України, а також у селах Мінської губернії.

В інших губерніях роль координаторів та опікунів сільськогосподарських товариств виконували кредитні спілки або ж кооперативні комітети, що діяли в межах різних громадських об'єднань. Єдиного для України кооперативного центру сільськогосподарської кооперації створити не вдалося. На той час ще не визріли умови для становлення самостійної кооперативної системи, хоча вже діяли різні товариства.

---

⁴⁹⁰ Пожарський П. До історії українського центрального сільськогосподарського кооперативного союзу // Сільський господар. – 1918. - № 10. – С. 9-11.

Отже, починаючи з 60-х рр. XIX ст. і до 1917 р. включно, відбувалося формування трьох головних видів селянської кооперації в Україні: споживчої, кредитної і сільськогосподарської. Кожна обслуговувала певну галузь селянського господарства. Водночас селянин-господар міг бути членом трьох кооперативних товариств відразу, або ж просто скористатися їхніми послугами. Між трьома видами кооперативних товариств існували певні відмінності, які впливали з їхніх організаційних засад та функцій. Напередодні революції 1917 р. в Україні налічувалося понад 10 тис. різних кооперативних товариств, які об'єднували щонайменше 3 млн. селян, але власної кооперативної системи вони не мали. Необхідність створення власної кооперативної системи лише визривала, але за тих політичних умов вона не могла з'явитися в Україні.

Поширенню принципів підприємництва в сільськогосподарському виробництві, налагодженню більш прибуткового ведення як поміщицьких так і селянських господарств сприяла науково-дослідна справа, діяльність дослідних закладів.

В українських губерніях, склалося декілька типів дослідних закладів: дослідні станції (вони включали лабораторії, ділянки і поля для дослідів, метеостанцію тощо); найбільш поширений тип – дослідні поля, племінні господарства та унікальні утворення «взірцеві господарства» і «колективні досліді».

Типовими напрямками робіт були: вивчення місцевості в природничо-історичному відношенні (грунтовому, кліматичному, біологічному); проведення польових, вегетаційних і лабораторних дослідів, а також метеоспостережень для підготовки рекомендацій щодо ведення сівозмін, технічних прийомів, сортів і посадкових матеріалів, добрив, сільськогосподарських машин і знарядь, пристосованих до місцевих умов. Ось що з цього приводу писав 1913 р. видатний учений-агроном О.Г. Дояренко: «Дослідна справа набуває в даний час серйозного історичного значення, яке характеризується різким підйомом інтересу до нього з різних боків і не менш

яскраво вираженою вірою в майбутнє агрономічного прогресу. Зроблена колосальна робота за участю уряду, громадських організацій і спеціалістів, але попереду ще більша праця внутрішньої організації усіх станцій, тих, що тільки з'являються і тих, які перетворюються на кращі»⁴⁹¹.

Дослідна справа розвивалася під безпосереднім впливом науково-організаційних ідей видатних вчених-агрономів: О.Г. Дояренка, М.М. Тулайкова, В.В. Таланова, Д.М. Прянішнікова, П.В. Будріна, С.М. Богданова, К.Г. Шиндлера та ін. У відділі аграрних відносин Київського університету працювали ботанік і геолог, дослідник рослинності та ґрунтів України Д. Заболотний, природознавець і ґрунтознавець О. Соколовський, ботаніки М. Кашенко і О. Яната, В. Липинський, О. Фомін, Л. Висоцький, Є. Лавренко, К. Зеров, зоолог І. Шмальгаузен, професори-генетики Я. Добжанський, І. Карпетченко (обидва отримали за свої праці Нобелівську премію), зоолог М. Шарлеманя.

Новим етапом у розвитку дослідної справи стало створення контрольно-насінневих станцій. Перша контрольно-насіннева станція в Україні була створена професором КПІ П.Р. Сльозкіним 1897 р. в Києві при Товаристві заохочування землеробства й сільської промисловості. З цього часу розпочалася історія контрольно-насінневої справи в Україні. Згодом контрольно-насінневі станції відкрилися в Харкові (1906), Катеринославі (1907), а потім і в Лебедині Харківської та Ромнах Полтавської губерній.

Зокрема, активну роботу проводила Подільська дослідна станція з мережею дослідних полів. До цієї структури також входили контрольна насіннева станція, сільськогосподарська хімічна лабораторія, міко-ентомологічне бюро та метеорологічна станція. Відпрацьовувались рекомендації щодо найбільш урожайних в умовах різних повітів губернії сортів пшениці, жита, вівса, ячменю, кукурудзи, гороху та картоплі. Відзначився

---

⁴⁹¹ Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 9.

безперечний вплив Подільської дослідної станції з її дослідними полями на місцеву сільськогосподарську культуру. Так, широкого розповсюдження набули рекомендовані станцією сорти пшениці, жита, вівса, картоплі, які до її заснування в губернії не культивувались. Наприклад, жито «Петруське», овес «Немерчанський та «Хомінецький», картопля «Вольтман»⁴⁹². За 18 років дослідної роботи Подільська дослідна станція заклала фундамент сучасної дослідної справи результати дослідів стали вагомим внеском у розвиток агрономічної науки.

В Київській губернії функціонувала мережа дослідних полів Всеросійської спілки цукрозаводчиків з центром у м. Києві (у Київському політехнічному інституті, де було сільськогосподарське відділення; ботанічний сад при університеті Святого Володимира). У 1897 р. в м. Києві організовано Південно-російське товариство заохочення землеробства з мережею дослідних полів для проведення колективних дослідів у поміщицьких маєтках – Шувалова, Балашової, Бродського. На той же час діяли також селекційні станції в маєтках поміщиків Браницьких, Бобринських, Тишкевичів. До роботи на дослідних полях залучали студентів сільськогосподарського відділення КПІ, агрономів, зокрема тих, які працювали у земствах і поміщицьких маєтках.

Ефективні економічні результати, отримані від запровадження наукових досягнень у господарствах Кеніга, Браницької, Харитоненка, сприяли організації в 1900–1901 рр. на кошти Всеросійського товариства цукровиробників цілої сітки дослідних установ у районах вирощування цукрових буряків.

Велике значення для подальшого розвитку аграрної галузі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відігравали різні сільськогосподарські товариства, які залишили помітний слід в історії аграрної науки. Поява значної кількості товариств зумовлена прийняттям 1898 р. Статуту сільськогосподарського товариства. До січня 1907 р. в Російській імперії налічувалося

---

⁴⁹² Сеть коллективных опытов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности и результаты её деятельности // Справочный листок. – 1914. - № 10-11. – С. 3-5.

1100 великих та дрібних сільськогосподарських товариств, зокрема, в Україні – 132⁴⁹³.

Значним за розмірами і масштабами діяльності на Правобережній Україні було Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі – Подільське товариство). Його установчий з'їзд відбувся 28 – 31 серпня 1896 р. Метою товариства, відповідно статуту, прийнятого на з'їзді, було «...сприяти у своїй місцевості об'єднаними силами своїх членів розвитку та вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості». Визначено такі шляхи її досягнення: 1) Вивчення стану різних галузей сільського господарства й виявлення господарських потреб шляхом спільного обговорення відповідних питань на зборах, в бесідах і з'їздах членів товариства, а також під час спеціально організованих експедицій і екскурсій. 2) Поширення теоретичних і практичних знань із сільського господарства шляхом влаштування публічних читань, опублікування і розповсюдження праць із різних галузей сільського господарства, при можливості – видання власного часопису, заснування сільськогосподарських училищ, бібліотек та музею. 3) Визначення найкращих способів ведення господарства шляхом досліджень різних культур, прийнятих в інших місцевостях Російської імперії та за кордоном, для розповсюдження тих із них, які виявляться корисними для місцевих господарств, а також шляхом влаштування конкурсів землеробських знарядь праці і техніки, створення дослідних станцій, полів, ферм, садів і розсадників та сприяння їхньому розвитку. 4) Надання рекомендацій господарям для правильної організації їхніх господарств, а також посередництво при постачанні необхідними предметами і при збуті продукції з їхніх господарств за допомоги відкритих для цього довідково-комісійних бюро, сільськогосподарських складів тощо. 5) Влаштування виставок і аукціонів, заохочення праці та

---

⁴⁹³ Завальнюк О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників // Історія української науки на межі тисячоліть. Зб. наук. праць. Вип. 7. – К.: УААН, ЦНСГБ, 2003. – С. 75-82.

здобутків у сільському господарстві, присуджена медалей та інших почесних нагород⁴⁹⁴.

Подільське товариство, як і інші подібні товариства, об'єднували у своїх рядах землевласників, промисловців, заможних орендарів і управляючих маєтків. Близько 80-90 % його членів становили поляки, решта – росіяни. Подільське товариство охоплювало своєю діяльністю практично всі основні в той час галузі сільського господарства та аграрної промисловості. Для реалізації конкретних цілей у його межах були засновані окремі відділення: рільництва, винокурне, скотарства, птахівництва, конярства, садівництва, лісівництва, правильного полювання, рибництва і рибальства, кустарне, машинне, з поліпшення дрібних господарств, у справах пенсійного забезпечення службовців сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, економічне.

Застосовувалися різноманітні форми поширення досвіду діяльності дослідних закладів. У підросійській Україні виходили сільськогосподарські часописи: «Хозяйство» (орган Південно-російського товариства сільського господарства), «Земледелие» (журнал Київського товариства сільського господарства), «Южно-русская сельскохозяйственная газета» (видання Харківського товариства сільського господарства з 1895 р), «Хлиборобъ» (журнал Полтавського сільськогосподарського товариства (1883-1904); «Известия» Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1916-1917); «Подольский хозяин» (орган Подільського товариства сільського господарства і сільської промисловості) (1914-1916, м. Вінниця) та ін.

Відділ землеробства Київського товариства сільського господарства 1897 р. з метою розповсюдження серед селян передового землеробського досвіду через свій журнал «Земледелие» запропонував усім бажаючим Південно-Західного

---

⁴⁹⁴ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896 – 1918. Історичний нарис. – Вінниця: «Розвиток», 2007. – С. 16.

краю влаштувати в своїх маєтках зразкові ділянки з вирощування найбільш поширених у регіоні сільськогосподарських культур⁴⁹⁵.

Певну роль у становленні дослідної справи в Україні, відіграли всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи, які поклали початок згуртуванню сил учених–дослідників, обміну досвідом і накреслили основні шляхи та завдання в роботі дослідних установ. Перший і другий з'їзди в Україні були проведені в маєтку цукрозаводчика П.І. Харитоненка в грудні 1899 р. та січні 1901 р., третій і четвертий – в м. Суми. Постійними і активними учасниками були Д.М. Прянишников і Є.П. Вотчал⁴⁹⁶.

З огляду наведеного, можна констатувати, що завдяки зусиллям великої плеяди закордонних і вітчизняних учених та підтримки місцевих підприємців було досягнуто високого рівня в розвитку експериментальної сільськогосподарської науки, що базувалася на одержаних фактах. Крапці представники такого підходу не зупинилися лише на збиранні фактів, а стали на їх основі створювати цілісні фундаментальні теорії, які впроваджували у сільськогосподарське виробництво. У розвитку селянського господарства використовувались досягнення науки і світового досвіду. Застосовувалися передові для того часу агротехнічні прийоми в землеробстві, проводилися селекційні заходи з виведення високоврожайних сортів зернових і технічних культур, проводилася певна племінна робота у тваринництві.

Розвитку підприємництва в селянських господарствах у період нового столипінського аграрного курсу сприяла діяльність органів місцевого самоврядування і різних структур тогочасного суспільства, зокрема, земств (у Південно-Західному краї до березня 1911 р. – губернських управ), землевпорядних

---

⁴⁹⁵ Завальнюк О. Вказана праця. – С. 75–81.

⁴⁹⁶ Вергунов В. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської дослідної справи: організація, напрямки роботи, значення// Історія української науки на межі тисячоліть. Збірник наукових праць. Випуск 7. – К.: УААН, ЦСНГБ, 2003. – С. 18-21.

комісій, мирових селянських установ, Селянського Поземельного банку, агрономічних та ветеринарних служб.

У губерніях Південно-Західного краю земства були введені на 40 років пізніше, ніж в інших 34 губерніях Росії і мали свої особливості. Запроваджені за законом від 2 квітня 1903 р. т. зв. спрощені земства позбавлялися самої основи – самоуправління. Виборні земські установи замінили чиновницькими, на керівні посади в них не обирались, а призначалися царським урядом вірні йому особи. Крім того не створювалися повітові земські установи, а на всю губернію було одне губернське зібрання, за діяльністю якого мала стежити губернська управа. За одиницю земського управління була взята губернія, а не повіт, що негативно позначилося на діяльності земств. Не надав земствам губерній Південно-Західного краю повного самоуправління і широкої компетенції і новий закон від 14 березня 1911 р., за яким вводилися в цьому регіоні виборні земські установи. Законопроект був задуманий царським урядом для зміцнення союзу російських та українських поміщиків проти польських землевласників.

Проте, незважаючи на обмеження своїх функцій, діяльність земств певною мірою сприяла розвитку економіки краю. У галузі сільського господарства земства облаштовували склади сільськогосподарських машин, знарядь, насіння, прокатні станції, проводили агротехнічні заходи, організовували агрономічну та ветеринарну допомогу, сприяли організації кооперативів і полегшували їх кредитування. Так, у Волинській губернії по листопад 1912 р. земством було закладено 169 показових полів і майже 1400 ділянок, створено 176 прокатних станцій, 34 зерноочисних обози, 33 злучних пункти, 18 сільськогосподарських складів⁴⁹⁷. Волинське губернське земське управління сприяло фінансуванню землеробів для купівлі потрібних знарядь, машин, насіння. 1911 р. при Губернській управі було створено спеціальне Посередницьке бюро, яке вирішувало питання про надання невеликих кредитів селянам із

---

⁴⁹⁷ Известия Волинского губернского земства. – 1912, 10 ноября. – С. 8.

земської каси⁴⁹⁸. В його віданні було 15 сільськогосподарських складів, які займались доставкою населенню необхідної сільськогосподарської техніки, знарядь, насіння і добрив по більш низьким цінам ніж на приватних складах. Причому зниження ціни ні в якому разі не повинно було впливати на якість товару⁴⁹⁹. Однак, «деяка частина населення губернії, в тому числі більшість хуторян, зовсім були позбавлені організованого кредиту і навіть простої можливості купити необхідні машини і знаряддя через повну відсутність сільськогосподарських складів в деяких місцях губернії»⁵⁰⁰. Незважаючи на це, діяльність вказаного спеціального Посередницького бюро принесла користь у запровадженні прогресивних методів і засобів господарювання.

Земства дбали про підвищення ефективності використання земельних угідь, цьому сприяли заходи з меліорації, ліквідації ярів. Зокрема, у Волинській губернії в цій справі брали участь органи державної влади у Овруцькому, Рівненському, Дубненському і Луцькому повітах. Однак не повсюди така необхідна робота проводилась. Із урахуванням цього у жовтні 1912 р. відбулася нарада, на якій обговорювали питання про відновлення в губернії крупних робіт з осушення боліт. Адже в губернії існувало понад 500 тис. дес. землі, що були заболочені. Робота зі здійснення заходів щодо перетворення заболочених земель у польові угіддя вважалась необхідною і надзвичайно важливою⁵⁰¹.

Земства, землевпорядні комісії, агрономи та різні сільськогосподарські товариства поступово привчали селян впроваджувати прогресивні методи ведення своїх господарств, поліпшення землеробської культури, що вело до підвищення прибутковості у виробництві сільськогосподарської продукції. Вони займалися пропагандою ефективних форм ведення сільського господарства, в т.ч. підприємницьких засад,

---

⁴⁹⁸ ДАЖО. – Ф. – 442. – Оп. 643. – Спр. 1. – Арк. 399.

⁴⁹⁹ ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 1046. – Арк. 1.

⁵⁰⁰ Там само. – Арк. 5.

⁵⁰¹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 643. – Спр. 1. – Арк. 399.

удосконалених сільгоспмашин і знарядь, постачанням селянству кращих сортів сільськогосподарських культур, організацією показових полів. 1909 р. на Поділлі було 55 показових полів, більшість площею 5 дес. Щодо їх впливу на впровадження підприємницьких засад на розвиток селянських господарств, свідчить те, що у Подільській губернії селяни, які перейшли на хутори та відруби, впроваджували багатопільні сівозміни з посівом конюшини та культурою корене і бульбоплодів (Вінницький повіт). У ряді сіл, крім показових полів існували прокатні та зерноочисні пункти, злучні пункти, зразкові сади, (наприклад, у с. Романів Київської губернії)⁵⁰².

Реальні можливості діяльності земств визначалися їх бюджетами, що невпинно зростали до Першої світової війни. В цілому, з 1905 р. по 1909 р. вони збільшилися у Волинській губернії на 99 %, Київській – на 184 % і Подільській – на 179 %⁵⁰³. У зв'язку з необхідністю збільшення витрат у розвиток відсталих галузей місцевого господарства земства збільшували оподаткування в першу чергу селянських земельних наділів. З 1903 р. по 1911 р. по десятинне оподаткування землі підвищилось у Волинській губернії з 12,9 до 35,7 коп., Київській – з 15,7 до 48,5 коп. Подільській – з 20 до 70,7 коп.⁵⁰⁴ Зростання земських податків підривало і без того слабку матеріальну базу селянських господарств і викликало протест селян проти високих грошових зборів.

Вивчення документальних джерел, показує, що земські асигнування були надзвичайно мізерними у порівнянні з існуючими потребами і значна частина населення краю майже не одержувала від них ніякої користі. Вигравали від цих витрат головним чином заможні селяни та поміщики, значна ж частина

---

⁵⁰² Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.). – Житомир, 2000. – С. 72-73.

⁵⁰³ Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К., 1914. – С. 74.

⁵⁰⁴ ДАХО. – Ф.233. – Оп. 1. – Спр. 440. – С. 189.

селянства продовжувала вести свої господарства без будь-яких удосконалень. В умовах царського господарства, бідності, безземелля та майже суцільної неграмотності основної маси селянства, незначні досягнення земств не давали належного ефекту. У них не вистачало не тільки грошей, а й спеціалістів сільського господарства⁵⁰⁵. Так, у Волинській губернії 1912 р. для надання агрономічної допомоги одноосібним власникам нараховувалося лише 30 агрономів, 30 агрономічних старост, 4 спеціалісти і 11 інструкторів⁵⁰⁶.

Про необхідність покращання діяльності земських складів у Подільській губернії йшлося на сторінках органу Подільського губернського земства «Экономическая жизнь Подолии». «Попит, який існує на сільськогосподарські знаряддя, машини та інші предмети з кожним роком розширюється, а між тим, земські склади як за їх кількістю, так і за своєю діяльністю не отримують потрібного розвитку... Ця обставина гальмує покращення селянських господарств, і якщо не впливає на них так згубно, то тільки завдяки особливій родючості землі Подільської губернії»⁵⁰⁷.

В цілому потрібно зазначити, що земська реформа в тому вигляді, як вона була запроваджена на Правобережній Україні, не виправдала сподівання народних мас. Зокрема, у звіті за 1912 р. губернатора Волинської губернії М.О. Мельникова відзначено, що діяльність земських установ не може бути визнана продуктивною⁵⁰⁸.

Мирові посередники, що були запроваджені після 19 лютого 1861 р., відігравали надзвичайну роль в організації пореформеного життя селянства. Саме вони займалися на місцях складанням та введенням в дію уставних грамот, контролювали сплату селянами викупних платежів, наглядали за

---

⁵⁰⁵ Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. – К., 1913. – С. 212.

⁵⁰⁶ ЦДІАУК. – Ф.352. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 201.

⁵⁰⁷ К вопросу об организации агрономической помощи населению Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. - № 12. – 1913, 15 июня. – С. 10.

⁵⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп. 643. – Спр. 1. – Арк. 457.

розмежуванням землі, розглядали величезний потік селянських скарг, допомагали органам селянського самоврядування. Незважаючи на те, що мирові посередники призначались з місцевих поміщиків, в своїй діяльності кращі з них прагнули уникнути станового егоїзму та сумлінно і чесно виконували свої обов'язки. Одним з найвідоміших мирових посередників Поділля був М.І. Пирогов⁵⁰⁹. Так, у вищезгаданому звіті волинського губернатора щодо селянського питання йшлося про те, що мирові селянські установи продовжували посилену роботу з виконання законів від 14.06.1910 р. і 29.05.1911 р., сприяли організації у волостях установ дрібного кредиту, завідували продовольчою частиною, а також виконували обов'язки поземельного влаштування значної кількості сільських обивателів⁵¹⁰.

Помітний вплив на розвиток підприємництва, зокрема селянської кооперації, мали політичні партії, відомі громадські діячі того часу.

Модернізаційні реформи досліджуваного періоду стимулювали піднесення революційно-демократичного руху в Росії, а відтак й в Україні. Вони певною мірою демократизували суспільство, залучали до громадського життя багатомільйонне селянство, розширювали рамки і урізноманітнювали форми суспільної активності.

Кооперативна ідеологія прийшла в Україну із Західної Європи. Рочдельське споживче товариство в Англії і Райфайзенське кредитне товариство в Німеччині слугували моделями для перших українських кооператорів, як, врешті, і для всього світу. Але в Україні селянські організації з ознаками справжніх кооперативів з'явилися не відразу. Освітній рівень українських селян був надто низьким, щоб вони зрозуміли суть закордонного досвіду. Тому дуже важлива роль в укоріненні кооперативних ідей на українському ґрунті належала окремим інтелектуалам-ентузіастам. Як правило, вони були засновниками та членами добровільних сільськогосподарських товариств,

⁵⁰⁹ Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столицінської аграрної реформи // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 166.

⁵¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 643. – Спр. 1. – Арк. 400.

хліборобських артілей або працювали в земствах. В доповнення до сприяння розвитку кооперативних ідей вони займалися організацією виробництва, збуту, переробки продукції, а також розповсюдженням серед селян знань щодо агрономії, селекції рослин і розведення тварин, ветеринарії та ін. Це робилося через читання лекцій, консультування, друкування літератури, організацію бібліотек тощо.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед українців були і такі, що зробили певний внесок у теоретичний розвиток кооперативної ідеї і систематизацію кооперативного досвіду (М. Драгоманов, І. Подолинський, М. Левитський, М. Туган-Барановський, Б. Маргос, І. Подольський, пізніше – В. Бородаєвський, О. Мицок, І. Витанович та багато інших)⁵¹¹. Зокрема, Михайло Туган-Барановський, вчений-кооператор українського походження, активно підтримував розвиток організаційної структури сільського господарства кооперативного типу і вважав, що кооперативний шлях веде до руйнування тоталітарної держави і розвитку місцевого самоврядування.

У програмах українських партій були сформульовані питання щодо розвитку сільськогосподарського підприємництва, зокрема селянської кооперації, вказувалось на важливість і необхідність утвердження права продажу-купівлі землі, тобто впровадження одного з найважливіших принципів підприємництва – ринкових відносин.

Українська радикально-демократична партія (УРДП) стояла на позиціях примусового викупу в приватних власників землі і промислових підприємств, які з часом мали бути націоналізовані.

Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) висувала вимогу націоналізації землі, що, як вважали їх лідери, дало б змогу регулювати аграрні відносини відповідно до принципів підприємництва.

---

⁵¹¹ Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. Видання друге. – К.: Логос, 1996. – С. 23.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) проголошувала про необхідність відміни законів, які обмежують право селян вільно розпоряджатися своєю землею, встановлення права розподілу громадської землі, права виділення.

Найвпливовішою політичною організацією і течією, особливо серед інтелігенції, робітників і люмпенізованої частини селян, була соціал-демократична. Селян приваблювала її аграрна програма, особливо та частина, яка торкалася скасування залишків кріпацтва і поміщицького землеволодіння.

Проте ставлення соціал-демократів до підприємництва, зокрема до кооперативного руху було досить своєрідним. Лідери українських політичних партій, на відміну від деяких вождів російської соціал-демократії, схвально поставилися до кооперації. «В кооперацію, – писав відомий дослідник українського кооперативного руху П. Височанський, – втягується все краще, що було в українській народній інтелігенції: іде сільський вчитель, іде лікар, агроном, іде літератор»⁵¹². «Треба підкреслити, – зазначає відомий історик кооперативного руху в Україні Ілля Витанович, – що в програмах майже всіх українських політичних партій було позитивне ставлення до кооперативного руху»⁵¹³.

Не всі українські політичні партії мали чіткі програми. Скажімо, Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), яка виникла наприкінці 1905 р. внаслідок об'єднання Української демократичної партії і Української радикальної партії, першу програму склала 1906 р., хоч ідеологічної єдності між ними не вдалося досягнути, їхні лідери не заперечували кооперативної ідеї, але й не стали активними діячами кооперативного руху. Своє ставлення до кооперації УПСФ висловила лише у своїй програмі, яку було ухвалено у вересні 1917 р. Її аграрна частина мало чим відрізнялася від більшовицької програми. Скасування приватної власності на землю, проголошення суспільної

---

⁵¹² Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації /дорадянська доба/. – Катеринослав, 1925. – Ч. 1. – С. 67.

⁵¹³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 164.

власності на неї, встановлення споживчої норми землекористування – приваблювали селян, але ці вимоги залишились на папері.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яка постала осібно з грудня 1905 р., жодним словом не згадала про кооперацію у своїй програмі. Вона вимагала скасування приватної і встановлення суспільної власності на засоби виробництва. Водночас її лідери досить активно співпрацювали з кооперативними установами, всіляко захищаючи українську кооперацію, її активними прихильниками і діячами були М. Порш, А. Жук, В. Садовський, Б. Ратнер, Б. Мартос. На відміну від РСДРП(б), лідери якої взагалі заперечували доцільність кооперативних спілок, діячі УСДРП досить активно співпрацювали з кооперативними установами.

Далекою від завершеності стосовно кооперації була програма Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка виникла 1906 р. внаслідок відокремлення народницьких груп з Революційної української партії (РУП). Партія спиралася на селянство та інтелігенцію, а її програма з'явилася лише 1917 р. Її лідери М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Ковальов, П. Христюк, хоч і підтримували кооперативний рух, але ніколи не були його активними діячами. Кооперація була для них організаційною формою виховання селян, залучення їх до національного відродження, до соціалізму.

Соціалістичний ідеал, але у національних формах, домінував у програмних положеннях навіть Народної української партії (НУП), яку з 1902 р. очолював адвокат М. Міхновський. Це єдина з українських партій, яка чітко висвітлила своє позитивне ставлення до кооперації, особливо сільськогосподарської. У грудні 1917 р. НУП увійшла до складу Української партії самостійників-соціалістів (УПСС), яка теж підтримувала кооперацію.

Отже, навіть попередній аналіз програмних положень перших українських політичних партій свідчить про те, що не всі вони приділяли належну увагу кооперативним справам, хоча і

підтримували саму ідею кооперації селян. Деякі політичні діячі досить тісно співпрацювали з кооперативними установами, хоча далеко не всі. Сама ж кооперація розглядалася ними як засіб, а не кінцева мета революції. І найголовніше — українські політичні партії, проголосивши себе виразником інтересів селян, не змогли привернути їхньої уваги до себе. Український селянин стояв осібно, дбаючи про власні інтереси, недовірко ставився до закликів інтелігенції. Політичні партії прагнули через кооперацію залучити селян до революції.

Російські соціал-демократи, за виключенням меншовиків та соціалістів-революціонерів, поставилися досить негативно до самої ідеї кооперації. Вождь більшовиків В. Ульянов (Ленін), починаючи з 90-х рр. XIX ст. і до жовтневого перевороту 1917 р., скептично ставився до кооперації. «Усі власники, уся буржуазія старається прихилити середнього селянина до себе тим, — зазначав він, — що обіцяє йому всякі заходи для поліпшення господарства (дешеві плуги, сільські банки, запровадження посіву трав, дешевий продаж худоби та добрив і тому подібне), а також тим, що робить селянина учасником всяких сільськогосподарських спілок (кооперацій, як їх називають у книжках), спілок між усякими хазяями для поліпшення господарства»⁵¹⁴.

Соціал-демократи (більшовики) закликали селян до бунту, а не до кооперації, яка зміцнювала економічні позиції господарів, спонукала їх до поліпшення дрібнотоварного виробництва. «Від усіх цих поліпшень здешевлень і кооперації», на думку В. Леніна, «виграють багатії», а щоб «усім середнім селянам у багаті пролізти, — для цього треба самих багатих усунути, а усунути їх може тільки союз міських робітників з сільською біднотою»⁵¹⁵. Доступно і з більшовицької точки зору цілком справедливо. Він закликає селян не відчиняти двері у щасливе майбутнє, а виламувати їх. З часом обставини переконали вождя,

---

⁵¹⁴ Ленін В.І. До сільської бідноти / пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи // ПЗТ. – Т. 7. – С. 153-155.

⁵¹⁵ Там само. – С. 174.

що він помилявся щодо ролі кооперації, але до 1917 р. і майже упродовж громадянської війни його ставлення до кооперативної системи було негативним.

Характерно, що питання організації сільськогосподарського виробництва в Україні та розвитку підприємництва в сільському господарстві, висвітлено у працях відомих громадських діячів, які у ХІХ – ХХ ст. очолювали боротьбу за незалежну демократичну українську державу.

«Хліборобська продукція, – писав у 1918 р. в праці «На порозі нової України» М.С. Грушевський, – повинна попроситись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш різносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин – прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння – повинна розвиватися коштом культури збіжжя»⁵¹⁶. У праці акцентується увага на важливість врахування кліматичних умов при визначенні напрямів сільськогосподарського виробництва. Він вважав, що в чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни, її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім узбережжі рекомендується більше культивувати полудневі овочі, а в усіх зонах України – в далеко ширших розмірах садівництво, городництво, виноградарство. Розвиток скотарства, птахівництва, рибальства, бджільництва слід здійснювати так, щоби не лише задовольнити внутрішні потреби, але й розширювати експорт продукції вказаних галузей⁵¹⁷.

В. Липинський хотів бачити Україну державою міцного фермерського господарства. В аграрній частині програми Української демократично-хліборобської партії, розробником якої він був, записано: «Місце (величезних поміщицьких латифундій і бідних українських сіл) повинні зайняти розвинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний у могутні

---

⁵¹⁶ Грушевський М.С. На порозі нової України // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 158 – 159.

⁵¹⁷ Там само. – С.160 – 161.

кооперативні товариства, добував з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум, що вона може дати»⁵¹⁸.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що впровадження підприємництва в сільському господарстві українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося під впливом реформ 1860-70-х рр., зокрема – селянської та столипінської аграрної реформ, які проводилися в Російській імперії.

В ході реформувань відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування, які сприяли розвитку підприємництва. З одного боку, відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння, а з іншого – зменшення поміщицького землеволодіння. Незважаючи на те, що царизм захищав поміщицьке землеволодіння, стримував вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності, дворянське землеволодіння поступово витіснялось безстановим землеволодінням.

І хоча в досліджуваній період великою залишалася чисельність малоземельних і безземельних селян, однак для підприємливих і заможних створювались ширші можливості для активізації господарської діяльності. Збільшилася площа земель в особистих господарствах селян, вони отримали нове джерело доходів – орендну плату, підвищилась ринкова мотивація до праці, а відтак і її якість, ефективність і рівень оплати. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили на товар.

Посилилися процеси впровадження підприємництва, більш ефективного господарювання в селянських господарствах нового типу (хутірських і відрубних) у ході столипінської аграрної реформи. Товаризації селянських господарств сприяли їх переорієнтація на прибуткові галузі рослинництва і

---

⁵¹⁸ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програміві і довідкові матеріали. – К.: Фенікс, 1993. – С. 137 – 138.

тваринництва, підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва.

Розвиток ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури робили сільське господарство все прибутковішим. Земля почала приносити більший прибуток. Оскільки найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – селянство у переважній більшості виявилось неспроможним сповна використати земельні угіддя через недостатню фінансову підтримку держави, нерозвиненість інфраструктури, бідність та недостатність знань і підприємницьких якостей – великі товарні господарства створювали, в основному, підприємливі землевласники-дворяни і заможні селяни, які постачали продукцію на імперський та закордонні ринки.

Сільське господарство українських губерній набуло комерційного характеру, більш чіткою стала спеціалізація окремих регіонів, що орієнтувались на ринок. Зокрема, в губерніях Південно-Західного краю найбільш доцільним і вигідним було вирощування і переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю: на Лівобережжі – картоплі, тютюну, конопель, на Півдні йшло витіснення скотарства товарним зерновим господарством.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки інтенсифікації сільського господарства, більш ефективному використанню земельних ресурсів, розвитку і поширенню підприємництва, Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, яка становила значну частину загальноросійського експорту. У 1912 р. з 651 млн. пудів хліба, який вивозила Російська імперія, близько 43 % давала Україна⁵¹⁹.

3.2. Підприємництво в сільській промисловості та кустарних промислах

---

⁵¹⁹ Лось Ф.Є. Нариси історії України. Випуск 11. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – С. 92.

З середини XIX ст. в Україні почала формуватися регіональна економічна спеціалізація. Південь, Південний Схід ставали індустриально-аграрними центрами, а Західний край – аграрно-індустріальним.

Специфіку і галузеву структуру діяльності промислових підприємств Київської, Подільської і Волинської губерній визначали природно-кліматичні та організаційно-економічні чинники. Хоча в другій половині XIX ст. в економіці краю, як і раніше провідна роль належала землеробству, разом з тим набувала розвитку переробна промисловість. Як показало дослідження, промислові підприємства знаходились переважно в сільській місцевості і переробляли продукцію землеробства, тваринництва, деревину та корисні копалини.

Особливістю розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях було створення переробних підприємств в поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян. На селі почала формуватись нова соціально-економічна структура, яка включала в себе поміщиків-підприємців, селян-підприємців і купців. Зазначимо, що їх господарська діяльність проводилася не в замкненому просторі, а з розвитком ринкових відносин була взаємопов'язана з містом. Тому в дослідженні наводимо приклади підприємництва на промислових підприємствах міст і залізничному транспорті, що впливало і на розвиток сільської промисловості.

Промисловість виконувала подвійну функцію: створювала для землеробства ринок збуту і забезпечувала насичення сільських районів через ринки промисловими товарами. Обсяги промислового виробництва зросли майже у 15,5 разів з 25.275.453 руб. у 1861 р. до 391.319.127 руб. у 1911 р., переважно за рахунок сільської переробної промисловості⁵²⁰. Цьому сприяли, великою мірою, промисловий переворот, створення транспортної мережі і, зокрема, залізничного транспорту,

⁵²⁰ Підраховано за: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. I. – К., 1959. – С. 490, 492, 493; ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 64; Обзор Подольской губернии за 1901 г.; Памятная книжка Вольнской губернии на 1903 г. – Житомир, 1902. – С. 76, 77.

врахування потреб ринку та жорстких умов конкурентної боротьби. Дедалі більшого розвитку набували ринкові виробничі відносини, сільське підприємництво.

Виходячи з аналізу історичних джерел, які висвітлюють промисловий розвиток губерній Південно-Західного краю в пореформений період, можна виділити як загальні тенденції, що були характерні українським губерніям в цілому, так і виокремити низку особливостей становлення і поширення підприємництва у промисловості, що були властиві даному регіону.

Розвиток підприємництва відбувався в умовах посиленого впливу протекціоністської політики з боку держави, яка мала як внутрішні, так і зовнішні наслідки.

Щодо внутрішнього спрямування політики захисту підприємців-виробників промислової продукції, то вона проявлялася у застосуванні пільгових заходів у вигляді субсидій, дотацій, кредитування та ін. Враховуючи те, що економіка України була інтегрована у всеросійський ринок, в пореформений період царизм цілим рядом протекціоністських заходів підтримував розвиток важкої промисловості на Донбасі та Подніпров'ї. Поряд із західноєвропейськими інвестиціями суттєву роль в індустріалізації України відігравали і державні замовлення. Середньорічна сума капіталовкладень у металургію Донбасу і Придніпров'я наприкінці ХІХ ст. становила 26,2 млн. руб.⁵²¹ Тому не випадково, що в той період Донецько-Криворізький басейн мав найвищі темпи промислового розвитку.

Але більшість заходів, в основному, захищали економічні інтереси більш привілейованого прошарку населення, тобто помісного дворянства. За результатами аналізу виявлено, що, у першу чергу, це стосувалося цукрової, винокурної та горілчаної промисловості. В різні періоди історичного розвитку протекціоністська політика зазнавала змін, але дворяни

---

⁵²¹ Шляхов О.Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. Вип. ХІІ. – К., 2006. – С. 25.

залишалися в економічному вигаши. Зокрема, згідно із положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р. на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасувалися горілчані відкупи і запроваджувалася акцизна система. Тобто монополія дворянства на гуральництво ліквідувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство. У цю, фактично, дворянську галузь промисловості почали проникати капітали інших суспільних верств, особливо купецтва. Це створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян, чиї підприємства у переважній більшості залишалися дрібними і середніми з примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва.

Враховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив новий закон, який регулював сільськогосподарське гуральництво. Зокрема з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких. Заборонялося відкривати гуральні в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства. Так, із прийняттям цього закону протягом наступного десятиліття кількість дрібних гуралень, власниками яких були саме представники дворянського стану, відчутно зросла. Запровадження наприкінці 1890-х – на початку 1900 р. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі гуральництва. Головним джерелом забезпечення прибутків гуралень були пільгові ціни на спирт, які встановлювалися без урахування собівартості, відповідно до запитів поміщиків, які на початку ХХ ст. домоглися подальшого збереження і збільшення відповідних привілеїв. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків не тільки держави, а й багатьох представників дворянського стану, які володіли гуральнями.

У зв'язку з посиленням конкуренції на цукровому ринку і зниженням цін на цукор царський уряд на шкоду інтересам

трудящих, але заради вигоди цукро заводчиків і казни, через введення майже заборонених мит на імпорт цукру, досяг того, що в 1888 р. пуд цукрового піску на київській біржі коштував 8 руб. 20 коп., тобто вдвічі більш проти того, у що обходилося його виробництво самим цукро заводчикам. Ці «надприбутки» настільки сильно вплинули на розширення площі посівів цукрових буряків, що вже посівна кампанія 1889 р. виявилася збитковою, тому що ціни впали до 3 руб. 5 коп., тобто нижче собівартості виробництва⁵²².

Закон від 22 листопада 1895 р. визначив загальну кількість цукру, потрібного для поставки на внутрішній ринок і встановлював обсяг виробництва для кожного заводу. Вироблена понад цю норму кількість цукру оподатковувалася додатково в розмірі 1 руб. 75 коп. від пуда. Заводи зобов'язані були утворити непорушний фонд, з якого цукор міг надходити на внутрішній ринок лише тоді, коли ціни піднімались вище визначеного максимуму. В цьому випадку цукор, який додатково виробляли на ринок акцизом не оподатковувався⁵²³. Отже, з 1895 р. цукрова галузь підпорядковувалася жорсткому державно-монополістичному регулюванню, що призвело до утримання на внутрішньому ринку високих цін на цукор, які забезпечували рентабельність цукрового виробництва, а цукро заводчикам – гарантоване отримання прибутків.

Зовнішні ознаки протекціонізму виявлялися у встановленні урядом значних митних тарифів на імпорт, які до того ж постійно зростали. Наприклад, якщо 1884 р. вугілля і кокс оподатковувалися в портах Азовського і Чорного морів по 2 коп. золотом з пуда, а мито на іноземний метал становило суму в 9 коп. з останнього, то у 1887 р. ці тарифи були збільшені до 4,5 коп. з пуда коксу та 30 коп. – чавуну. На початку 90-х рр. податок на нього підвищився до 52 коп., а на вугілля і кокс – до 4 і 6 коп. золотом з пуда відповідно⁵²⁴.

---

⁵²² Сахарный вопрос // Подолия. - № 84. - 1913, 19 июля.

⁵²³ Нестеренко О.О. Вказана праця. – Ч. II. – С. 128.

Особливе значення в процесах інтенсифікації промислового виробництва, а відтак і підприємництва мала політика російського самодержавства спрямована на прискорене будівництво залізничної мережі і рухомого складу.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. царський уряд внаслідок нестачі коштів у державній казні перейшов до залучення приватних капіталів, у тому числі іноземних у будівництво залізниць. Надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, уряд гарантував їм прибутки на акції та облигації залізничних позик. Допомога держави у приватному залізничному будівництві досягла значних розмірів. Уряд за рахунок державних коштів надавав фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований річний прибуток. Ті вигоди, які несло отримання концесій, примушувало підприємців іти на ризик, не боячись втратити кошти, витрачені на пошукові роботи нових залізничних колій. Гонитва за досить високими для того часу прибутками від залізничної справи, яка охопила тодішнє російське суспільство у 1870-х рр., увійшла в історію під назвою «залізничної лихоманки». В цей період будівництво залізниць, ставши досить прибутковим, значно прискорилось. До середини 70-х рр. XIX ст. було побудовано більше 20 тис. верств залізних доріг, які перетворились у невід'ємний фактор розвитку країни, основу інфраструктури народного господарства.

Досить ліберальні умови, встановлені державою на початку залізничного «буму», поступово ставали більш жорсткими. 18 жовтня 1868 р. імператорським указом були визначені умови видачі концесії, які започатковували конкуренцію між залізничними підприємцями. Труднощі в фінансуванні залізничного будівництва, зниження прибутковості новозбудованих залізниць і зростання заборгованості казні

---

⁵²⁴ Кругіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 88.

привели до поступового зниження з другої половини 1870-х рр. темпів будівництва нових доріг.

На початок 1880-х рр. залізнична мережа в Російській імперії, в основному, знаходилася у приватному володінні, належала акціонерним товариствам, на той час їхня система управління стала суперечити інтересам держави, тому вона почала викуповувати залізниці до закінчення терміну концесій⁵²⁵. Розвиток вантажного і пасажирського руху вимагав вміння ефективно управляти залізницями, щоб отримати від перевезень прибутки. На різних дорогах існували неоднакові порядки. Зіткнення інтересів різних власників доріг призводило до конкурентної боротьби, яка особливо гостро розгорнулася у 80-ті рр. XIX ст. між дорогами, які здійснювали перевезення хлібних вантажів із Центрально-Чорноземного району, яка тривала більше 10 років, відома як «тарифні війни». Керівники акціонерного товариства Південно-західних залізниць І.А. Вишнеградський і С.Ю. Вітте, яке відіграло ключову роль у «тарифних війнах», у подальшому стали розробниками і безпосередніми виконавцями тарифної реформи 8 березня 1889 р., яка вводила державне регулювання тарифів на залізничному транспорті⁵²⁶.

Як свідчать дані історичних джерел, власники залізниць допускали фінансові порушення, збагачувалися за рахунок державної казни, що суперечило інтересам держави. Серед тих, хто отримав багатомільйонні прибутки, слід назвати дворян-мільйонерів в Україні П.Г. фон Дервіза, К.Ф. фон Мекка, барона К.К. Унгерн-Штернберга та ін.⁵²⁷ Тому з метою впорядкування

---

⁵²⁵ Погребинский А.П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60 – 90 гг. XIX в.) // Исторические записки. – Т. 47. – С. 163.

⁵²⁶ История предпринимательства в России / РАН Инст. Рос. истории – М.: «Российская политическая энциклопедия». Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX в. / В.И. Бовькин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др. – 2000. – С. 156.

⁵²⁷ Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX века. – М., 1975. – С. 102-103.

правил ведення залізничного господарства уряд прийняв Статут російських залізниць. Затим почався викуп державою приватних залізниць ще до закінчення терміну концесій. Зокрема, указом від 1 січня 1895 р. було створено Управління Південно-Західними залізницями після викупу їх царським урядом у приватних компаній і осіб, яке знаходилося у м. Києві.

Новий етап посиленого залізничного будівництва почався у 90-ті рр. XIX ст., яке в цей період велось в основному за рахунок казни. Міністр фінансів С.Ю. Вітте надавав особливе значення залізничному будівництву. Варто зазначити, що залізниці в українських губерніях будували як складову загальноросійської мережі. Частину залізниць проклали за рахунок казни, решту – збудували великі акціонерні товариства за підтримки державного кредиту.

Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, створено надійну, для того часу, транспортну мережу. За сорок пореформених років довжина залізниць зросла з 1500 до 50 тис. верст, 1/5 з них припадала на Україну. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту. Без залізничного будівництва не могли б так швидко розвинутиись кам'яновугільна і металургійна промисловість в Україні, зайнявши провідне місце в Російській імперії.

Для підвищення продуктивності праці промисловці запроваджували машини, парову енергію, нові технології, що сприяло збільшенню обсягів виробництва і прибутковості підприємств.

Значно зростала технічна оснащеність металургійних і залізрудних підприємств України. Найінтенсивніше розвивалися Донецький вугільний і Криворізький залізрудний басейни. Південна металургія, яка виросла не на кріпосній, а на вільно найманій робочій силі, перетворилась в основну індустріальну базу країни⁵²⁸.

---

⁵²⁸ Кашенко Т.Л. и др. История предпринимательства в России. – М., 2001– С. 61.

Однак розвитку машинобудування, впровадженню машин у промисловість і сільське господарство перешкоджали кріпосницькі пережитки. Промисловцям дешевше обходилась майже дармова ручна праця, ніж застосування машин. З другого боку, індустріалізацію гальмували країни-конкуренти, особливо Німеччина, яка була головним постачальником машин. Іноземним капіталістам в Україні належали ключові галузі промисловості, зокрема металургійна. Це давало їм можливість впливати на політику царського уряду і на всю економіку. Особливо негативний вплив іноземного капіталу посилювався з виникненням на початку ХХ ст. монополій. З метою збереження за собою панівного становища на російських ринках іноземні підприємці почали навмисно гальмувати розвиток металургійної промисловості, створюючи дефіцит металу, підвищуючи ціни на нього, чим ставали на перешкоді розвитку місцевих важливих галузей промисловості і в, першу чергу, машинобудування. Російська й українська буржуазія була ще економічно слабкою для того, щоби незалежно від іноземного капіталу своїми капіталами створювати металургійну і машинобудівну промисловість. Машинобудування в Росії, в тому числі в українських губерніях, до 80-х рр. ХІХ ст. було найвідсталішою галуззю виробництва, що великою мірою сповільнювало впровадження машин у промисловість і сільське господарство. Підприємці продовжували використовувати більш досконалі машини іноземного виробництва.

Активізувався процес виробництва машин лише наприкінці ХІХ ст. Якщо 1885 р. обсяг виробництва машинобудівної і металообробної промисловості* в 9 українських губерніях складав лише 7.571.881 руб., то у 1895 р. він досяг 37.700.555 руб.* або збільшився майже у 5 разів⁵²⁹. Провідне місце за виробництвом машин займала Катеринославська губернія, в якій

---

* В обсяг виробництва включено і вартість металу, виготовленого на машинобудівних заводах. В ті часи машинобудівні заводи не були спеціалізовані і часто поряд з виготовленням машин виплавляли метал для них.

* У цей обсяг виробництва не включено відомості по Київській губернії.

1895 р. на машинобудівних заводах виготовили металу й машин на 30,4 млн. руб. Найменші обсяги виробництва металу й машин були у Чернігівській, Подільській, Полтавській і Волинській губерніях. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українських губерніях діяли 22 великих сталеплавильних, залізобудовних і машинобудівних заводи⁵³⁰. Провідне місце займало сільськогосподарське і транспортне машинобудування.

З досліджуваних губерній Південно-Західного краю більші обсяги виробництва металу і машин мала Київщина. Якщо у 40-х роках XIX ст. Київська губернія стояла на передостанньому місці серед українських губерній за рівнем розвитку промисловості, то в пореформенну епоху був період, коли саме Київщина очолювала список промислових губерній України. Так, К. Воблий стверджував, що станом на кінець XIX ст. у Київській губернії вироблено найбільше промислових товарів в Україні — на суму 69,4 млн. руб. На другому місці стояла Катеринославщина (з 54,9 млн. руб.), а на третьому — Херсонщина (майже 41 млн. руб.)⁵³¹. Якщо 1901 р. на 25 чавуноливарних, металообробних і механічних заводах було вироблено металу і машин на суму 5.084.438 руб., то 1912 р. на 44 заводах обсяг виробництва склав 8.010.159 руб.⁵³² Відповідно у Подільській губернії такої продукції 1911 р. було вироблено лише на 391.765 руб., у Волинській губернії – на 167.583 руб.⁵³³

Проте, незважаючи на гальмування пережитками кріпосництва та іноземним капіталом впровадження машинного виробництва, окремі підприємці з метою отримання надлишкової додаткової вартості запроваджували на своїх підприємствах нову техніку і передові технології, добивались підвищення продуктивності праці вище середнього рівня, що існував у певній галузі виробництва. Внаслідок цього вартість товарів, вироблених на цих підприємствах, була нижча середньої ринкової вартості, що давало можливість капіталісту одержувати не тільки звичайну додаткову вартість, а й так звану надлишкову

⁵²⁹ Підраховано за: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. II. – С. 92

⁵³⁰ Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. – Спб., 1903.

⁵³¹ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. – К., 1930. – С. 57.

⁵³² Обзор Киевской губернии за 1901 г.; Обзор Киевской губернии за 1912 г.

⁵³³ Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Волынской губернии за 1911 г.

додаткову вартість. Саме цей чинник, враховуючи й природно-кліматичні умови, спонукав підприємців Київської, Подільської і Волинської губерній до прискорення промислового перевороту в цукровиробництві.

Перехід від ручної праці до машинного виробництва, впровадження передових технологій, були характерні для цукрової промисловості, яка займала провідне місце. З метою збільшення обсягів виробництва на основі підвищення продуктивності праці підприємці вкладали значні кошти в реконструкцію вже діючих цукрових заводів, а також будували нові механізовані підприємства. На багатьох цукрових заводах використовувалась передова для того часу техніка, зростала механізація виробництва.

Поширені відомості про технічне оснащення цукрових заводів і обсяги їх виробництва 1913 р. подаємо у Додатку Є. Наведемо ряд прикладів⁵³⁴.

Потужний Київський цукровий завод, заснований 1869 р., 1913 р. належав товариству і був обладнаний 23 паровими і газовими двигунами загальною потужністю 518 к.с. та 14 котлами. Річне виробництво цукру становило 2.287.000 руб. На заводі працювало 1300 робітників. Григорівський цукровий завод Київського повіту, побудований 1884 р., перебував у власності товариства. В устаткуванні завод 1913 р. мав парові машини-двигуни потужністю 832 к.с., 11 котлів Менье та 2 – Фіцнер-Гампер. На заводі працювали 1513 робітників, було вироблено за рік цукру-піску 647.497 пуд. і рафінаду до 1.000.000 пуд.

Товариство Корюковських цукрових заводів було власником Лебединського заводу Чигиринського повіту, на якому працювало 1.325 робітників. Обсяг виробництва цукру досяг 1913 р. 2.000.000 пуд. Устаткування заводу складалося з потужних машин-двигунів (1.118 к.с.). Киселівський цукровий завод Звенигородського повіту, власником якого було також товариство, мало великі обсяги річного виробництва (1.315.633 пуд.). Завод

⁵³⁴ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.

засновано ще 1869 р. В устаткуванні підприємства були парові і нафтові двигуни загальною потужністю 585 к.с. і 10 котлів.

Подібні приклади знаходимо і досліджуючи стан механізації цукрового виробництва в Подільській і Волинській губерніях. Зокрема, потужний Ялтушковський цукровий завод Могилівського повіту, заснований 1871 р. (власник – товариство) 1913 р. виробив 500.000 пуд. цукру-піску і 1.000.000 пуд. рафінаду. Устаткування заводу складалося з парових машин потужністю 443 к.с. і 9 котлів Менсьє.

Вендичанський цукровий завод Могилівського повіту, заснований 1894 р. власником якого теж було товариство, обладнали паровими двигунами потужністю 825 к.с. і 9 котлами Менсьє. Гніванський цукровий завод Вінницького повіту, побудований 1877 р., станом на 1913 р. мав 4 парових і 6 електричних двигунів загальною потужністю 1.050 к.с. та 24 котли. На заводі працювало 2,464 робітники, які виробили за 1913 рік 727.456 пуд. цукру.

Досконало для свого часу був обладнаний і потужний Житинський рафінадний завод Ровенського повіту Волинської губернії, заснований 1879 р. Правління акціонерного товариства, яке було власником заводу, знаходилось у Варшаві. Обладнання підприємства складалося з 6 парових і 15 електричних двигунів загальною потужністю 800 к.с. і котлів загальної площі нагріву 1.230 кв. м. На заводі 1913 р. вироблено 1.200.000 пуд. цукру.

Не тільки товариства, а й окремі власники цукрових заводів намагалися будувати і покращувати технічне оснащення своїх підприємств. Так, гр. Браницька М.Є. у власності якої були, станом на 1913 р. Кожанський, Ольшанський, Саливонківський і Шамраєвський цукрові заводи в Київській губернії, гр. Потоцький Й.А. – власник Клембівського, Корецького, Кременчукського і Шепетівського цукрових заводів у Волинській губернії з метою отримання великих прибутків вкладали значні кошти в обладнання своїх підприємств машинами, котлами та іншою технікою. Терещенко М.А. – власник цукрових заводів Андрушівського Волинської губернії та Андрушківського

Київської губернії 1913 р. мав у технічному устаткуванні своїх підприємств парових двигунів потужністю 1377 к.с. та 26 котлів.

Поміщик І. Подгорський 1847 р. в с. Городище-Пустоварово Київської губернії на базі раніше діючого винокурного заводу побудував цукровий завод. 1894 р. завод було реконструйовано – його обладнали 9-ма паровими машинами потужністю 80 к.с. кожна і 11-ма дифузійними апаратами. 1910 р. обладнання заводу вже складалося з 22 дифузійних апаратів, 13 парових котлів, 16 центрифуг тощо. Це забезпечило збільшення виробництва продукції. Так, якщо в 1860/61 рр. завод виробив понад 10 тис. пуд. цукру, то в 1894/95 рр. – вже 98 тис. пуд. цукру і 127 тис. пуд. патоки⁵³⁵.

Промисловий переворот у борошномельно-круп'яній промисловості характеризувався впровадженням вальцьового верстата, який прийшов на зміну примітивним жорнам. У цій галузі поряд з великими млинами, які оснащували машинами, що діяли за допомогою пари, продовжували працювати велика кількість дрібних, які використовували енергію води і вітру, живу тяглову силу. З губерній Південно-Західного краю найбільш технічно оснащені були млини в Київській губернії.

Якщо 1856 р. в губернії не було жодного парового млина, то 1913 р. працювали вже 117 великих парових млинів. Серед них потужними капіталістичними підприємствами, з складною технікою, великим оборотним капіталом і значним виробництвом продукції були млини у м. Києві: акціонерного Товариства у складі правління (Л.І. Бродський, А.М. Гольденберг); акціонерного Товариства Кельберів; млин О.Я. Сергєєва. За даними 1913 р. складне механізоване устаткування, парові машини мали млини гр. М.Є. Браницької у Васильківському повіті; гр. Браницьких у м. Сміла; О.М. Абази в Уманському повіті; Н.Я. Головчинер і К. Красномовид у Бердичівському повіті; В.Й. Ярошинського у Липовецькому повіті та ін.⁵³⁶

---

⁵³⁵ ДАКО. – Ф. 4. – Оп. 99. – Спр. 1622. – Арк. 40.

В інших галузях промисловості губерній Південно-Західного краю, крім цукрової, високомеханізованих потужних підприємств було небагато. Серед них по технічному обладнанню і обсягах виробництва виділявся цементний завод «Волинь», який вважався одним із перших в імперії. Завод був обладнаний за останнім словом науки і в ньому з успіхом застосовувався американський спосіб «обпалення» цементу в «обертальних» печах довжиною 45 до 60 м⁵³⁷.

З метою підвищення прибутковості промислового виробництва підприємці з одного боку, скорочували окремі (невигідні) виробництва, а з іншого – концентрували капітали у найбільш прибуткових галузях промисловості.

На початку ХХ ст. за рівнем концентрації промислового виробництва Україна посіла одне з перших місць у світі. На підприємствах з кількістю робітників понад 500 чол. працювало близько 50% їх загальної кількості, 30,9% робітників було зосереджено на заводах і фабриках з кількістю працюючих понад 1000 робітників.

Хоча в досліджуваних губерніях значна кількість промислових підприємств були дрібними, загальні процеси концентрації виробництва торкнулися і цього регіону, переважно у цукровій промисловості. Завдяки зростанню рівня концентрації виробництва загальна кількість цукрових заводів з початку 60-х до середини 90-х рр. ХІХ ст. зменшилася з 247 до 153, а робітників, навпаки, збільшилося з 38 тис. до 78 тис. Виробництво цукру на заводах зросло в 14 разів і становило 84 % виробництва всієї Російської імперії⁵³⁸. Характерним ставало утворення пайових товариств.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу в різних галузях

---

⁵³⁶ Проаналізовано за: Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г. – К., 1857. – С. 200.

⁵³⁷ Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – С. 44.

⁵³⁸ Лановик Б.Д. та ін. Вказана праця. – С. 189.

промисловості створювалися об'єднання капіталістів – монополії*, що урізноманітнювало підприємницьку діяльність. Підприємці використовували монополії для контролю ринку, для підтримання високих цін на свої товари та максимального зниження цін на потрібну їм сировину і одержання надприбутків. У дореволюційній Росії синдикати «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», «Продаруд» та синдикат цукро заводчиків охоплювали головні галузі промисловості імперії, в т.ч. і України. Вони монополізували від 70 до 90 – 100 % виробництва і збуту промислової продукції.

1887 р. на з'їзді цукро заводчиків у Києві було створено цукровий синдикат* (об'єднання), основним завданням якого було не допускати зниження цін на внутрішньому ринку. Цукро заводчики, як і раніше, вважали, що краще зазнавати збитків, вивозячи цукор за кордон, зате підтримувати високі ціни на внутрішньому ринку. За рішенням синдикату цукор потрібно було вивозити не залежно від того, які ціни на цукор складуться на закордонних ринках. Умовами передбачалось вивозити за кордон 25 % загального обсягу виробництва цукру, а припинити вивіз цукру за кордон учасники синдикату могли тільки в тому випадку, «коли ціна цукрового кристалічного піску на Київській біржі дорівнюватиме 4 руб. 50 коп. за пуд». Передбачався порядок розподілу виручки за проданий за кордон цукор: «Виручені від продажу цукру гроші будуть розподілятися між власниками всього цукру відповідно до доставленої кожним з них кількості». Були визначені й засоби покарання за невивіз

· Монополія (грец. – один продаю) – виключне право, що ним володіє держава, підприємство, організація чи окрема особа на здійснення певної діяльності. – Генеза ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії .... – С. 340.

· Синдикат – одна з форм монополістичних об'єднань, яка характеризується тим, що розподіл доходів, закупка сировини і реалізація виробленої продукції здійснюється через єдину збутову контору. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність, тому вони домовляються про єдині ринки збуту і ціни. – Генеза ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії .... – С. 501.

цукру обумовлений угодою час у вигляді виплати неустойки у певних розмірах в залежності від терміну затримки⁵³⁹.

Однак, вивіз цукру у великих кількостях за низькими цінами дуже знижував можливі прибутки цукрозаводчиків. У зв'язку з цим йшла гостра боротьба всередині синдикату за зменшення кількості вивозу і за збільшення норм виробництва цукру, що при монопольних цінах на внутрішньому ринку повинно було дати великі прибутки. Внаслідок діяльності синдикату (1887-1892 рр.) цукрозаводчики від вивозу цукру за кордон отримали 45 млн. руб. прибутку, а казна – близько 60 млн. руб.⁵⁴⁰

Поряд з цим утворення синдикату погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Вони були вимушені збувати буряки тільки на визначені заводи по наперед встановлених, надзвичайно занижених цінах. Але найбільша шкода від вивозу цукру за кордон і отримання високих цін на цей продукт на внутрішньому ринку в тому, що цукровий ринок Росії і в тому числі України заповнювався сурогатами (дешевими штучними солодкими речовинами виробленими в Німеччині). Робітники і селянська біднота вимушені були отруювати свій організм шкідливими речовинами, зате цукрові магнати одержували гарантовані прибутки.

У другій половині 80-х років XIX ст. борошномельна промисловість вступила в фазу економічної кризи. Частина млинів припинила своє існування. Виробництво борошна скоротилось. У зв'язку з цим почались пошуки заходів до підвищення цін на хліб. Деякі шляхи щодо цього були вже випробувані в Росії. Це, насамперед, масовий вивіз товарів за кордон, хоч і за демпінговими* цінами. В лютому 1888 р. в Москві відбувся перший з'їзд російських борошномелів, який обговорював питання про можливість й умови об'єднання борошномелів з метою підвищення цін на борошно шляхом

⁵³⁹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості в Україні. – Ч. II. – К., 1962. – С. 111.

⁵⁴⁰ РГИА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Д. 1446. – Л. 131.

* Демпінг – (анг. – скидання) – експорт товарів за викупними цінами, тобто цінами, значно нижчими, ніж на внутрішньому і світовому ринках. – Генеза ринкової економіки ... - С. 130.

посилення вивозу хліба за кордон. Вперше це питання обговорювалось на з'їзді південноросійських сільських господарів у січні 1886 р. в Харкові.

У січні 1895 р. в Петербурзі відбувся другий всеросійський з'їзд борошномелів. Міністерство фінансів скликало цей з'їзд з метою з'ясувати питання про можливість вивозу хліба за кордон у великій кількості. З'їзд також обговорив питання про організацію союзу борошномелів і його постійно діючого комітету, або бюро, метою якого було б дбати про об'єднання борошномелів і про організацію вивозу борошна за кордон. З'їзд ухвалив такі рішення: скликати з'їзди борошномелів через кожних три роки, а в особливих випадках — екстренні; створити постійну раду всеросійського з'їзду борошномелів; обрати 12 уповноважених від різних районів до ради з'їзду для виконання рішень з'їзду; визначити обов'язковий збір з усіх борошномелів для покриття витрат на утримання ради і адміністрації з'їзду та ін. В травні 1895 р. був скликаний третій всеросійський з'їзд борошномелів. Проте лише з 1896 р. всеросійські з'їзди борошномелів стали діяти як певна організація. Вони стали визнаним союзом і були затверджені царським урядом. На четвертому з'їзді в грудні 1896 р. було обрано і виконавчий орган з'їздів — раду з'їздів⁵⁴¹. Так створилося ще одне об'єднання капіталістів, яке за своєю суттю було монополістичним, спрямованим на те, щоб зберегти на внутрішньому ринку монополні ціни на хліб, забезпечити якнайбільші прибутки, щоб спільно захищати свої інтереси проти трудящих та примусити державний апарат служити інтересам борошномелів.

Недостатне нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість Російської імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій.

З правового боку були створені досить сприятливі умови для припливу в Росію іноземних капіталів. У зв'язку з цим особливо активно іноземні капітали переводились у вигляді акціонерних у провідні галузі промисловості. Сама така форма діяльності була найбільш вигідною для інвесторів, бо давала змогу якомого довше зберігати капітал за країною-експортером.

Не зустрічаючи економічного опору, іноземні підприємці захоплювали ключові позиції у найзначніших галузях промислово**СТІ**. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємстві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджували свою діяльність в майже безпрограшній харчовій промисловості. Цим самим вони самостійно звужували підприємницький простір, віддавали іноземцям досить прибуткові галузі виробництва. У

⁵⁴¹ Мукомольное дело в России. Одесса. 1909.. — С. 179-182.

зв'язку з цим іноземні капіталісти здобули можливість збагачуватися за рахунок освоєння українських природних багатств.

Французький, англійський, німецький і бельгійські капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На цих підприємствах вони запроваджували нову техніку та технології, вели підготовку кваліфікованих кадрів. Капіталістам-іноземцям на початку ХХ ст. в Україні належало близько 90 % акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна кількість прибутків яких потрапляла за кордон⁵⁴². Монополістичні об'єднання, поглинаючи дрібні заводи і фабрики, сприяли розвитку великих промислових підприємств.

Багато іноземних підприємців, працюючи в українській промисловості, здобули за короткий час величезні капітали. Наприклад, прибутки Юза і содового заводчика француза Сольве оцінювалися в межах 10 млн. руб. Вони наблизилися до восьми найбагатших сімей іноземного походження. Зрозуміло, що вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості. Не маючи змоги розпочати самостійне виробництво, місцеві промисловці намагалися використати свої капітали у товариствах змішаного типу. Показовим зрр цього було створене 1887 р. могутнє Південноросійське Дніпровське металургійне товариство. До його складу входили дійсний статський радник князь В.М. Танішев, дворянин В.О. Ляський, лодзинський купець першої гільдії Б. Гурберт, німецькі піддані В. Рау і Р. Суермонд, бельгійські піддані К.Д. Матьє, барон де Макар, Г. Пастор і А. Грейнер. Основний капітал товариства становив 5 млн. руб. і 2,5 млн. облігаціями.

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудуванні. З 170 осіб, які стали засновниками заводів по виробництву сільськогосподарської техніки, майже 35 % були іноземцями, 22,3 % росіянами, 20,5 % шведами, 10 % поляками і лише – 4 % українцями. На німецькі капітали засновані паровозобудівні заводи у Луганську та Харкові, на бельгійські – Катеринославський вагонобудівний завод (в останньому акціонером був П.І. Харитоненко)⁵⁴³.

У Києві власниками багатьох великих підприємств були іноземні капіталісти. Так, машинобудівний завод Гретера і Криванека фінансувався німецьким банком. Майже четверта частина капіталу Київського цукрорафінандного заводу також належали німецьким капіталістам⁵⁴⁴.

Іноземний капітал проникав не лише у великі капіталістичні об'єднання, що мали по декілька мільйонів основного капіталу. Існували й менші за капіталами підприємства. Зокрема, 1874 р. на землях графинь Дзялинських і Стадницької виникло товариство Денишівського чавуноливарного і залізобного заводу на паях (с. Дениші Житомирського повіту Волинської губернії) його фундаторами виступили іноземні капіталісти А.К. Беккерс, Г.Г. Доппельмасер, Р.А. Зейме, А.Н. Петерс і І.Ф. Фелькнер (основний капітал 800 тис. руб.). Невеликий чавуноливарний завод у Рудні-Боровій був заснований на кошти

⁵⁴² Темко Г.Д. та ін. Вказана праця. – С. 145.

⁵⁴³ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 160, 161.

⁵⁴⁴ Оль П.В. Иностранные капиталы в России. – П.г., 1922. – С. 73-95.

англійця Ворда⁵⁴⁵. Цей, як й інші, створені у цей період заводи, мав парові машини, сучасне устаткування і забезпечував потреби не тільки Волині, а й всього Правобережжя. 1878 р. товариство взяло в оренду Високопільський завод поміщика Таранова і чавуноливарні заводи у Кропивні і Рудні-Боровій. Вони забезпечували металом потреби цукрових заводів Правобережної України.

Пруський підприємець Ф. Брандт у 1870 р. з прокладенням залізниці Київ – Одеса збудував у м. Фастові котельно-механічний завод, на якому виробляли устаткування для цукрових заводів. 1900 р. на базі цього заводу утворилось «Акціонерне товариство Ф. Брандта»⁵⁴⁶. Французькому підданому Є. Клейду належало підприємство у м. Заславі Волинської губернії, яке випускало мідні апарати для цукрових заводів на суму 25 тис. руб. і було задіяно 29 робітників (станом на 1879 р.)⁵⁴⁷.

Іноземний капітал став проникати навіть у харчову промисловість, яка тривалий час була сферою діяльності місцевих підприємців. Так, 1901 р. цукровий завод і бурякові плантації у с. Калинівці Таращанського повіту Київської губернії стали власністю франко-бельгійського акціонерного товариства. Через два роки воно збудувало рафінадний цех, продукція якого йшла на експорт. У 1913 р. завод виробляв за сезон 308 467 пуд. цукру, що у 16 разів більше ніж у 1860 р. (19 125 пуд.)⁵⁴⁸.

Значний вплив іноземного капіталу на розвиток української промисловості мав як позитивні так і негативні наслідки. Позитивним було те, що у зв'язку з нестачею власних капіталів, фінансовою неспроможністю і малочисельністю підприємців іноземні капіталісти сприяли створенню важкої промисловості, яка в свою чергу впливала на подальшу індустріалізацію українських губерній. Негативним було те, що підприємства іноземних капіталістів використовували дешеву робочу силу, виснажували природні ресурси, не вкладаючи потрібних коштів у їх відтворення, а переважна кількість їх прибутків спливала за кордон.

---

⁵⁴⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 48. – Спр. 319. – Арк. 145.

⁵⁴⁶ Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – К., 1971. – С. 683.

⁵⁴⁷ Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским. – СПб., 1881. – С. 385.

⁵⁴⁸ Проаналізовано за: Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – К., 1971. – С. 667.

Так, кореспондент газети «Краї» у грудні 1892 р. повідомляв про процес, що розпочали акціонери Тростянецького (Подільська губернія) цукрового заводу. «Декілька років тому назад товариство французьких капіталістів влаштувало у Тростянці цукровий завод. Контракти нового заводу із плантаторами були укладені таким чином, що через певний час, господарі маєтків, які підписали контракти, змушені були стати пайовиками заводу ледве-чи не на всю суму вартості своїх маєтків. Більшість акціонерів заводу – французи, і правління, а також і загальні збори акціонерів знаходяться в Парижі. Правління це, користуючись тим, що місцеві акціонери заводу не можуть приїздити до Парижу на загальні збори, розпочало, при підтримці французьких акціонерів, надавати такі звіти, виводити таку вартість виробництва і асигнувати такі нагороди членам правління, які тростянецькі пайовики навіть ніколи в очі не бачили, що на частку місцевих акціонерів залишилася одна тільки праця і нічого більше. У зв'язку з цим російські акціонери-плантатори Тростянецького заводу звернулися зі скаргою в Кам'янець-Подільський окружний суд з проханням визнати недійсними постанови загальних зборів акціонерів заводу в Парижі, а також діяльність правління заводу, що відверто направлено на шкоду місцевим акціонерам»⁵⁴⁹.

На відміну від інших регіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях провідну роль в розвитку промисловості, інтенсифікації виробництва відігравали сільські підприємці. Основою соціально-економічного розвитку губерній були маєтки поміщиків-підприємців і господарства заможних селян-підприємців, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і у промисловості, переробляючи її.

Темпи зростання обсягів промислового виробництва та галузеву структуру в Київській, Подільській і Волинській губерніях характеризують дані Додатків Ж, З, К. Аналіз статистичних відомостей того періоду показує, що майже для всіх галузей промисловості було характерним збільшення обсягів виробництва і зростання продуктивності праці. Наведені дані свідчать про розширення підприємницької діяльності в губерніях краю у сфері переробки продукції рослинництва, яка характеризувалася найбільшими обсягами промислового виробництва.

Для порівняння у таблиці 3.5 подаємо основні показники розвитку промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1861, 1901, 1911 рр. Найбільші обсяги виробництва були досягнуті в Київській губернії. Так, 1911 р. було вироблено промислової продукції на суму 232.757.800 руб.⁵⁵⁰, що на 215.098.399 руб., або в 13,2 разів більше, ніж 1861 р. У

⁵⁴⁹ Процес акционеро́в с правлением. – Киевлянин. – 1892, 8 декабря. - № 340.

⁵⁵⁰ Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 28; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – С. 60-62.

Подільській губернії 1911 р. було вироблено промислової продукції на суму 105.445.134 руб., що на 101.723.575 руб. або в 28,3 разів більше, ніж 1861 р.⁵⁵¹ Найменші обсяги промислового виробництва відмічалися у Волинській губернії. Так, у звіті губернатора П.А. Грессера відзначено, що 1871 р. промисловість була розвинута слабо з причини нестачі капіталів, відсутності залізниці і підприємливості населення. За виключенням незначної кількості фабрик, які знаходилися переважно у Заславському повіті у маєтках князя Р. Сангушка. Усі інші – обмежувались переробкою сільськогосподарської сировини. Така продукція йшла тільки для задоволення потреб місцевого населення⁵⁵². З часом розвиток ринкових відносин, заснування більш прибуткових виробництв давало можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. 1911 р. – через 50 років після реформи 1861 р. – в губернії було вироблено промислової продукції на 53.116.193 руб., що на 49.221.700 руб. або в 13,6 разів більше, ніж 1861 р.⁵⁵³

---

⁵⁵¹ Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16: Обзор Подольской губернии за 1911 г.

⁵⁵² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 127.

⁵⁵³ Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 61; Обзор Вольнской губернии за 1911 г. Приложение. Вед. № 6.

Таблиця 3.5.

Основні показники розвитку промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1861–1911 рр.⁵⁵⁴

Назва губерній	1861		1901			1911		
	Кількість підприємств	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.
Київська	877	17.099.401	840	56332	127.879.985	796	57465	232.757.800
Подільська	681	3.721.559	5197	32301	44.867.727	5.492	40618	105.445.134
Волинська	864	3.894.493	1656	18965	28.768.850	1.728	23.304	53.116.193

⁵⁵⁴ Складено автором за: 1861 г. – РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16, 28, 61; 1901 г. – Обзор Киевской губернии за 1901 г. Приложение. Вед. № 2. – К., 1902; Обзор Подольской губернии за 1901 г. – Каменец-Подольский, 1902; Памятная книжка Волинской губернии на 1903 г. – Житомир, 1902. – С. 76, 77; 1911 г. – Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – К., 1912. – С. 60-62; Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. Приложение. Вед. № 9. – С. 37-53; Обзор Волинской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912. Приложение. Вед. № 6.

Всього по Південно- Західному краю	2422	25.275.453	7.693	108.398	201.516.562	8.016	121.387	391.319.127
---	------	------------	-------	---------	-------------	-------	---------	-------------

Обсяги промислового виробництва в губерніях краю зростали переважно за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності (табл. 3.6). А це, в свою чергу, свідчило про активізацію підприємництва, вміння і здатність значної частини промисловців краю в нових економічних умовах набувати підприємницького хисту, відчуття ринкової кон'юнктури, що давало можливість налагодити виробництво найбільш прибуткової продукції. Саме в цих галузях і, особливо у цукровій – відбувалися зрушення, які змінювали характер виробництва, надаючи йому рис великої капіталістичної промисловості. Внаслідок технічного оснащення, промислових криз, акцизної політики уряду йшов процес вимивання слабких підприємств з одночасним нарощуванням виробництва продукції більш економічно потужними. Помітно зростала продуктивність праці.

Таблиця 3.6.

Динаміка зростання виробництва цукрової, борошномельної і винокурної промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях (за даними 1861 і 1911 рр. – у руб.)⁵⁵⁵

Назва губерній	Цукрова промисловість		Борошномельна промисловість		Винокурна промисловість	
	1861	1911	1861	1911	1861	1911
Київська	12.355.50 1	176.939.625	86.94 9	22.517.00 0	2.036.98 3	24.779.75 9
Подільська	910.882	85.860.352	–	6.937.659	1.855.28 6	6.262.775

⁵⁵⁵ Проаналізовано за: 1) Київська губернія: 1861 р. – РГИА. – Ф. 1281 – Оп. 6. – Д. 28; 1911 р. – Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – К., 1912. 2) Подільська губернія: 1861 р. – РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16; 1911 р. – Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. Приложение. Вед. № 9. – С. 37-53. 3) Волинська губернія: 1861 р. – РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 6; 1911 р. – Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.

Волинська	1.277.321	12.272.000	–	23.013.864	1.263.139	6.358.414
Разом	14.543.704	275.071.977	86.949	52.468.523	5.155.408	37.400.948

Продукція цукрової, винокурної і борошномельної галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва губерній краю (78,2% або 19.786.061 руб. у 1861 р., 81,6% або 164.539.774 руб. у 1901 р. і 93,2% або 364.941.448 руб. у 1911 р.). Так, у Київській губернії 1911 р. в цих галузях було вироблено продукції на суму 224.236.384 руб., що складало 96,3% загального обсягу промислового виробництва губернії. У Подільській губернії 1911 р. підприємства цих галузей виробили продукції на суму 99.060.786 руб., що складало 93,9% загального обсягу промислового виробництва губернії. Відповідно у Волинській губернії 1911 р. в досліджуваних галузях обсяг виробництва склав 41.644.278 руб. або 78,3% всього промислового виробництва губернії⁵⁵⁶.

Більше половини загального фабрично-заводського виробництва краю складало виробництво цукру: у 1861 р. – 57,5%, у 1871 р. – 66,2%, у 1901 р. – 60,9%, у 1911 р. – 70,3%⁵⁵⁷. У цукровій промисловості обсяг виробленої продукції зріс з 14.543.704 руб. у 1861 р. до 275.071.977 руб. у 1911 р. або майже в 19 разів.

Виходячи з цього, Південно-Західний край став головним цукробуряковим районом Російської імперії. Становлення його як центру цукрового виробництва знаходилося у зв'язку з розвитком торгового землеробства на базі бурякосіяння. Тут активніше, ніж в інших районах, проходив процес

⁵⁵⁶ Підраховано автором за даними табл. 3.5.

⁵⁵⁷ Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16, 28, 61; ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 6, 63, 166, 168; Обзор Киевской губернии за 1901 г.; Обзор Подольской губернии за 1901 г.; Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г.; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Волынской губернии за 1911 г.

промислового перевороту в цукровій промисловості. Це сприяло концентрації виробництва, централізації капіталів та робочої сили. У губерніях краю зосереджувалася найбільша кількість цукрових заводів і вони були найбільш потужними у порівнянні з підприємствами інших галузей промисловості краю.

Перше місце за обсягами виробництва цукру в Україні займала Київська губернія. Тут зосереджувалось найбільше заводів, на яких працювало майже 50% робітників усіх цукрових підприємств України. 1913 р. в губернії було вироблено цукру на 167.616.734 руб., що майже у 14 разів більше ніж 1861 р. Найвищі темпи зростання виробництва цукру відзначаємо у Подільській губернії. Якщо 1861 р. на цукрових заводах було вироблено цукру на 910.882 руб., то 1911 р. обсяг його виробництва становив 85.860.352 руб. або в 94 рази більше, ніж 1861 р.

У Волинській губернії на кінець XIX ст. серед промислових підприємств також домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед губерній краю. Зокрема, у 1886 р. в губернії діяли 1064 промислові підприємства, на яких було вироблено продукції на суму 13.419.894 руб. З них 12 цукрових заводів виробили цукру-піску та рафінаду на суму 6.324.285 руб., що склало майже половину всього промислового виробництва⁵⁵⁸. 1911 р. обсяги виробництва цукру становили 12.272.000 руб., що майже у 12 разів більше, ніж 1861 р.⁵⁵⁹

У пореформений період важливе місце в економіці досліджуваних губерній займала і винокурна промисловість, яка характеризувалась також зростанням виробництва продукції. У цій галузі обсяги виробленої продукції зросли з 5.155.408 руб. 1861 р. до 37.400.948 руб. 1911 р. або понад 7

---

⁵⁵⁸ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 16, 17.

⁵⁵⁹ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 6: Обзор Вольнской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.

разів. На відміну від цукрової промисловості, у винокурній – була велика кількість дрібних підприємств. Зокрема, у Київській губернії переважали середні підприємства, у Подільській і Волинській – дрібні. Про це свідчать архівні документи навіть початку ХХ ст. Так, у Проскурівському повіті Подільської губернії 1912 р. працювали дрібні винокурні заводи, які належали поміщикам: Б. Билинському (с. Дзеленчи), Н. Кивецькому (с. Коритне), Ютке (с. Юлимівка), Радловському (с. Райківці), Орловському (с. Стара Соколівка). На них працювали лише по 5 – 7 робітників⁵⁶⁰. Промисловий переворот хоч і захопив винокурну промисловість, але в недостатній мірі. Чимало заводів характеризувалися низьким рівнем оснащення. Незважаючи на це вона залишалася достатньо вигідною галуззю для підприємництва. Зокрема, у Волинській губернії з 135 заводів, які працювали 1912 р. 132 мали сільськогосподарський характер, 3 з них рахувались промисловими підприємствами і обкладались промисловим, податком. Обсяг виробленої продукції за 1912 р. становив 5.123.914 руб. (з них вивезено продукції за кордон на суму 2.806.796 руб. «В виде уплаты за спирт, в форме так называемых безакцизных отчислений, заводами получено от казны 1.076.597 руб. и при выкурке спирта в качестве отбросов получилось 21.490.846 ведер барды, идущей на корм скоту – на суму 107.454 руб.»⁵⁶¹).

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою для підприємців. Як свідчать статистичні відомості досліджуваного періоду, промислове виробництво борошна в губерніях краю почалось у 80-х рр. ХІХ ст. У Київській губернії 1861 р. працювали лише 4 борошномельних

⁵⁶⁰ ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1565. – Арк. 2.

⁵⁶¹ Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – С. 43.

підприємства з обсягом річного виробництва 86.944 руб. і в Подільській губернії – 4 крупорушки, річне виробництво яких складало 100.000 руб. (дрібні водяні млини і вітряки у звітності 1861 р. не фіксувалися)⁵⁶². Як зазначено в архівних документах за 1860 р., у Подільській губернії в багатьох місцях облаштовані крупчаті млини, які приносять значні прибутки власникам⁵⁶³. У подальшому підприємці збільшували виробництво борошна і круп, використовуючи потужні парові машини і механізми. За період з 1861 р. по 1911 р. обсяг виробництва у борошномельно-круп'яній промисловості значно зріс – з 186.949 руб. 1861 р. до 53.551.000 руб. 1911 р.⁵⁶⁴

У цій галузі в більшій мірі, ніж в інших, дрібне виробництво існувало поряд з великим. Більшість млинів краю, як і в інших регіонах, навіть на початку ХХ ст., ще залишалися дрібними за своєю продуктивністю. Так, на межі ХІХ – ХХ ст. в Україні діяло 658 великих і 5493 дрібних, з водяним колесом млинів (у це число не входили вітряки)⁵⁶⁵. Більша питома частина млинів була зосереджена в Південно-Західному краї. 1911 р. в Київській, Подільській і Волинській губерніях нараховувалось 3537 парових і водяних млинів, з них було лише біля 160 великих млинів з річним перемолом більше 200 тис. пуд. зерна⁵⁶⁶. Крім цього, працювало ще багато вітряків і млинів, які приводилися в рух за допомогою живої тяглової сили. Зокрема, у Подільській губернії 1911 р.

---

⁵⁶² РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16, 28.

⁵⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 651.

⁵⁶⁴ Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16, 28; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Вольнской губернии за 1911 г.

⁵⁶⁵ Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. Ч. II. – К., 1962. – С. 146.

⁵⁶⁶ Проаналізовано за: Весь Юго-Западный край. Справочная адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – С. 87; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Вольнской губернии за 1911 г.

нараховувалось 1426 вітряків, 19 млинів з кінним приводом і 21 крупорушка⁵⁶⁷.

Поява і поширення великих парових вальцьових млинів свідчила про товарний характер цього виробництва, тоді як дрібні водяні і вітрові млини традиційного типу забезпечували харчові і господарські потреби місцевого населення. Власники кожного з таких млинів теж намагалися отримувати бодай-якісь прибутки. Багато залежало від їх знання ремесла і вміння знайти вигоду.

На Півдні України, у степовій частині, загальна кількість борошномельних підприємств була значно меншою, однак частина серед них великих – на порядок вища. Так, станом на 1903 р. великі борошномельні підприємства Київської і Подільської губерній переробили 24 млн. пуд. зерна разом, а великі млини однієї Катеринославської губернії – 25 млн. пуд.⁵⁶⁸

За обсягом товарного виробництва борошна серед губерній тогочасної Російської імперії – Київська, Подільська та Катеринославська займали після Саратовської друге місце. Найбільшими центрами борошномельного виробництва були: Київ і Київський повіт, Катеринослав, Катеринославський і Бахмутський повіти⁵⁶⁹. Звичайно, між борошномелами – власниками великих млинів і дрібними – існувала жорстка конкуренція. Лише віддаленість від центрів потужного борошномельного виробництва і бездоріжжя створювали умови для існування дрібних підприємств.

Аналіз розвитку галузей промисловості в губерніях краю в 1861 – 1917 рр. показує тенденції щодо їх змін (Додатки Ж, З, К). Деякі виробництва припиняли своє існування у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування,

---

⁵⁶⁷ Проаналізовано за: Обзор Подольской губернии за 1911 г.

⁵⁶⁸ Нестеренко О.О. Вказана праця. – С. 146.

⁵⁶⁹ Мукомольное дело в России. Одесса. 1909. – С. 119, 121, 128.

віддаленістю ринків збуту, конкуренцією і т.п. Розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями. Врахування промисловцями попиту на ринку, пошук вигідного господарювання для його задоволення шляхом впровадження нових виробництв свідчило про активізацію підприємницької діяльності.

Зокрема, у Київській губернії наприкінці XIX ст. з'явилося ряд нових потужних металообробних, механічних і машинобудівних виробництв. Якщо 1861 р. в губернії працювали лише 6 чавуно-ливарних і механічних підприємств та 1 підприємство землеробських знарядь з річним обсягом виробництва 508.769 руб., то 1901 р. вже нараховувалось 25 чавуно-ливарних, металообробних і механічних, 2 електродвигунів і освітлювальних приладів та 1 по ремонту залізниці і пароплавів з річним обсягом виробництва 6.253.756 руб., а 1912 р. ці підприємства виробили продукції на суму 9.648.570 руб.⁵⁷⁰ У статистичних документах також містяться дані про виникнення в Київській губернії ювелірного виробництва, типографій і літографій, кондитерських виробів, виготовлення музичних інструментів, кінно-підковних цвяхів, гімнастичного обладнання, обробки каменю (лабрадору).

На межі XIX – XX ст. нові виробництва, хоча і з невеликими обсягами, виникли і в Подільській губернії: природних мінеральних вод, виноградних вин, молочно-маслобійне, крохмальне, сірникове, типо-літографій, фотографій, каучукових штемпелів. Певні зміни відбувалися в цей період у Волинській губернії. У зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізорудного басейну припинили своє існування ряд підприємств, що виплавляли чавун з

---

⁵⁷⁰ Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 28; Обзор Киевской губернии за 1901 г.; Обзор Киевской губернии за 1912 гг.

болотної руди, яка мала незначний вміст заліза, що робило його виробництво надмірно затратним.

Галузь виробництва поташу у пореформений період характеризується різким скороченням кількості підприємств. Якщо станом на 1861 р. у Подільській губернії діяло 6 поташних заводів, а у Волинській – 18, то 1891 р. на Поділлі вони вже відсутні, а на Волині їх кількість зменшилася до 2. Це пояснюється тим, що при виробництві скла поташ використовувався значно менше – його витісняла натрієва сіль (сода), значно дешевша, якої на одиницю продукції достатньо було меншої частки. Ця зміна зумовлена пошуком шляхів економії витрат, необхідністю зниження собівартості продукції. Подібне явище ми спостерігаємо, коли зникнення дубильних підприємств пов'язане з удосконаленням виробничого процесу: дубління шкіри стає одним з технологічних етапів на підприємстві.

Політичний фактор у значній мірі впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Значні обсяги його виробництва у 1861 р. (на загальну суму 389.250 руб.) пояснюється існуванням чисельної армії і державними замовленнями сукна для мундирів. Скорочення обсягів виробництва до 137.033 руб. 1891 р. пов'язане із проведеною військовою реформою, яка передбачала скорочення армії і завершенням воєнних кампаній. Держава значно зменшила замовлення сукном підприємствам, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем з реалізацією продукції. З наближенням Першої світової війни держава знову збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. обсяг його виробництва досяг 2.400.892 руб.

Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень Західного краю сприяло значному збільшенню його виробництва у Волинській губернії. Якщо до 1912 р. продуктивність цементного заводу Акціонерного Товариства «Волинь» не перевищувала 300 тис. бочок, то до кінця 1912 р. виробництво цементу збільшено до 900 тис.

*бочок або 9 млн. пудів портландського цементу на суму 3,42 млн. руб. в рік*⁵⁷¹. Південно-Західна, Поліська й інші залізниці користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його використовували при будівництві мостів й інших споруд Києво-Ковельської й частково Києво-Полтавської залізної дороги⁵⁷².

*Про активізацію підприємництва свідчать і багато фактів виникнення наприкінці XIX ст. нових промислових виробництв на Волині. За даними 1901 р. в губернії працювали підприємства з обробки каменю (11), сушіння хмелю (3), виготовлення виробів з дерева (столярних, паркетних, меблевих – 40), дерев'яних цвяхів (1), дерев'яної маси (4), покрівельного толю (2), сірників (2), заготовок для цигарок (гільз – 2), макаронів (1), цукерок (1)*⁵⁷³.

Для підприємців краю, незважаючи на певну специфіку кожної губернії, найбільш прибутковими галузями промислового виробництва були цукрова, винокурна і борошномельна. Саме в цих галузях відбувалися зрушення, які

змінювали характер виробництва, надаючи йому рис великої капіталістичної промисловості. Внаслідок технічного оснащення, промислових криз, акцизної політики уряду йшов процес вимивання слабких підприємств з одночасним нарощуванням виробництва продукції більш економічно потужними. Помітно зростала продуктивність праці. Характерними стають нові організаційні форми виробничої діяльності: створення пайових товариств, акціонерних компаній, монополій.

Цукрова промисловість на теренах Правобережжя стала розвиватися в середині XIX ст. До цього цукор у Російській імперії був виключно імпортом і коштував дуже дорого — до 100 руб. асигнаціями за пуд (1811 р.). Але вже у 30-х рр. XIX ст. в українських губерніях налічувалося 6 цукроварень, а в 40-х рр. дві третини цукру імперії вироблялося в Україні. Цукор з предмету розкоші перетворився на майже повсякденну частину раціону⁵⁷⁴. Наприкінці XIX ст.

⁵⁷¹ Обзор Волинской губернии за 1912 г. – С. 44.

⁵⁷² Киевлянин. – 1902, 25 июля.

⁵⁷³ Памятная книжка Волинской губернии на 1903 г. – Житомир. 1902. – С. 76, 77

майже половину загального фабрично-заводського виробництва українських губерній становило виробництво цукру.

З середини 60-х рр. XIX ст. в цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. Так, у 1913-1914 рр. з 148 цукрових заводів, які працювали в губерніях Південно-Західного краю, власниками 93 (майже 70 %) – були товариства⁵⁷⁵. За архівними даними 1916 р. у Волинській губернії власниками 9 цукрових заводів з 15 були товариства⁵⁷⁶. Створення об'єднань підприємців-пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужних підприємств (будівництва, технічного оснащення) необхідні були значні кошти, які не завжди були під силу окремому власнику. Крім того, такі об'єднання були більш стійкими в конкурентній боротьбі.

Найбільші прибутки отримували підприємці, яким вдалося створити потужні механізовані підприємства, запровадивши більш прогресивну для того часу технологію виробництва. Більшість з них знаходилась у Київській губернії. Для аналізу використовуємо дані за 1913 р.⁵⁷⁷

Вміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, власників кількох цукрових заводів. Так, Тульсько-Черкаське Товариство цукрових заводів (власник заводів: Черкаського – Київської губернії, Тульського – Тульської губернії; Михайлівського і Воронежського – Чернігівської губернії та Боровського лісопильного заводу Могилівської губернії) було найбільшим виробником цукру не тільки у Південно-Західному краї. Зокрема, на Черкаському рафінадному заводі річне виробництво складало 8 660 716 руб. – це майже стільки, скільки

---

⁵⁷⁴ Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX — на початку XX ст.. – К., 1952. – С. 38.

⁵⁷⁵ Підраховано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд. 2. – Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я. Стойковой». – Петроград. 1914. Редактор Ф.А. Шюбер.

⁵⁷⁶ ДАЖО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 13-15.

⁵⁷⁷ Проаналізовано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи ...; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир. 1915. – С. 258 – 314.

виробляли 13 цукрових заводів Волинської губернії 1895 р. На заводі працювало 2 800 робітників у три зміни. Завод був обладнаний 6 паровими, 25 електричними двигунами загальною потужністю 700 к.с. Прибутковому веденню виробництва сприяла згадана робота команди підприємців. До складу правління Товариства, яке знаходилося в м. Києві, входили: голова – Б.І. Ханенко, члени – Н.В. і Ф.Ф. Терещенко, В.Н. Ханенко і М.П. Шестаков. Управляючим Черкаським заводом працював А.П. Бударін, зав. технічною частиною Н.І. Тобілевич, управляючим справами і комерційною частиною П.Д. Виноградов. Товариство – власник мало склади продукції в Москві, Орлі, Самарі, Томську, Владивостоку.

Товариство Корюківських цукрових заводів було власником заводів: Лебединського – Київської губернії, Корюківського і Орловсько-Спаського – Чернігівської губернії і Заливанщинського – Подільської губернії, який був у оренді в Александрівського Товариства цукрових заводів. Зокрема, на Лебединському цукровому заводі працювало 1325 робітників, вироблялось 2 млн. пуд. рафінаду в рік. Александрівському Товариству цукрових заводів належали заводи: Матусовський і Райгородський – Київської губернії, Новоселецький – Волинської губернії, Старинський – Полтавської губернії, Одеський – Херсонської губернії. Крім того, Товариство ще орендувало Заливанщинський цукровий завод у Подільській губернії. До складу правління обох товариств входили: С. Рафалович, А.С. Френкель, А.Д. Покотілов, А.М. Гольденберг, А.І. Добрий.

Потужним виробником цукру був Київський цукрово-рафінадний завод, який належав Товариствоу (до складу його правління входили: Р.Ф. Раузер, П.К. Скорделі, Р.П. Столенверк, В.І. Васильєв, І.К. Каленський). На заводі працювало 1300 робітників. Досягнуто обсягів річного виробництва цукру на суму 11 435 000 руб. Товариство Григорівського цукрового заводу, який знаходився в с. Григорівка Київського повіту, теж отримувало великі прибутки. До складу правління входили: Д. і М.І., Г.С. і С.Д. Зайцеви, А.І. Бродський. На заводі працювало

1513 робітників. Товариство мало склади, розташовані в Києві, Кременчузі, Катеринославі, Ашхабаді, Баку, Єкатеринбурзі, Самарі і Саратові.

У Київській губернії отримували прибутки в цукровиробництві Товариства, правління яких знаходилося за межами губернії, зокрема, у Москві. Так, акціонерне Товариство Мар'їно–Городищенського цукрового заводу мало у власності Городище-Пустоваровський і Мар'їно-Городищенський цукрові заводи, які виробляли в рік майже 1 млн. пуд. цукру. Товариству Федорівських цукрових заводів у м. Бердичеві належали цукровий і рафінадний заводи. Основний капітал становив 1 млн. руб. Зокрема, на рафінадному заводі працювало 825 робітників, які виробляли у рік 1 400 000 пуд. рафінаду.

У Подільській губернії підприємницький хист, вміння отримувати прибутки виявляли Товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могилянського цукрових заводів, яким належало по два заводи. До складу правлінь входили: Товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів – А.Л. Горовиць, В.С. Олтаржевський, Д.А. Пучков, К.П. Іздебський, Г.Г. Єнні і К.М. Вислоцький; Товариства Тростянецького цукрового заводу – Е. і К. Солакруп, А. Мортюре, г-жа Геберт і Г.К. Тронкуа; Товариства Могилянського цукрового заводу – І.Г., С.І. і П.Б. Гепнер, Ф.І. Захерт, Г.Б. Сліозберг.

Великі капітали у цукровиробництві отримували Товариства цукрових заводів: Ялтушковського (м-ко Ялтушков Могилівського повіту); Гніванського (поштова ст. Гнівань Вінницького повіту); Городокського (м-ко Городок Каменецького повіту); Корделівського (с. Корделівка Вінницького повіту); Могилянського і Красносілківського (с. Могильно, м. Сальково, с. Красносілка Гайсинського повіту). Найбільшим серед них був Ялтушковський цукровий завод, на якому працювало 1000 робітників. Вони виробляли в рік 500 000 пуд. цукру піску і 1 000 000 пуд. рафінаду. До складу правління, яке знаходилося в

м. Києві, входили: М.І. Зайцев, Л.Ф. Френкель, А.І. Бродський. Основний капітал становив 1 400 000 руб.

Прослідкуємо історію та складові отримання прибутків Корделівського цукрового заводу, який був заснований 1840 р. одним із перших на Поділлі⁵⁷⁸. У 90-х рр. XIX ст організовано Товариство цукровиків «Корделівка», яке було в значній економічній залежності від іноземців. Німецький підданий В.М. Рау володів майже третиною всіх паїв і такою ж кількістю голосів. Власники заводу збільшували власні й орендовані плантації цукрових буряків, удосконалювали процес виробництва, що сприяло зростанню їх прибутків. 1909 р. під цукровими буряками було зайнято понад 1700 дес. землі⁵⁷⁹. Лише за один рік, з 1 березня 1904 р. по 1 березня 1905 р. підприємці одержали 199,7 тис. руб. прибутку, 60 тис. руб. дісталось іноземцю Рау. Великі прибутки одержували власники заводу шляхом жорстокої експлуатації робітників і селян на плантаціях, за рахунок заниження заробітної плати, високих штрафів та використання дешевої сировини. На заводі не дбали про техніку безпеки праці, про що свідчать довгі списки в книзі потерпілих внаслідок нещасних випадків.

У Волинській губернії найбільше цукру виробляв Житинський рафінадний завод (м. Городище Ровенського повіту). Власник – Акціонерне Товариство. До складу правління, яке знаходилося у м. Варшаві, входили: Р. Суєрмонд, М. Орденга, А. Шульц, Л. Веллиш, В. Гассель, О. Веркентни, Л. Панненко, І. Голинський. На заводі працювало 780 робітників, вироблялось 1 200 000 пуд. рафінаду. Річне виробництво складало 5 500 000 руб.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони брали участь у роботі правлінь кількох Товариств цукрових заводів з метою отримання великих прибутків. Зокрема, М.І. Зайцев був членом правлінь Товариств цукрових заводів:

---

⁵⁷⁸ ДАХО. – Ф. 241. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 4, 5.

⁵⁷⁹ ДАВО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 211.

Григорівського у Київській губернії, Вище-Олчедаївського, Барського, Калинівського, Ялтушковського у Подільській губернії; Б.І. Зайцев – Барського і Калинівського у Подільській губернії; Л.Ф. Френкель – Джуринського, Вище-Олчедаївського, Калинівського, Ялтушковського у Подільській губернії; А.С. Френкель – Корюківського (товариству належали цукрові заводи: Лебединський в Київській губернії, Корюківський і Орловсько-Спаський в Подільській губернії, Заливанщинський в Подільській губернії, який орендувало Александрівське товариство цукрових заводів), Александрівського (товариству належали цукрові заводи: Новоселицький у Волинській губернії, Матусовський і Райгородський у Київській губернії, Старинський у Полтавській губернії і Одеський у Херсонській губернії), Степанецького у Київській губернії.

К.І. Ярошинський входив у склад правлінь товариств цукрових заводів Гніванського, Корделівського, Чарноминського у Подільській губернії; М.Б. Гальперін – Ходорковського, Бугайвського, Скоморошського – у Київській губернії; М.М. Гальперін – Ходорковського, Скоморошського, Цибулівського – у Київській губернії; А.І. Добрий – Корюківського (товариству належали цукрові заводи: Лебединський в Київській губернії, Корюківський, Орловсько-Спаський і Заливанщинський в Подільській губернії), Александрівського (товариству належали цукрові заводи: Новоселицький у Волинській губернії, Матусовський і Райгородський у Київській губернії, Старинський у Полтавській губернії і Одеський у Херсонській губернії), Кашперівського – у Київській губернії.

Активну підприємницьку діяльність в краї вели також родини Єнні та Заксів. Так, Ф.Ф., Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і відповідно членами правління Товариства; Г.Г. Єнні був головою правління Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії; співвласником і членом правління Товариства Хреновецького і Венедичанського цукрових заводів Подільської

губернії; Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кам'яногірського цукрового заводу і членами правління Товариства «Соб». Крім того, Ф.Г. і Г.Г. Єнні орендували Пивецький і Пієвський цукрові заводи Канівського повіту Київської губернії у товариства Романівських цукрових заводів.

М.Р., І.М. і К.М. Закси разом з М.Г. Філіповим були співвласниками Киселівського і Ярошевського цукрових заводів Звенигородського повіту Київської губернії і членами правління Киселівських цукрових заводів. У 1913 р. на Киселівському цукровому заводі працювало 1005 робітників, вироблено цукру – піску 386 354 пуд., рафінаду – 929 279 пуд.

Найбільш підприємливим індивідуальним власникам також вдалося створити прибуткові підприємства. Серед них великими виробниками цукру були 5 заводів, які належали Терещенкам. Так, на Андрушівському цукровому заводі Волинської губернії та Андрушківському – Київської губернії (власник М.А. Терещенко) вироблялось в рік майже 1 млн. пудів цукру. О.М. Терещенку належали винокурні заводи у м-ку Андрушівка Волинської губернії і с. Мельники Київської губернії. Андрушівський винокурно-ректифікаційний завод – найбільший в краї, на ньому працювало 55 робітників, був обладнаний 14-ма паровими двигунами загальною потужністю 180 к.с. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф.Ф. Терещенко. У м-ку Червоному Волинської губернії він мав у власності цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Винокурно-ректифікаційний завод був одним з найбільших у винокурній галузі краю. Крім того, Ф.Ф. Терещенко входив до складу правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і був співвласником ще 3 цукрових і 1 лісопильного заводів.

Так, «Товариство цукрових заводів братів Терещенків» у 1872/73 рр. одержало від шести своїх, на той час ще невеликих цукрових заводів і одного млина 376 230 руб. прибутку. За відомістю «Рахунок прибутків і збитків» «Товариства цукрових

заводів братів Терещенків» рахувалось: «Одержано прибутку з 1-го травня 1883 р. по 1 вересня 1884 р. 738 849 руб. 74 коп.»⁵⁸⁰.

Графам Бобринським належали 5 цукрових заводів у Київській губернії (м-ко Сміла, с. Балаклія Черкаського повіту, с. Грушківка, с. Капітанівка Чигиринського повіту). Найбільшими з них були 2 заводи у м-ку Сміла, на кожному з них працювало більше 700 робітників. Крім того, у Смілі вони отримували прибутки ще й від млина, на якому перемелювалось в рік 300 тис. пудів пшениці.

1847 р. з'являються перші цукрові заводи у володіннях Браницьких – Вільшаній (Звенигородський повіт), Синяві та Шамраївці (Васильківський повіт), які в 50-х рр. XIX ст. перетворюються з маленьких цукроварень в потужні підприємства. Так, вже 1851 р. цукроварню у Вільшаній було перетворено на невеликий рафінадний завод, а 1856 р. він стає великим підприємством з виробництва цукрового рафінаду. Поряд зі вдосконаленням старих заводів відбувається спорудження нових підприємств у Білій Церкві, Озерній, Кожанці, Саливінках (Васильківський повіт), Миронівці та Хохівці (Канівський повіт), Гнильці (Звенигородський повіт), Ставища та Черепині (Таращанський повіт). 1857 р. Р. Браницька заснувала цукровий завод у Томашполі. Поряд з сільськими та містечковими заводами Браницькі вирішили спробувати промислового шастя і в Києві, спорудивши там цукровий завод на Куренівці. Ця десятка цукрових підприємств постійно вдосконалювала свою діяльність і здійснювала чималий вклад як у збагачення своїх власників, так і в розвиток промисловості краю.

Станом на 1887 р. найбільшим було перше підприємство графів Браницьких даної галузі – рафінадний завод у Вільшаній, котрий щороку виробляв 160.000 пуд. цукру (згодом потужність зросла до 400.000 пуд. рафінаду). На другому місці був завод у Синяві, який кожного року виготовляв 132.000 пуд. «солодкого продукту», на третьому місці вважалися два заводи – у Миронівці (120.000 пуд.) та у Шамраївці (118.000 пуд. цукру). Найменше (64000 пуд. щороку) виробляв цукровий завод у с. Озерній Васильківського повіту.⁵⁸¹

Винокуріння також становило важливу статтю прибутків підприємців Південно-Західного краю. «Винокурение и сахароварение – две важнейшие отрасли местной заводской промышленности», – цілком слушно зауважував київський губернатор М.П. Гессе у 1878 р.⁵⁸²

1913 р. понад 300 з 586 українських винокурень розташовувалися саме в південно-західних околицях імперії. Тільки Браницьким належало кілька десятків винокурень. Лише хохівлянський винокурний завод щороку приносив графам 1.000 руб. чистого прибутку – це при ціні 1 руб. 75 коп. за 10-літрове відро алкогольного продукту⁵⁸³. Так, Л. Похилевич про маєток Браницьких у с. Красилівці Таращанського повіту пише таке: «Фольварок владельческий очень богат хлебом. Винокурня, выстроенная в 1820 году, делает свое дело с успехом»⁵⁸⁴.

У виноробній промисловості прибуткові заводи (середні в галузі з кількістю робітників 20 – 45) створили: у Київській

⁵⁸⁰ ЦДІАУК. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7, 10.

⁵⁸¹ Мозговой В.Г. Вказана праця. – С. 131-142.

⁵⁸² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – Арк. 3.

⁵⁸³ Перерва В.С. Вказана праця. – С. 53.

⁵⁸⁴ Похилевич Л. Вказана праця. – С. 234.

губернії – К.А. Балашова (с. Байбузи Черкаського повіту), спадкоємці В.Г. Врангель (с. Козацьке Звенигородського повіту), Л.А. Куценогий і М.З. Шпільберг (м. Іваньки Уманського повіту), Ф.С. Росцишевський (с. Коссари Чигиринського повіту), С.Ф. Мерінг (с. Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії – княгиня М.Г. Щербатова (м. Немирів Брацлавського повіту), А.Ш. Алтман (м. Ладижин Гайсинського повіту), князь О.М. Орлов (м. Чечельник Ольгопольського повіту), К.Ю. Раллі (м. Браїлів Вінницького повіту) і М.А. Тарутін (м. Вінниця). Хороші економічні показники мали винокурні заводи, власниками яких були: Товариство Тростянецького цукрового заводу (м. Тростянець Брацлавського повіту) і Уладовське Торгово-Промислове Товариство (с. Уладовка Вінницького повіту)⁵⁸⁵.

У борошномельній промисловості за розмірами товарного виробництва виділялися вдосконалені потужні парові млини у м. Києві. Найбільшим серед них був млин Акціонерного Товариства, в склад правління якого входили: Л.І. Бродський, А.І. Бродський, А.М. Гольденберг, основний капітал становив 2,5 млн. руб. На підприємстві працювало 150 робітників, річне виробництво складало 4 млн. руб., перемол – 3 млн. пуд.

Млин Акціонерного Товариства Я.І. Кельбера і синів та млин О.Я. Сергеева виробляли продукції щорічно на суму 2 – млн. руб. кожен, перемелювали по 1,5 – 2 млн. пуд. пшениці і жита. У м. Погребище Бердичівського повіту Київської губернії ефективну роботу парового млина забезпечувало правління Акціонерного Товариства: Д.І., Я.І. Вальденберг та І.Я. Бермана (перемол пшениці становив 1,6 млн. пуд., річне виробництво – 1,8 млн. руб.).

По 600 – 800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії – Н.Я. Головчинер (с. Турбово Бердичівського повіту), К. Красномовид (хут. Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії – С.Б. Авербуха

---

⁵⁸⁵ Романюк Н.Й. Підприємницька діяльність у промисловій сфері губернії Південно-Західного краю // Історія в контексті історизму. Матеріали наук. конференції. Київ, 17 вересня 2009 р. – К.: Сузір'я, 2009. – С. 37.

(с. Соколець Брацлавського повіту); у Волинській губернії – І.В. Манковського (м-ко Любар), Н.І. Оржевської (м-ко Н. Чортория Новоград-Волинського повіту)⁵⁸⁶.

Про розвиток млинарства свідчать, зокрема, намагання багатьох підприємливих людей Подільської губернії побудувати власні млини. В архівах будівельного відділу Подільського губернського правління за 1902 р. знаходяться справи про будівництво млинів М. Красовської біля с. Крушківці Ушицького повіту; Г. Сломовського в с. Малій Мічурці Гайсинського повіту; В. Кулика біля с. Велика Косниця Ямпільського повіту; О. Волжина в Балчанах, Ф. Юраєвича в м. Бершаді та Д. Шелоумової в с. Жабокрич Ольгопільського повіту; В. Клопотовського біля с. Кариткове та П. Захандревича в с. Роскоши Могилівського повіту; О. Тартакської біля м-ка Тульчин Брацлавського повіту та ін.⁵⁸⁷

Багато власників мали по кілька дрібних підприємств в різних місцях, що було викликано місцевими умовами і можливостями підприємця. Зокрема, князі Ф.Б. і Я.Ф. Радзивілли мали у власності 3 винокурні заводи і 2 водяні млини у Ровенському і Дубенському повітах. У Київській губернії Ю.М. і П.М. Гудим-Левковичі мали 3 ректифікаційні заводи у м. Київ (12 робітників), с. Зозівка Липовецького повіту (12 робітників), с. Нещерово Київського повіту (7 робітників)⁵⁸⁸.

Про активізацію підприємницької діяльності свідчить розмах промислового будівництва окремими підприємцями наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, в архівах Подільського губернського правління за 1902 р. йдеться про будівництво винокурних заводів С. Кузьминського в с. Згорки, Б. Глембоцького в с. Іванківцях Літинського повіту; М. Ролієвської при с. Янківцях, В. Кузьминського при с. Нових Нетечинцях Летичівського повіту; про будівництво суконних фабрик І. Закаве та Г. Клюке у м. Дунаївцях Ушицького повіту;

---

⁵⁸⁶ Проаналізовано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.

⁵⁸⁷ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. Т. 5. – Спр. 6129-6140.

⁵⁸⁸ Романюк Н.Й. Вказана стаття. – С. 38.

Порай-Кашиця в с. Свинна Летичівського повіту; вапняного заводу Е. Гойлова в с. Гедерин Балтського повіту; про будівництво шкіряних заводів А. Ковича в м. Барі, С. Барави в м. Вінниця; про будівництво миловарних заводів Б. Боцмана в м-ку Стара Ушиця, М. Харцмана в м. Проскурів⁵⁸⁹.

Для збільшення прибутковості своїх підприємств власники дбали про їх розширення та переоснащення. Так, фабрикант Ф. Кинцле просив фабричного інспектора дозволити збільшити приміщення його суконної фабрики, яка знаходилася в м. Дунаєвці (1900 р.)⁵⁹⁰.

Дослідження архівних документів свідчить про те, що в кожній губернії, виходячи з її специфічних умов, поряд з розвитком підприємництва у цукровій, винокурній і борошномельній промисловості, які займали провідне місце в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., відбував розвиток різних його форм в інших галузях виробництва.

У пореформенний період економічним центром Південно-Західного краю став Київ, збільшилася його роль у розвитку промисловості. Найбільш розвинутими галузями промисловості у Києві були: борошномельна, цукрово-рафінадна, винокурна, а також чавунно-ливарна, машинобудівна і цегляна, що свідчило про взаємозв'язок з сільськими підприємцями, які постачали сировину для переробної промисловості і були споживачами чавуно-ливарної, машинобудівної і цегляної.

Якщо 1860 р. у Києві діяло 45 фабрик з виробництвом в 2,3 млн. руб., то 1897 р. вже нараховувалось 177 підприємства, а обсяг виробленої продукції зріс в 11 разів.⁵⁹¹ Характерною рисою промисловості Києва було те, що вона представлена підприємствами різних галузей виробництва, а це поряд з іншими чинниками свідчило про поширення підприємництва.

Головна галузь київської промисловості – борошномельна. Київ став найбільшим центром з переробки зерна. Тут

---

⁵⁸⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. Т. 5. – Спр. 6105-6108; 6111-6114; 6116-6118; 6121; 6124.

⁵⁹⁰ Там само. – Спр. 4043. – Арк. 4.

⁵⁹¹ Історія міст і сіл УРСР. – К. ... – С. 130.

працювали 9 крупних парових млинів, продуктивність яких становила 50 тис. пуд. (33 тис. пуд. пшениці і 17 тис. пуд. жита). Найбільші з них: акціонерного товариства «Л.І. Бродський» (найпродуктивніший в Росії, адже перемелював за добу до 23 тис. пуд. зерна); акціонерного товариства «Я. Кельбер», товариства Роговцова і Снежко. Далі слідували млини приватних власників: Хрякова, Яновського, Бялика, Сергеева, Бліндера і Яковлева⁵⁹². З інших підприємств, які займалися переробкою продукції рослинництва, перше місце належало цукрово-рафінадному заводу Київського акціонерного товариства в передмісті Деміївка, заснованому в 1868 р. Великими прибутковими виробництвами стали тютюнові фабрики С. Когена та М. Когена.

У зв'язку з розвитком транспорту і харчової промисловості почала створюватись металообробна і машинобудівна промисловість. Підприємці, враховуючи потреби ринку і можливості міста, як кредитного, транспортного і торгівельного центру, створили акціонерні товариства, які стали власниками потужних Південно-Російського (1896 р.) та Гретера і Криванека (1899 р.) машинобудівних заводів. Річне виробництво кожного з них становило більше 1,5 млн. руб.⁵⁹³

В адміністрації Південно-Російського машинобудівного заводу (у радянській час – «Ленінська кузня») працювали: А.П. Рузький, І.М. Федорук, Б.І. Барашенков і Л.А. Бернштейн. На заводі виробляли залізничні платформи, вагони, залізні конструкції, парові машини, котли, насоси, машини і верстати для цукрових, винокурних та інших заводів. З 1915 р. підприємство почало випускати буксирні пароплави. Посилуючи експлуатацію робітників, власники заводу отримували величезні прибутки. Машинобудівний завод Гретера і Криванека (у радянській час – завод «Більшовик») поставляв на ринок також парові машини, котли, насоси, обладнання цукрових,

⁵⁹² Марголин Д. Экономический очерк г. Киева в кн. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1914. – С. 81.

⁵⁹³ Проаналізовано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.

пивоварних, лісопильних заводів, різні залізні конструкції і нафтові двигуни. Завод фінансувався німецьким банком, мав представництво у Санкт-Петербурзі.

На початку ХХ ст. швидко розвивалося виробництво на двох заводах сільськогосподарського машинобудування – товариства «Фільверт і Дедіна» (у радянський час – «Червоний екскаватор») та товариства «Унгерман і Неєдлі»⁵⁹⁴. Машина і обладнання для цукрової промисловості виготовляв завод Млошевського (пізніше – завод ім. Артема) та ряд інших. К

ілька заводів спеціалізувались на чавуно-ливарному, котельному, метало-ткацькому і цвяховому виробництві. Серед них чавуно-ливарний і механічний завод «Ауто» (1905 р.). 1907 р. інженер С.М. Вайнтроб заснував Київський завод залізних конструкцій і метало-ткацьку фабрику. Свою нішу на ринку знайшли підприємці, які створили Акціонерне товариство і заснували Київський дрово-цвяховий і механічний завод (1899 р.). У виробництві електричних провідників спеціалізувався Київський кабельний завод Акціонерного товариства в складі правління якого працювали: Л.І. Бродський, О.Е. Страус, Г.М. Зеленський (рік заснування – 1900 р.)⁵⁹⁵.

Враховуючи великий попит, ряд підприємців займалися виробництвом будівельних матеріалів. Найбільші обсяги виробництва цегли мав завод у м. Києві, власником якого був С.Ф. Шевченко (річне виробництво – 750 тис. руб.). Акціонерне Товариство Деміївського цегельного заводу (с. Деміївка Київського повіту), в правлінні якого працювали: О.Я. Губер, М.Ф. Михельсон і Е.М. Сандуковський, щорічно виробляло цегли на суму 100 тис. руб. Я.М. Бернер заснував у 1890–1891 рр. 5 цегельних заводів (2 – у м. Києві, 3 – у Київському повіті). М.В. Ріхерт з 1895 р. налагодив роботу 2-х цегельних заводів, які виробляли щорічно цегли на 150 тис. руб. кожен. Крім того йому належали ще 2 заводи: пивоварний і мінеральних вод. Успішно працювали по виробництву цегли заводи, власниками яких були: І.М. Зайцев (м. Київ), Г.К. Мінут (с. Деміївка Київського повіту).

⁵⁹⁴ Історія міст і сіл УРСР. – К. ... – С. 167, 168.

⁵⁹⁵ Проаналізовано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.

Й.А. Шембек мав у власності 4 заводи; цегельний, скляний, винокурний і лісопильний⁵⁹⁶.

Заслуженою славою в Російській імперії користувалася продукція фабрики А.М. Балабухи по виробництву сухого варення, яка функціонувала з 1860-х рр. Загалом в місті виробництвом сухого варення для промислових цілей займалося 4 фірми, які переробляли за рік більше 20 тис. пудів різних фруктів. В місті діяли 5 кондитерських фабрик з виробництвом в 90 тис. руб., і 1 фабрика акціонерного товариства «В. Єфімов» в передмісті Деміївка з виробництвом в 218 тис. руб.⁵⁹⁷

У Київській губернії працювало більше, ніж в інших губерніях, механічних і чавуно-ливарних заводів, які мали і більші обсяги річного виробництва. У м-ку Фастові з 1879 р. налагодив виробництво механічний і чавуно-ливарний завод, власником якого з 1900 р. також було Акціонерне товариство. В склад правління входили: Ф.Ф. і С.Ф. Брандти, О.Г. Іордан. Брати Швайсгут з 1873 р. у м-ку Ржищів Київського повіту налагодили роботу чавуно-ливарного, машинобудівного і арматурного заводу, який виробляв апарати для цукрових заводів, радіатори та ребристі труби для опалення паром і водою, нафтові двигуни і арматуру. Успішно працювали в цій галузі також власники чавуно-ливарних і механічних заводів: В.І. Веллер (с. Шулявка Київського повіту, 1901 р.); А.Г. Грінберг (м. Умань, 1904 р.); І.К. Гроссе з сином (м. Черкаси, 1907 р.).

1877 р. у Бердичеві виникло чавуно-ливарне підприємство, яке виготовляло апаратуру для цукрової промисловості. 1897 р. воно стало власністю бельгійського акціонерного товариства і перетворено на машино-будівний завод під назвою «Прогрес», річне виробництво якого складало 1 млн. руб. Крім обладнання для цукрової, винокурної і пивоварної промисловості, тут почали випускати нескладні сільськогосподарські машини та парові котли. Підприємство зелеробських машин і знарядь у м-ку Біла

⁵⁹⁶ Там само.

⁵⁹⁷ Марголин Д. Экономический очерк г. Киева. В кн.: Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерний. – К., 1914. – С. 81.

Церква очолив В.Л. Менцель (власником була А.Ф. Ідзьковська). 1897 р був заснований Черкаський цвяхово-гвинтовий завод, річне виробництво якого складало 500 – 750 тис. руб. У Черкаському повіті К.А. Балашовій належали цегельно-черепичний, винокурний і пивоварний заводи.

Поступово змінювалися і волосні центри краю. На зміну малим кустарним підприємствам приходять фабрики, розвиваються ринкові відносини. Наприклад, у Малині на початку 60-х рр. XIX ст. працювали шкіряний та винокурний заводи, діяли 40 крамниць, щотижня відбувались базари і п'ять ярмарків на рік. 1868 р. замість залізо-ливарного заводу, який припинив своє існування, був відкритий невеликий чавуноливарний завод. А 1871 р. на його місці засновано Малинську паперову фабрику.

Засновниками підприємства стали відставний штабс-капітан Г.Г. Доппельмайер, землевласники М. та В. Ляшкевичі, київський купець 1-ї гільдії В.І. Гладін, австрійський підданий, радомишльський купець 2-ї гільдії А.І. Себер⁵⁹⁸. Очевидно, до такого рішення їх спонукали наявність робочої сили. достатня кількість сировини, наявність водних ресурсів і невисока ціна на землю. Спочатку об'єднання називалось «Себер і К^о». Основний капітал його становив 250 тис. руб. 31 березня 1873 р. засновники фабрики звернулися до Міністра фінансів Російської імперії М.Х. Рейтерна про затвердження Статуту Товариства Малинської письмово-паперової фабрики. Як, свідчать архівні документи, Російський імператор затвердив Статут Товариства 27 червня 1873 р.

Асортимент паперу, який виробляла Малинська паперова фабрика, постійно розширювався. Крім цигаркового паперу, що залишався основним видом продукції, почали випускати мундштучний, обгортувальний та письмовий папір. У 1881-

---

⁵⁹⁸ Студінський В.А., Грищенко С.І. Виникнення і розвиток паперового виробництва у м. Малині // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки // Відп. ред. Костриця М.Ю. – Житомир, 1996. – С. 110.

1885 рр. в середньому вироблялось 14-14,5 тис. пуд. У 1897-1898 рр. продукція фабрики становила 45,1 тис. пуд, а в 1911 р. вже вироблялось паперу понад 87 тис. пуд. Керівництво підприємства надавало великої уваги розвитку енергетичної бази, так як саме від її потужності залежала кількість і якість продукції, що вироблялась. Якщо в 1895 р. тут працювало 3 парові машини загальною потужністю 96 к.с, то в 1913 р. їх налічувалось вже 7 із загальною потужністю 1100 к.с.⁵⁹⁹

На початку ХХ ст. Малинська паперова фабрика являла собою міцне, в економічному і технічному плані, підприємство, що завоювало помітні позиції на російському та європейському ринках. Малинський папір користувався попитом на ринку і успішно витримував конкуренцію. Так, на Всесвітній торгово-промисловій виставці 1872 р. у Відні продукція фабрики була відзначена дипломом, медалями та грошовою премією⁶⁰⁰. Також малинський папір був відзначений на міжнародній виставці в Брюсселі (1906), всеросійських виставках у Ростові-на-Дону (1908) і Єдинцях (1911).

Після реформи 1861 р. у Черкасах почала розвиватися переробна промисловість. 1870 р. в місті з'явився лісопильний завод І. Чорнобильського, пізніше – сірникова фабрика. Черкаси стали одним з головних міст транзиту лісу, який сплавляли вниз по Дніпру. 1885 р. в місті функціонувало 15 промислових підприємств, на яких працювало більш 800 робітників: 11 лісопильних заводів (Чорнобильського, Гаркавенка, Закутинського, Цейтліна та ін.); завод цвяхів Гурвича й Немеца; чавунний завод Каурових; два пивоварні заводи (1-ий – Беню й Емця, 2-й – завод Гомулка); три парові млини. У 1900 р. в Черкасах уже налічувалося 29 фабрик і заводів. На одне з найбільших в Росії підприємств наприкінці ХІХ ст. перетворилася тютюнова і махоркова фабрика київського купця

---

⁵⁹⁹ Студінський В.А. Грищенко Є.І. Вказана праця ..... – С. 111.

⁶⁰⁰ ДАЖО. – Ф. 903. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 12.

А. Зарицького (заснована в 1878 р.), на якій працювало 356 робітників⁶⁰¹.

Найбільш одноманітні виробництва були зосереджені в Подільській губернії з переважаючим значенням виробництв по переробці продукції землеробства. Як і в інших губерніях краю активна підприємницька діяльність промисловців була характерна для цукрової, борошномельної і винокурної галузей, що сприяло швидкому збільшенню обсягів виробництва продукції. Поле діяльності підприємців була також пивоварна, тютюнова і суконна промисловість. У цих галузях створювалися хоч порівняно дрібніші, менш потужні виробництва, але з метою отримання прибутку. У пивоварній промисловості підприємці Д.Ф. Гейден (с. Тиврово Вінницького повіту), брати Й. і А. Вахневські (м. Вінниця), Е.О. Юній (м. Кам'янець-Подільський) на своїх заводах досягли річного виробництва на суму 100-170 тис. руб. Л.Г. Кляве на власному пиво-медоварному заводі у м. Проскурові виробляв щорічно продукції на суму 120 тис. руб. Крім того на орендованому заводі у с. Чернятин Літинського повіту річне виробництво складало 250 тис. руб.

У Подільській губернії прибутковим було виробництво тютюнових виробів. Найбільшими в цій галузі були фабрики, які належали В.А. і Ш. Берладирам (м. Балта); Е.Л. Дунаєвському і І.Б. Каракісу (м. Вінниця). З виробництва сукна найбільшою в губернії була ткацька фабрика у м-ку Хмільник (власник Н.М. Гер, управляючий фабрики Б.І. Гер). На фабриці працювало 185 робітників, річне виробництво складало 380 тис. руб.⁶⁰²

Специфікою губернії були підземні розробки фосфоритів, що стало прибутковою справою для підприємців: К.М. Львова, Браїловського і Данціна (Ушицький повіт), Й.А. Гальперіна (Летичівський повіт). Найбільш потужним в цій галузі було Подільське промислове Акціонерне Товариство, яке добувало

---

⁶⁰¹ Список населенных мест Киевской губернии. – С. 1679 – 1683.

⁶⁰² Проаналізовано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.

фосфорити у Проскурівському і Летичівському повітах. Великі роботи по підземній розробці фосфоритів проводило також Ловичеське і Стржемишицьке Акціонерне Товариство в Ушицькому повіті⁶⁰³.

У виробництві цегли, черепиці, облицювальних будівельних матеріалів спеціалізувалися Проскурівські керамічні заводи Ш.Ш. Гальперіна, засновані 1899 р. Фірмі належали цегляний, черепичний і кахельний заводи. Врахувавши попит на ринку, М.К. Балашова 1901 р. заснувала Маріїнський крохмальний завод (м-ку Комаргород Ямпільського повіту). На заводі працювало 100 робітників, був обладнаний 2 паровими двигунами загальною потужністю 35 к.с. Річне виробництво становило 100 тис. руб.⁶⁰⁴

У Волинській губернії на початку ХХ ст. підприємці, враховуючи природно-кліматичні, економічні умови та стан транспортної мережі, поряд з цукровою, винокурною і борошномельною галузями, великі обсяги виробництва досягали у деревообробній, цементній, скляній, фарфоровій, паперовій і пивоварній промисловості. Важкої промисловості на Волині майже не було. Кілька металургійних заводів мали порівняно невелику потужність. 1894 р. Денишівський, Ємільчинський, Кропивенський, Турчинський і Ягодинський заводи виплавили близько 116 тис. пудів чавуну. Ці підприємства виникли ще в період існування кріпацтва. За останні роки ХІХ ст. спостерігався занепад залізорудної, суконної, тютюнової, металообробної і смоляної галузей промисловості⁶⁰⁵.

Особливе місце в галузі виробництва будівельних матеріалів займала промисловість з обробки дерева. Однією з форм обробки дерева, як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн. руб.) мало Акціонерне Товариство Оржевських лісопильного,

---

⁶⁰³ Местная хроника / Подолия. 13 апреля 1913. - № 43.

⁶⁰⁴ Проаналізовано за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.

⁶⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1284. – Оп. 223. – Спр. 73. – Арк. 38.

паркетного і фанерного заводів с. Оржево Ровенського повіту. Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Червоноармійська, Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі у цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові і картонні фабрики⁶⁰⁶.

1913 р. в губернії діяли 9 фарфоро-фаянсових заводів, на яких працювало 1740 робітників і вони виробили продукції більше ніж на 1 млн. руб.; 13 скляних підприємств, на яких працювало 2283 робітники і обсяг виробництва склав 1,5 млн. руб. З середини XIX ст. одним з найбільших виробників фарфорового посуду в Російській імперії став Баранівський фарфоровий завод, який був заснований ще у 1802 р. Його вироби славилися і за кордоном. З 1882 р. завод належав грецькому консулу в Росії М.П. Грипарі.⁶⁰⁷ Разом з тим в Баранівці та навколишніх селах за сприяння царського уряду станом на 1913 р. в його власності було 11520 дес. землі та у власності синів Олександра, Марка, Георгія і Петра – ще 1289 дес.⁶⁰⁸

У скляній промисловості найбільші обсяги річного виробництва, яке сягало понад 700 тис. руб., мало Рокитинське товариство скляних заводів (с. Рокитне Овруцького повіту)*. Правління знаходилося у м. Санкт-Петербурзі, у складі якого працювали Ю.М., В.Ю. та Н.Ю. Розенберги. Ще 1888 р. бельгійські капіталісти купили невелику ділянку сипучих пісків, придатних для скловаріння, у місцевого власника землі

---

⁶⁰⁶ Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1914.

⁶⁰⁷ Романюк Н. Й. Історія підприємництва на Волині // Україна: поступ у XXI століття. Матеріали науково-практичної конференції. – Житомир. 2000. – С. 71; Памятная книжка Волинской губернии на 1915 год. – Житомир. 1914.

⁶⁰⁸ Підраховано автором за : Список земледельцев и арендаторов Волынской губернии... – Житомир, 1913.

· У даний час с. Рокитне Рівненської області.

Охотникова і відкрили тут примітивну гуту. Вже 1896 р. було розпочато будівництво склозаводу. В жовтні наступного року укладено договір про поставку посуду головному управлінню державної винної монополії. Одночасно домовилися із землевласником про розширення території для будівництва заводу та використання лісу для потреб цього підприємства. 1898 р. завод став до ладу, працювало на ньому 270 робітників⁶⁰⁹. Володіла ним бельгійська компанія. Поблизу підприємства побудували бараки, де жили робітники з сім'ями та будинки для інженерно-технічних працівників. В селищі були заводська лікарня, в якій працював лікар, поштово-телеграфна контора та школа, де навчалось 48 дітей. Поштовхом до швидкого розвитку селища стало прокладення залізниці Київ – Ковель. Лінія пройшла через селище і тут спорудили залізничну станцію. Заробітки робітників були низькими, адміністрація нараховувала численні штрафи, за рахунок чого прибутки компанії зростали.

У числі кращих цементних заводів Росії за обладнанням і продуктивністю став портланд-цементний завод «Волинь», власником якого було Акціонерне товариство. Фірмі належали цементні заводи в Здолбунові Волинської губернії і м-ку Рось Гродненської губернії. Серед суконних фабрик найбільшою була Славутська (власник Р.В. Сангушко). Підприємство мало свої склади у Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві⁶¹⁰.

Поширеним на Волині було пивоваріння. Великими виробниками були пивоварні заводи: «Бергшлос» (м. Ровно, члени правління: Г.М., С.Л. і Л.Л. Писюки); «Волинь» (с. Крошня Житомирського повіту, тепер околиця м. Житомира, власник І.Й. Альбрехт); «Славянский» (м. Житомир, власники Й. Махачек, Т.Б. Янса)⁶¹¹.

---

⁶⁰⁹ ЦДАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 3-4.

⁶¹⁰ Проаналізовано за: Обзор Вольнской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915; Сведения о фабриках и заводах Вольнской губернии за 1913 г. // Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. – Житомир, 1915.

⁶¹¹ Там само.

Поряд із процесом зростання великих механізованих підприємств у Південно-Західному краї в пореформенний період переважна більшість підприємств була дрібною, не достатньо механізованою, розташовувалась у селах і містечках краю. Якщо перекласти сучасною мовою, для краю був характерний дрібний і середній бізнес.

Представники різних станів і етносів намагалися налагодити власне прибуткове виробництво. Для прикладу, у м-ку Фастів Київської губернії працювали 2 шкіряні, 2 миловарні, 5 цегельних, кілька медоварних підприємств, 2 водяні млини, 5 крупорушок. Це були напівкустарні підприємства з кількістю 5-10 робітників. У містечку налічувалося понад 60 дворів ремісників, з них 40 шевців, 7 бондарів, 13 займалися слюсарно-ковальським промислом⁶¹². 1910 р. у м-ку Черняхів Волинської губернії працювало 2 млини з газогенераторними двигунами, цегельня, суконна фабрика, 5 дрібних чинбарень, пивзавод, 2 крупорушки, 3 олійні, 4 лісоскладні, 10 кузень, що виготовляли вози, плуги та інший реманент⁶¹³.

Так, у м-ку Тетіїв Таращанського повіту Київської губернії О. Доровський, який 1834 р. володів 3717 дес. землі, побудував тут гуральню, яка у 1848 р. виробляла продукції на 900 руб. 1867 р. на гуральні працювало 9 робітників і виготовлялося продукції на 7 тис. руб., у 2-х цегельнях – 14 робітників і продукції – на 1340 руб. на рік. Заможний селянин Г. Поліщук організував виробництво черепиці, яку виготовляли 4 робітники. Свічковий завод П. Сухаря виробляв продукції на 950 руб. Крім того у містечку діяли 4 водяних і 5 вітряних млинів, 3 крупорушки, які за рік переробляли 2250 пудів зерна на борошно та 13000 пудів – на крупу. У містечку проживало 1807 міщан, які займалися кравецьким, ткацьким, бондарним, столярним і

---

⁶¹² Список населених мест Киевской губернии. – С. 575; Кустарная промышленность в Киевской губернии. – Т. 2. – С. 62, 85, 107.

⁶¹³ Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність. – Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня», 2009. – С. 413.

гончарним промислами. Поширеним було вишивання рушників і плетіння кошиків⁶¹⁴.

Ці тенденції переважали і на початку ХХ ст. Так, у Волинській губернії 1901 р. понад 68 % промислових підприємств налічували до 5 робітників, у Подільській – понад 80 %. Великі капіталістичні підприємства цих губерній були переважно в цукровій галузі, але вони склали лише 1 % від загальної кількості⁶¹⁵. Враховуючи великий попит на будівельні матеріали і маючи певну підтримку земств, кустарі налагоджували виробництво цегли і черепиці. Особливо активно така робота проводилась в Київській губернії. Якщо на початок 1913 р. в губернії працювали 9 кустарних цегляних заводів і 43 кустарних майстерні з виробництва цементної черепиці, то протягом року виникло 13 нових цегляних заводів і 30 черепичних майстерень⁶¹⁶.

Наявність у губерніях краю дрібних підприємств свідчило про те, що тут ще велику кількість виробничих процесів виконували ремісники і кустарі. Безперечно, вони не могли конкурувати з фабрично-заводським виробництвом, проте через ще недостатню насиченість ринку товарами їхні вироби мали попит. Промисловість була не здатна задовольнити найнеобхідніші потреби населення, та й її продукція не завжди доходила до найширших верств споживачів. Це стосувалося, насамперед, жителів населених пунктів, віддалених від ринків збуту. Крім того, ще не було налагоджено фабрично-заводського виробництва товарів повсякденного вжитку. Дрібне виробництво, на відміну від фабрично-заводського, було ближче до споживачів. Воно більш гнучко пристосовувалось до вимог ринку. Варто зазначити, що в діяльності ремісників і кустарів зароджувалось і реалізувалось індивідуальне підприємництво. Заняття тим чи іншим видом дрібного виробництва зумовлювалося потребами споживачів та ринку. Чи матиме збут продукція? Чи є умови для її вироблення? З цього виходили дрібні виробники,

⁶¹⁴ Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – К., 1971. – С. 655.

⁶¹⁵ Підраховано автором за: Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г. – Житомир. 1902 – С. 76, 77; Обзор Подольской губернии за 1901 г.

⁶¹⁶ Обзор Киевской губернии. – К., 1913. – С. 93, 94.

започатковуючи свою справу і набуваючи досвіду підприємництва – вміння отримувати прибуток.

Згідно основних засад економічної теорії під ремеслом слід розуміти «дрібне виробництво, що базується на ручній техніці при відсутності внутрівиробничого поділу праці. Найхарактернішою ознакою ремесла є виготовлення виробів на замовлення споживача. Поглиблення спеціалізації ремесла, що супроводжувалося збільшенням кількості цехів, створило матеріальні передумови для мануфактурного поділу праці»⁶¹⁷.

Якщо ремісники і робітники мануфактури не мали права власності на основні засоби виробництва та виготовлений продукт, то кустарі таким правом користувалися. Кустарна промисловість представляла собою дрібне товарне виробництво на ринок і базувалася на приватній власності на засоби виробництва і особистій праці кустаря⁶¹⁸.

Тогочасна статистика не дає повних відомостей про виробництво продукції значною кількістю дрібних виробників – ремісників і кустарів. Як зазначено в архівних джерелах, «кількісні дані про ремісників далеко неповні, тому що багато з тих, хто займався ремеслами особисто без підмайстрів і учнів, мав у тому лише засіб для існування свідомо приховував своє заняття, щоб не оформляти встановлених промислових свідоцтв»⁶¹⁹. Проте навіть уривчасті дані свідчать про помітну роль ремісничого і кустарного виробництва в економіці тогочасної України.

У губерніях Південно-Західного краю протягом досліджуваного періоду розвивалися багато ремісничих спеціальностей, що свідчило про формування вміння отримувати прибуток від надання різних послуг, враховуючи на них попит. Хоча вигода від нелегкої праці реміснику була незначною у порівнянні з великим промисловим виробництвом, проте в

---

⁶¹⁷ Українська Радянська енциклопедія. В 12 томах. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981. – Т. 9. – С. 336.

⁶¹⁸ Українська Радянська енциклопедія. – Т. 6. – С. 33.

⁶¹⁹ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1. доп. – Спр. 310. – Арк. 16.

багатьох випадках в залежності від певних умов, ремесло було необхідним для забезпечення бодай якогось достатку сім'ї. За видами діяльності ремісники умовно поділялися на 4 групи.

До першої групи відносились ремісники продовольчої сфери: пекарі, булочники, м'ясники, ковбасники, кондитери, повари. До другої групи – ремісники з виготовлення одягу та взуття: шевці, кравці, ткачі, кушніри, шапошники, чоботарі. До третьої групи – ремісники, які виготовляли предмети домогосподарства з дерева, металу та інших корисних копалин: столяри, теслі, бондарі, різьб'ярі, будівельники, колісники, ковалі, слюсарі, токарі, пічники, гончарі, малярі, цеглярі, черепичники, спеціалісти з обробки каміння. До четвертої групи можна віднести ремісників, які не підходили до попередніх трьох груп: візники, годинникарі, цирульники, гравери, ювеліри, літографи, фотографи та ін.. У табл. 3.7. подаємо статистичні дані про кількість ремісників та види їх діяльності в Подільській та Волинській губерніях.

Таблиця 3.7.

Динаміка розвитку ремісництва в Подільській та Волинській губерніях протягом 1891 р., 1901 р., 1911 р.⁶²⁰

№ п/п	Групи ремісників	Подільська губернія			Волинська губернія	
		Кількість ремісників			Кількість ремісників	
		1891	1901	1911	1901	1911
1.	Ремісники продовольчої сфери	3.706	4.673	6.582	5.889	5.405
2.	Ремісники з виготовлення одягу та взуття	20.227	23.045	34.404	33.719	29.146
3.	Ремісники, які виробляли	38.119	48.003	69.583	41.879	41.950

⁶²⁰ Складено за: Обзоры Подольской губернии за 1891 г., 1901 г., 1911 г.; Обзоры Волинской губернии за 1901 и 1911 гг.

	предмети домогосподарства					
4.	Інші ремісники, які не належали до попередніх трьох груп	2.959	3.486	5.330	3.081	2.366
Всього		65.011	79.207	115.699	84.568	78.867

З таблиці 3.7 видно, що найбільше ремісників було з виготовлення предметів домогосподарства, одягу та взуття. Зокрема, ремісників з виробництва предметів домогосподарства у Подільській губернії 1911 р. було 69.583 або понад 60 % від їх загальної кількості; у Волинській губернії відповідно 41.950 або понад 50 % від загальної кількості.

У містах і містечках ремісники об'єднувалися у цехи. Наприклад, 278 ремісників Овруча Волинської губернії об'єдналися у 9 цехів за такими спеціальностями: 1) ювеліри; 2) столяри, теслярі, різьбярі, стельмашники; 3) кравці, шевці, ткачі; 4) чоботарі, шорники; 5) гончарі, черепичники, цеглярі; 6) слюсарі, ковалі; 7) пекарі; 8) м'ясники; 9) броварі. У Брусиліві 112 шевців, 39 кравців, 32 кушніри, 10 шапошників, 8 ткачів створили 5 спеціалізованих цехів. У Коростені працювало цехове об'єднання з виготовлення та ремонту сільськогосподарського реманенту; в Коростишеві – інкрустаційної обробки дорогоцінних металів⁶²¹.

Наявність значної кількості ремісників і видів їх діяльності в губерніях краю свідчило про розвиток підприємливості. Оволодіння тим чи іншим ремеслом якраз і було на той час і в

---

⁶²¹ Житомирщина. Історичний нарис // Автор. кол. А. Б. Войтенко, О.М. Іващенко, М.І. Лавринович, О.С. Кузьмін Г.Л. Махорін та ін. – Житомир: Полісся, 2003. – С. 100.

тих умовах одним з шляхів пошуку нових можливостей для розвитку своєї прибуткової справи. Саме в залежності від попиту на ті чи інші предмети вжитку розвивалися ремісничі спеціальності, щоб мати змогу виробляти і задовольняти потреби на ці предмети. Велика кількість видів ремісничої діяльності свідчила про врахування взаємозалежності попиту і пропозиції, що було важливою умовою підприємництва в ремісництві.

Кустарні промисли мали давні традиції і продовжували існувати в період індустріального розвитку. Найрозвинутішою кустарна промисловість була в районах аграрного перенаселення, дешевої робочої сили і в місцевостях, куди завезення товарів машинної промисловості утруднювалося через відсутність зручних шляхів. Майже в кожному українському селі були вітряки і млини, рудні, кузні та гончарні, винокурні, броварні, олійні та бджолярні. У більшості українських губерній кустарі становили значний прошарок сільського населення (табл. 3.8).

Таблиця 3.8.

Кількість кустарів в українських губерніях в 1908–1913 рр.⁶²²

Губернії	Рік	Кількість кустарів	На 10 тис. сільських жителів
Волинська	1913	71 196	188,6
Катеринославська	1908-1909	5 856	21,0
Київська	1912	30 460	78,0
Подільська	1912	77 704*	247,4
Полтавська	1910	67 882	208,2

⁶²² Проаналізовано і підраховано автором за: Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. – С. 28-29, 34-35, 40-41, 64-67, 88-93; Кустарные промыслы в Киевской губернии. – К., 1912. – Т. I. – С. 11; Кустарные промыслы у Волынской губернии по данным сельско-хозяйственной статистики. Изд-е Волынского губернского земства. – Житомир. 1914. – С. 5; Прусевич А. Кустарная промышленность в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолия. – 1913. – № 14. – 15 июля.

Щоправда, Подільське товариство сільського господарства наводить цифру в 10.883 кустарів, що проживали в Подільській губернії на початок 1913 р. – Подолия. - № 7. – 1913, 16 января.

Харківська	1912	34 889	122,0
Херсонська	1912	56 019	245,6
Чернігівська	1912	79 680	281,5

Дані таблиці свідчать, що кустарне виробництво було більш поширене в тих регіонах, у яких рівень промислового розвитку був нижчим. Більше всього кустарів нараховувалось у Подільській, Чернігівській, Волинській і Полтавській губерніях, менше – в Харківській, Київській і особливо мало їх було в Катеринославській губернії. За показником кількості кустарів на 10 тис. сільських жителів прослідковується та ж закономірність. В Херсонській губернії велика кількість кустарів на 10 тис. сільського населення скоріше виключення із правил і цю цифру, ймовірно, зумовив високий рівень урбанізації в цьому регіоні.

Характерною рисою кустарних промислів Південно-Західного краю було те, що вони в основному були спрямовані на виготовлення виробів, які задовольняли необхідні потреби місцевого ринку. В більшості випадків кустарі працювали поодинці, рідше з сім'єю, і ще рідше – з участю найманих робітників і учнів. Взагалі, кустарі працювали на ринок, для базарної торгівлі або для скупника, але також на його замовлення. Кожен промисел мав свої характерні риси організації. Найбільший розвиток у краї отримали такі групи промислів, як обробка волокнистих речовин (ткацький, вишивальний, килимовий, шерстобитний); дерева (бондарний, посудний, колісний, стельмашний, виготовлення обручів, іграшковий); шкіри (чоботарний, шкіряний, і шорний); металу (ковальський, слюсарний, виготовлення сільськогосподарських знарядь); глини (гончарний, цегляний, черепичний); каменю (жорновий, каменотесний); прута (корзиночний, виготовлення решіт, віників); виготовлення одягу (кравці, шевці, шапкарі); лісові промисли (дьюгтярний, лісопильний, корчувальний).

Важливим заняттям, що становило невід'ємну частину щоденної праці селян краю та їх мистецької культури, була обробка рослинного (полотняного і льняного) волокна та овечої вовни, з яких сільські ткачі виготовляли грубе й тонке полотно,

шерстяну тканину й повсть для пошиття одягу, мішковину й ряднину. Так, у Київській губернії найбільш поширеним був ткацький промисел, яким у 1910, 1911 рр. займалися 4497 дворів (біля 6 тис. осіб). Із ткацьких пунктів особливо цікавим було с. Пустовойти Канівського повіту⁶²³. У Липовецькому повіті займалися ткацтвом та вишивками золотом, шовком і бісером. Частина цих кустарів утворили Зозівську кустарну артіль і свої виробы збували головним чином в Київській кустарній склад, а також приватним особам. В артілі працювали 150 кустарів і 30 найманих робітників. У с. Сопині Бердичівського повіту 16 майстрів виробляли килими старовинних малюнків переважно на замовлення⁶²⁴.

У Волинській губернії в досліджуваний період обробка волокнистих речовин також була найбільш поширеним кустарним промислом. Майже 32 % всіх кустарів в губернії займалися цим промислом. За відомостями волосних правлінь найбільше вироблялось продукції на продаж в селах Ситниця, Мстишин, Хопнев Луцького повіту; Бражинці, Кутки, Киянка Новоград-Волинського повіту. Так, в с. Попівці Старокостянтинівського повіту «майже половина жителів села – чоловіки, жінки і діти, починаючи з жовтня до половини березня ткали полотно і грубі тканини на мішковину. Матеріал переважно свій, хоча бувало, що купували пряжу у інших селян на ярмарках. Вироби продавали на базарах і ярмарках, а також працювали на замовлення»⁶²⁵. У західних повітах Волині, багатих на льон, коноплі, вовну, до 80 % населення займалося ткацтвом. Майже у кожній хаті стояли верстати для вироблення грубого полотна, рядна, мішковини. У селах Підлужжя, Тростянець, Самостріли, Любохини та інших виробляли кольорове сукно, полотно, фартухи. З великою майстерністю ткали килими, у східних

---

⁶²³ Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – Т. I. – С. 12.

⁶²⁴ Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. — С. 66, 67.

⁶²⁵ Кустарные промыслы в Волинской губернии по данным сельскохозяйственной статистики. Изд-е Волинского губернского земства. – Житомир. 1914. – С. 8.

повітах губернії переважали рослинні орнаменти, у західних – геометричні⁶²⁶.

У Подільській губернії ткацтво було найбільш поширеним промислом у Могилівському і Проскурівському повітах. В селах Іванківці, Савинці, Вальшанка, Завалійці, Соломна і Каретна майже кожен селянин – ткач, «которым сырые материалы доставляются крестьянами соседних сел»⁶²⁷. Невід’ємною ознакою цього промислу, як і інших, було поліпшення якості виробів. 1913 р. в губернії працювали 10 навчально-показових майстерень ткацтва, в яких «промысел этот стоит выше, как в смысле техники производства, так и качества самих изделий». З 1907 р. у м. Кам’янець-Подільському під керівництвом графині М. Дунін-Борковської почала працювати кустарна майстерня, в якій виробляли килими та ін. вироби. Вишивки майстринь м. Кам’янець-Подільського експонувалися на двох виставках у Варшаві: 1908 р. – відзначені грошовою нагородою, 1910 р. – удостоєні золотої медалі. З 1911 р. виробляла килими, вовняні, льняні тканини та вишивки по полотну Немирівська ткацька та килимова майстерня княгині М.Г. Щербатової. Вироби майстерні також були відзначені на місцевих земських сільсько-господарських виставках в 1911 і 1912 рр., а також на Другій Всеросійській кустарній виставці в Петербурзі. В цей період також плідно працювали ткацькі майстерні землевласника П. Собанського в с. Пеньківка Ямпільського повіту, С. Коссецької в с. Коритна Проскурівського повіту та ін.⁶²⁸

Деревообробні промисли були поширені в лісових місцевостях краю як для внутрішньої так і зовнішньої торгівлі. У Волинській губернії ці промисли по своєму поширенню були на другому місці і займали 10 % всіх кустарів або 9293

---

⁶²⁶ Михайлюк О.Г., Кичий І.В., Пивницький М.Д. та ін. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. – Львів. 1988. – С. 42.

⁶²⁷ Местная хроника // Подолия. – 1913, 16 января.

⁶²⁸ Прусевич А. Ткачество в школах и учебно-показательных мастерских Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 23. – 1 декабря.

господарства. В архівних документах відзначено, що «у 1886 р. було сплавлено по річках Горині, Случі, Стиру, Ікві та Турі закордон і у внутрішні місця різних лісових виробів 947 908 предметів на 539 152 руб. Крім цього, ліс йшов у вигляді дощок, брусків, балок у значній кількості сухопутним шляхом до залізничних станцій і по ґрунтових дорогах в безлісні місця Київської і Подільської губерній. Рубка і розпилювання дров і доставка їх до залізниць, на цукрові, винокурні і чавуноливарні заводи давали для трудящого населення відчутні заробітки⁶²⁹. У деяких місцевостях Волинської губернії цей промисел був основним. Зокрема, у відомостях про промислові підприємства по Колківській волості Луцького повіту за 1913 р. з 26 дрібних підприємств було 16, які займались рубкою лісу ручним способом (від 1 до 50 працюючих) і 2 парових лісопильних заводи (50 і 9 робітників)⁶³⁰.

Так, у с. Уховець Ковельського повіту столярним промислом і виготовленням сільськогосподарських знарядь праці займалися з незапам'ятних часів, а за останній час він посилювався і якісно покращився, тому що збільшився попит. В с. Осова Луцького повіту більшість жителів займалися деревообробним промислом починаючи з 15 років; судячи по тому, що в селі трапляються прізвища Столяр, Столярчук, Стельмах можна вважати, що промисел виник тут давно; самі селяни говорили, що працювали ще на поміщика. В с. Буда Овруцького повіту майже всі чоловіки вміло обробляли деревину, працювали з 15 років. Постійним попитом користувалися саморобні меблі та інші предмети побуту. Зокрема, гнуті меблі, виготовлені кустарями Волинської губернії, наприкінці ХІХ ст. великими партіями закуповували іноземні торгові фірми⁶³¹.

---

⁶²⁹ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 12.

⁶³⁰ Там само. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 60, 61.

⁶³¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1898 г. – Житомир. – 1897. – С. 17-18.

У Київській губернії найбільше деревообробним промислом (виготовленням прялок, бочок, корит, дерев'яного посуду, коліс, возів) займалися: в Радомисльському повіті 753 сім'ї (1400 членів сім'ї і 6 найманих робітників, прибуток сім'ї в рік складав до 240 руб.); в Київському повіті 351 сім'я (1379 членів сім'ї; прибуток – від 31 до 400 руб., в Чигиринському повіті 207 сімей (489 членів сім'ї і 3 найманих, прибуток – 20-80 руб.). У м. Крилові 43 сім'ї і 39 найманих робітників виробляли вози на залізному ходу, які дякуючи хорошій якості, продавали не тільки на місцевих ринках, а й в містах Херсонської губернії: Новогеоргіївську, Александрії і Кременчузі. Виробництво доходило до 91.000 руб., що давало прибуток сім'ї до 350 руб. в рік.⁶³²

У Подільській губернії бондарним промислом займалися в Браїлівській і Станіславчикській волостях Вінницького повіту і Китайгородській – Могилівського повіту; виготовленням дерев'яного посуду і ложок у Багринівській волості Літинського повіту і Чемерисо-Волоській – Могилівського повіту. Візничий промисел (виготовлення саней, возів, коліс) був розвинутий в Пилявській і Старо-Синявській волостях Літинського повіту⁶³³.

Досить поширеними в губерніях краю були промисли з обробки шкіри і особливо пошиття чобіт. Шорники та чинбарі займалися вичинкою шкір та пошиттям шапок, чобіт, кожухів, верхнього шкіряного одягу, а також хомутів, шлей та іншого спорядження для коней. Так, у Київській губернії промисли з обробки шкіри давали найвищий середній дохід на двір і були на другому місці за кількістю зайнятих цими промислами. Найбільший розвиток промисли з обробки шкіри мали у м. Брусилів і м. Чорнобиль Радомисльського повіту, м. Богуслав Канівського повіту, м. П'ятигори Таращанського повіту. Зокрема, у м. Богуслав в 1913 р. була організована артіль, в якій

---

⁶³² Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. – С. 65, 66.

⁶³³ Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – С. 45.

працювали кустарі, що пройшли з допомогою земства курс навчання удосконаленим способам вичинки шкіри⁶³⁴.

У Волинській губернії за відомостями волосних правлінь у 1912-1913 рр. обробка шкіри за кількістю зайнятих домогосподарів була на третьому місці і займала 15,2 % всіх кустарів. Так, в с. Межирічі Ровенського повіту промисел по пошиву чобіт започаткувався 10 років назад дякуючи тому, що тоді при міністерському народному училищі було ремісниче відділення. В с. Невіра Ковельського повіту шили «щось ніби сандалів – зверху шкіра від старих халяв, знизу дерев'яна підошва. Таке взуття було поширене тільки серед німців, тепер багато його носить і місцеве населення – воно зручне, дешеве і міцне. Займалися таким ремеслом біля 60 чол., пара такого взуття коштувала 60 коп.»⁶³⁵.

Прикладом підприємництва стала Соколецька артіль по пошиттю взуття – єдине кооперативне кустарне об'єднання у Подільській губернії. Містечко Соколець – одне із самих «захудалых» в губернії, знаходиться в Ушицькому повіті серед непроїзджих осінню і весною доріг. Всього населення в Соколяці 3 тис. осіб. Пошиттям чобіт і взуття займалися 248 дворів і більше 270 чол. Кустарі з пошиття взуття об'єдналися в артіль для придбання сировини за ініціативою К.І. Свинцова та І.А. Бржосніовського⁶³⁶.

Важливе місце серед промислів краю займало гончарство, яке розвивалося в місцях, де знаходилися поклади гончарної глини. Маючи давні традиції, гончарний промисел постійно удосконалювався. Загального поширення набув важкий ножний

---

⁶³⁴ Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – Т. II. – С. 12; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1914. – С. 69; Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. – С. 67.

⁶³⁵ Кустарные промыслы в Волынской губернии по данным сельскохозяйственной статистики. Изд-е Волынского губернского земства. – Житомир, 1914. – С. 18, 20.

⁶³⁶ Прусевич О. Кооперация среди кустарей Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 12. – С. 20-27.

гончарний круг, що складався з верхнього (меншого) та нижнього (більшого) дерев'яних кругів, з'єднаних спершу дерев'яною, а згодом металевою спицею. Гончарний промисел був особливо розвинений у Волинській губернії та в поліських районах Київської губернії. В досліджуваній період гончарі краю виготовляли, в основному, міцну чорнолощену кераміку широкого асортименту: горщики, глечики, гладішки, ринки, миски, макітри, підвазонники, люльки, іграшковий посуд, керамічну скульптуру тощо. Основними осередками гончарства у Київській губернії були Канів, Нові Петрівці, Плахтянка, Прибірськ, Млачівка, Царівка, Радомисль та ін. Особливою майстерністю відзначалися канівські гончарі. Їхні вироби цінилися за вишуканість форм і красивий орнамент. Свої вироби вони продавали на місцевих базарах і ярмарках, а також відправляли їх партіями в Херсонську, Таврійську і Бессарабську губернії. У Канівському повіті в 1913 р. гончарством займалось загалом 376 родин (зокрема 545 членів сім'ї і 13 найманих робітників). Річний прибуток сім'ї складав від 120 до 150 руб.⁶³⁷

Значними центрами гончарного виробництва на Волині були с. Рокита, Нудижі, Тростянка Володимир-Волинського повіту; с. Кульчин Луцького повіту; с. Ізабелін Новоград-Волинського повіту; с. Вілія Острозького повіту; села Залісці, Кунинець, Новий Вишневець, Сураж Кременецького повіту⁶³⁸. Гончарні вироби продавали на ярмарках. У ХІХ ст. у Волинській та Київській губерніях був відомий ярмарок у Ходоркові – з його найбагатшим гончарним рядом.

У Подільській губернії 1912 р. працювали 2667 гончарів. Найбільш поширений гончарний промисел був у Придубській і Голованівській волостях Балтського повіту, в Зиньковській – Летичівського повіту, в Копайгородській – Могилівського повіту, в Устьянівській і Чечельницькій – Ольгопільського повіту, в

---

⁶³⁷ Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. – С. 64, 65.

⁶³⁸ Кустарные промыслы в Волынской губернии по данным сельскохозяйственной статистики. Изд-е Волынского губернского земства. – Житомир, 1914. – С. 24.

Чорно-Островській – Проскурівського повіту і в Залихівській Ушицького повіту⁶³⁹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з підвищенням попиту на будівельні матеріали розширювалось виробництво цегли і черепиці, особливо у Київській губернії. Якщо на 1 січня 1913 р. в губернії працювали 9 кустарних цегляних заводи (1 завод виробляв і гончарну черепицю), то протягом 1913 р. виникло 13 нових заводів. З 1909 р. за сприяння Київського земства в губернії було відкрито 43 майстерні з виробництва цементної черепиці. Наприкінці 1913 р. працювало вже 73 таких майстерні з 114 черепичними станками⁶⁴⁰.

Так, у Київському повіті за обсягом виробленої продукції перше місце займало виготовлення цегли, так званої «Межигірської», яка відрізнялась від звичайної цегли тим, що вона була менших розмірів і використовували її виключно для мурування печей взагалі і кахельних зокрема. Завдяки вогнетривким якостям і акуратному виготовленню ця цегла стала відома далеко за межами губернії. Виробництвом такої цегли займалося 439 сімей (1306 членів родин). 1913 р. обсяг виробництва межигірської цегли склав 42932 руб. В середньому на одну сім'ю припало чистого прибутку від 23 до 62 руб.⁶⁴¹

Велике значення для села мав ковальський промисел. Сільські ковалі виготовляли найпростіший реманент для обробітку ґрунту та інші необхідні речі селянського вжитку. Так, зокрема, в Київській губернії ковальський і взуттєві промисли давали найбільшу середню прибутковість в розрахунку на двір – 294 руб. На початку XX ст. із зростанням попиту кустарі налагоджували виробництво найпростіших сільськогосподарських машин. Зокрема, в с. Македони Канівського повіту була організована артіль, яка виконувала замовлення на віялки, молотарки, вози та ін.⁶⁴²

---

⁶³⁹ Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – С. 45.

⁶⁴⁰ Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. – С. 93.

⁶⁴¹ Там само. – С. 59, 60.

⁶⁴² Там само. – С. 67.

Крім того, в губерніях краю були поширені кравецький, шевський і корзиночний промисли. У деяких місцевостях практикувались і менш поширені заняття. Кмітливі підприємливі люди швидко реагували на потреби ринку, навіть формували попит на нову продукцію. Так, плетінням сіток для риболовлі займалися у м. Висоцьк і Александрія Луцького повіту, в с. Станишівка, що під Житомиром дівчата із паперу виготовляли штучні квіти і вінки, які розкуповували в Житомирі перед Різдом і Пасхою. А в Романові Житомирського повіту було налагоджено виготовлення «хутряної вати» з відходів виробництва. Цю «вату» збивали у плити, які використовувалися як утеплювальний матеріал⁶⁴³.

Розглядаючи кустарні промисли, слід мати на увазі, що, крім виготовлення виробів на продаж, у багатьох селянських сім'ях виробляли для власного вжитку найпростіші знаряддя праці і предмети побуту: граблі, ціпи, мотовила, веретена, гребінці, дитячі люльки, кошики, посуд, ткацькі вироби, предмети одягу і взуття тощо.

Зазначимо, що найбільш помітна робота по сприянню кустарній промисловості проводилась в Київській губернії. Враховуючи те, що для більшості кустарів складними турботами були закупівля сировини і збут продукції, губернська земська управа створила кустарний відділ для організації кустарів в артілі для більш ефективного вирішення цих проблем. 1906 р. було створене Київське кустарне товариство, яке в 1912 р. мало 21 кустарний пункт, де спеціалісти-інструктори навчали кустарів більш ефективним прийомам роботи і де проводилась скупка виробів для продажу на виставках у великих містах і навіть за кордоном⁶⁴⁴. Торгові обороти цього товариства досягли 1912 р. 47 332 руб., причому вишивок продано на 18 тис руб., тканин – на 13,9 тис руб., дерев'яних виробів – на 9,5 тис руб., кружев – на

---

⁶⁴³ Надводнюк В.В. Бувальщини, легенди та перекази рідного краю // Романівський вісник. 1997, 13 лютого.

⁶⁴⁴ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 44. – Спр. 64.

2,5 тис. руб. Назване товариство мало свій склад і музей, видавало субсидії і сировину на пільгових умовах⁶⁴⁵.

При губернській управі був створений склад технічних засобів і матеріалів для постачання кустарям, торгіві обороти якого 1913 р. становили 2.111 руб. 24 коп. Для технічної допомоги їм створювали пересувні навчальні майстерні. 1913 р. працювало 5 таких майстерень в центрах розвитку кустарних промислів: шкіряного виробництва в м-ку Богуслав Канівського повіту; гончарного виробництва в с. Сунках Черкаського повіту; стельмашного виробництва в м-ку Рожев Радомисльського повіту; сільськогоспо-дарського машинобудування в с. Македони Канівського повіту; ткацькокилимового виробництва в с. Сопині Бердичівського повіту і з пошиття чобіт в м-ку Обухів⁶⁴⁶. З метою організації для кустарів доступного кредиту і звільнення їх залежності від лихварів і скупників-посередників 1913 р. було організовано в с. Македонах Канівського повіту і в с. Цвітному Чигирнського повіту позичково-ощадне товариство⁶⁴⁷.

Для досліджуваного періоду характерним було отримання прибутків у великій мірі за рахунок дешевої робочої сили.

З інтенсифікацією виробництва становище робітників дедалі більше погіршувалось, не створювались відповідні соціальні умови їх праці та проживання, а також не забезпечувався їх правовий захист. Робітниче законодавство тільки зароджувалось. Користуючись безправ'ям безпосередніх товаровиробників, підприємці намагалися отримувати як найбільші прибутки. Низьку продуктивність праці роботодавці компенсували збільшенням тривалості робочого дня, з мінімальною заробітною платою. Навіть після введених урядовими законами 1890-х рр. поліпшень, робочі зміни нерідко тривали по 10, 12 чи 15 год. Застаріле фабричне законодавство з його невиразними статтями давало можливість

---

⁶⁴⁵ Ярошевич А.И. Вказана праця. – С. 70.

⁶⁴⁶ Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. – С. 67.

⁶⁴⁷ Там само. – С. 68.

капіталістам порушувати його і при допомозі різних незаконних дій збільшувати робочий день. Зафіксовано факти, коли підприємці вивішували невірні годинники, подавали гудок про закінчення роботи пізніше, ніж треба було і т.д.

За відомостями багатьох архівних документів заводчики і фабриканти, власники майстерень губерній Південно-Західного краю, як і всюди в царській Росії, для отримання більших прибутків жорстоко експлуатували робітників. Підприємці продовжували робочий день, зменшували заробітну плату, наймали на роботу найбільш відсталі маси селянської бідноти, яка погоджувалась на будь-які умови праці. Зокрема, у Кам'янці Подільської губернії робочий день на підприємствах тривав 14–15 год.; за важку роботу робітники одержували мізерну заробітну плату. Так, середньомісячний заробіток робітників гільзових і тютюнової фабрик у 1902 р. становив 6,5 руб.; на інших підприємствах плата не перевищувала 10–15 руб. на місяць⁶⁴⁸. Жорстокої експлуатації зазнавало трудове населення м. Біла Церква Київської губернії від Браницьких та їх компаньйонів-орендарів Менцеля, Габовича, Кернеса, Бялика, Айзенштейна, Ніренштейна. Робочий день на їх підприємствах тривав 13–16 год. Ринок безробітних дозволяв хазяям тримати зарплату на низькому рівні⁶⁴⁹.

Як свідчать доповідні фабричних інспекторів, на цукрових заводах Поділля були нестерпними умови праці, тіснота і бруд. Робітники працювали при високій температурі і відсутності вентиляції, через що повітря насичувалося парами та отруйними газами. Найбільш шкідливою для здоров'я була робота з вапном. Найдрібніші його частки роз'їдали очі, проникали в легені, спричиняли важкі захворювання. Подільський губернатор у своєму поданні від 25 листопада 1871 р. писав, що на деяких

---

⁶⁴⁸ ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. Спр. 1210. – Арк. 31, 33.

⁶⁴⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К., 1971. – С. 105.

цукрових заводах на ґрунті тісноти та антисанітарії спалахнули інфекційні захворювання⁶⁵⁰.

Інтенсивний розвиток промисловості супроводжувався експлуатацією і виснаженням природних ресурсів (корисних копалин, родючості ґрунтів, лісів) та забрудненням навколишнього середовища.

Промисловці, використовуючи природні ресурси, не вкладали кошти у їх відновлення. Так, зокрема, у звіті губернатора Подільської губернії І.В. Мещерського за 1871 р. вказувалось на приплив іноземних капіталів у Південно-Західний край для того, щоб отримувати високі прибутки з маєтків, використовуючи місцеві родючі ґрунти і лісові масиви. Губернатор пропонував швидше прийняти заходи, зобов'язавши цукрозаводчиків використовувати на паливо не тільки дрова і вирубати ліс лише правильними просіками, періодично відновлюючи його; для підтримання продуктивності ґрунтів увести правильну культуру вирощування цукрових буряків, застосовуючи сівозміни при достатньому удобренні⁶⁵¹.

У друкованих виданнях досліджуваного періоду наведено багато фактів використання природних ресурсів тогочасними підприємцями. Зокрема, у газеті «Волынские губернские ведомости» у повідомленнях Волинського губернського лісоохоронного комітету вказувалося, що «Вирубка лісу має спустошливий характер, так як лісова площа являє оголений пустир у маєтках Рудні-Карвинівці власника І. Чепурковського; Залізняка і Головенці власниці графині Л. Дзялинської; Шумську власниці Я. Замбрижицької Житомирського повіту»⁶⁵². В іншому номері читаємо про подібний характер вирубки лісу «... в Бобринському маєтку Дубенського повіту власниці А. Щепківської; Олександрівському маєтку Ровенського повіту

---

⁶⁵⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 129. – Арк. 123.

⁶⁵¹ Там само. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 64.

⁶⁵² Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 3. – 11 січня.

власника князя С. Любомирського; маєтку Здолбиця Острозького повіту власниці О. Кружиліної»⁶⁵³.

У газеті «Подолія» від 12 квітня 1913 р. повідомлялося, що «місцеві поклади фосфоритів експлуатуються переважно орендаторами. Найбільш крупними підприємцями у Подільській губернії є: Подільське промислове акціонерне товариство, Ловичське і Стржемишицьке акціонерні товариства і анонімне товариство для експлуатації і пошуку. Ці підприємці експлуатували 1912 р. 15 копалень, на яких було зайнято 239 робітників, які добули 353 156 пуд. фосфоритів, або 88 % загальної кількості. 1912 р. експлуатувались фосфоритні копальні при с. Крутибородах, Ковалівці, Вербці-Мурованій, Летичівського повіту; Корпачівці, Джуржевці, м. Олександрівці, Клембівці, Черкасівці і Кучі Ушицького повіту; Березівці, Теклівці і Яришивці Могилівського повіту; Барбухах Проскурівського повіту»⁶⁵⁴.

4 серпня 1899 р. уповноважені товариства селян с. Северинівки Подільської губернії звернулись зі скаргою на власника маєтку і адміністрацію цукрового заводу за утиски селян у користуванні сервітутами, вказуючи, що «ставок, який служить єдиним водопоєм, забруднений заводськими відходами так, що худоба, напившись води, тут же падає»⁶⁵⁵.

Підводячи підсумок відмітимо, що в досліджуваний період у Київській, Подільській і Волинській губерніях найбільшого розвитку набуло сільське підприємництво в цукровій, борошномельній і винокурній промисловості. Крім того, виходячи із специфічних умов кожної губернії, підприємці сприяли становленню нових виробництв, удосконаленню технологій, підвищенню продуктивності праці і збільшенню обсягів виробленої продукції.

З розширенням мережі фабрик і заводів кустарна промисловість хоча і дещо втрачала свої позиції у конкурентній боротьбі, однак продовжувала становити ще значну частку у

---

⁶⁵³ Волинские губернские ведомости. – 1892. – № 29. – 28 березня.

⁶⁵⁴ Подолія. – 1913. – № 43. – 12 апреля.

⁶⁵⁵ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 568 а. – Арк. 1.

загальному обсягу виробництва продукції. Адже фабрично-заводськими товарами були недостатньо забезпечені віддалені від промислових центрів регіони, тому тут знаходили свій ринок збуту кустарі. Однак, цілком зрозумілим ставало те, що майбутнє було за фабриками і заводами. Тому деякі кустарі, нагромадивши кошти, розширювали своє виробництво, засновуючи підприємства.

Незважаючи на проросійську економічну політику самодержавства, гальмування ним розвитку ринкових відносин (вільної конкуренції, підприємницької ініціативи), недосконалість тогочасного законодавства, підприємництво, яке в ряді регіонів, в тому числі Південно-Західному краї, набрало досить широкого розвитку, сприяло перетворенню України в один з найважливіших промислових районів Російської імперії.

3.3. Підприємницька діяльність у торгівлі та сільський кредит

Реформування в сільськогосподарському і промисловому виробництві впливало і на зміни у розвитку торгівлі та кредитно-банківської системи. Адже, процеси, які при цьому відбувалися, об'єктивно вимагали відповідної грошової підтримки та наявності ефективного механізму кредитування і дійових форм реалізації виробленої промислової та сільськогосподарської продукції. Перехід до ринкової моделі зумовив здійснення комплексу заходів щодо удосконалення форм торгівлі та кредитно-банківської системи на принципах товарно-грошових відносин. Це підтверджують процеси, які відбувалися в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і в губерніях Південно-Західного краю.

Україна відіграла значну роль у внутрішній і зовнішній торгівлі Російської імперії.

Торгівля – це галузь народного господарства, яка забезпечує обіг товарів, просування їх із сфери виробництва у сферу споживання на основі купівлі-продажу. Торгівля, як форма обміну, є проміжною ланкою між виробництвом і обґрунтованим ним розподілом, з одного боку, і споживанням – з другого. Торгівля забезпечує економічні зв'язки між окремими галузями виробництва і підприємствами, між містом і селом, окремими регіонами країни і між країнами. Торгівля, як форма товарного обігу виникла із зародженням товарного виробництва. Суть торгівлі визначається способом виробництва. Із розвитком продуктивних сил її роль в економічному житті суспільства зростає.

Згідно ст. 1 «Положення про мита за право торгівлі й інших промислах» від 9 лютого 1865 р. торгівля розподілялася на оптову, роздрібну і дрібну.

Оптова торгівля проводилася з купецьких контор, комор і складів, а також суден, і полягала в продажі всяких товарів партіями. Роздрібною торгівлею називався роздрібний продаж товарів, що проводився із крамниць, магазинів та інших торговельних закладів. Виходячи із вказаного Положення, дрібна торгівля це: 1) роздрібний продаж товарів, поіменованих в особливих розписах, з певних приміщень; 2) розносна й розвізна торгівля мануфактурними й колоніальними товарами, що проводиться у визначених для неї межах.

Понад зазначені в попередній статті види торгівлі, до торговельних дій зараховувалися: 1) будівля, ремонт, утримання і найм купецьких кораблів, пароплавів і суден усякого роду, 2) виконання купецьких наказів про закупівлю, продаж, перевезення й поставку товарів, або так звані справи комісійні, експедиційні й маклерські; 3) грошові перекази на російські й іноземні міста, і взагалі всякі банкірські справи; 4) утримання крамниць і столів для розміну грошей (ст. 2). Всі види торгівлі

проводилися або без платежу мита, або із платежем за посвідченнями і квитками (ст. 3)⁶⁵⁶.

Найбільш суттєві зміни в торгівлі відбулися в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку зі збільшенням обсягів виробництва капіталістичної промисловості і сільського господарства, створенням монополій, збільшенням кількості найманих робітників, які втратили самостійне господарство, і зростанням у залежності від цього товарних потреб населення. В цих умовах все більшого значення набувала *стаціонарна торгівля**, як найважливіша форма внутрішньої торгівлі. Розширювалася мережа стаціонарних закладів. 1912 р. їх нараховувалося в Україні 171.652, що майже у 2 рази було більше, ніж 1895 р. Розширення торгівельної мережі в українських губерніях відбувалося нерівномірно, і це залежало від рівня їх економічного розвитку. В Катеринославській, Київській, Харківській, Херсонській губерніях (завдяки Одесі та Миколаєву) 1912 р. було зосереджено 75 % усіх стаціонарних торгівельних закладів в Україні. Близько третини стаціонарних закладів функціонувало у сільській місцевості, що було свідченням подальшого розвитку товарного виробництва⁶⁵⁷.

За характером діяльності заклади стаціонарної торгівлі того періоду можна розділити на такі групи: а) акціонерні компанії, фірми і торгові доми; б) гастрономи та універмаги; в) постійно діючі торгівельні виставки; г) крамниці і лавки; д) ларки,

---

⁶⁵⁶ ПСЗ РИ. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслах. № 41779 от 9 февраля 1865 г. Собр. 2-е. Т. XL. – СПб., 1867.

* Стаціонарна торгівля – це спрямована тільки на реалізацію виробленої продукції діяльність цілого комплексу спеціально обладнаних підприємств і пристосованих закладів, які функціонували круглорічно і здійснювали на внутрішньому ринку постійний і безпосередній зв'язок між виробництвом і споживачем. Стаціонарні заклади вели як оптову, так і оптово-роздрібну і роздрібну торгівлю.

⁶⁵⁷ Проаналізовано за: Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществ полных и на вере). – Пг., 1915. – С. 253-750; ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 90. – Арк. 3, 6.

рундуки (будки), столи і навіси; е) місця на вулицях і майданах з переносним обладнанням; є) заклади харчування (ресторани, столові, буфети). Стаціонарні заклади вели як оптову, так і оптово-роздрібну та роздрібну торгівлю. Часто в публікаціях для характеристики такої форми внутрішньої торгівлі використовуються визначення, як «постійна» і «регулярна» торгівля. Ці поняття за змістом ідентичні.

У торгівлі, як і у виробництві, з розвитком капіталізму активізувалась підприємницька діяльність, яка поряд зі спільними тенденціями розвитку мала і специфічні особливості, зумовлені географічним розташуванням, характером виробництва в залежності від природно-кліматичних умов, можливостями транспортування, кількістю і купівельною спроможністю населення та ін.

Зокрема, в досліджуваних губерніях цьому сприяв розвиток залізничного транспорту, наявність можливостей доставляти продукцію річками, близькість повітів Київської і Подільської губерній до морського порту Одеси, а повітів Волині – до ринків збуту Західної Європи. Про розвиток підприємництва в торгівлі у пореформенний період свідчить збільшення видачі торгових документів. Так, у Київській губернії 1888 р. було видано 32.498 документів на право торгівлі, що на 13.114 більше, ніж 1878 р.⁶⁵⁸ У Волинській губернії 1906 р. було видано 26695 таких документів – на 3357 більше, ніж 1886 р.⁶⁵⁹

Враховуючи те, що в промисловості Південно-Західного краю в досліджуваний період, завдяки природно-кліматичним умовам, переважали виробництва для переробки продукції землеробства (84 % загального фабрично-заводського виробництва краю), характерним явищем стало намагання виробників с.-г. продукції вирощувати прибуткові культури на ринок. У Київській та Подільській губерніях на продаж

---

⁶⁵⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 205. – Арк. 21; – Оп. 542. – Спр. 18. – Арк. 10.

⁶⁵⁹ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 20; Спр. 315. – Арк. 21.

вирощували, в основному, зернові культури і цукрові буряки, на Волині – цукрові буряки, зернові і хміль. Так, 1871 р. серед предметів торгівлі у Подільській губернії переважали пшениця, спирт і цукор. Цукор користувався значним попитом на внутрішньому ринку. Пшениця і спирт зайняли значну питому вагу в експорті (через порт Одеси). Посередниками у заготівлі та експортуванні пшениці та спирту між місцевими землевласниками та одеськими хліботорговцями виступали купці-свреї⁶⁶⁰. В огляді Волинської губернії за 1906 р. відзначено, що «найбільш значні обороти в губернії забезпечувалися торгівлею хлібом, лісом, цукром, спиртом, хмелем. Найбільш торговими повітами були Житомирський і Ровенський з містами Житомир і Ровно»⁶⁶¹.

Територіальний розподіл торгових оборотів 1900 р. був такий: на Київ припадало 35,3 %, на Київську губернію – 25,7 %, Подільську – 20,3 % і Волинську – 18,5 %⁶⁶². Особливу роль у розвитку підприємництва в галузі торгівлі займало м. Київ, яке наприкінці XIX – на початку XX ст було головним імперським центром по торгівлі цукром. Тут діяло 27 контор по продажу цукру і 117 контор та правлінь цукрових заводів. Особливо велика концентрація торгових оборотів була в сфері торгівлі землеробськими, мінеральними (паливом) і металевими виробами. Через Київ проходило постачання цукробурякового регіону паливом, машинами і залізом. У цей період Київ являв собою важливий імперський розподільчий центр товарів на великій території, яка включала Чернігівську, Полтавську, Волинську губернії, а також Білорусію. Київ був не тільки оптовим пунктом, але і ринком збуту місцевих продуктів (зерна, худоби, молочних продуктів і т. ін.).

---

⁶⁶⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 345. – Арк. 64.

⁶⁶¹ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 315. – Арк. 19.

⁶⁶² Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К. 1914. – С. 24.

Відомим імперським центром торгівлі був Бердичів. У цій сфері найвищого рівня сягнула значущість єврейської громади міста. У місті діяли торговельні фірми Іолісів, Гальперіна, Магазанія, Бродського, Маргулісів, банкірські контори Еленера, Трахтенберга, Штейнберга, Гальперіна.⁶⁶³ 1900 р. загальний торговий оборот цього міста становив 17,8 млн. руб. Галантерея розсилалася звідси навіть до великих центрів Російської імперії. Великі розміри мала торгівля готовим одягом, який виробляли у Бердичеві. Скобяні товари теж поширювалися не тільки в Південно-Західному краї, але навіть у Польщі. Помітну роль відігравала торгівля і вивезення у віддалені райони шкіряних, скляних і паперових виробів, які виготовляли на шкіряних заводах Бердичева і Романова, на паперових фабриках Малина і Коростишева. У Бердичеві концентрувались партії продуктів місцевого тваринництва (вовна, перо, пух, кістка) та бджолярства і відправлялися далі. Також велась активна торгівля зерновими. Для здійснення угод з'їжджалися на Успенський ярмарок представники торгових фірм Кенігсберга та інших міст.

Зрозуміло, що таке піднесення виробництва і торгівлі забезпечило місту економічне зростання, завдяки передусім підприємливості єврейської громади і призвело до перетворення Бердичева на один із ключових центрів Правобережжя та України загалом. Свідченням цього, крім усього вищесказаного, було включення міста в транспортну систему і налагодження зв'язків регіону і країни. З 1870 р. Бердичів став складовою траси всесвітньо відомого Індійського телеграфу (Калькутта-Лондон); курсували диліжанси Бердичів-Житомир, Бердичів-Ровно, залізниці до Шепетівки, Здолбунова, Хмельника, через місто проходила магістраль Петербург-Варшава⁶⁶⁴.

Але варто зазначити, що розквіт Бердичева відноситься до періоду будівництва залізниць, коли він займав центральне

⁶⁶³ Знай свій рідний край // Земля Бердичівська, 1994-95 рр. – ч. 13. – С. 4.

⁶⁶⁴ Мельничук А.Л. Єврейське населення в долині міста Бердичева // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник. – Т. 18. – Житомир: «Волинь», 1999. – С. 59.

положення в краї, на кордоні Полісся з Лісостепом, і концентрував як внутрішню торгівлю краю, так і зовнішню, особливо експорт в імперію товарів, які йшли з Австрії. З будівництвом залізниць багато місцевостей краю з'єдналися з великими виробничими і торговими центрами і почали втрачати зв'язок з Бердичевом. Суттєвою перешкодою торгового розвитку Бердичева стала і недостатність кредитних установ, необхідних для фінансування його значних торгових оборотів. Проте Бердичів продовжував боротися за збереження і в нових економічних умовах традицій інтенсивного торгового обороту.

Житомир за своїми торговими оборотами у цей же період (1900 р.) займав третє місце у Південно-Західному краї – 7,9 млн. руб. Загальний темп торгівлі у Житомирі, як відзначалося у тогочасних джерелах, характеризувався «в'ялістю». Але на протипагу Бердичеву, Житомир був добре забезпечений кредитними установами. Крім названих великих торгових пунктів, можна назвати ряд міст краю, які мали більш-менш самостійне торгове значення в якості розподільчих центрів для навколишніх районів: Проскурів з 5,5 млн. руб. торгового обігу, Умань – з 5,3 млн. руб., Ровно – з 4,9 млн. руб., Кам'янець-Подільський – 4,4 млн. руб., Біла Церква – 4,4 млн. руб., Могилів-Подільський – 4,3 млн. руб., Волочиськ 3,2 млн. руб., Черкаси – 2,8 млн. руб., Вінниця – 2,7 млн. руб., Балта – 2,5 млн. руб., Сміла – 2,1 млн. руб.

Розглядаючи торгівлю по окремих губерніях Південно-Західного краю і характеризуючи Подільську губернію, необхідно відзначити загальне торгове тяжіння цієї губернії, особливо східних її частин – до Одеси (завдяки збуту зерна, закупці бакалії). Головними внутрішніми розподільчими пунктами служили міста Проскурів і Кам'янець-Подільський – для західної частини губернії, Вінниця і Могилів – для середньої, Балта і Тульчин – для східної. Крім того, північна частина губернії тягнулась до Бердичева, а східна – до Умані.

Характеризуючи Волинську губернію, відзначимо, що ця губернія тяжіла до Варшави і, взагалі, до польських ринків, як за збутом продуктів свого виробництва, так і за придбанням продуктів місцевого споживання. Торгові впливи в межах губернії розподілялися між Бердичевом, Житомиром, Києвом і Ровно, але, безперечно, головна роль належала останньому.

Значно розширились експортні операції через порт Одеси. Цьому сприяло надання Одесі 10 травня 1817 р. статусу «порто-франко». Через Одеський порт вивозили також збіжжя з Поділля, Волині та Київщини. У 1861-1885 рр. до Одеси з вказаних регіонів було привезено 32 % всього збіжжя, з Київщини – 8 %⁶⁶⁵.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у результаті створення монополій в різних галузях промисловості Російської імперії, посилювався їх вплив на торгівлю, відбувалось злиття економічних інтересів промислової і торгової буржуазії, концентрація торгових капіталів. Такі процеси зі своїми особливостями були характерні і для підприємницької діяльності в губерніях Південно-Західного краю.

Оскільки прибутки в торгівлі значно перевищували прибутки промислових підприємств, монополісти намагалися зайняти ключові позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках, досягти якомога ширшого охоплення ринку як зі збуту готової продукції, так і з придбання сировини. Якщо у першому випадку вони добивалися підвищення цін, чому, у великій мірі, сприяла протекціоністська політика уряду, то у другому – навпаки, їх значного зниження. Такі дії сприяли отриманню великих прибутків монополістами, обмежували вільну конкуренцію і ставили споживача в жорсткі умови, які диктувалися монополістичним капіталом.

Монополісти активно включалися в торгову діяльність, яку здійснювали в кількох напрямках. Це збут своєї продукції на вигідних умовах через заклади торгівлі та створення різних компаній і об'єднань, які займалися безпосередньою торговою

---

⁶⁶⁵ Федоров И. Хлебная торговля в главнейших русских портах и в Кенигсберге. – М., 1888. – С. 35, 79, 108.

діяльністю. Зокрема, синдикат «Продамет» збував найбільш ходовий товар – залізо майже через 1,5 тис. фірм. Деякі з цих великих фірм знаходилися в Катеринославі, Києві, Одесі і Харкові. Синдикат встановлював їм ціни, які дозволяли власникам цих торгових закладів отримувати значні прибутки. Фірми, в свою чергу, постачали металеву продукцію дрібним торговим підприємцям, які відкривали у віддалених місцевостях спеціалізовані склади та інші заклади для перепродажу цього товару споживачам. У більшості випадків монополії диктували закладам торгівлі більш вигідні для себе умови. Щоб не ділити з посередниками отримані прибутки, промислові монополісти намагалися також створювати і більше власних торгових підприємств.

Підприємці з великими капіталами створювали торгові монополії і торгові фірми, акціонерні компанії, торгові дома, багатопрофільні універмаги і гастрономи. Для торгових монополій були характерні такі ознаки: порівняно більша величина товарообігу, ширше охоплення місцевого ринку, специфіка товарного асортименту і посередницька роль між виробництвом і споживачами. Вони мали тісні зв'язки з промисловими монополіями, реалізовували значну частину їх продукції.

Наприкінці XIX ст. були створені великі торговельні фірми, розширили обсяги своєї комерційної діяльності й ті, що існували раніше. До таких слід віднести фірми Ближенського, Котляревського, Фельдмана, «Пташніков і син». Зокрема, у Києві працювали філіали фірм Циндля з Москви, Коншина із Серпухова, Прохоровської мануфактури товариства Дунаєва⁶⁶⁶. Все більшого розвитку набували акціонерні компанії. Мільйонними обіговими коштами на ринках України виділялися «Товариство мануфактурної торгівлі Жмудський і Соколов», «Воган і К» та ін. Активною комерційною діяльністю займалися також купецькі товариства і поміщицькі синдикати. Найбільш відомими були Київський, Вінницький, і Одеський синдикати.

---

⁶⁶⁶ История города Киева. – К., 1983. – Т. 2. – С. 315, 316.

Вони збували власний і селянський хліб, городину, займалися посередництвом по продажу мінеральних добрив і знарядь праці.

Особливу роль в активізації торгівлі, переважно в недостатньо промислово-розвинутих регіонах набули на початку ХХ ст. торгові дома. У 1900-1914 рр. спостерігалось їх кількісне зростання. В Україні 1914 р. функціонувало 1579 торгових домів. Прикметним явищем було те, що 57 % торгових домів України діяли у повітових центрах, а також те, що у регіонах, де існували могутні монополії, витримати конкуренцію з ними було дуже важко.* Тому ми спостерігаємо ситуацію, коли станом на 1914 р. у Житомирі діяло 59 торгових домів, а в Катеринославі – лише 23; у повітових центрах Київської губернії – 64, а у Волинській губернії – 79. На Правобережній Україні величина капіталів торгових домів, розміщених у повітових центрах, розподілялася за їх обсягом таким чином: Київська губернія – 762 540 руб., Волинська – 554 860 руб., Подільська – 118 000 руб.⁶⁶⁷ Хоча кількість торгових домів у повітових центрах Київської губернії була меншою, однак вони були помітно продуктивніші.

Торгові дома мали вузьку товарну спеціалізацію, вели оптово-роздрібну торгівлю і встановлювали свій вплив на місцевому ринку, а також виконували функції посередника між промисловими монополіями і споживачами. Вони суттєво відрізнялися від акціонерних компаній, головним чином, величиною основного капіталу, яка в акціонерних компаній була значно вищою. Акціонерні компанії займалися переважно оптовою торгівлею, сфера їх діяльності поширювалася не тільки на території суміжних губерній, а інколи охоплювали й більш віддалені райони.

На місцевому ринку зростала роль гастрономів і універмагів, як своєрідних торгових підприємств монополістичного типу. Вони були багатопрофільними за асортиментом товарів і мали

Незначна кількість торгових домів у великих промислових містах пояснюється ще й тим, що великі підприємства мали свої комісіонерсько-посередницькі контори, торговельні заклади, цілу мережу роздрібного продажу.

⁶⁶⁷ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX вв. (На материалах Украины). – Самара, 1992. – С. 68, 69.

різноманітні комерційні зв'язки з різними підприємствами, переважно харчової та легкої промисловості, поміщицькими економіями і заможними селянськими господарствами. Деякі гастрономічні фірми були настільки конкурентноздатними, що відкривали свої магазини в різних містах імперії: елісеєвські гастроніми в Петербурзі, Москві та Києві, магазини одеського купця Дубініна торгували практично у всіх європейських країнах і навіть в Америці.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. помітно розширився товарний асортимент, поглибилася спеціалізація торгівлі, зріс товарообіг, що свідчило про розвиток підприємництва.

Як і раніше, велика роль належала реалізації продовольчих товарів, хоча їх асортимент був невеликий. Провідне місце належало хлібній торгівлі, яка здійснювалась шляхом оптового збуту зерна та продажу хлібобулочних і макаронно-круп'яних виробів. Оптовий збут зерна здійснювали великі торгові фірми і торгові доми. Сфера їх діяльності поширювалась на всю Україну, проте переважно зосереджувалася в Херсонській, деяких районах Подільської і Таврійської губерній та містах Одесі, Миколаєві і Києві. Монополісти намагалися отримувати якомога більші прибутки у торгових операціях із зерном. Вони закупували хліб в зерні у поміщицьких і селянських господарствах як безпосередньо так і через своїх багаточисленних агентів і комісіонерів. Зрозуміло, що вони старалися купити зерно по самій низькій ціні, а продати по якомога вищій – власникам млинів, які в свою чергу, намагалися отримати прибуток, продаючи борошно пекарям. Без прибутку в цьому «ланцюгу» залишалися лише споживачі, для яких хліб був основним продуктом харчування і які купували борошно, печений хліб, макаронно-круп'яні вироби за завищеними цінами, які встановлювали хліботорговці.

Надприбутки отримували підприємці і в торгівлі цукром, попит на який постійно зростав. Споживачі вимушені були купувати цукор по цінах, які у багато разів перевищували їх собівартість. На початку 90-х рр. XIX ст. прогресивні технології

дали можливість знизити вартість виробництва цукру до 3 руб. 9 коп. (включаючи й акциз), але ціни на внутрішньому ринку становили 4 руб. 30 коп., а на закордонних ринках на російській цукор ціни (в середньому) становили 1 руб. 27 коп. Отже, російський споживач продовжував пити чай у «прикуску» і сплачувати цукрозаводчикам «надприбутки». І тільки в 1892-93 рр. царський уряд знайшов потрібним «приборкати спекуляцію» (ціни в цей час становили близько 5 руб. 50 коп., хоча раніше було й 8 руб. 20 коп.), він почав закуповувати цукор за кордоном і ввозити в Росію з наміром продавати його за ринковою ціною⁶⁶⁸.

У губерніях Південно-Західного краю достатньо високою була частка мануфактурної і галантерейної торгівлі, яка складала 21,5 % обсягу всього товарообігу⁶⁶⁹. У текстильній торгівлі головна роль належала великим торговим фірмам і акціонерним компаніям Хлебнікова, Соколова і Жмудського, Котляревського, Фельдмана, Ближенського, Пташнікових⁶⁷⁰.

Розширилась мережа і зросли обсяги реалізації палива і металевих виробів, що становило наприкінці XIX ст. у Київській, Подільській і Волинській губерніях біля 10 % загального товарообігу.

Особливо прибутковою була торгівля алкогольними напоями. У зв'язку з цим царський уряд запровадив з 1895 р. «казенную» монополію на продажу спирту і горілчаних виробів. Швидко зростала кількість закладів, які торгували алкогольними напоями. Так, у Київській губернії 1902 р. такою торгівлею займалися 2157 закладів, то через п'ять років їх нараховувалось уже 4110⁶⁷¹. Оскільки мережа закладів вино-горілчаної торгівлі розширювалась, зростав попит на алкогольні напої, царський уряд проводив постійне подорожчання цієї продукції (ціни

---

⁶⁶⁸ Сахарный вопрос // Подolia. - № 84. - 1913, 19 июля.

⁶⁶⁹ Підраховано за: Вєсь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. - К., 1914. - С. 24.

⁶⁷⁰ Круляк Б.А. Вказана праця. - С. 87.

⁶⁷¹ Обзор Киевской губернии за 1902 г. - К., 1903. - С. 79; Обзор Киевской губернии за 1907 г. - К., 1908. - С. 72.

підвищувались у 1900, 1905, 1908 рр.) У результаті валовий дохід від цієї операції збільшився з 270 млн. руб. 1900 р. до 953 млн. руб. 1913 р. і сягнув 27-30 % всіх надходжень до бюджету⁶⁷². У губерніях Південно-Західного краю торгівля вино-горілчаною продукцією (станом на 1900 р.) складала 16,7 % загального обсягу товарообігу підприємств внутрішньої торгівлі⁶⁷³.

Поряд з процесами монополізації у торгівлі краю продовжували відігравати значну роль дрібні торгівельні заклади зі старими формами організації торгівлі, що закономірно було викликано багатуокладністю тогочасної економіки і відповідало нерівномірності розвитку капіталізму в різних регіонах. Найявність значної кількості таких закладів торгівлі свідчила про діяльність великої кількості дрібних підприємців, які заради отримання мізерних прибутків доставляли самі необхідні товари у невеликі містечка і сільську місцевість. Зокрема, у відомостях по Колківській волості Луцького повіту Волинської губернії про торгівельні заклади станом на 1 квітня 1913 р. відзначено, що у містечку Колки було 103 дрібних стаціонарних закладів, які торгували різними необхідними товарами повсякденного попиту (табл. 3.9)⁶⁷⁴.

Таблиця 3.9.

Відомості про торгові заклади м-ка Колки (1.04.1913 р.)*

Заклади торгівлі з продажу	к-ть	Заклади торгівлі з продажу	к-ть
1	2	3	4
– аптека	1	– простой обуви	1
– аптечных товаров	2	– простой обуви и бумазей	1

⁶⁷² Кругляк Б.А. Вказана праця. – С. 93.

⁶⁷³ Підраховано за: Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга ... – С. 24.

⁶⁷⁴ ДАЖО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 54-60. Сведения о торговых и промышленных предприятиях по Колковской волости Луцкого уезда на 1 апреля 1913 г.

Щоб уникнути різночитання, асортимент товарів подаємо мовою оригіналу.

– бумаги, перьев, чернила, ручек	1	– простой обуви и грибешков	1
– бумазеи и простонародных платков	1	– простых кож	1
– бумазеи и ситцу	1	– простых платков, бумазеи	3
– бумазеи, простых платков	1	– простых сапог	1
– веревок и веников	3	– сала, колбасы и ветчины	1
– веревок, колесной мази	1	– селёдок, шоколаду, папирос	1
– веревок, ременной упряжи и ламповых стекол	1	– ситцу, бумазеи	2
– горшков	2	– ситцу, коленкору	3
– горшков, веников	3	– ситцу, коленкору, бумазеи	3
– горшков и веревок	1	– содержаніе коробочного сбора	1

Закінчення таблиці 3.9.

1	2	3	4
– горшков и эмалированной посуды	1	– содержаніе волостной почты (ямщик)	1
– железа и железных изделий	2	– содержаніе земской почты (ямщик)	1
– железных изделий и эмалированной посуды	1	– табаку, селедок, чаю	1
– коленкору, ваты, ниток	1	– тесемок, галош, чаю, сахару, табаку	1
– колесной мази, веревок	1	– трактирное заведение	2
– керосина, муки, спичек, табаку, гильз	2	– чаю, конфет и селёдок	1
– ламп и лампового стекла	1	– чаю, сахару	1
– ламп, тарелок и вилок.	1	– чаю, сахару и колесной мази	1
– муки	6	– чаю, сахару и спичек	1
– муки и хлеба в зерне	1	– чаю, сахару, керосину	1
– муки и простых подков	1	– чаю, сахару, керосину, табака	2
– муки, овса в зернах	1	– чаю, сахару, муки, табаку	1
– муки, простых кож и железных подков	1	– чаю, сахару, муки, табаку, папирос	2
– муки, спичек, чаю	1	– чаю, сахару, муки, хлеба в зерне	2

– муки, чаю, сахару, керосину, табаку	2	– чаю, сахару, табаку	1
– м'ясная лавка	10	– чаю, сахару, табаку, бумазею	1
– ниток и простых сапог	1	– чаю, сахару, табаку, папірос	1
– ниток и пуговиц	1	– чаю, сахару, табаку, селёдок	1
– ниток, чулок и галош	1	– чаю, сахару, табаку, селёдок и хлеба в зерне	2
– обуви, горшков	1	– чаю, селёдок и папірос	1
– пивная лавка	2	– чаю, цикорию и селёдок	1

Як видно з таблиці, асортимент був невеликий, з продовольчих товарів – борошно, цукор, м'ясо, чай, шоколад, оселедці; з промислових – ситець, посуд, взуття, керосин, вироби із заліза. В таких лавках торгували як продовольчими, так і промисловими товарами, нерідко зовсім несумісними.. Зокрема, в одній – керосином, борошном, цигарками; в іншій – цукром, чаєм і маззю для коліс. Всі приватні торгові заклади належали підприємцям єврейського походження, за виключенням лавки з продажу сала, ковбас і шинки (власник – австрійський підданий Ф. Смажим) та пивних лавок, які належали колективним власникам – акціонерному товариству «Гебербуш і Шісле» і пивоварному заводу «Бергшлос».

У досліджуваній період помітну роль у внутрішній торгівлі продовжували відігравати ярмарки.

Ярмаркова торгівля сприяла розвитку товарообміну між містом і селом, торгівельним зв'язкам між віддаленими місцевостями, забезпеченню населення, у певній мірі, необхідними товарами. Свідченням економічної потреби і користі ярмарків була помітна тенденція зростання обігів ярмаркової торгівлі, збільшення кількості ярмарків. Так, якщо станом на 1895 р. у Подільській губернії відбулося 183 ярмарки, а у Волинській – 430, то у 1907-1911 рр. відбувалося відповідно у Подільській – 200, а у Волинській – 754 щороку⁶⁷⁵. Зростала кількість роздрібних ярмарок у сільській місцевості. Губернські

⁶⁷⁵ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века ... – С. 97.

та повітові органи влади одержували багато письмових прохань про надання дозволу на відкриття ярмарок і базарів. Ця потреба була зумовлена поширенням у периферійних регіонах, віддалених від промислово-розвинутих центрів, дрібного кустарного виробництва і необхідністю збуту продукції, а також придбання необхідних товарів. Відкриття нових ярмарків сприяло активному включенню сільського населення у торгівлю.

Ярмарки умовно поділялись на три категорії: великі оптові, з обігом більше 100 тис. руб., середні – оптово-роздрібні від 10 до 100 тис. руб., та дрібні роздрібні, обіг яких не досягав 10 тис. руб.⁶⁷⁶ У досліджуваній період основну частину ярмарків в Україні становили дрібні міські, містечкові та сільські, які мали невеликий товарообіг і обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. руб., то 1863 р. в Україні налічувалося дрібних ярмарків 1064, середніх – 972 і великих – 76. Ще більш чітко виступає переважання дрібних і середніх ярмарків, якщо їх згрупувати за вартістю проданих товарів. 1863 р. на Україну припадало 1523 або 83,9 % дрібних ярмарків, 279 (15,4 %) середніх і 13 (0,7 %) великих. Значне переважання дрібних ярмарків зберігалося в Україні до кінця XIX ст. У 1894 р. 87 % загальної кількості ярмарків мали товарообіг до 10 тис. руб. і лише трохи більше як 1 % ярмарків – понад 100 тис. руб., Торгували на таких ярмарках в основному місцевими товарами вроздріб, а участь брало майже все місцеве населення. Постійною фігурою на дрібних ярмарках був торговець–скупник. Особливо потрібними були ці ярмарки в сільських місцевостях, де була слабо розвинена постійна торгівля, а збут с.-г. продуктів, селянських промислових виробів не набув організованого характеру. Ярмарки проходили в усі пори року. У зв'язку з відсутністю вдосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводили в січні, лютому, червні,

---

⁶⁷⁶ Кругляк Б.А. Вказана праця. – С. 98.

липні, серпні, коли ґрунтові дороги були найбільш зручні для транспортування вантажів. Тривалість таких ярмарків обмежувалась 1-2 днями.

Великі міські ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони України, об'єднували їх в одне економічне ціле, також втягували українські землі в систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну. На цих ярмарках широко практикували оптову торгівлю, в якій головна роль належала купцям і поміщикам⁶⁷⁷. Загальноросійське значення мали великі спеціалізовані ярмарки, що діяли Києві, Харкові, Катеринославі, Єлисаветграді, Сумах.

Ярмарки у Піденно-Західному краї мали свої центри, що історично склалися. Так, на великій ярмарці, що діяла у м. Києві з 5 по 26 квітня 1888 р. було привезено товарів на 873.900 руб. і продано на 261.577 руб.; укладено угод на 4.090.156 руб. Крім привезених товарів, під час ярмарки із постійних київських місцевих складів було продано: олії соняшникової на 10.000 руб., конопляної – на 25.000 руб., льняної – на 4.000 руб. і рибного просолу – на 34.000 руб. – усього на 73.000 руб.; укладено угод з цукром на суму 266.520 руб. наявного виробництва і на суму 1.240.450 руб. майбутнього, а всього – на 1.506.970 руб.⁶⁷⁸

1902 р. на цій ярмарці було виставлено російських товарів на суму 670.250 руб., іноземних – на 101.800 руб.; продано російських товарів – на 188.105 руб., іноземних – на 21.400 руб. Перше місце як по кількості витавлених, так і проданих – належало полотняним, льняним і шовковим тканинам, затим були паперові вироби; третє місце займали «пряники», останнє належало парфюмерним товарам, що вперше з'явилися на ярмарці 1901 р.⁶⁷⁹

У Подільській губернії велике торгове значення мали такі ярмарки, як Петропавлівський у м. Ярмолинцях (Проскурівський

⁶⁷⁷ Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – поч. XX ст.): Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – С. 243-244.

⁶⁷⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 18. – Арк. 10.

⁶⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 42.

повіт) і Св. Троїцький у м. Балті. 1871 р. предметами торгівлі на Петропавлівському ярмарку були: коні і худоба кращих порід (доставлені не тільки з губернії, а й з інших губерній та із за кордону), тканини, хутра, металеві вироби, екіпажі та упряж. В цей же період головними товарами збуту на ярмарках у м. Балті були коні, велика рогата худоба, вівці, вовна, шкіра, а торгівля тканинами і галантерейними товарами хоч і проводилась, але в незначних розмірах, причому і самі товари були невисокої якості⁶⁸⁰. 1911 р. на цих ярмарках було запропоновано для реалізації на 1.373.670 руб., а продано на 919.595 руб. Зокрема, обороти кожної з цих ярмарок можемо прослідкувати за даними табл. 3.10.

Таблиця 3.10.

Динаміка торгових оборотів та попиту і пропозиції на Петропавлівській (м. Ярмолинці) і Св. Троїцькій (м. Балта) ярмарках у 1908–1911 рр. (в руб.)⁶⁸¹

Ярмарки	1908	1909	1910	1911
<i>Петропавлівська (м. Ярмолинці)</i>				
Запропоновано на:	664.190	768.010	884.590	1.027.560
Продано на:	249.820	393.405	505.595	726.215
%% відношення попиту до пропозиції	38	51	57	71
<i>Св. Троїцька (м. Балта)</i>				
Запропоновано на:	277.100	308.750	277.875	346.110
Продано на:	152.770	205.000	184.500	193.380
%% відношення попиту до пропозиції	55	66	66	56

З таблиці видно, що 1911 р., у порівнянні з попереднім роком, оборот обох ярмарків збільшився як відносно пропозиції, так і попиту, хоча на Балтсько-Св. Троїцькій ярмарці процентне відношення попиту до пропозиції зменшилось у порівнянні з 1909 і 1910 рр.

⁶⁸⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 64.

⁶⁸¹ Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский. – 1912. – С. 91.

Одним з організаторів виставок та ярмарків виступало Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (*дали – ПТСТГ*), яке існувало у 1896-1918 рр. Перший ярмарок ПТСТГ відбувся 25-27 травня 1909 р. у м. Вінниці. Це був ярмарок коней і великої рогатої худоби. 27 січня 1910 р. відбувся ярмарок насіння ярих культур. Надіслані на нього зразки насіння попередньо досліджувалися контрольною насінневою станцією відділення рільництва. В подальшому щорічно влаштовувалися на виставковій території 2-3-х денні ярмарки – у травні і вересні. Спочатку організаторам ярмарків доводилося звертатися до широкої реклами, однак з часом ярмарки стали традицією і здобули велику популярність серед сільських господарів Південно-Західного краю, розширюючись з кожним роком. Крім двох основних ярмарків, ПТСТГ майже щорічно організовувало ще при контрольній насінневій станції ярмарки насіння. Навіть 1916 р., коли виставкова і ярмаркова діяльність товариства припинилася у зв'язку з тим, що виставкова територія була зайнята Управлінням робіт в районі Південно-Західного фронту та його обозами, насіннева ярмарка все ж відбулася. Завдяки їй подільські господарі в складних умовах воєнного часу змогли запастися необхідним насінневим матеріалом⁶⁸².

Поступово, з удосконаленням промислового виробництва, все частіше на ярмарках пропонувались промислові товари: с.-г. машини та знаряддя, текстильні вироби, одяг. Кількість мануфактурно-фабричних товарів, які збувались на ярмарках, збільшувалась, місця їх продажу поступово починали обкладатись податками, а обіг їх подавався в офіційній статистиці ярмаркової торгівлі.

На ярмарках одночасно формувалися партії сировини та сільськогосподарської продукції, які експортувались через

---

⁶⁸² Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості: 1896-1918. Історичний нарис. – Вінниця: «Розвиток», 2007. – С. 114-117.

сухопутні митниці до чорноморсько-азовських портів. Так, через митниці Подільської губернії – Волочиську, Густинську та Канівецьку іноземні купці вивозили в середньому щорічно на 1342 тис. руб. збіжжя, цукру, хмелю, через митниці Волинської губернії до Пруссії, Данцигу та Мемеля вивозились ліс, смола, до Австрії – проста і тонкорунна вовна.

Свідченням розвитку підприємництва у торгівлі в губерніях Південно-Західного краю було функціонування численних роздрібних ярмарків, які обслуговували невелику територію. Вони не відрізнялись особливим різноманіттям товарів. Головними предметами торгівлі на них була сільськогосподарська продукція: збіжжя, овочі, фрукти та худоба. Так, у м. Володарка Київської губернії кожних два тижні відбувалися ярмарки, на яких проводилась значна хлібна торгівля⁶⁸³.

На Волині організацію хлібної торгівлі у другій половині XIX ст. характеризували наступні ознаки: 1) значне збільшення обсягів продажу; 2) розвиток системи авансів, починаючи з роздавання простих задатків і закінчуючи лихварськими позичками; 3) виключне панування комісіонерства, яке часто мало примусовий характер, надзвичайно різноманітного за своїм змістом; 4) значна залежність цін на хліб від закордонних. Скупкою хліба займалися дрібні торговці, які, користуючись потребою грошей у селян, навесні скуповували майбутній урожай за 3/4 його ринкової вартості. При цьому гроші давалися під 10-15 %, а мішки для доставки хліба входили в обов'язки продавця⁶⁸⁴.

Дрібні ярмарки не втратили свого значення і на початку XX ст. 1905 р. Волинський губернський комітет у справах земського господарства прийняв рішення про відкриття в м. Полонному, крім існуючих ярмарок, ще 12-ти одноденних протягом року⁶⁸⁵. 1906 р. на Волині ярмарки проводились у 152 населених пунктах.

---

⁶⁸³ Києвлянин. – 21 января 1892 г. - № 21.

⁶⁸⁴ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 315. – Арк. 19.

Необхідно зазначити, що незважаючи на виникнення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. більш прогресивних форм внутрішньої торгівлі, діяльність ярмарків і базарів, маючи свою давню історію і традиції, сприяла розвитку і поглибленню капіталістичних відносин і підприємництва. У досліджуваній період збільшилась кількість дрібних роздрібних сільських і містечкових ярмарків, що, з одного боку, було викликано розширенням дрібнотоварного виробництва в українському селі, з другого – сприяло розширенню місцевого ринку. Збільшення кількості таких ярмарків пояснювалось тим, що вони були зручним місцем збуту для сільського і містечкового населення власної с.-г. продукції, кустарних виробів і придбання необхідних промислових товарів. Економічна необхідність, яка обумовлювала терміни проведення і територіальне розташування ярмарків, перетворила їх в одну із зручних форм постійної торгівлі для селянства, міської і містечкової буржуазії і значної частини населення.

Ярмарки, як форма внутрішньої торгівлі не втратили своєї ролі і в період утвердження в економіці Росії монополістичного капіталізму. Монополії використовували ці форми внутрішньої торгівлі для зміцнення свого впливу на ринку. Великі оптові ярмарки, яких залишилося на Україні не більше двох десятків, пристосовувалися до нових умов внутрішнього ринку. Торгівля на них все більше концентрувалась в руках монополій, які не тільки здійснювали мільйонні операції і встановлювали високі ціни, але і отримували великі прибутки. У зв'язку з подальшим зміцненням монополістичного капіталізму і більш широкого охоплення ним внутрішнього ринку, роль великих оптових ярмарків знижувалася. На них все частіше практикувалася роздрібна торгівля, внаслідок чого великі ярмарки були, як правило, багатолюдними.

---

⁶⁸⁵ Кобильчак Г.Г., Паска В.А., Коваль В.П., Розумний В.Ф. Полонне: минуле і сучасне. – Полонне, 2008. – С. 108.

Розглядаючи підприємництво як вміння отримувати прибуток, не можна обійти реальність досліджуваного періоду, що тогочасний виробник – селянин чи кустар, часто був не в змозі отримати економічну вигоду. На базарах і ярмарках діяли скупники, маклери, які скуповували у безпосередніх виробників продукти їх праці і в подальшому перепродували їх, отримуючи прибутки. Вони будували склади і амбари для збереження зерна, створювали маклерські товариства і відкривали маклерські контори. На міських базарах організовувалися своєрідні корпорації перекупників, які часто не допускали селян та кустарів до торгівлі на базарах і чинили свавілля у встановленні цін. Так, на київських базарах с.-г. продукти поступали покупцям переважно з рук перекупників. На кожній чверті вівса вони заробляли не менше 20 коп., на кожному мішку картоплі – 30 коп., на кожному глечики молока – 2 коп.⁶⁸⁶

В Україні широкого розмаху набрала нетоварна торгівля (банки, маклерські контори, транспортні установи).

Із 1296 закладів нетоварної торгівлі України 57 % знаходилося на Півдні. Вони перебрали на себе 75,1 % обігових коштів. Правобережжя мало 20,8 % таких підприємств з обіговими капіталами, що дорівнювали 22,66 %. Відповідно, Лівобережжя спромоглося заснувати 22,1 % закладів нетоварної торгівлі з дуже незначним обсягом обігових коштів, що становило лише 2,2 % під 889250 тис. руб., задіяних у цій сфері підприємництва.

Промислове піднесення наприкінці XIX ст. зумовило підвищення значення біржі. На теренах України перша біржа була створена в Одесі 1796 р. 1834 р. почала діяти біржа у Кременчуці, 1865 р. – у Києві, 1868 р. – у Харкові, 1885 р. – у Миколаєві, 1910 р. – у Ровно.

У більшості біржових статутів записано, що біржа має своїм завданням полегшення торгівлі товарами та цінними паперами⁶⁸⁷. Головна характерна ознака біржі полягає в тому, що вона є

---

⁶⁸⁶ ДАКО. – Ф. 163. – Оп. 5. – Спр. 42. – Арк. 19.

⁶⁸⁷ Біржа. Вчора. Сьогодні. Завтра // Беренштейн Б.Л. та ін. – К.: ООО «Юг», 2005. – С. 27-28.

особливим видом ринку для замінних цінностей. Друга ознака – організація, біржа – організований ринок. Вона не тільки торгує замінними цінностями, а також і встановлює ціни. В цілому біржа – це організований ринок для замінних цінностей, на якому процес утворення цін відбувається під громадським контролем⁶⁸⁸. В ньому відображено важливий принцип підприємництва, як про організований характер продажу-купівлі товарів. Це підтверджується складом суб'єктів біржового обігу. Це, насамперед, ті, хто звертається з проханням продати певний товар і ті, хто на конкурсній основі виявляє бажання його придбати.

Специфічними суб'єктами бірж є їхні працівники. При цьому особливе становище займають маклери. Саме у них концентрується попит і пропозиції. Їх чисельність визначається з урахуванням обсягу операцій, які проводить певна біржа. Характерно, що маклерами в основному були купці. Так, маклерами при Київській біржі були 12 купців – двоє 1-ої та десять 2-ої гільдії. Діяли також маклерські банки, акціонерні товариства, діяльність яких полягала у посередництві у біржових угодах, причому вони в той же час давали гарантію їх виконання.

Незалежно від маклерів при біржах були й інші посадові особи: біржові експерти, біржові приймальники і присяжні браківники. Експерти визначали якість товарів, що котирувалися на біржі. Приймальники проводили, коли це доручалось їм хлібовласниками або біржовим комітетом, перевірку і підтверджували доставку на станцію для відправлення чи про прибуття по залізниці хлібний товар за якістю, натуральною вагою, добавками, кольором і т. п., причому вони здійснювали догляд за товаром до завантаження його у вагони, а по відношенню до привезеного товару – до здачі одержувачу (адресату). Браківники існували при біржі для офіційного підтвердження якості товарів, які експортували за кордон.

При біржах були також колегіальні органи з додатковими по відношенню до біржового комітету правами, а саме арбітражні і

---

⁶⁸⁸ Там само. – С. 31, 33, 34.

котирувальні комісії. Арбітражні комісії створювалися для встановлення якості товарів, які стали предметом спірних угод, а також для вирішення різного роду спорів і непорозумінь, що виникали при неповноцінних торгових угодах. Котирувальні комісії створювалися із членів біржового товариства. До їх складу входив обов'язково старший біржовий маклер. Комісія обиралася терміном на один рік. До її повноважень входило складання біржового бюлетеня. В ньому вміщували тільки відомості, які маклери щоденно упорядкували після закінчення біржових зборів. Порядок діяльності котирувальної комісії кожної біржі визначався спеціальними правилами, які розробляв біржовий комітет і після схвалення їх біржовим товариством представлялися на затвердження міністра торгівлі та промисловості Російської імперії.

Варто прослідкувати діяльність біржі на прикладі Київської. Вона перебувала у віданні Міністерства фінансів і прямо підпорядковувалась Департаменту торгівлі і мануфактур. Статутом біржі визначалося, що вона є збірним місцем для взаємовідносин і угод в усіх галузях торгівлі та промисловості, а також для одержання необхідних відомостей по цих галузях, а також здійснювала торгівлю іншими товарами та цінними паперами.

Біржовий комітет Київської біржі відігравав значну роль у розвитку цукрової промисловості не тільки у Київській губернії, а й на терені усієї України. Саме він вийшов із пропозицією до уряду про те, щоби дозволити необмежений експорт цукру з України на світовий ринок. Це відображено у «Записці про становище буряко-цукрової промисловості та заходах щодо запобігання у цій промисловості торгової кризи» (листопад 1885 р.). У записці констатовалося, що незважаючи на скорочення посівів цукрових буряків у Південно-Західному краї на 1700 дес. його вирощено майже на 40 % більше, ніж 1884 р. Виробництво ж цукру зросло на 30 %, що на 8-9 млн. пудів більше внутрішньої потреби. В цей час діяло положення від 2 липня 1885 р. про вивіз за кордон 2-х млн. пуд. цукру з видачею

премії у розмірі 1 руб. на пуд зверх повернутого відправнику акцизу. Це, як відзначено у вказаній записці, не дало відчутних результатів, бо з України могли вивезти не 2, а 6-7 млн. пуд. На внутрішньому ринку відбулося різке падіння ціни на цукор. Автори записки пропонували внести зміни до положення щодо збільшення обсягу цукру, який експортується, і також премій. Однак надзвичайно важливим є й положення про те, що, незважаючи на великий обсяг виробництва цукру й труднощі щодо його продажу, не можна допустити зменшення виробництва цукру.

Київська біржа та її комітет були, по суті, координатором сфери продажу промислової та сільськогосподарської продукції на території усього Південно-Західного краю. Так, у звіті про діяльність Київського біржового комітету за 1904 р. зазначалося, що загалом в Російській імперії на той час діяло 276 цукрозаводів, а в трьох губерніях Південно-Західного краю – 145 цукрозаводів. Положенням Комітету міністрів від 26 лютого 1904 р. визначався загальний обсяг виробництва цукру всіма заводами імперії, який становив у сезоні 1904/1905 рр. 63 млн. пуд. Департамент торгівлі і мануфактур визначав внутрішньоімперські потреби цукру в розмірі 45 млн. пуд., а також необхідність формування незайманого запасу в кількості 6 млн. пуд. Встановлювалися граничні ціни (разом з акцизом) по Київському району* з 1 вересня 1904 р. по 1 січня 1905 р. – 4 руб. 20 коп. за пуд, а з 1 січня по 1 вересня 1905 р. – 4 руб. 35 коп. за пуд. Державна влада в особі вищезгаданого Департаменту давала дозвіл на ті чи інші дії біржі. Так, з 1 грудня 1904 р. Київській біржі був дозволений випуск на внутрішній ринок, без сплати додаткового податку, 1,5 млн. пуд. цукру з незайманого запасу і 1,5 млн. пуд. із вільного запасу⁶⁸⁹.

Київська біржа найбільше проводила операції з цукром. Нерідко штучно, шляхом свого роду «біржової гри», збільшувалась вартість виробленої продукції. Зокрема, таким

* Мається на увазі район, на який поширювався вплив Київської біржі.

⁶⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 68. – Арк. 9, 11, 13.

шляхом було викликано подорожчання виробленого цукру з 21.371.607 руб. 1870 р. до 39.416.639 руб. 1871 р. або майже на 90 %. Хоча 1871 р. цукру було вироблено дещо менше попереднього року⁶⁹⁰.

Важливою сферою діяльності біржі була торгівля цінними паперами. Так, 1901 р. на Київській біржі було продано цінних паперів на суму 516 316 руб. З них: 5 % білетів внутрішнього «выиграшного займа» на суму 10.971 руб. 83 коп; закладних листів Державного дворянського банку – 3.193 руб. 50 коп; 4,5 % закладних листів Київського земельного банку – 469 руб. та Віленського земельного банку – 92 руб.; акцій Київського приватного банку – 8.400 руб.; акцій Київської міської каналізації – 315 руб.; акцій залізниці – 8.425 руб.; паїв Київських пивзаводів – 5.600 руб.; паїв цукрових заводів – 7.550 руб.; паїв Київського приватного банку – 14.000 руб.⁶⁹¹

Набували поширення біржові артїлі, які діяли на засадах підприємництва. Метою створення біржових артїлей у м. Києві було забезпечення можливості торговельним верствам, як київській так й іногородній, а також торговим домам, товариствам на паях чи акціях, банкам і залізничним дорогам мати надійних виконавців своїх доручень і безпечно довіряти їм гроші, документи, товари і всякого роду майно.

У звіті Київського біржового комітету за 1910 р. відзначено, що в його віданні знаходиться 7 біржових артїлей. Зокрема, перша біржова артіль почала працювати з січня 1899 р., в її складі 202 артільщики працювали на Московсько-Києво-Воронежській залізниці, а також у приватних і громадських установах та у приватних осіб. 1910 р. ця артіль свої операції закінчила з прибутком в 29430 руб. 68 коп.⁶⁹²

Варто зазначити, що біржова торгівля нерідко виростала з оптово-роздрібних ярмарків. Та й самі великі ярмарки (перш за все київські контракти) продовжували залишатися своєрідними

---

⁶⁹⁰ ЦДІАУК. – Ф. – 442. Оп. 51. Спр. 375. Арк. 18.

⁶⁹¹ ЦДІАУК. – Ф. – 442. Оп. 633. Спр. 496. Арк. 41.

⁶⁹² ЦДІАУК. – Ф. – 692. – Оп. 20. – Спр. 4. – Арк. 165 (на зв.)

біржами. На них укладалися різні угоди з нерухомим майном, зерном, цукровим буряком нинішніх і майбутніх врожаїв. Головним же товаром залишався цукор.

В статуті про утворення Ровенської біржі, затвердженому 6 травня 1910 р. визначалося, що «Ровенська біржа є збірне місце для взаємних відносин та угод для всіх галузей торгівлі, промисловості та сільського господарства Ровенського, Острозького, Дубенського, Кременчуцького, Луцького, Новоград-Волинського та Володимир-Волинського повітів і має на меті полегшити такі угоди та відносини, впорядкувати місцеву торгівлю, а також одержувати необхідні по визначених галузях відомості». «Біржове товариство Ровенської біржі утворюється із тих, хто щорічно платить за відвідування біржі, місцевих та іноземних осіб, які займаються різними галузями торгівлі і промисловості, в тому числі і сільським господарством, чи із уповноважених усіх цих осіб, а також із представників акціонерних товариств, товариств на паях і торгових домів, при умові дотримання усіма цими особами вимог Положення про державний промисловий податок».

Доходи біржового товариства склалися: а) із щорічних членських внесків і зборів за відвідування біржі; б) із зборів, які можуть бути встановлені на потреби Ровенської біржі; в) із зборів за видачу приватним особам довідок; г) із зборів за посередництво в спірних питаннях по торгових справах; д) із добровільних зборів, встановлених біржовим товариством із його членів на потреби біржі⁶⁹³.

Важливою формою торгівлі стала кооперативна торгівля.

Зміни в соціально-економічному розвитку, які відбулися в другій половині ХІХ ст. викликали суттєві міграційні процеси – переселення значної кількості людей із населених пунктів, в яких вони займалися виробництвом продуктів харчування і сировини для певних галузей промисловості (в основному, харчової, легкої) у міста та містечка, в яких діяли промислові підприємства. Це в свою чергу призвело до значного поповнення

⁶⁹³ ЦДІАУК. – Ф. – 442. – Оп. 640. – Спр.429. – Арк. 1, 5, 12.

споживачів продуктів харчування. Водночас зростає потреба збільшити обсяг направлення промислових товарів у сільську місцевість. Виникла необхідність вдосконалення системи постачання населення продовольством і промисловими виробами.

В умовах, коли зростає кількість споживачів, як у містах, так і у сільській місцевості, ряд громадян, переважно із інтелігенції прагнули впровадити більш прогресивні форми торгівлі. Більшість із них були прихильниками кооперативного руху, який із 60-х рр. XIX ст. почав розповсюджуватись в Україні. Велику роль в кооперативному русі відіграла споживча кооперація.

За свідченням відомого етнографа XIX ст. Ф. Щербини 1863 р., в одному із сіл Сорокського повіту Полтавської губернії з'явилася перша кооперативна бакалійна крамниця. Споживчі товариства виникли спочатку в містах, а згодом поширили свій вплив на село. Перше товариство, яке, власне започаткувало споживчу кооперацію в Росії, з'явилося 1866 р. у Харкові. Ініціатором його створення були члени Харківської громади – професор Бекетов, Гордієнко, Бріліантов. За сприянням відомого політеконома М.І. Зібера почало функціонувати перше споживче товариство в Києві.

Після закінчення університету і здачі магістерського екзамену для підготовки до професорської діяльності М.І. Зібер поїхав за кордон, де слухав лекції в університетах Лейпціга, Цюріха, в подальшому продовжував освіту в Англії, Франції, Бельгії. Він відвідував поряд із фабриками і споживчі товариства та зібрав значний матеріал з їх створення і організації. Повернувшись до Києва, М.І. Зібер взяв участь в організації Київського споживчого товариства – одного із перших у Росії⁶⁹⁴.

У своїх дослідженнях він підкреслював, що на відміну від західноєвропейських країн кооперативний рух в Росії почався і до останнього часу обмежувався виключно заможними верствами населення. І лише за прикладом міських споживчих

⁶⁹⁴ Кооперація: страницы истории. Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков. 30-40-ые гг. XIX ст. – нач. XX века. Предистория. Т. 1, кн.1. – М.: Наука, 1999. – С. 602.

товариств наприкінці 1860-х рр. почалося створення фабричних і заводських товариств. Він акцентував, що російські споживчі товариства повинні більш глибоко вивчати досвід споживчої кооперації і слідувати Рочдельським принципам, які передбачали продаж товарів за середньо-ринковими цінами. При цьому йдеться про те, що європейський кооперативний досвід вже виявив необхідність залучення сторонніх осіб, які не входили до складу кооперативного об'єднання, з метою розширення своєї діяльності та залучення коштів, і вже розробив принципи для участі у розподілі прибутків на умовах менш вигідних, ніж для членів кооперативного об'єднання⁶⁹⁵.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. такі товариства діяли в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Єлисаветграді, Куп'янську, Ізюмі, Балті та багатьох повітових містах⁶⁹⁶.

1887 р. з'явився примірний статут споживчого товариства, який полегшував справу становлення кооперативів. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на поч. XX ст. відбувалося зростання чисельності споживчих товариств у сільській місцевості України. Найбільше їх діяло на Полтавщині – 95 товариств, а влітку 1913 р., коли у Києві відбувалася всеросійська кооперативна виставка, налічувалось 2401 споживче товариство. До кінця 1913 р. в Україні налічувалось 2871 товариство, з яких 2/3 були сільськими. Зокрема, на території Подільської губернії на 1914 р. нараховувалося 301 споживче товариство, які об'єднували в своїх лавах 19.004 особи⁶⁹⁷.

Споживча кооперація за кількістю товариств і числом членів була сільською, хоча мало впливала на спосіб сільськогосподарського виробництва. Здебільшого товариства нагадували звичайні крамниці, у яких селяни, члени кооперативу, купували за пільгами різні промислові товари. Займалися вони і кооперативним збутом сільськогосподарської продукції

⁶⁹⁵ Зибер Н. Потребительныя общества. – К., 1869 – С. 104 – 105.

⁶⁹⁶ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-георетичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К.: Kots Publishing, 1995. – С. 19, 21.

⁶⁹⁷ Сводный отчет потребительских обществ Подольской губернии за 1914 г. – Винница, 1916. – С. 3.

селянських господарств, але не постійно. Універсальні функції, які перебрало на себе сільське споживче товариство, були здебільшого йому не під силу. Вже тоді виникла необхідність спеціальних сільськогосподарських споживчих товариств.

У Київській, Подільській і Волинській губерніях напрямки торгівельної діяльності кооперативів певною мірою співпадали із економічною спеціалізацією регіону на виробництві товарного зерна та цукру. Були розповсюдженими операції комісійного характеру та торгове посередництво. Місцевий хлібний ринок сформувався в краї ще в дореформений період, тому кооперативним організаціям, масове виникнення яких на території Правобережної України припадає на поч. ХХ ст., було досить складно конкурувати з представниками відомих торгових фірм, що на цей час монополізували регіональний ринок зерна. Кооперативний збут хліба мав у губерніях краю спочатку епізодичний характер, однак із набуттям товариствами досвіду в цій справі мав тенденцію до розширення. Зокрема 1912 р. у Київській губернії 6 кооперативних товариств мали кредити під хліб на суму 121 тис. руб., на території Подільської губернії 4 товариства на суму кредиту 27 тис. руб. і на території Волинської губернії – 3 на 10,5 тис. руб.⁶⁹⁸ Основними формами кооперативної торгівлі хлібом були: операції комісійного характеру, купівля за рахунок товариства за ринковою ціною, продаж на розсуд товариства і розрахунок за середньорічною ціною.

Вдалу комерцію в галузі торгівлі, пов'язану з швидким розвитком буряківництва і виробництва цукру здійснювали ряд сільських кооперативних організацій. Зокрема, Дзензелівське ощадно-позичкове товариство в Київській губернії з 1908 р. розпочало організацію спільного продажу цукрового буряка на цукрові заводи, при цьому селяни отримували за свою продукцію

---

⁶⁹⁸ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912. – С. 619.

в 1,3–1,5 раза більше⁶⁹⁹. Олександрівське позичково-ощадне товариство, яке діяло на території Брацлавського повіту Подільської губернії з метою усунення зайвого посередництва між селянськими господарствами та місцевими цукровими заводами, уклало з Капустянським цукровим заводом угоду на постачання членами товариства 1914 р. цукрових буряків з 110 дес. землі⁷⁰⁰. 1911 р. у Волинській губернії діяли 5 кооперативів, які займалися збутом хмелю⁷⁰¹.

Багато кооперативів краю спеціалізувалися на торговому посередництві. Зокрема, Кузьминецьке товариство Подільської губернії, посередницька діяльність якого у галузі торгівлі за своїми обсягами була найбільш розвинута серед інших кооперативів, займалося купівлею і продажем сільськогосподарського реманенту, будівельних матеріалів, насіння різних сортів зернових культур. На протязі 3-ох років (1909–1912 рр.) воно придбало товарів на 99,6 тис. і реалізувало на 98,4 тис. руб. Подібною діяльністю, хоча і в менших обсягах, займались Тридубське, Іваньковецьке, Студенянське, Дунаївецьке, Немирівське та інші подільські товариства⁷⁰².

Реалії ринку, конкурентна боротьба, нестача обігових коштів у сільських кооперативах змушувала їх об'єднуватись для ведення спільної торгівельної діяльності. Деякі з таких об'єднань були досить значними, що посилювало їх вплив на місцевому споживчому ринку. Зокрема, Тульчинське товариство гуртових закупівель – це об'єднання 34 споживчих товариств, що дозволило йому досягнути в 1913 р. річного обігу в 150 тис. руб.

---

⁶⁹⁹ Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи // Київська старовина. – 1999. - № 5. – С. 166.

⁷⁰⁰ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - № 2. – С. 75.

⁷⁰¹ Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906 – 1914 рр) // Український історичний журнал. – 1982. - №7. – С. 119.

⁷⁰² Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 5304.

Названа спілка займалася і роздрібною торгівлею, яка, як підкреслювалося у звіті, «забезпечувала добрий прибуток»⁷⁰³.

Перший з'їзд представників споживчих товариств Подільської губернії відбувся в серпні 1909 р. у Жмеринці Вінницького повіту, в якому брали участь 170 представників таких організацій. На другому з'їзді, що проходив у Вінниці 1911 р., під головуванням графа Д.Ф. Гейдена виникло 4 повітових об'єднання: Муровано-Куриловецьке, Вінницьке, Проскурівське і Жмеринське⁷⁰⁴.

Україна, як промислово розвинутий та один з найважливіших сільськогосподарських регіонів Російської імперії, відіграла значну роль у її зовнішній торгівлі.

Основну статтю експорту з України становили продукти сільського господарства. Експорт був позначений особливою активністю в бік Заходу. У загальноімперському експорті зернових Україна займала найбільш питому вагу і особлива роль при цьому належала її південним губерніям, де відбувався інтенсивний розвиток сільського господарства. Країнами призначення вивозу зернових 1913 р. були: Німеччина – 85,2 млн. пуд. (38,9 %), Голандія – 61,2 млн. пуд. (28 %), Англія – 19,7 млн. пуд. (9 %), Франція – 17,2 млн. пуд. (7,8 %), Італія – 7,5 млн. пуд. (3,4 %) та інші країни⁷⁰⁵.

Торгівля зерном відіграла значну роль в господарюванні підприємців Південно-Західного краю, господарства яких спеціалізувалися на його виробництві. Динаміку експорту зернових залізницями губерній цього регіону можна простежити в табл. 3.11.

Таблиця 3.11.

Динаміка експорту зернових залізницями з Київської, Подільської і Волинської губерній за 1910–1913 рр. (тис. пуд)⁷⁰⁶

Роки	Київська	Подільська	Волинська
------	----------	------------	-----------

⁷⁰³ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 8. – С. 56.

⁷⁰⁴ Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 1. – С. 21.

⁷⁰⁵ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Международная книга, 1947. – С. 79.

⁷⁰⁶ Таблица складена за: Попов О.С. Хлібна торгівля України. – С. 130 – 207.

	пшениця	жито	ячмінь	пшениця	жито	ячмінь	пшениця	жито	ячмінь
1910	3206	3456	2180	4599	1102	1314	209	442	525
1911	389	3385	3774	1880	1480	2417	176	412	811
1912	625	483	1719	1461	208	1934	257	161	1331
1913	1163	820	2045	2219	173	1973	206	17	500

З таблиці видно, що обсяги вивезення зернових помітно змінювалися по роках, більш стійким був вивіз ячменю, маючи певну тенденцію до збільшення.

У хлібному експорті Російської імперії у 1909 – 1913 рр. Київська, Подільська і Волинська губернії давали 15 % від загального обсягу. Хлібний експорт з Росії в цілому мав тенденцію до збільшення, чому сприяло підвищення попиту на світовому хлібному ринку, з іншого боку, для нього була характерною нестійкість внаслідок неврожайності в окремі роки, що призводило до коливань у вивезенні хлібів. Дані про вивезення зернових з Подільської губернії за 1905 – 1911 рр. свідчать про те, що найбільші відправлення давали пшениця (36 %), ячмінь (12 %); експорт зерна становив 20,4 млн. пуд., імпорт – 2,8 млн. пуд.⁷⁰⁷

Аграрні заходи уряду, діяльність земств по наданню агрономічної допомоги селянам мали своїм кінцевим завданням у масштабах зовнішньої діяльності держави зменшити залежність експорту від неврожаїв, зробити його більш стабільним. Кількість вивезеного зерна з Російської імперії становила у цей період (в млн. пуд.): 1906 р. – 588,9; 1907 р. – 476,1; 1908 р. – 399,6; 1909 р. – 760,7; 1910 р. – 847,1; 1911 р. – 821,2; 1912 р. – 548,5; 1913 р. – 647,6. Слід підкреслити той факт, що на світовому хлібному ринку Росія у ці роки посідала перше місце, продукція якої у 1910 – 1912 рр. становила 30,4 % світового експорту (на другому місці була Аргентина – 15,4 %,

⁷⁰⁷ ДАХО. – Ф. 233. Оп. 1. Спр. 506. Арк. 28.

потім Румунія – 9,8 %, США – 9,5 %); в ньому значна частка припадала на Правобережну Україну⁷⁰⁸.

Крім зернових, важливу статтю експорту з України складав цукор. Головним ринком збуту його на початку ХХ ст. була Англія. У Волинській губернії з 1907 по 1912 рр. вивезення цукру-піску на внутрішні та зовнішні ринки зросло у сумі з 166,8 тис. руб. до 473,4 тис. руб. З Подільської губернії 1912 р. було вивезено за кордон цукру-піску на суму понад 550 тис. руб.⁷⁰⁹

У губерніях Південно-Західного краю в цей період помітна тенденція до збільшення обсягів зовнішньої торгівлі в цілому. Так, наприклад, у Волинській губернії, де найбільш значні обіги отримала торгівля хлібом, лісом, цукром, спиртом, хмелем, за її межі було вивезено 1907 р. цієї продукції на суму 18,6 млн. руб., 1912 р. – на 33 млн. руб.⁷¹⁰ В огляді Подільської губернії за 1911 р. характеризується стан зовнішньої торгівлі губернії за вказаний рік: «... если судить о ней по отчетам таможенных учреждений губернии, выразилась в следующих числах: вывезено разного рода товаров, как-то: жизненных припасов, сырых и полуобработанных материалов, животных и разных изделий (фабрично-заводских и ремесленных) из пределов губернии за границу в общем на сумму 4.431.369 руб. и ввезено из-за границы на сумму 314.561 руб., по сравнению с 1910 г. в первом случае более на 1.136.231 руб. или на 34 %, а во втором – на 80.608 руб. или на 34,8 %⁷¹¹.

Таким чином, в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток ринкових виробничих відносин, збільшення обсягів виробництва промислової і сільськогосподарської продукції зумовили розширення асортименту і зростання товарообігу внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Україні. Поряд з

⁷⁰⁸ Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.). – Житомир, 2000. – С. 140.

⁷⁰⁹ Обзор Вольнской губернии за 1907 г. – С. 25; Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – С. 51; Обзор Подольской губернии за 1912 г. – С. 46.

⁷¹⁰ Обзор Вольнской губернии за 1907 г. – С. 25; Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – С. 51.

⁷¹¹ Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – С. 56.

продовольчими товарами на внутрішньому ринку все більше реалізовувалося промислових товарів: текстилю, готового одягу і взуття, сільгоспмашин, технічного обладнання для промисловості, палива, залізоскоб'яних виробів.

Розширювалися, засновувалися нові форми торгівельних зв'язків України з іншими районами Росії, що сприяло подальшому включенню українських земель в систему всеросійського ринку. Губернії Південно-Західного краю разом з іншими українськими губерніями були невід'ємною частиною всеросійського ринку і відігравали значну роль у внутрішній і зовнішній торгівлі.

Поряд з базарами і ярмарками провідне місце у торгівельній діяльності зайняли нові організаційні структури: торгові монополії (акціонерні компанії, торгові фірми, дома, багатопрофільні універмаги і гастрономи); відбувався розвиток біржової діяльності, в торгівлю включалися кооперативи і земства.

Концентрація виробництва і капіталів, створення і функціонування монополій, які проникали і в торгівлю, активізувало підприємницьку діяльність, урізноманітнювало її форми. У цей період формувалися нові якості підприємницького класу – злиття економічних інтересів торгової і промислової буржуазії, поміщиків, які виробляли продукцію на ринок, що обмежувало вільну конкуренцію і забезпечувало їм охоплення ринків і отримання високих прибутків.

Суттєві зміни, що відбувалися в торгівлі, стали результатом процесів, які здійснювалися в економіці Російської імперії внаслідок подальшого розвитку товаровиробництва і торгівля, в свою чергу, сприяла прискоренню і поглибленню цих процесів.

Розвиток кредитно-банківської системи в Київській, Подільській і Волинській губерніях був зумовлений розвитком капіталізму в Російській імперії, одночасно маючи свої особливості.

До 1917 р. на території України серед кредитних установ головну роль відігравали центральні державні російські банки: Державний банк Росії, Дворянський земельний і Селянський поземельний банки. Поряд з ними на Україні діяли відділення

російських приватних банків та місцеві акціонерні комерційні та земські банки; товариства взаємного кредиту, ощадно-позичкові та кредитні товариства. Значну роль у фінансуванні різних галузей промисловості та транспорту відігравали іноземний капітал та іноземні позики. В Додатку Л подаємо перелік банків і кредитних установ Південно-Західного краю, які функціонували на початку ХХ ст. Серед них 9 відділень Державних банків, 13 відділень Комерційних банків, 17 відділень Торгово-промислових банків, 13 відділень інших банків і 134 Товариства взаємного кредиту.

Характеризуючи підприємницьку діяльність у кредитно-банківській системі та її вплив на розвиток підприємництва у виробництві та торгівлі, зазначимо, що банки були і залишаються вищою формою кредитного посередництва і важливими органами вексельного і грошового обігу. Мета банківської системи: по-перше, створити систему кредиту, яка б забезпечувала капіталу більш вигідне, доступне і менш ризиковане розміщення, і, поруч з тим, задовольняла б всі умови і потреби продуктивної праці і торгового обміну; по-друге, створивши центри, куди стікаються всі вільні капітали і звідки вони розподіляються у всі сфери народного господарства, банки разом з тим є головними провідниками грошового і вексельного обігу і регуляторами курсу грошей та інших платіжних засобів⁷¹².

Враховуючи ті обставини, що розвиток капіталізму в Росії відбувався в умовах жорсткої регламентації економічних відносин з боку держави, це обумовило і постійне втручання в процеси становлення та розвиток кредитної системи, початком створення якої було заснування 1860 р. Державного банку. Він мав 3 контори та 24 відділення у великих містах України. Діяльність Державного банку в губерніях Південно-Західного краю мала свою специфіку. У м. Києві діяла контора Держбанку, у містах Вінниці та Житомирі були відкриті його відділення. Як свідчать численні архівні документи, структури Держбанку,

---

⁷¹² Андреевский И.Е. Банки // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1891. – Т. 11^А. – С. 885, 886.

виконуючи волю держави, підтримували в першу чергу виробників та реалізаторів цукру, хмелю, кредитували промислові підприємства і селянські господарства.

Перегляд Статуту Державного банку та прийняття нового, за яким передбачалося зменшення тяганини щодо надання позик та більш активна підтримка сільськогосподарського виробника завдяки можливості видавати позики під соло-векселі*, створення спеціальних фондів для селянства свідчили про створення умов для більш ефективного розвитку підприємництва в сільському господарстві та переробній промисловості.

Для підтримки цукрової промисловості уряд 1876 р. поновив повернення акцизу за експортований цукровий пісок, що було призупинено з 1874 р. по 1875 р. У Київській конторі Держбанку було відкрито короткотерміновий кредит на 5 млн. руб.⁷¹³ У Києві виробники цукру утворили наприкінці 70-х рр XIX ст. об'єднання з метою отримання тимчасових позик, в офіційних документах воно носило назву синдикат. Цей синдикат охоплював лише цукровиків Правобережної України, проіснував з кінця 1876 р. до осені 1878 р. Об'єднання колективно клопоталося про надання тимчасових кредитів. Усі учасники, що користувалися кредитом, виплачували 5% внеску від суми кредиту, щоб утворити окремий резервний капітал для покриття витрат банку з протесту векселів. Синдикат визначав і норму кредиту для кожного учасника⁷¹⁴. Як бачимо, таке об'єднання виявилось нетривалим. Більш активно з цього періоду кредитуванням цукровиків займалися приватні банківські та кредитні установи.

Позики хмелярам-землевласникам підпадали під дозволені Статутом Держбанку операції позик по забезпеченню різних галузей сільськогосподарської промисловості обіговими коштами під соло-векселя постачальників, які б забезпечувалися

---

* Соло-вексель (*ит., один, єдиний і вексель*) – звичайний вексель з підписом однієї особи, яка має здійснити платіж. <http://slovopedia.org.ua/36/53409/248286.html>

⁷¹³ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1930. – Т. 2. – С. 142.

⁷¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 206. – Арк. 18.

нерухомістю. Але для отримання позики власник хмільників повинен був запросити фахівців для спеціальної оцінки цих земель, оскільки вони були вищими в порівнянні з орними землями. Це робилося для того, щоб у загальні обігові витрати по мастку введені були витрати на хмелярство. У відповідності з наданими матеріалами Державний банк пропонував встановити, зокрема, для Волині вартість десятини хмільника не менше 800 руб. Обігові витрати на пуд хмелю складали близько 6 руб. Банк допускав також видачу позик під соло-векселі, які забезпечувались лише підтвердженням благонадійних осіб. Для надання позик дрібним хмелярам існували окремі правила. Оскільки Державному банку не зручно було працювати з дрібними хмелярами, умовою для отримання позики було представництво інтересів селянським товариством за круговою порукою. Розмір позики кожному такому товариству визначався загальним порядком, через посередництво облікового комітету. Позики видавались терміном на 9 місяців, погашення позики повинно було здійснюватися одразу після продажу продукту⁷¹⁵.

У складі банку були спеціальні структури, які займалися вирішенням питань надання фінансової підтримки селянським господарствам. 1872 р. у Київській конторі Державного банку було створено так званий «Селянський продовольчий капітал», який зберігався на процентних внесках до вимоги. Цей капітал було створено для забезпечення селян у випадку неврожаю хлібів. При сільських товариствах були запаси озимих та ярих хлібів, які зберігались або натурою, або ж були переведені у гроші та зберігалися у Державному банку. Так, 1888 р. сума капіталу становила 2 747 159 руб. 15 коп. 1886 рік видався неврожайним, що викликало збільшення позик селянських товариств із сум продовольчого капіталу. Так, якщо до 1 жовтня 1861 р. селяни позичили всього 42914 руб., то протягом наступного періоду до врожаю 1887 р. сума позик збільшилася до 259 734 руб. 74 коп.⁷¹⁶

---

⁷¹⁵ Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997. – С. 14-15.

⁷¹⁶ Венгерська В.О. Вказана праця. – С. 16.

В умовах економічного піднесення, яке припало на 90-ті рр. XIX ст. Державний банк поширив кредитування господарств. У зв'язку з цим при відділеннях Держбанку з 1864 р. почали діяти ощадні каси. У відповідності з законом 1889 р. банку було дозволено відкривати, за узгодженням з поштово-телеграфним відомством ощадні каси при поштових відділеннях, з метою більш широкого охоплення сільських територій, з 1889 р. було дозволено заснування кас на фабриках і заводах, а з 1893 р. – при митницях.

Багатогранною була діяльність Селянського поземельного банку, який відкрито 1883 р. Основним його завданням було полегшити селянам можливість збільшувати свої земельні наділи купівлею земель, які продавалися. Клієнтами банку за статутом 1882 р. (його було затверджено ще до відкриття) були сільські товариства, товариства, які склалися із 3-х господарств, окремі селяни. У перших двох випадках вимагалася взаємна порука селян. Розмір позики (для використання громадою) не повинен був перевищувати 125 руб., а для подвірного 500 руб. на господаря.

Київська, Подільська і Волинська губернії належали до 11 губерній, в яких 1883 р. було відкрито перші відділення Селянського поземельного банку, які здійснювали значну кількість угод в краї. За допомогою цього банку певна площа земель перейшла до рук найбільш заможних селян та створено відчутний прошарок так званих середняків. Діяльність Селянського поземельного банку сприяла впровадженню положень селянської реформи 1861 р. У подальшому Селянський поземельний банк став значною опорою під час проведення столипінської аграрної реформи, яка мала найбільший успіх в Україні.

Саме Селянському поземельному банку (серед державних) приділяв найбільше уваги С.Ю. Вітте в той час, коли обіймав посаду міністра фінансів (1893-1895 рр.). З його ініціативи була проведена реформа банку з метою розширення операцій в підвищенні розміру позик, їх здешевлення, наданню банку більш активної ролі під час здійснення угод. 1895 р. було прийнято новий статут, за яким банку надавалося право не тільки надавати

позики селянам під землю, яку вони купували при безпосередній участі банку, але й видавати позики для того, щоб могли сплатити борги приватним особам або приватним кредитним установам за землю придбану без участі банку. Банку надавалося право купівлі та продажу маєтків за рахунок власного капіталу. Позики видавалися на значні терміни: так короткотерміновими вважалися ті, що видавалися на 28 років, довгострокова позика – більше 28 років. Рада банку рекомендувала, по можливості, поділити великі купівлі на дрібні угоди з окремими покупцями.

Після введення нового статуту банку збільшилась кількість заяв на отримання позик: це, перш за все, було пов'язано зі зменшенням додаткових виплат за позики та більшою обізнаністю селян стосовно операцій, які проводив банк, а, подруге, значно було спрощено діловодство, до того ж збільшилась орендна плата та ціна наймання землі, що спонукало до її придбання. В табл. 3.12 подаємо відомості про купівлю землі в Київській, Подільській і Волинській губерніях з допомогою Селянського поземельного банку за період з часу відкриття банку (1883 р.) до 1888 р.

Таблиця 3.12.

Купівля землі при посередництві Селянського поземельного банку за період з 1883 по 1888 р. (за 6 років)⁷¹⁷

Губернії	Купівля землі		
	Сільськими громадами	Товариствами	Селянами
Київська	14	144	62
Волинська	12	73	17
Подільська	16	77	5

Зокрема, Київське відділення Селянського поземельного банку за цей період з 1883 р. по 1888 р. надало позики 16 «сельским обществам» на придбання 6.787 дес. землі 745.186 руб.; 144 «товариществам» на придбання 20.824 дес. землі 17.995 руб. і 62 окремим господарям – на 321 дес. 17.995 руб.⁷¹⁸.

⁷¹⁷ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. – Т. 2. – С. 92-93.

⁷¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 18. – Арк. 37.

Волинське відділення Селянського поземельного банку за період з 1883 р. по 1906 р. видало селянам позику на купівлю 143.651 дес. 639 саж. землі в розмірі 924 027 руб. 1906 р. позику отримали 1532 домогосподарі на суму 594 210 руб. (табл. 3.13).

Таблиця 3.13.

Площа землі, придбана селянами з допомогою позики, виданої Волинським відділенням Селянського поземельного банку за період з 1883 по 1906 рр. (в розрізі повітів)⁷¹⁹

Повіти	куплено землі					
	з 1883 по 1906 рр.			в т.ч. у 1906 р.		
	десятин	сажнів	кількість господарів	десятин	сажнів	кількість господарів
1. Житомирський	27413	38	5652	3140	115	724
2. Володимир-Волинський	16431	1782	4350	1266	704	315
3. Дубенський	15390	887	4479	236	1290	70
4. Заславський	6848	2172	1871	56	2060	31
5. Ковельський	3458	1637	352	516	1458	41
6. Кременецький	7541	1860	2113	8	1872	2
7. Луцький	6916	99	867	489	697	56
8. Новоград-Волинський	12451	2294	3307	818	710	160
9. Овруцький	18612	987	2176	82	40	9
10. Острозький	14268	2178	3703	154	1731	77
11. Рівненський	10773	1442	1362	326	622	20
12. Старокостянтинівський	3543	1424	1191	20	360	27

⁷¹⁹ ДАЖО. – Ф.67. – Оп. 1 доп. – Спр.315. – Арк. 33.

1912 р. у Волинській губернії в порівнянні з минулим періодом значно зменшилася кількість операцій по видачі позик, а тому зменшилося майже вдвічі число осіб, які користувалися послугами місцевого відділення Селянського поземельного банку. Разом з тим значно збільшилися обсяги запасного земельного фонду банку для розпродажу селянам, який досяг майже 21.050 дес. землі. Однак, як відзначено у звіті Волинського губернатора за 1912 р. М.О. Мельникова про діяльність Селянського поземельного банку «... таке збільшення земельного фонду при повільній та несвоєчасній його реалізації, не може бути визнано явищем бажаним, а тому Селянському банку потрібно прийняти заходи для якнайшвидшого розпродажу вказаного фонду землі»⁷²⁰.

З метою підтримки поміщицького господарства, видачі довгострокових позик помісним дворянам-землевласникам під заставу їх земельної власності у 1885 р. було створено Дворянський земельний банк. На відміну від аналогічного Селянського банку він мав напівблагодійний характер. Не обмежившись найкращими для дворян умовами сільськогосподарського кредиту через відповідний банк, уряд у 1894 р. вніс до статуту Дворянського банку поправку, згідно якої банк одержував право не продавати з торгів маєтки своїх боржників, а брати таке майно в опікунське управління, терміном до трьох років з метою своєрідної санації.

У Південно-Західному краї відділення Дворянського земельного банку було відкрито лише у Києві, у Подільській і Волинській губерніях відділень не було, тому його оборот та кількість здійснюваних цим банком операцій були не значними. Незважаючи на те, що виникнення та діяльність Дворянського земельного банку сприймалося в суспільстві неоднозначно, цей банк користувався особливою підтримкою царського уряду. Про це свідчить цілий ряд фактів. Царський уряд взяв на рахунок держави збитки Дворянського банку і з 1897 р. зменшив розмір відсотку за позиками, які видавав банк, дозволив зарахувати до капітального боргу недоїмки дворян за отриманими позиками. У

---

⁷²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 643. – Спр.1. – Арк. 460.

1885 р. було випущено виграшну позику на дуже вигідних умовах, завдяки якій банк отримав у своє розпорядження вільний капітал у сумі 90 млн. руб., що призначався для покриття майбутніх збитків банку та для розрахунків з Державним банком за позиками, які були видані ним Дворянському банку до реалізації закладних безвиграшних листів⁷²¹.

У Київській губернії діяли відділення Дворянського земельного та Селянського поземельного банків. Обидва вони відносилися до установ довгострокового кредиту і видавали кредити землевласникам і домовласникам під заставу нерухомого майна. Дані наведені у табл. 3.14 свідчать, що 1) у відділенні Дворянського земельного банку в 1902 р. проти 1901 р. сума кредитів зменшилась, не дивлячись на збільшення кількості прийнятої під заставу землі; 2) у відділенні Селянського поземельного банку кількість кредитів, сума кредитів і кількість придбаної землі у 1902 р. проти 1901 р. збільшилися. Обидва ці явища пояснюються більш сприятливими економічними умовами, в залежності від відносно високого врожаю звітного року як дворян, так і селян, що дало можливість першим звільнитися від пошуку кредитних коштів, а другим у більших розмірах придбати землю⁷²².

Таблиця 3.14.

Показники діяльності київських відділень Селянського поземельного та Дворянського земельного банків у 1901–1902 рр.

Назва відділень банку	Загальне число виданих кредитів		Сума кредитів		Кількість десятин	
	1901	1902	1901	1902	1901	1902
Селянського поземельного банку	121	147	781270	1324070	7695	11145
Дворянського земельного банку	47	45	5602100	5138000	61277	61779
Усього	168	192	6383370	6462070	68972	72924

⁷²¹ Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – С 34.

⁷²² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 45.

Щоправда, кошти, які дворяни отримували за пільговими умовами, використовувались у більшості недоцільно, часто для оплати попередніх боргів. Багатьом з них не вистачало підприємницького хисту, замість вкладання коштів у прибуткову справу, вони збували свої маєтки, розорявались.

Аналіз діяльності Дворянського земельного банку показує, що дуже швидко він перестав бути прибутковим, хоч і користувався особливою підтримкою владних структур. Причиною такого стану в першу чергу була невідповідність виплат позичальників із виплатами банку. Середня оцінка десятини землі, яка закладалася, щорічно збільшувалася внаслідок зростання цін на землю. Відповідно збільшувалася і спеціальна оцінка. Так, в Подільській губернії вона складала 152 руб., у Київській – 161 руб. Основна частина поміщиків кожного року перезакладала свої маєтки за новими, більш високими розцінками. Більша частина позик видавалася на термін 6,5 років⁷²³.

У зв'язку з інтенсивним розвитком промислового виробництва, активізацією торгівлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значно зріс приватний банківський капітал. З'явився цілий ряд приватних банківських домів і контор. Відомими в Україні були банкірські доми: «Родонакі», «А.М. Бродський», Купецький банк (Одеса), «Гальперштейн і К^о», Е. Розенберга (Київ), С.А. Арановича (Катеринослав), Л. Штейнберга (Бердичів); банкірські контори: «Груббер І» (Київ), «Ефруссі М і К^о» (Одеса) та інші.

Після відміни кріпосного права у Російській імперії стала формуватися нова система іпотечного кредиту, яка остаточно склалась в середині 80-х рр. ХІХ ст. 10 акціонерних земельних банків, 9 з яких були засновані в 1872 р., а один – Харківський – у 1871 р., стали складовою її частиною. Будучи, по суті, посередниками між власниками нерухомого майна і власниками позикових капіталів, іпотечні банки надавали довгострокові позики під заставу землі у сільській місцевості. Це була їх

⁷²³ ЦДІАУК. – Ф.593. – Оп. 10. – Спр. 9. – Арк. 21-22.

головна операція. Однак, банки займались і продажем закладних і прострочених маєтків, відповідно до типового статуту, розробленого Міністерством фінансів і схваленого імператором. Порядок проведення торгів був зафіксований §§ 20-28, які практично здійснювались за розпорядженням правління. Це була ще одна сфера, в якій держава суворо регулювала механізм купівлі-продажу землі, обумовлюючи фінансову складову справи. В окремих випадках втручання носило зобов'язуючий (приказний) характер, а в інших – рекомендуєчий.

Розвитку підприємництва на межі XIX – XX ст. сприяла грошова реформа 1895–1897 рр., ініціатором і організатором якої був міністр фінансів Росії С. Вітте. Ця реформа зробила тогочасний російський «рубль» однією з найтвердіших валют світу і забезпечила майже на 20 років стабільність грошової системи Росії.

Впровадженню товарно-грошових відносин, підприємництва, прискоренню капіталізації селянських господарств сприяла система дрібного кредиту, яка була створена в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і особливо розвинулася у період столипінської аграрної реформи. Виникнення селянських банків, ощадно-позичкових та кредитних товариств визначалося багатьма факторами: зростання товарності селянських господарств, прагнення їх власників до економічної самостійності на ринку та певної захищеності від великого капіталу і перекупників, а також зростаючою потребою у кредиті для придбання необхідних с.-г. знарядь, спробою поліпшити через спільну діяльність своє матеріальне становище.

Подібні установи селянського кредиту діяли і в губерніях Південно-Західного краю, вони надавали селянам можливість користуватися необхідним короткостроковим грошовим кредитом, не потребуючи отримувати обтяжливі для них позички у приватних осіб, переважно у євреїв.

Так, з 1875 р. у Білій Церкві (Васильківський повіт) функціонував селянський банк графині Браницької для колишніх селян маєтків Браницьких з основним капіталом 285.700 руб. У

1888 р. в 4 із 12 повітів Київської губернії функціонувало 57 селянських банків із загальним капіталом 67.033 руб. (у Київському – 2, Звенигородському – 42, Канівському – 5, Уманському – 8). В губернії також діяли ощадно-позичкові товариства, банківські операції яких досягали 145 тис. руб. Зокрема, в с. Немиринцях Бердичівського повіту таке товариство створене 1872 р., у маєтку княгині О.М. Кудашової, щорічні банківські операції якого досягали 8.000 руб.; в с. Антонівка Сквирського повіту (1878 р. заснування) – 34.042 руб.; в с. Борщагівка Київського повіту (1876 р.) – 26.060 руб. У Канівському повіті: в м-ку Таганча (1875 р.) – 42.207 руб. 98 коп.; в с. Тараща (1879 р.) – 16.850 руб. 71 коп. Товариство при Миронівському цукровому заводі діяло з 1833 р. з капіталом 15.581 руб 19 коп. 1888 р. було утворене товариство в с. Санджари Черкаського повіту. Якщо сюди долучити і кредити, що були надані через систему кредитних товариств (т.зв. «волостные и сельские мирские капиталы»), то 1888 р. у Київській губернії селянським господарствам було надано кредити на суму 703.630 руб. 89 коп.⁷²⁴

Зростанню ефективності кредитування сприяв закон 1 червня 1895 р. «Про організацію дрібного кредиту», в якому кредитним і позичково-кредитним товариствам надавались права юридичних осіб. Метою цих товариств визначалося створення грошових заощаджень та видача позичок. Статути затверджував міністр фінансів. Кредитне товариство засновувалося на початковому капіталі, який надавав Державний банк під солідарну відповідальність членів товариства; ощадно-позичкові – на паях з капіталом, внесеним тими, хто входив до складу товариства та інших джерелах. Ощадно-позичковим та кредитним товариствам дозволено було об'єднуватися в союзи. Так, у Волинській губернії на кінець 1901 р. діяло 32 селянських кредитних товариства з сумою кредитів 303 658 руб. і 17 позичково-ощадних товариств з сумою кредитів – 567 798 руб.⁷²⁵

Організацією дрібного кредиту для широких верств населення займалися і земські заклади, в першу чергу в сфері

⁷²⁴ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 18. – Арк. 37, 38.

⁷²⁵ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 700. – Спр. 338. – Арк. 1, 2

організації різноманітних форм кредиту, сприянні та розповсюдженні позичково-ощадних товариств. Законом від 7 червня 1904 р. земствам надавалось право засновувати каси дрібного кредиту і кредитні кооперативи. Зразковий статут земських кас дрібного кредиту був затверджений міністром фінансів 14 червня 1906 р.⁷²⁶

Мета каси – полегшувати сільським господарям, ремісникам і промисловцям, а також утвореними ними артілям і товариствам здійснення господарської діяльності шляхом надання коштів на банківських засадах, прийняття на себе посередницьких функцій. Каси діяли у губернських і повітових містах. Максимальна позичка, яку вони видавали одній особі, складала 300 руб.; під заклад с.-г. продукції – до 1000 руб. Колективним позичальникам надавалися більші кредити, з таким розрахунком, щоб на частку кожного з учасників припадало не більше наведеної вище суми. Каса звільнялась від промислових податків і гербових зборів⁷²⁷. В Україні з 1908 р. по 1914 р. кількість зареєстрованих кас зросла з 19 до 203, а їх баланси – з 0,7 млн. руб. до 66,7 млн. руб.⁷²⁸

Напрями діяльності земських кас дрібного кредиту в губерніях Південно-Західного краю були такими: 1) ведення активних операцій з кредитними кооперативами; 2) з 1911 р. з виникненням союзів ощадно-позичкових та кредитних товариств – перенесення центру ваги своїх операцій на різні види кооперацій; 3) видача позичок самим земствам на їх кошторисні видатки та надання населенню меліоративних позичок⁷²⁹.

6 квітня 1910 р. розпочала свою діяльність Волинська губерньська земська каса дрібного кредиту, яка надавала можливість кредитним та позичково-ощадним товариствам губернії отримувати позики для посилення оборотних засобів, а

⁷²⁶ Реннин Р.Ф. Губернская земская касса мелкого кредита // Сельскохозяйственная хроника Вольнской губернии. - № 2. - 1910. - С. 78.

⁷²⁷ Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага, 1925. – С. 279.

⁷²⁸ Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX начале XX в. – М.: Наука, 1988. – С. 142.

⁷²⁹ Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.). – Дис ... канд. іст. наук. – Житомир, 2002. – С. 84.

також сприяти їм у справі організації посередницьких операцій⁷³⁰. В 1911 р. цією касою дрібного кредиту набуто перший досвід організації земством на Волині посередницьких операцій по закупівлі необхідних для «землеробського населення» знярядь, машин, насіння і добрив. Були також обладнані склади певного устаткування, яке купувало земство з метою постачання їх землевласникам. Пізніше, у зв'язку зі збільшенням обсягів і ускладненням операцій, цими справами безпосередньо займалося Посередницьке бюро, яке було утворене при губернській управі. У 1912 р. в його розпорядженні було 15 складів. Тут знаходилась певна кількість машин та знярядь, насіння, мінеральні добрива. Ціни на них були більш низькими ніж на приватних складах. При чому вони встановлювались без зниження якості товарів, які пропонувались землевласникам⁷³¹.

Аналіз діяльності кредитно-банківських установ у досліджуваній період показав, що характерною особливістю ролі цих установ у формуванні ринкових відносин було те, що з одного боку – кредитуючи тих чи інших підприємців, вони сприяли розвитку підприємництва у промисловості, сільському господарстві, залізничному будівництві, а з іншого боку – вони безпосередньо були підприємницькими структурами. Із Додатку М видно, що на 1 січня 1913 р. сільські кредитні кооперативи Подільської губернії видали позик на суму 2 465 008 руб. 88 коп., що більше ніж у 1912 р. В той же час отримали чистий прибуток в сумі 75 341 руб. 63 коп.

Проте, як показало дослідження, поряд з активізацією діяльності тогочасних кредитно-банківських установ все зростаючі потреби в кредитуванні вони не могли задовольнити у повному обсязі. Зокрема, як відзначено у фонді Волинської губернської земської управи за 1913 р. «деяка частина населення губернії в т.ч. більшість хуторян, повністю позбавлені організованого кредиту і навіть простої можливості придбати

---

⁷³⁰ Реннин Р.Ф. Губернская земская касса мелкого кредита // Сельскохозяйственная хроника Волинской губернии. - № 2. – 1910. – С. 73.

⁷³¹ ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 1046. – Арк. 4, 5.

необхідні машини і знаряддя у зв'язку з повною відсутністю сільськогосподарських складів у деяких місцях губернії»⁷³².

Відсутність організованого і доступного для всіх верств населення (особливо селян і дрібних промисловців) кредитування зумовлювала розвиток лихварства, яке мало давнє коріння. Зокрема, в архівних джерелах Подільської губернії за 1878-1880 рр. відзначено, що «лихварство перестало бути промислом виключно єврейським, що в даний час ним займаються й християни у формі кредиту, особливо поширеному в краї під назвою «Тыгодневка» або «потижневі гроші» і що, «християни отримують більш високий відсоток при позичках, ніж євреї». Суть організації такого кредиту заключається в тому, що 14 % отримується при видачі ссуди, а капітал виплачується протягом 50 тижнів щотижня по 2 руб. зі 100 руб. Дрібні промисловці, які переважно користувалися цим кредитом, вважали його вигідним, недивлячись на те, що він обходився їм у 19,8 %. Зрозуміло, що виплата таких відсотків була вигідна лише для промисловців, які вели справу так, що на свій капітал могли виручити більші відсотки, які отримувались за рахунок експлуатації робітників. Вигідним такий відсоток кредиту був і для багаточисельного класу лихварів, переважно євреїв, які займалися короткотерміновими ссудами грошей під ручні застави або векселі, причому самим поширеним відсотком вважались 5 % на місяць зі 100 руб., тобто 60 % на рік⁷³³.

Багато негативних фактів лихварства мали місце у Волинській губернії. Зокрема, селянами Дубенського повіту Боромельської волості виплачено євреям великі відсотки за позичені гроші. Протягом двох років повернуто позику: С. Пилипоком за 70 руб. – 250 руб.; І. Вишинським за 7 руб. – 96 руб. 15 коп.; А. Сичем за 10 руб. – 118 руб. 42 коп.; К. Яковлюком за 10 руб. – 68 руб. 35 коп.; М. Кухаруком за 10 руб. – 50 руб. та ін. Колишні державні селяни с. Стрільське, с. Корніловки, с. Глушиці Ровенського повіту майже всі заборгували у євреїв,

⁷³² Там само. – Арк. 7.

⁷³³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Стр. 282. – Арк. – 347.

тому при наймі на роботу, одержували плату меншу, ніж селяни, які не були боржниками⁷³⁴.

Таким чином, на другу половину XIX ст. припадає формування і розвиток кредитно-банківської системи, яка стала важливою галуззю економічного розвитку, помітно впливала на стан підприємництва і сама стала сферою реалізації підприємницької ініціативи. Державні та приватні кредитні установи кредитували підприємців, які розвивали стратегічно важливі, зокрема, для українських губерній тогочасної Російської імперії, галузі видобувної, металургійної, машинобудівної та цукрової промисловості; здійснювали залізничне будівництво. Функціонування банківських та кредитних установ, системи іпотечного кредиту також було спрямовано на розвиток сільськогосподарського виробництва та підприємництва у цьому важливому секторі економіки України.

Розділ 4

СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ: СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

4.1. Зміни в чисельності сільських підприємців

---

⁷³⁴ Там само. – Арк. – 310.

Друга половина XIX ст. характеризується суттєвими соціально–економічними змінами в Російській імперії, в тому числі, і в українських губерніях, які входили до її складу. По-перше, відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право, яке стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії і поклато початок радикальним змінам і в інших сферах суспільного життя. По-друге, швидкими темпами розвивалася промисловість, що призвело до прискорення урбанізації. У зв'язку із цим відбувалося масове переселення жителів сільської місцевості у міста, промислові центри. По-третє, нові напрями соціально – економічного розвитку зумовили суттєві зміни у соціальній структурі суспільства, які великою мірою залежали від здатності тієї чи іншої суспільної верстви адаптуватися до нових економічних умов.

Розвиток підприємництва впливав на зміну місця проживання, соціальний та професійний склад населення. Відбувалося значне збільшення чисельності населення міст, містечок, населених пунктів, де будувалися фабрики і заводи, за рахунок селян, які переселялися з метою одержання постійної роботи. Вони поповнювали ряди некваліфікованих працівників на підприємствах, зокрема, харчової та легкої промисловості (цукроварні, винокурні, пивоварні, олійні, хлібопекарні).

Скасування кріпосного права у 1861 р. та наступні реформи для усіх верств тодішнього суспільства стали тим чинником, який спонукав пристосуватися до нових реалій, трансформації економічного мислення, перебудови характеру господарювання. У сферу підприємницької діяльності втягувалися найбільш пристосовані, енергійні, підприємливі, працьовиті та матеріально здатні люди з різних верств тогочасного суспільства – від привілейованих станів до народних низів. Саме вони стали організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, більш ефективного ведення сільського господарства, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи. Окрему групу становили іноземні підприємці, які вкладали кошти у будівництво промислових

підприємств, зокрема, металургійної, машинобудівної промисловості, шахт.

В умовах досліджуваних Київської, Подільської і Волинської губерній провідну роль в інтисифікації виробництва в землеробстві, тваринництві та переробній промисловості займали сільські підприємці, чисельність яких зростала.

Наявність помітних змін у соціальній структурі тогочасного суспільства підтверджує порівняльний аналіз архівних джерел про соціальний склад населення, зокрема в Київській губернії за 1832 р. (табл. 4.1) і за 1902 р. (табл. 4.2), у Волинській губернії за 1832 р. (табл. 4.1) і за 1897 р. (табл. 4.3), у Подільській губернії за 1832 р. (табл. 4.1) і за 1897 р. (табл. 4.4).

Таблиця 4.1.

Соціальний склад населення Київської, Подільської і Волинської губерній (за даними 1832 р.)⁷³⁵

№/п	Соціальні стани	Київська	Подільська	Волинська
1.	Спадкові дворяни	3271	3881	10774
2.	Обер-офіцери та різночинці	12849	43867	1735
3.	Шляхта різних найменувань	79125	132500	81970
4.	Духовенство	16446	14284	17119
5.	Монахи	485	313	713
6.	Відставні солдати та їх жінки	3801	2929	2820
7.	Купці	1764	438	3911
8.	Міщани	125649	168860	180046
9.	Державні селяни	107162	101467	42240
10.	Панщинні селяни	964061	936984	835506
	Всього	1324613	1405523	1176834

Відбувався природний приріст населення, поява нових верств, збільшення кількості міського населення. Так, станом на 1 січня 1903 р. в Київській губернії проживало 3.372.995 мешканців

⁷³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1197. – Арк. 67.

(табл. 4.2.), що на 2.048.382 осіб або у 2,5 рази більше, ніж у 1832 р.

Таблиця 4.2.

Соціальний склад населення Київської губернії
(за даними 1902 р.)⁷³⁶

Соціальні стани та верстви	кількість осіб	у відсотках
Дворяни	15478	0,45
Духовенство	13096	0,38
Міські верстви:		
– почесні громадяни	5174	0,15
– купці	3051	0,09
– міщани	434969	12,9
– цехові	6427	0,19
Сільські верстви:		
– селяни	2668205	79,13
– колоністи	6166	0,18
– євреї землероби	5555	0,16
– військові, що не перебувають на службі	209917	6,22
іноземні піддані	3947	0,12
інші верстви	1010	0,03
Усього	3372995	100

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. населення Волинської губернії становило 2.989.482 мешканці (табл. 4.3.), що на 1.812.648 осіб або у 2,5 рази більше, ніж у 1832 р.

Таблиця 4.3.

Соціальний склад населення Волинської губернії

⁷³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 49, 50.

(за даними перепису 1897 р.)⁷³⁷

Соціальні стани та верстви	кількість осіб	у відсотках
– дворяни	47024	1,57
– духовенство	14955	0,5
– почесні громадяни і купці	9622	0,32
– міщани	640210	21,42
– селяни	2241062	74,96
– іноземні піддані	30112	1,01
– інші верстви	6497	0,22
Усього	2989482	100

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. у Подільській губернії проживало 3.018.299 осіб (табл. 4.4.), що на 1.612.776 осіб або у 2,15 рази більше, ніж у 1832 р.

Таблиця 4.4.

Соціальний склад населення Подільської губернії

(за даними перепису 1897 р.)⁷³⁸

Соціальні стани та верстви	кількість осіб	у відсотках
– дворяни	26208	0,94
– духовенство	468	0,017
– почесні громадяни і купці	15303	0,55
– міщани	511274	18,31
– селяни	2264400	73,0
– іноземні піддані	9986	0,353
– євреї-землевласники	13951	0,5
– військові, що не перебувають на службі та члени їх сімей	176709	6,33

⁷³⁷ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вольнская губерния. – СПб, 1904.

⁷³⁸ [//">http://ru.wikipedia.org/wiki/Подольская_губерния //](http://ru.wikipedia.org/wiki/Подольская_губерния) Тройницкий Н.А. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Подольская губерния. – СПб., Центральный статистический комитет МВД, 1904. – 306 с.

Усього	3018299	100
--------	---------	-----

За кількістю населення серед досліджуваних губерній на першому місці у 1913 р. була Київська, що свідчило про більш розвинуту промисловість і кращі умови проживання у цьому географічному регіоні. За темпами приросту жителів протягом 1811-1914 рр. усі досліджувані губернії випереджала Волинська. Київщина ж тримала першість за кількістю переселенців, які приїхали сюди проживати в 1906 – 1912 рр. Аналіз густоти населення показує, що найбільшою у 1914 р. вона була у Подільській губернії, але Київщина мала найвищі темпи зростання густоти жителів протягом 1811-1914 рр. Найбільша кількість населення проживала у м. Києві, в якому до того ж воно і найшвидше зростало. Аналіз динаміки народжуваності свідчить про загальне скорочення цього показника по всіх трьох губерніях протягом 1901-1913 рр.⁷³⁹

Проблеми підприємництва невід’ємно пов’язані із процесами становлення та розвитку власників основних засобів виробництва в індустріальному суспільстві, які мають головним джерелом доходу додаткову вартість, отриману шляхом використання найманої праці. Підприємництво зароджувалось в надрах феодального суспільства.

Соціальною основою формування підприємців в Україні були поміщики, які перейшли на ринкові методи господарювання; купці, чумаки, скупники, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових буржуазних умов; заможні селяни, які господарювали на засадах фермерства, орієнтуючи своє виробництво на ринок та використовуючи найману працю.

На зламі XIX–XX століть в Україні різними соціальними прошарками було засновано 2304 підприємств фабрично-заводського типу. Найкращі можливості для підприємницької діяльності мали дворяни, які користувалися привілеями і

⁷³⁹ Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). Дис. ... канд.іст.наук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 126.

підтримкою царизму та купці, які накопичили капітали і досвід підприємництва у попередній період. Організаторами 811 підприємств (35,19 %) виступали купці, 655 – дворяни (28,86 %), 227 – міщани (9,85 %), 40 – селяни (1,73 %) та 56 (2,4 %) – представники інтелігентних професій⁷⁴⁰. За рівнем доходів найбільш чисельними були дрібні підприємці, які мали прибуток до 2 тис. руб. Так, на початку ХХ ст. в Україні дрібні одноосібні власники торгово-промислових закладів становили 73 % буржуазного класу. На їх долю припадало 57 % прибутків. До групи з доходами від 2 до 10 тис. руб. увійшли 23,3 % власників, а їх частка у загальному прибутку в Україні становила 20 %. Найбільш багатий прошарок буржуазії становив лише 3,8 % осіб, а їх прибуток – 23,2 %⁷⁴¹. Формування приватних підприємств активніше проходило на Півдні та Правобережжі України. Саме ці регіони, на відміну від Лівобережжя, інтенсивніше включались у ринкові відносини. Цьому сприяли їх близькість до південних портів, наявність зручних залізничних шляхів, приплив іноземних капіталів у промисловість Південної України тощо.

Поступово підприємці прагнули зайняти привілейоване становище. Уряд розширив їх правоздатність практично в усіх українських губерніях прийняттям цілого ряду законодавчих актів, порівнявши із правами, які мали підприємці центральних губерній (створення підприємств, промислових товариств, одержання кредитів тощо). За своїм соціальним походженням і складом підприємці були неоднорідні. Відповідно до сфери застосування капіталу вони поділялися на промислових, торгових, фінансових і сільських.

У нових ринкових умовах суттєвих змін зазнало дворянство, яке розколось на дві верстви. Частина дворян швидко переорієнтувалася, вела своє господарство, на принципах підприємництва: широко застосовувала техніку, використовувала у розвитку землеробства нові технології, здійснювала реалізацію

---

⁷⁴⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – С. 106.

⁷⁴¹ Там само. – С. 94.

виробленої продукції відповідно вимогам ринку, вкладала свої кошти в інші галузі виробництва – промислові підприємства, залізничне будівництво, торгівлю. Менш стійкими виявилися дворянські господарства з середніми та дрібними маєтками, недостатньою кількістю худоби та реманенту, а їх власники, в основній своїй масі, були не готові до конкурентної боротьби в економіці. Втративши дармову робочу силу, не маючи обігових коштів багато поміщиків не змогли модернізувати свої господарства і вимушені були продавати землю. Але втрата дворянством великої кількості земель у другій половині XIX ст. не дають підстав для висновку про його занепад та деградацію. Якщо дворянство було найбільшим продавцем землі, то воно ж на довгі роки залишалося її покупцем. Це означало, що у дворянському землеволодінні у великих масштабах відбувався перерозподіл власності.

До прошарку дворян-землевласників примикала група великих землевласників з інших станів. За місцем у системі суспільного виробництва, роллю в суспільній організації праці, засобами одержання і розмірами багатства – помісні дворяни і великі землевласники інших станів були близькими. У цьому розумінні їх часто розглядають як єдиний соціально-економічний тип, об'єднаний поняттям «великі землевласники».

Реальністю царської Росії була велика різниця суспільно-правового статусу дворян та представників інших станів, що було зумовлено закріпленням у законодавстві за дворянами особливих прав та привілеїв. В Україні за дворянством теж було збережено привілейоване становище. Ще законодавством Російської імперії козацька (українська) та польська шляхта за правоздатністю були прирівнені до російського дворянства. У період, що досліджується, законодавство закріпило за дворянами великий перелік станових та особистих прав. Привілеї та пільги дворянського класу було доповнені новими, спрямованими на зміцнення його економічної основи. Дворянам було надано право на одержання кредитів у державному Дворянському банку і приватних земельних банках під заставу земель, встановлені пільги

та премій за реалізацію сільськогосподарської продукції. Урядовцям – дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані пільгові умови придбання у власність і орендування земель у губерніях Південно-Західного краю.

Дворянство зберегло панівне становище в управлінні країною. Предводитель дворянства очолював повітове у селянських справах присутствіє. «Неодмінного» члена губернського присутствія обирали дворянські збори. Дворяни посідали перше місце у військових присутствіях, визначали особовий склад мирових суддів. Більша роль відводилася дворянству і в органах земського самоврядування. Закон 1889 р. про земських начальників (вони призначалися тільки зі спадкових дворян) передав у їх руки адміністративну і судову владу на місцях. Земська контрреформа 1890 р. закріпила переважання дворян у земствах. Але тепличні умови, створені для дворян протекціоністською політикою влади, значно послабили можливості дворян до конкурентної боротьби в економіці – вони до неї, в основній своїй масі, виявилися не готовими. Лише певна частина поміщиків-дворян успішно включилася в ринкові відносини і стала відомими підприємцями.

Розвиток підприємництва впливав і на зростання ролі купецтва в економічному житті, особливо у розвитку торгівлі. Поряд з дворянами купці найкраще були забезпечені капіталами, нагромадженими переважно завдяки успішній комерційній діяльності. Разом з тим, купецтво, як суспільна верства, була найбільш підготовлена до ринкових відносин. Тому в пореформенний період купці завдяки фінансовій спроможності, підприємницькому хисту, досвіду у комерційних справах не тільки активно скуповували збанкрутілі поміщицькі підприємства та модернізували їх, а й засновували багато нових. Так, станом на 1900 р. підприємництвом у промисловості 9 українських губерній займалися 2422 особи*, серед яких за становою ознакою найбільше налічувалося купців – 856 осіб, що становило 35,4% від

---

* Враховані лише власники підприємств, які віднесені до фабрично-заводського типу, тобто з числом робітників не менше 15, або які були оснащені механічним двигуном, чи мали річне виробництво не менше 2 тис. руб.

загальної кількості підприємців. На другому місці були представники дворянського стану – вони становили 24, 3%, а в кількісному вираженні – 589 осіб⁷⁴².

Купці-промисловці краще орієнтувалися у кон'юнктурі ринку, більш далекоглядно усвідомлювали необхідність осучаснення виробництва і вкладали у модернізацію своїх підприємств значні кошти, які потім поверталися у вигляді зростання прибутків. Незважаючи на пріоритети і можливості дворянства, купці з середини ХІХ ст. вийшли на лідируючі позиції в промисловому підприємстві і продовжували їх утримувати на початку ХХ ст. Характерно, що значні кошти купці вкладали у розвиток харчової та легкої промисловості. Вже у 80-90 рр. ХІХ ст. цукровими магнатами купецького походження стали Микола і Федір Терещенки, Іван Харитоненко, Лазар Бродський, Микола Хряков, Карл Фішман, Іона Зайцев, Маркус Закс та ін.

Найкраще зміни соціального статусу в залежності від підприємницького хисту, прибуткового господарювання можна прослідкувати на прикладі родин Яхненків, Симиренків, Терещенків і Харитоненків. Їхній шлях від дрібних торговців до представників промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії із суспільних низів, що почався ще на початку ХІХ ст.

Яхненки – рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили з селян-кріпаків м. Сміла (нині Черкаська область). Глава роду Михайло, розжившись дрібною торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 1820-30-х рр. разом з Федором Симиренком (1790-1867) (колишнім кріпаком князя Воронцова) Яхненки будували та орендували млини у Смілі та Умані. Вели гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», керівником якої став Кіндрат Михайлович Яхненко (1783-1863). Найвищі економічні результати і славу фірма Яхненків і Симиренків здобула у 40-х рр. ХІХ ст. коли почала вкладати свої капітали у

---

⁷⁴² Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 – 1900 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. Вип. 12. – С. 108.

цукрову промисловість. Побудований ними цукровий завод у Млієві за будовою приміщень і технічним оснащенням займав перше місце в імперії і входив у групу найбільш високо продуктивних підприємств того часу⁷⁴³.

Разом з успіхами у підприємництві збільшувалися сім'ї Яхненків і Симиренків. Всі представники трьох гілок роду Яхненків «за капіталом» удостоєні звання почесних спадкових громадян. Так само семеро дітей Ф. Симиренка також мали звання почесних спадкових громадян⁷⁴⁴. У 1870-х рр. Яхненки – Симиренки побудували за останнім словом техніки перший машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукрових підприємств. На ньому було також збудовано 2 пароплави. У зв'язку з нестачею обігових коштів, загальною фінансовою кризою та байдужістю влади, яка відмовила у виділенні кредитів, на початку 1880-х рр. фірма припинила свою роботу⁷⁴⁵.

Великими промисловцями і земельними магнатами стали вихідці з нижчих верств Терещенки і Харитоненки, які напруженою працею не тільки піднялися до рівня впливових дворянських родів, а й зайняли провідне місце у промисловому розвитку Російської імперії. Економічну основу їх підприємницької діяльності становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом напруженої економічної боротьби з підприємцями в умовах становлення і розвитку капіталізму.

Рід Терещенків походив з козаків м. Глухова (тепер Сумської обл.). Першим відомим представником родини став Артем Якович Терещенко (? – 1873). Викупившись з кріпацтва, став займатися дрібною торгівлею. Пізніше до торгівлі підключилися його сини

---

⁷⁴³ РГИА. – Ф. 571. – Оп. 9. – Д. 805. – Л. 119-129; Статистический временник Российской империи. – СПб., 1866. – Т. 1. – С. 70.

⁷⁴⁴ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 190.

⁷⁴⁵ Бойко О.Д. Історія України. – С. 236.

Микола (Нікола), Федір та Семен. Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) вони займалися підрядами та поставками для армії лісу, провіанту тощо, що було одним із джерел для швидкого збагачення. Після реформи 1861 р. Терещенки активно скуповували і орендували маєтки поміщиків, будували цукрові заводи та інші промислові підприємства.

У 1870 р. було створено «Товариство цукрових заводів братів Терещенків» (до нього увійшли 5 підприємств, а решта – 6 заводів залишилися в особистій власності братів) з початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори у Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та закордоном. Щорічно Товариство отримало більше 633 тис. руб. чистого прибутку⁷⁴⁶. За основним капіталом та розміром виробленої продукції воно було найбільшим в цукровій галузі Російської імперії⁷⁴⁷. Протягом 1911-1913 рр. нащадки Миколи Артемовича продали свої паї у товаристві синові Федора Артемовича Федору Федоровичу Терещенку⁷⁴⁸.

Багатство родини Терещенків було досягнуто їх працьовитістю, підприємливістю, раціональним, інтенсивним веденням землеробства і промислового виробництва. «На відзначення особливих заслуг ... і в нагороду за благодійницьку діяльність» царським указом від 12 березня 1870 р. спадковий почесний громадянин і купець 1-ої гільдії А.Я. Терещенко зі своїми спадкоємцями по чоловічій лінії став спадковим дворянином⁷⁴⁹. Сини Микола та Федір до дворянського звання додали титули дійсних статських радників. Зокрема, Микола Терещенко був обраний почесним громадянином Києва, а його ім'ям названу вулицю Олексіївську, де він проживав у власному будинку.

---

⁷⁴⁶ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 215.

⁷⁴⁷ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах. – СПб., 1911. – С. 50-51.

⁷⁴⁸ ЦДДАУК. – Ф. 830. – Спр. 228. – Арк. 1-4; – Спр. 1008. – Арк. 1-8.

⁷⁴⁹ Милорадович Г.А. Родословна книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – С. 91.

Промисловці для збільшення своїх прибутків прагнули постійно впроваджувати нові форми виробництва і його організації, основою яких було підприємництво. Починаючи з 90-х рр. XIX ст., в які були досягнуті найвищі темпи розвитку промислового виробництва, підприємці мали можливість одержувати високі прибутки. Так, власники Південноросійського Дніпровського заводу, розташованого поблизу Катеринослава, при капіталі 5 млн. руб. на протязі 5 років отримали 17 335 тис. руб. чистого прибутку, або 346 % на капітал⁷⁵⁰. За 1912/1913 рр. чистий прибуток капіталістів на південних металургійних заводах дорівнював у середньому 34 %. По окремих товариствах цей прибуток досягав таких рівнів: Південноросійське Дніпровське товариство – 57,3 %; Російське трубопрокатне товариство – 53,0 %; Краматорське товариство – 28,0 %; Новоросійське товариство – 27,2 %; Костянтинівське товариство – 23,6 %⁷⁵¹.

Зміни торкнулися і міщанського стану, де активізувалися процеси соціально-майнового розшарування. Частина міщан поступово переходила до найманих форм праці на великих та середніх промислових підприємствах. Проте серед міського населення поширилися заняття підприємницькою діяльністю у сфері послуг, торгівлі, ремісництва, яка була спрямована на задоволення потреб населення.

Так, торгово-промислова діяльність містечка Ільїнці Липовецького повіту Київської губернії (селян – 1299, євреїв – 4856) була зосереджена у руках 41 купця 2-ї гільдії і 139 дрібних торговців. У містечку працювали цукровий завод з оборотом у 800.000 руб.; 3 млини з виробництвом до 500.000 пуд. борошна і 2 хлібопекарні. Тут знаходилась велика кількість складів: лісоматеріалів – 2, борошна – 3, рибних – 2, винних – 2, скляних – 1. У містечку через кожні два тижні відбувалися ярмарки. Функціонували міністерське двокласне училище і 2 – церковно-парифіальні школи, було 3 лікарі, аптека, аптекарський магазин,

---

⁷⁵⁰ Труды Вольного экономического общества. – Т. 1, кн. 1. – СПб, 1900. – С. 53.

⁷⁵¹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. II. ... – С. 485.

поштово-телеграфне відділення, 14 трактирних закладів, 10 заїжджих будинків.⁷⁵²

Становлення та розвиток нових виробничих відносин, підприємництва викликали розширення селянства, великі зміни у його соціальній структурі. Про зміни соціального складу селянства – найчисельнішої верстви тогочасного суспільства, свідчить аналіз статистичних даних, переписів населення, архівних документів. Якщо в 1832 р., селянство ділилося на панщинних селян і державних (табл. 4.1.)⁷⁵³, то після відміни кріпосного права 1861р. їх правовий статус змінювався. В разі сплати викупних платежів селяни отримували можливість ставати власниками земельного наділу і займались підприємницькою діяльністю.

Скасування кріпосного права створило передумови для масового переходу селян до лав підприємців. Незважаючи на те, що протягом пореформеного періоду зберігалися значні відмінності в правовому становищі різних груп селян (поміщицьких, державних, чиншових), селянство, хоча і повільно, особливо в перші десятиліття після реформи, включалося в ринкові відносини.

Незважаючи на незавершеність реформ та інші труднощі, поряд з великими землевласниками поступово селяни ставали активною силою в розвитку виробничої сфери, і в першу чергу – заможні селяни і середняки, які перетворилися на дрібних приватних власників. Л. Похилевич у своєму дослідженні для характеристики цього процесу наводить ряд фактів. Зокрема, про придбання 1876 р. селянами Степаном і Терентієм Фузиками 45 дес. землі в с. Біличі Київського повіту. А в с. Забуяння, що у 20 верстах від Макарова на Київщині, селянин Аврамчук 1874 р. купив 71 дес. землі. В с. Липівка, що поблизу Макарова, починаючи з 1871 р. у землевласниці Страшинської Л.Е. викупили землю селяни: Ф. Омельчук (60 дес.), Д. Ліщенко (44 дес.), Ф. Силонька (26 дес.), Савченко (14 дес.), Божко, Ольховець,

---

⁷⁵² Києвлянин. – 1892, 13 января. – № 13.

⁷⁵³ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1197. – Арк. 67; – Спр. 1198. – Арк. 11.

Іванченко, Левченко по 20 дес., Пацан і міщанин Фонтані по 10 дес.⁷⁵⁴

Власниками землі ставали і товариства селян. Так, у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії за даними 1913р. товариства селян були власниками землі в с. Баглайки (231дес.), с. Западинці (238дес.), с. Западинці (80дес.), с. Моньки (480дес.), с. Сумовецько-Міклаші (191дес.), м-ко. Купель (533дес.), м-ко. Волочиськ (318дес.), с. Авратин (302дес.), і с. Порохня (26дес.)⁷⁵⁵

Заможні селяни, що викупили землю і, маючи власні матеріальні засоби, господарювали на принципах підприємництва. Вони використовували найману працю і виробляли продукцію на ринок. Чимало виявилось й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Середняки були дрібними власниками, орендарями, вели господарство на невеликих ділянках землі, працюючи самотужки і з допомогою своєї родини.

Впродовж окресленого історичного періоду більшість селян не могла прожити виключно за рахунок прибутків від земельних наділів (до того ж зростало зубожіння внаслідок подрібнення родинних наділів). Тому з роками об'єктивно все більшу роль відігравали ринкові чинники в життєзабезпеченні селянства – відхожі промисли, заробітки у маєтках поміщиків, більш заможних селян, торгівля, дрібне підприємництво тощо.

Значна частина селян поєднувала сільське господарство із заняттям різними промислами. Селяни-кустарі Правобережжя займалися деревообробкою, добуванням каміння, виготовленням знарядь праці, одягу, взуття, ткацтвом, гончарним виробництвом. Зокрема, на початок 1913 р. в Подільській губернії налічувалося 10883 особи, які займалися кустарним виробництвом. Вони виготовляли продукцію на суму 1.076.063 руб. Більшість кустарів

---

⁷⁵⁴ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – С. 17, 49.

⁷⁵⁵ Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. -Житомир, 1913.

проживали у Ярмолинцях, Сагаєві, Миколаєві, а також у 23 селах Сарновської, Донецької та Чорноостровської волостей⁷⁵⁶. Проте основним видом була тимчасова праця на заводах і фабриках, залізницях. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. формувалася спеціалізація окремих районів у розвитку тих чи інших ремесел. Однак основний прибуток селянин одержував від землеробської праці, а промисел задовольняв потреби власної родини і в незначній мірі служив додатковим джерелом заробітку. З розвитком промислового фабрично-заводського виробництва селяни-кустари ставали дедалі менш конкурентоспроможними: товари машинного виробництва витісняли ремісничі вироби.

Найчисельнішою групою були селяни-бідняки. Це були, в основному, малоземельні і безземельні селяни, які, втративши засоби виробництва, поповнювали армію найманих сільськогосподарських і фабрично-заводських робітників. Число сільськогосподарських робітників в кінці ХІХ ст. сягнуло більше 1 млн. осіб. Причини розшарування селянства були різні. Досить слушно з цього приводу висловлюються П.П. Панченко і В.А. Шмарчук: «Причини виникнення і наявності безземельних селян різні: нещастя в сім'ї – втрата годувальника, хвороба, природні лиха, недбале господарювання і досить часто – лінощі та пияцтво. Такі явища змушували селян продавати частину, а іноді і всю землю, позбавляючи себе надійної економічної основи існування. Інша справа – з малоземельними селянами, більшість з яких не продавала і не здавала в оренду свої наділи, а, навпаки, прагнула розширити їх. Частині з них вдавалося це зробити наприкінці ХІХ ст. шляхом переселення в інші регіони Російської імперії, а із західного регіону – на американський континент»⁷⁵⁷.

Процес обезземелення частини селян ілюструє, зокрема факт, який наводить згадуваний раніше Л. Похилевич. 1887 р. вдова генерал-лейтенанта Ю.Я. Синельникова скупила у дрібних

---

⁷⁵⁶ Местная хроника. Подолия. 16 января 1913 г.

⁷⁵⁷ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000. – С. 45.

землевласників 447 дес. польової землі і 374 дес. лісу у с. Нова Гребля, що поблизу м. Бородянка⁷⁵⁸.

Розшарування селянства призвело до утворення дешевої вільнонайманої робочої сили, яка забезпечувала одержання високих прибутків як поміщиками, капіталістами, так і заможним селянством. Селяни, крім польових робіт у господарствах поміщиків, доставляли на цукрові заводи власними підводами буряк та дрова, збіжжя на ярмарки та торги або морські порти. Частина селян наймалися на місцеві підприємства. Заробіток у землеробських губерніях був невисоким через велику кількість робочих рук, тому чимало селян кожен весну йшли на заробітки в промислові райони. Понад 80 % відхідників знаходили собі заробітки в Україні, а саме: в Кривому Розі, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Криму, Харкові, Черкасах. Деякі добиралися до Петербурга, Москви, Риги. Всього у відходжі промисли на рубежі XIX–XX ст., за офіційними даними, лише на Правобережжі було втягнуто до 100 тис. осіб. Заробіток у південних губерніях і промислових регіонах був, щонайменше, в 1,5 рази вищим, ніж у землеробських⁷⁵⁹.

Мешканці регіонів, де більш прискорено розвивалася промисловість, намагалися якось задовольнити проблему в грошах, надавали різноманітні послуги тамтешнім підприємцям. За відповідну плату вони перевозили своїми підводами сировину (від 1,5 коп. за один пуд при доставці кожної тисячі пудів, надавали для качання води коней (8 руб. на місяць) тощо. На півночі України частина селян, переважно з місцевих, знаходили заробіток на лісових промислах. Працюючи на лісорозробках та доставляючи деревину до залізниць, на цукрові, винокурні, чавуно-ливарні заводи, вони отримували щоденно по 30-40 коп. Мізерну плату мали селяни-робітники на лісосплавах – 12-16 коп. на день⁷⁶⁰.

---

⁷⁵⁸ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльський .... – С. 24.

⁷⁵⁹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. – К.: Вид-во «Наукова думка». 2006. – С. 369.

⁷⁶⁰ Там само.

Хоча значна кількість селян шукала кращої долі у містах, їм міське середовище було чуже ментально. Значна їх частина так і не змогла прижитися в місті і тому той, хто втратив чи з великої нужди продав свою землю, повертався до хліборобської праці, але вже як найманий сільськогосподарський робітник.

Розвиток капіталістичних відносин у промисловості сприяв формуванню верстви найманих робітників, кількість яких стрімко зростала. Характерним явищем стала урбанізація, збільшення чисельності міського населення, серед якого за національним складом переважали росіяни, євреї, поляки, українці становили незначну частину.

Як і капіталістична промисловість, робітничий клас пройшов різні стадії розвитку. На стадіях дрібнотоварного і мануфактурного виробництв виробники матеріальних благ були ще тісно пов'язані з ремеслом, сільським господарством. Вони зберігали певну незалежність, мали деякі знаряддя праці та могли прожити і без найму. Ці виробники – ще нетиповий пролетаріат. Вищий ступінь промислового розвитку – фабрика. Промислова революція, як зазначав Ф. Енгельс, створила клас великих капіталістів-фабрикантів, а разом з тим і ще більш численний клас фабричних робітників⁷⁶¹.

При капіталізмі робітники позбавлені засобів виробництва і в той же час, залишаючись юридично вільними, мають тільки єдине джерело існування – робочу силу, яку вони продають капіталістам як товар. На капіталістичних підприємствах робітничий клас, маючи статус найманого працівника, був вимушений застосовувати сучасні технології промислового виробництва і, відповідно, оволодівати новими принципами організації, основою яких було підприємництво. Робітники, не маючи засобів виробництва, були позбавлені можливості займатися підприємницькою діяльністю. Проте непомірне використання їх

---

⁷⁶¹ Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори. – Т. 11. – К., 1955. – С. 93.

робочої сили, безпосередньо шляхом збільшення інтенсивності праці, тривалості робочого дня, економії на умовах праці, зниження заробітної плати, було для підприємців одним з важливих джерел отримання більших прибутків.

Статистичні дані досліджуваного періоду показують залежність кількості робітників від стану промисловості в різні роки. Кількість усіх промислових робітників дореволюційної України і гірничих робітників, але без залізничників і робітників з видобутку і обробки каменю, за період з 1901 по 1916 р. характеризується даними табл. 4.5.

Таблиця 4.5.

Кількість промислових робітників України у 1901–1916 рр.

(в тис., на кінець року)⁷⁶²

Роки	Кількість робітників	Роки	Кількість робітників
1901	360,2	1909	441,7
1902	354,7	1910	481,0
1903	370,7	1911	513,4
1904	372,4	1912	549,1
1905	371,0	1913	631,6
1906	418,0	1914	631,4
1907	431,3	1915	635,5
1908	449,5	1916	812,5

Наведені дані показують, що кількість робітників зростала в період з 1903 по 1916 р. Найбільш значним був ріст у роки Першої світової війни, тобто в роки найбільшого включення у виробництво некваліфікованих робітників. Найбільше зменшення чисельності пролетаріату в 1902 р. пояснюється наявністю кризи. В цей час капіталісти звільнили 10 тис. робітників. Експлуатація працюючих значно посилилась. Однак, дані таблиці не показують руху безробітних, число яких значно зросло навесні і

⁷⁶² Україна. Статистический ежегодник, 1929. – Харьков, 1929. – С. 243; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. .... – С. 145.

зменшувалось восени і до кінця року, коли починали працювати цукрові та інші заводи. Офіційна статистика фіксувала число робітників тільки на кінець року. Зведені звіти фабричних інспекторів не включали дані про дрібні підприємства, які були поширені в українських губерніях. Тим не менше і наведені дані показують рух числа робітників в роки кризи, поступове зростання в роки часткового пожвавлення в промисловості і швидке зростання в роки передвоєнного промислового піднесення.

Розвиток наукових знань і техніки, все стрімкіший розвиток промисловості зумовлював велику суспільну затребуваність людей розумової праці, державних службовців. Влада проводила цілеспрямовану політику щодо регулювання соціоетнічного складу чиновницької верстви. В.С. Шандра підкреслює, що «Росія модернізувала імперську бюрократію. Усуваючи місцевих дворян-землевласників від владних повноважень, намагалася на їх місце укорінити професійних бюрократів. Для забезпечення постійного перебування російського чиновництва дозволялось поєднувати державну службу й дворянське землеволодіння, надаючи російським чиновникам привілеї для набуття земельних маєтків. Таким чином, влада збільшувала і кількість чиновництва і, власне, збільшувала питому частку росіян в Україні»⁷⁶³.

Вище проаналізовані тенденції призвели до змін у соціальній структурі населення України. В результаті, станом на 1914 р. у 8 українських губерніях 90 % населення було зайняте у хліборобстві і добуванні сировини, 3,6 % – в переробці с.-г. продуктів, 0,9 % – у торгівлі, 5,5 % – у війську, суді, поліції, адміністрації⁷⁶⁴. М. Шаповал також склав таблицю про розподіл жителів на міських і сільських (у містах проживало біля 9 %, у селах – 91,2 %).

---

⁷⁶³ Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок ХХ ст.) // УДЖ. – 2007. - № 2. – С. 153–158.

⁷⁶⁴ Шаповал М. Велика революція і визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 15.

У висновках необхідно відмітити, що зміни в економічних відносинах цілком закономірно спричинили зміни у соціальній структурі населення, зумовили подальшу диференціацію суспільства, кардинальну зміну верств і станів феодального суспільства і появу нових. Все це спонукало до удосконалення чинного законодавства, коригування внутрішньої політики держави. Разом з тим доводиться констатувати, що незважаючи на індустріалізацію, Російська імперія, а в її складі і Україна, залишалася ще аграрною за характером економіки і селянською за соціальним складом.

Хоча реформи 1860-70-х рр. захищали інтереси перш за все поміщиків-дворян, разом з тим, відбулися зміни правового статусу найбільш чисельної верстви тогочасного суспільства - селян у напрямі пристосування їх до капіталістичних відносин, в т. ч. використання у виробничій діяльності підприємництва.

Зміни торкнулися і поміщиків, велика частина яких зуміли з підприємницькою метою перетворити свої маєтки в прибуткові товарні господарства, крім того розвивали і промисловість. Переважно поміщики, купці і селяни формували нову соціально-економічну структуру – підприємців, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стають найвпливовішою частиною суспільства і рушійною силою економічного розвитку.

4.2. Етнічний склад підприємців

Розвиток ринкових відносин в сучасній Україні, активізація підприємницької діяльності, визначення економічної стратегії держави зумовлюють необхідність об'єктивного вивчення історичного досвіду підприємництва. В рамках цього завдання цікавими є етнічні аспекти підприємницької діяльності. Багатий матеріал для дослідження з даного питання становлять Київська, Подільська і Волинська губернії, (додаток Н), які були поліетнічними за своїм національним складом, що зумовлювало різноманітність господарського і культурного життя краю.

Найбільш повні і достовірні відомості про підприємницьку діяльність в Україні представників різних етносів дає

Всеросійський перепис населення 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі України провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. В Україні було зафіксовано 111.626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306 644 – займалися торгівлею та 3.612 – кредитно-торговими операціями. Українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12 %, російські – 38,64 %, польські – 8,97 %, а єврейські – 15,68%. Відповідно, торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24 % росіян, 1,03 % поляків і 63,72 % євреїв, які після українців (17.005.688 осіб) та росіян (2.767.951) займали третє місце за кількістю (1.908.465) серед населення України.

1897 р. в губерніях Західного краю основну масу становило корінне українське населення – воно проживало переважно у сільській місцевості, оскільки традиційно основною сферою його діяльності була праця на землі. На це звертав увагу відомий український статистик і діяч національного руху О. Русов. Ґрунтовно проаналізувавши матеріали перепису, він дійшов висновку, що «... у роботах на здобуття матеріалів їстівних українці переважають всі народи, які живуть у Російській імперії, обробляти ж ці першорядні продукти в ковбаси, цукор, пиво тощо, щоб сим заробляти собі засоби життя, вони не так здатні, як інші, бо сим займаються вдвоє менше од всіх других. Так само вдвоє, або далеко менше, ніж уся людність держави, українці оддають працю на виріб матеріалів для одєжі, для будівлі хат і всяких речей життя, на транспорт або громадську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту українців менше, ніж серед усієї людності Росії; робітниками на послугах українців буває теж менше, ніж в середньому числі в Росії; так само і тих, що живуть без корисної праці для інших, серед українців менше. Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжі — цієї найпершої потреби, важнішої од одіжу і будівлі»⁷⁶⁵. Ще

---

⁷⁶⁵ Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки українського наукового товариства у Києві. – 1909. – Кн. 5. – С. 105.

1878 р. волинський губернатор Ю.М. Подгорічани-Петрович у своєму звіті зазначав, що «нерозвинене і невідприємливе селянське населення не може конкурувати з єврейською масою торговців і промисловців»⁷⁶⁶.

Українці, як зауважує Т.І. Лазанська, фактично не відзначалися великою схильністю до торгівлі, свої зусилля зосереджували переважно на землеробській діяльності. Як відомо, тут нагромадження капіталів, на відміну від торгівлі, відбувалося дуже повільно. За даними перепису 1897 р., українці давали також малий відсоток дворян (27,7 %) та дворян особистих і чиновників (23,7 %). В той час як російський етнос, відповідно, – 43 % та 62,4 %. Отже, серед українців був дуже незначний прошарок торговців і дворянства – найбільш активної підприємницької сили тогочасного суспільства. Серед значних банкірів зовсім не зустрічаємо українців. Тут домінували представники єврейського капіталу – Гальперін, Бродський, Гінзбург та ін.⁷⁶⁷

Капітали українських промисловців і купців, за винятком окремих підприємців, були здебільшого незначними, розпорошеними у різних менш значних для економіки галузях промисловості. В Києві, на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів ми не бачимо жодного українця, а серед 93 інших промислових закладів Києва лише 6 належали підприємцям-українцям. Це були власники миловарного, кахельного, спиртоочисного підприємств, тютюнової та паркетної фабрик⁷⁶⁸.

Особливістю етнічного складу населення краю була найбільша, порівняно з іншими регіонами, частка євреїв, які за чисельністю посідали друге місце, а серед міського населення – перше. В містах проживали 363 652 особи єврейського етносу або 39,7 % від загальної чисельності міського населення губернії

---

⁷⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 2 зв.

⁷⁶⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні .... – С. 179.

⁷⁶⁸ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 182.

краю. Друге місце за чисельністю населення міст посідали українці, які склали 249 474 особи або 27,1 %⁷⁶⁹.

В межах Правобережної України в значній кількості міст українці поступалися за чисельністю не тільки представникам єврейського народу, а подекуди й росіянам. Єврейське населення складало абсолютну більшість у Бердичеві (77 %), переважало у 11 містах, у 10 – українці становили з євреями майже рівні частки, у 12 – домінували українці. Частка росіян була 25,1 % від загальної кількості міських жителів. Якщо у Київській губернії представники цього етносу посідали перше місце за чисельністю, то у Волинській і Подільській вони поступалися євреям і українцям. Росіяни мали чисельну перевагу лише у Києві (54,2 %), де зосереджувалися державні та військові установи. Чисельною етнічною групою в губерніях краю були поляки, вони становили 5,5 % від загальної кількості жителів міст⁷⁷⁰.

Найбільшою строкатістю за національним складом населення відзначалася Волинська губернія. Помітний вияв цього ми можемо прослідкувати в особливостях підприємницької діяльності різних етносів, особливо переселенців-колоністів, переселення яких заохочувалося російським царизмом як для піднесення рівня сільського господарства, так і для створення протиземельної польському й українському впливам. Так, за Всеросійським переписом 1897 р. у Волинській губернії, як і в цілому на Правобережній Україні, переважало українське населення. З інших національностей найбільш чисельними були євреї – 13,2 % всього населення – вони мешкали переважно у містах і містечках. Так, на початку ХХ ст. в містечках Рогачів, Кам'яний Брід, Городниця,

⁷⁶⁹ Там само. – С. 169.

⁷⁷⁰ Проаналізовано і підраховано автором за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вольнская губерния // Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел (ред. Н.А. Тройницкий. – СПб: 1904. – Т. 8. – 281 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния ... – СПб: 1904. – Т. 16. – 288 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния ... – СПб: 1904. – Т. 32. – 285 с.

Баранівка переважало єврейське населення, яке займалося торгівлею і різними ремеслами⁷⁷¹. По 6 % становило представництво поляків і німців. Поляки, в основному, рівномірно населяли міста і села, а німці майже всі жили у сільській місцевості. Меншою мірою в структурі населення губернії були представлені чехи. Це пояснюється тим, що чехи пізніше, ніж німці, переселилися на територію Російської імперії. На початку 1870-х рр. налічувалося близько 7 тис. чехів, але впродовж наступних років їх представництво стає більшим. За Всеросійським переписом 1897 р., вони становили вже 1,47 % населення Волинської губернії. Росіяни становили 3,5 % населення губернії⁷⁷².

За підрахунками лідера українських есерів М. Шаповала, переважна більшість українців (90 %) були хліборобами і проживали у селах (91,2 %), в той час, коли представники інших національностей (росіяни, євреї, поляки) проживали у містах (росіяни – 54 %, євреї – 36,2 %, поляки – 26 %) і переважно зайняті у промисловості (євреї – 32 %, росіяни – 21 %, поляки – 14 %, а українці – 3,6 %); в торгівлі (євреї – 48 %, росіяни – 14 %, поляки – 6 % а українці – 0,9 %); у війську, суді, адміністрації (росіяни – 47 %, поляки – 29 %, євреї – 17,5 %, українці – 5,5 %)⁷⁷³. Він писав, що в Україні «промисловість велика, середня і частина дрібної знаходиться в руках чужонаціональних груп: московської, польської, єврейської і закордонного капіталу». Торгівля – «в

---

⁷⁷¹ Коган Л.Г. Книга «Звягель» как летопись истории и культуры Новоградволинской еврейской общины // Матеріали Всеукраїнської науково-красназавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23-25 травня 1996 р.). – С. 29, 30.

⁷⁷² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ч. VIII. Волинская губерния. – СПб, 1904; Кихтюк В.В. Про поселення національних меншин на Волині у другій половині XIX ст. Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С. 28-29; Воловик О.В., Рішан Н.А. Чехи на Вінниччині // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С. 159.

⁷⁷³ Шаповал М. Велика революція і визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 15.

руках єврейської, московської, польської, почасти несвідомо національної української міщанської, і дуже мала частина – в руках української споживчої кооперації»⁷⁷⁴.

Між сільськогосподарським виробником, яким був, в основному, український селянин і великими промисловцями – дворянами (поляками і росіянами) та буржуазією (поліетнічною за національним складом) проміжне місце займала чисельна армія дрібних та середніх підприємців, переважна частина яких була єврейської національності – це орендарі, комісіонери, посередники у різних галузях. Оцінка їхньої ролі у широкому спектрі підприємницької діяльності – неоднозначна. З одного боку, підприємці-євреї були важливою ланкою між виробником і ринком, і забезпечували збут с.-г. продукції, її переробку на орендованих або власних млинах, крупорухах, олійнях, маслобійнях. З другого боку, євреї дотримувалися принципу корпоративності і намагалися не допускати у ту чи іншу галузь підприємництва представників інших національностей.

Висока концентрація єврейського населення на території губерній Південно-Західного краю пояснюється тим, що царська влада відвела цей регіон для їхнього постійного проживання. Тому наприкінці XIX – на початку XX ст. в губерніях Південно-Західного краю друге місце за чисельністю, після корінного населення – українців, посідали євреї. Так, за даними 1865 р. в 16 губерніях і одній області, в яких було дозволено постійне проживання євреїв, жителів всіх віросповідань нараховувалося більше 18.222.000 осіб, з них – 1.430.000 осіб єврейської національності, що становило 7,85 %. Зокрема, серед губерній краю найбільш населена євреями була Волинська губернія, де їх приходилося 12,16 % на все тамтешнє народонаселення, далі слідували Київська губернія (11,57 %) і Подільська губернія (10,9 %)⁷⁷⁵.

---

⁷⁷⁴ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 42.

⁷⁷⁵ ПСЗ РИ. – Собр. 2. Т.XL. – Спб., 1867. – С. 698.

Ставлення до єврейського етносу з боку самодержавної влади було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їхніх прав. Російським царизмом була створена система заборон, спрямована на обмеження загальнолюдських прав та економічних можливостей євреїв. Жорсткі умови життя змушували євреїв докладати зусиль, аби прилаштуватися до умов, які постійно змінювалися. Незважаючи на важкі обставини життя, саме представники єврейського етносу були характерним прикладом підприємливої людини: займалися дрібною торгівлею, ремеслами, здійснювали функції посередника в торгівельних операціях, надавали кредити під відсотки, орендували землю, засновували шинки тощо.

Відомими підприємцями стали Бродські, які володіли великими капіталами і багатьма високопродуктивними підприємствами. Ізраїль Бродський почав розбудовувати в Україні цукрову промисловість. Його сини Лазар і Лев значно розширили справу батька. Бродські були одними з головних організаторів синдикату цукрозаводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903)⁷⁷⁶.

Мільйонер Лазар Бродський був власником Александрівського товариства, яке у 1911-1912 рр. об'єднувало Лебединський і Одеський рафінадні заводи і ряд цукрових заводів з обсягом виробництва 2,8 млн. пуд. цукру-піску. Крім того Л. Бродський володів 2571 паєм (із загальної кількості 3000 паїв) товариства Корюківського рафінадного і цукрового заводів, які щорічно виробляли 115 тис. пуд. рафінаду і 800 тис. пуд. цукру-піску⁷⁷⁷. Підприємства Лазара Бродського були обладнані за останнім словом техніки, а на дослідних полях вивчалися методи ефективного вирощування цукрових буряків.

Бродському належав потужний млин з елеватором, споруда якого й досі височить на Поштовій площі Києва. Бродський Л.І. володів і пароплавством на Дніпрі, а 1897 р. російський цар

---

⁷⁷⁶ Українська Радянська енциклопедія. Т. 2. – К., 1978. – С. 39.

⁷⁷⁷ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – XX века ... – С. 52.

Микола II присвоїв йому почесне звання комерції радника за корисну діяльність на ниві вітчизняної промисловості і торгівлі.

У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (м. Київ), А.А. Зарицького (м. Черкаси), Х.Н. Мар'яновського (м. Умань), Н.Й. Гробівкера (м. Бердичів). Так, акціонерне товариство тютюнових фабрик було засновано Соломоном Когеном з братами 1861 р., з основним капіталом 850 тис. руб. У складі правління працювали: А.М. Коген, М.С. Бродський, А.А. Винцевич і О.М. Коген. Річне виробництво тютюну і цигарок становило 2 млн. 305 тис. руб.⁷⁷⁸ Як відзначає Почесний член Київського губернського статистичного комітету і Київського товариства сільського господарства А.І. Косич: «У Бердичівському повіті тепер 9 цукрових заводів, з яких половина знаходиться у власності єврейських капіталістів»⁷⁷⁹.

Специфічним осередком проживання євреїв було містечко. Вони досить швидко оволоділи навичками торгівельно-посередницької діяльності і в ній досягли значного успіху. Демографічна домінанта євреїв, у невеликих населених пунктах, пояснюється тією функцією, яку виконували євреї – з'єднувальна ланка між сільським виробником і великим ринком збуту, яким було місто. Після скасування кріпацтва ринкові відносини почали розвиватися значно швидше, що сприяло активізації підприємницької діяльності євреїв, зростанню містечок, у яких євреї становили значну, переважаючу частку. У власності представників цього етносу перебувала більшість ремісничих майстерень та дрібних промислових підприємств. Крім того, багато підприємств вони орендували.

Економічну активність євреїв можна прослідкувати на прикладі того чи іншого містечка краю. Наприклад, в Умані матеріалами перепису 1897 р. було зафіксовано 17 709 євреїв, що становило 57,09 % від загального числа мешканців міста. Тут

---

⁷⁷⁸ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – П., 1914.

⁷⁷⁹ Косич А.И. Г. Бердичев и Бердичевский уезд. – К., 1901. – С. 41.

працювали гільзова фабрика Лейзора Лейціна, цегляні заводи Хаїма Каневського, Цука Самковського та ін.⁷⁸⁰ У Василькові також діяли підприємства, що належали представникам єврейського народу – шкіряні заводи Вайсбергів, Пейсаха Матусова, Лейби Колонського, цегляний завод Аврума Лейченко⁷⁸¹. Тільки в одному м-ку Дунаєвці за даними на початок ХХ ст. євреї були власниками 5 невеликих суконних фабрик і одне орендували з кількістю робітників від 25 до 50 осіб. В числі власників цих підприємств: Ш.І. Бланк і Х.М. Розенблат, А.Л. Блейх, Й.М. Зак, І.А. Рафалович, брати С. і А. Фрайфельд.

Євреї становили більшість серед населення містечка Полонне на Волині. Вони були в основному підприємцями, ремісниками і торговцями. Так, славутьський фабрикант Мойсей Шапіро 1889 р. заснував фабрику «Фарфор і фаянс», де для виробництва продукції використовували багаті довколишні поклади вогнетривких глин. З 1896 р. новим власником заводу стає А.Ф. Зусьман, який значно розширив виробництво. Разом з тим, А.Зусьман орендував ще форфоро-фаянсові заводи у Городниці та Кам'яному Броді. В архівних документах згадуються власники дрібніших полонських підприємств: Шпільберг, Вайнзоф, Гольдсман та ін.⁷⁸²

Арон Маргуліс та Іцка Зун, а пізніше їх спадкоємці, були власниками сірникової фабрики «Волинь» у передмісті Біла (м. Ровно).⁷⁸³

Визначали євреї і промислове обличчя м. Бердичева. Вони організували тут 104 цехи, в яких працювало 4 тис., ремісників різних спеціальностей: від шевців, чоботарів, кравців до домашніх

---

⁷⁸⁰ Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Изд. Киевского губернского Статистического комитета. Тип. Ивановой. 1900. – С. 1552.

⁷⁸¹ Список населенных мест Киевской губернии. – С. 453.

⁷⁸² За: Сведения о фабриках, заводах, мельниках//Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир. 1914. – С. 274–276; Полонне: минуле і сучасне. – Полонне. 2008 – С. 94, 95, 101, 103.

⁷⁸³ За: Сведения о фабриках, заводах, мельниках//Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир. 1914. – С. 282;

слуг⁷⁸⁴. Вироби бердичівських ремісників користувалися попитом на міських та міжнародних ярмарках. У місті діяло 68 швейних майстерень, взуттєві майстерні Львівського, Айзенберга, Зільберта, які згодом стали великими фабрикантами, каретна майстерня, 3 цегельних заводи (по 6-8 робітників), завод віденських меблів Гелліна (116 робітників), 2 інших по 8-10 робітників. Місцеве значення мали свічковий завод, маслобійний, миловарні, фабрики з виробництва цукерок, тютюну, млини та інші.

Наприкінці XIX ст. бурхливий розвиток міста забезпечує залучення значних іноземних інвестицій у промисловість міста: 1864 р. австрієць Мартен Цілер відкрив на околиці міста перший шкіряний завод, 1876 р. – польський підприємець Карл Шленкер побудував шкірзавод (310 робітників), з 1872 р. почав відлік свого існування найбільший сьогодні завод міста – акціонерне товариство «Прогрес» (400 робітників). У цей час Бердичів стає другим промисловим містом губернії після Києва. Значна кількість євреїв міста займалася перевезенням населення та приїжджих купців. Незначна частина єврейського населення була зайнята в сільському господарстві⁷⁸⁵.

Л. Похилевич, характеризуючи промисловий розвиток Київської губернії, наводить приклади підприємницької діяльності представників єврейського етносу. Так, у с. Кодра (у 20 верстах від Макарова) Гельдміллон заснував скляний завод, а у м-ку Коростишеві Радомисльського повіту єврею Бренеру належав смоляний завод, Холоденков і Грушко відкрили 3 маслобійні⁷⁸⁶.

Паровий млин у м-ку Ставище (Таращанський повіт), який належав братам купцям – євреям Голдигам переробляв у рік 60 тис. пуд. пшениці більшу частину становило те, що скуповувалось на місцевих базарах та ярмарках і в дрібних землевласників, а також близько 25 тис. пуд. пшона. Борошно, вироблене на цьому

---

⁷⁸⁴ Список населенных мест Киевской губернии. – ч. 30. – С. 4.

⁷⁸⁵ Мельничук А.Л. Єврейське населення в долині міста Бердичева ... – С. 59.

⁷⁸⁶ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – С. 49, 169.

млині, було невисокої якості, але цілком задовольняло місцевим вимогам і продавалося, порівняно з іншими, трохи дешевше⁷⁸⁷.

Про особливе вміння представників єврейського етносу використовувати природні умови та інші фактори для отримання вигоди, зокрема прибутку, свідчить їх переважна більшість серед власників лісопильних та інших деревообробних підприємств Волинської губернії. Так, з 46 лісопильних заводів, наявних в губернії станом на початок ХХ ст., власниками 28 підприємств були євреї (60,9 %) ⁷⁸⁸. Зокрема, Хаїму Готтесману належало 4 лісопильні заводи, його брату Якову Готтесману з сином заводи в Овруцькому і Житомирському повітах; братам Зусьман – 3 лісопильні заводи в Острозькому повіті, Абраму Графману – 2 лісопильні заводи в Житомирському повіті.

Про підприємницькі якості єврейського етносу свідчить і той факт, що Й.А. Маршак (м. Київ) і Г.А. Равкін (м. Бердичів) зуміли організувати на своїх фабриках виробництво золотих і срібних виробів.

Також були численні інші приклади підприємницької вигадливості євреїв, яка нерідко була незаконною. У київському окружному суді 17 серпня 1892 р. слухалася справа міщанина Генаха Едельмана, звинуваченого у продажу спиртних напоїв під іменем іншої людини – київського купця 2-ї гільдії Микити Боханова й одночасно утримував трактири на різних вулицях. Суд присудив виселити Едельмана з Києва до місць єврейської осілості⁷⁸⁹. За розпорядженням судової влади, поліцією було закрито в різних частинах міста 12 трактирів, що належали Бужанському – одному з великих київських оптових виноторговців-євреїв, який здійснював підприємницьку діяльність від імені козелецької купчихи Шаровської. Все наявне майно трактирів було конфісковане, а їх власник був притягнутий до відповідальності по обвинуваченню у підставній торгівлі⁷⁹⁰.

---

⁷⁸⁷ Києвлянин. – 1892, 14 июля. - № 193.

⁷⁸⁸ Підраховано за: Фабрично-заводские предприятия .... – С. 163-209.

⁷⁸⁹ Києвлянин. – 1892, 18 августа. – № 228.

⁷⁹⁰ Києвлянин. – 1892, 17 января. – № 17.

Тогочасна преса повідомляла, що при огляді поліцією крамниць на Галицькому базарі було виявлено 16 євреїв, які займалися торгівлею, не маючи на це законних прав. А в мануфактурному магазині Шварцмана на Подолі 8 приказчиків-євреїв, з яких жоден не мав відповідного посвідчення, і, крім того, 4 зовсім не мали прав на проживання в Києві⁷⁹¹.

Як свідчать архівні документи за 1886 р. «всі промисли і ремесла у Волинській губернії знаходяться в руках єврейського населення: млини, ліси, рибна ловля, перевізні засоби, кустарна промисловість, хлібна і м'ясна торгівля, ремесла, підряди, поставки, а християнське населення так зжилося з цим, що не видно в ньому ні найменшого початку стати на ґрунт промисловості і ремесел. Якщо християни і беруть участь в деяких промислах, то виключно як робоча сила, яку експлуатують євреї»⁷⁹². Характерно, що на це була спрямована і професійна освіта євреїв, яка набрала досить широкого розмаху у ХІХ – на початку ХХ ст. В цей час більшість приватних та державних єврейських училищ Волині мали ремісничі відділення. Велику роль у становленні професійної освіти мало перше в Російській імперії єврейське ремісниче училище – Житомирське (1862–1884)⁷⁹³. Значну частку становили євреї, які займалися торгівельною діяльністю. Тому можна погодитися із твердженням К. Случевського: «Торгівля становить тут артерію місцевого життя, набагато більшу по силі і значенню, ніж обробка землі»⁷⁹⁴. Хоча слід зазначити, що серед працездатних євреїв було багато безробітних, сім'ї яких жили вкрай скрутно.

У ЦДІА України м. Києва містяться матеріали про створення і діяльність у 1881–1890 рр. місцевих комісій з єврейського питання. Так, у висновку Київської комісії з єврейського питання зазначались окремі особистісні риси євреїв у ставленні до іншого

⁷⁹¹ Києвлянин. – 1892, 23 июля. – № 202.

⁷⁹² ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. – Арк. 15.

⁷⁹³ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ– на початку ХХ ст. // УЖ. – 2001. – № 6. – С. 123-132.

⁷⁹⁴ Случевский К. Еврейские колонии // Русский вестник. – 1890. – С. 215.

населення: «відокремленість євреїв від побуту оточуючого їх населення; прагнення євреїв переважно до посередницьких занять, ухиляючись від важкої фізичної праці; постійне ухилення євреїв від відбування повинностей і обхід законів шляхом різного роду угод»⁷⁹⁵.

У записці, складеній із донесень мирових посередників Волинському губернатору, вказано, що проявом негативного ставлення євреїв до корінного населення є «захоплення євреями селянських угідь», те, що «євреї взяли в свої руки млини, зробивши їх знаряддям експлуатації селян, беручи з них великі податки за помол», використання євреями корчмів для безпатентної продажі горілки, споювання місцевого населення, чим підривається їх здоров'я, велику шкоду приносить селянам «лихварство, яким переважно займаються євреї»⁷⁹⁶.

У вказаному документі дається пояснення наведених тверджень. «Питні громадські будинки, корчми служать самою вірною зброєю в руках євреїв, яка підриває добробут селян. Орендуючи ці будинки, у більшості випадків не виплачуючи суспільству за них ні копійки, євреї з винятковою вправністю заманюють туди селян, які не маючи грошей, віддають єврею за горілку нерухоме майно, а потім і земельні наділи. За відсутності письменності та моральних підвалин селяни залишалися без усяких розваг, тому корчма була єдиним закладом у селі для відпочинку і проведення дозвілля». Причини лихварства крилися «у розумовій нерозвиненості селянина, що давало можливість єврею легалізувати проти нього різні незаконні дії і у відсутності дешевого і доступного для селян кредиту»⁷⁹⁷.

Далі в цьому документі йдеться про те, що «торгівля і промисловість Волинської губернії знаходяться у монопольному віданні євреїв». Крім того, зазначається, що «в їх руках знаходяться: оренда маєтків, утримання пошти, підряди, оброчні статті, корчми, ні продати, ні купити, ні позичити гроші, і, взагалі,

---

⁷⁹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 249.

⁷⁹⁶ Там само. – Арк. 299, 301, 302, 306, 307, 309–311.

⁷⁹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 302, 303, 311.

у всіх випадках життя не можна обійтися без посередництва євреїв. Про вільну конкуренцію, про опір єврейським намаганням не може бути й мови». Влада навіть змушена була визнати, що «з допомогою капіталу євреї наклали важку руку на масу тутешнього населення, подавляючи усякі його прагнення вийти на пряму дорогу економічного прогресу. Якщо наш уряд, здійснюючи протягом двадцяти років реформи поземельного та суспільного характеру ... не зміг разом з тим захистити селянство від експлуатації євреями, які захопили у свої руки землі та працю землеробів, то самі євреї повинні були б справедливіше діяти у подальшому розвитку будь-яких монополій, у тому числі, і торгової». Враховуючи те, що «вся торгівля знаходилася у руках євреїв, селянам при купівлі і продажу приходилося мати справу тільки з євреями, які постійно їх обманували, обраховували і обміряли». «Селянин за продукти свого господарства ніколи не отримував тієї ціни, яка при справедливих відносинах визначається попитом і пропозицією»⁷⁹⁸. До причин таких явищ в документі віднесені: історична відсталість селянства краю і внаслідок цього недостатність підприємницького хисту, а також розрізненість дій окремих осіб і на противагу – підприємливість і велика згуртованість євреїв.

В доповідних мирових посередників Волинської губернії протягом 1881–1890 рр. з проблем єврейського питання, поряд з більш-менш об'єктивним, наскільки дозволяли реалії того часу, висвітленням економічної діяльності євреїв висловлювались також достатньо суб'єктивні судження щодо характеру євреїв, особистісні риси яких, на думку авторів, поширювались і на стиль діяльності євреїв. Так, зокрема, у записці волинському губернатору зазначається: «Маклерство чи факторство, як заняття досить прибуткове, також монополізується євреями, втілюючи всі негативні сторони єврейського характеру – нав'язливість і прагнення до обману і монополії, не сприяє справедливому і можливо швидшому вирішенню комерційних угод, а є лише одним із способів експлуатації євреями християнського населення. Місцевий маклер замість зближення продавця і покупця,

---

⁷⁹⁸ ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 311, 312.

виробника і споживача, як це повинно робитися, прагне, навпаки, їх віддалити. Він є як би сам власником запропонованого товару і бере за своє посередництво не 0,5 %, як це прийнято у великих торгових центрах, а 10 %, іноді вдається маклеру (фактору) заробити на свою користь і 20 %». «По відношенню до селян, факторство проявляється в самому спотвореному вигляді. Ось, для прикладу, селянин задумав женити сина, потрібна горілка на весілля. Купівля оптом вигідніша. Селянин з євреем-фактором відправляється на винокурний завод. Якщо у селянина на купівлю горілки немає грошей готівкою, то фактор бере від селянина за свої послуги, від власника заводу – за купівлю у нього по вигідній ціні низькопробну горілку; а потім, таким же чином, заробляє і при продажу вола»⁷⁹⁹. Цілком очевидно, що названі якості могли бути притаманні представникам будь-якого етносу. Однак, перенесення рис єврейського характеру на стиль їх діяльності яскраво ілюструє ідеологічні домінанти того часу, які не стали, як бачимо, винятком і для серйозної державної інституції, якою була Комісія з єврейського питання.

Матеріали Подільської комісії з єврейського питання розкривають особливості економічного життя в цьому регіоні, висвітлюють своєрідність міжнаціональних відносин Подільського краю. Значне місце у сільськогосподарському виробництві тут займало вирощування цукрового буряка і переробка його на місцевих цукроварнях. Виробництво і продаж цукру давало значний прибуток, що й зумовлювало розширення посівних площ цієї культури. Одержувані цукрозаводчиками прибутки дозволяли вкладати значні кошти в модернізацію виробництва, що в кінцевому результаті давало ще більші прибутки за рахунок зростання продуктивності підприємства і зниження, разом з тим, витрат. У сфері виробництва цукру представники єврейського етносу відігравали значну роль, ставши монополістами у справі посередницької діяльності. Вищезгадані матеріали констатують, що, «являючись посередниками у галузі продажу цукру, а також підрядчиками з постачання дров, цукрових буряків, найму робітників, євреї швидко збагачуються,

---

⁷⁹⁹ Там само. – Арк. 313.

завдаючи шкоди як заводчикам, так і місцевому населенню. Із 16000 робітників, необхідних щорічно для цукрових заводів губернії, найбільша їх частина наймається через підрядчиків-євреїв, які беруть на себе також і забезпечення робітників продуктами. За пару робітників (рахуючи одного робітника та одного помічника) заводчики платять в середньому 22 руб. 50 коп. за місяць. Підрядчик же платить в середньому робітнику 8 руб. 50 коп. і помічнику – 5 руб. у місяць. Враховуючи вартість харчування в середньому 5 руб. 50 коп. за місяць на пару робітників, підрядчик загалом платить їм в середньому 18 руб. 50 коп. І якщо витрати по найму робітників і по адміністрації вважаються 3 руб. в місяць на робітника, то всього витрат на пару робітників обходиться підрядчику в середньому 21 руб. 50 коп.. Таким чином, підрядчик може мати у місяць на одній парі 1 руб., а на 200 парах – 200 руб., що становить у рік 1000 руб. (тому що робітників наймають не більш як на 5 місяців). Зазвичай підрядчики є одночасно і продавцями всього необхідного для робітників, що теж є джерелом одержання великих прибутків⁸⁰⁰.

Помітну роль відігравали євреї у винокурній галузі. Станом на 1890 р. капітали євреїв у винокурній промисловості у 28 разів перевищували капітали всіх християн, задіяних у цій сфері. Сучасник так пояснював перевагу єврейського етносу в національній структурі підприємництва і зосередження в їхніх руках більшої частини капіталу: «Причини переваги промислових засобів євреїв, полягає у взаємній їх згуртованості, легкості між ними асоціацій і широкому кредиті, забезпеченому кагальним самоуправлінням»⁸⁰¹. Статистичні дані свідчать про помітне зростання кількості власних єврейських заводів. Якщо 1879 р. їх було тільки 4, 1881 р. – 6, то у 1882 р. – 8. Власниками євреї ставали через попередню оренду з наступним викупом⁸⁰².

Подільський цивільний губернатор Л.О. Милорадович зазначав у 1880 р.: «Головна внутрішня торгівля в губернії перебуває в руках євреїв. Вони мають таку перевагу по всіх

⁸⁰⁰ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 324.

⁸⁰¹ Там само. – Арк. 325.

⁸⁰² Там само. – Арк. 326.

галузях промисловості, що росіянам майже немає можливості розвинути тут торгівлю, тому російського купецтва в губернії вкрай мало, євреїв же навпаки багато»⁸⁰³. Євреї монополізували також торгівлю навколо центрів фабрично-заводського виробництва. Як підкреслюється в архівних джерелах, «маючи великий капітал, вони тримають усі шинки і лавки, вони скупляють все навколо і через своїх агентів є постачальниками всього і для всіх, які мешкають у районі заводу»⁸⁰⁴. Річ у тім, що кількісні демографічні порівняння російські урядовці робили часто через співставлення єврейського населення і російського (не українського!). В цей період росіян на Україні, а особливо – в губерніях Південно-Західного краю, було вкрай мало і, зрозуміло, вони дуже боялися конкуренції з євреями. У сфері орендних відносин єврейське населення також перемагало конкурентів з числа українців, росіян та інших етносів. За свідченням Подільської комісії з єврейського питання, «при появі конкурентів із християн євреї знижують ціну, керуючись відомою формулою кагалу – ми збитки поділимо, а тебе розоримо»⁸⁰⁵. Ця ж комісія відзначала, що «переважають євреї і в експлуатації казенного лісу, а також у сфері лихварства, яке є найулюбленішим їх заняттям»⁸⁰⁶.

Подільський губернатор В.В. фон Валь доповідаючи 1884 р. про економічне і політичне становище у губернії, лаконічно констатував, що «всі заводи за малим винятком, належать акціонерним компаніям, а головними пайовиками виступають поляки, іноземці та євреї». Щось подібне, але з певним акцентом зазначав у своєму звіті за 1878 р. **ВОЛИНСЬКИЙ** губернатор Ю.М. Подгорічани-Петрович: «Переважаючий в губернії єврейський елемент, — писав він, — встиг захопити в свої руки під виглядом довгострокових оренд і різних **МАХІНАЦІЙ** багато землі від землевласників переважно польського походження ... Різні місцеві міські і сільські промисли, — додавав губернатор, — також знаходяться переважно в руках євреїв ...»⁸⁰⁷.

Якщо на Лівобережжі і **Півдні** було багато російських, єврейських та іноземних підприємців, то на Правобережжі серед промисловців домінували поляки, росіяни та євреї. Зокрема, на початку ХХ ст. з 34 підприємств Луцького повіту Волинської губернії 10 заснували євреї, 16 – німці, 5 – поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 – росіяни і 1 – підприємство, національна приналежність власника якого не встановлена. У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства

⁸⁰³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 651. – Арк. 259.

⁸⁰⁴ Там само. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 325.

⁸⁰⁵ Там само. – Арк. 341.

⁸⁰⁶ Там само. – Оп. 37. – Спр. 282. – Арк. 340, 346, 347.

⁸⁰⁷ Там само. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 2 зв.

(8), належність 10 підприємств не встановлена⁸⁰⁸. У Подільській губернії, за донесенням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-поляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Симиренко (1). Загалом з 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії Правобережжі, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63 — полякам і 33 – євреям⁸⁰⁹.

За даними Вищої комісії з єврейського питання, які були зведені на основі поіменних списків казенних палат, у 15 губерніях «смуги осілості», серед купців євреї становили 55,5 %, тобто на 19,5 % менше, ніж офіційно подавалося. Обороти їх складали 47 %, або менше половини. Євреї переважали серед купців 2-ої гільдії – у цій категорії вони становили більше половини їх загальної чисельності, а серед купців 1-ої гільдії – менше третини⁸¹⁰.

Характерним було те, що євреї торгували товарами, які мали швидкий збут, хоч і з невеликим відсотком прибутку. В той час, як прибуток російських торговців становив 10-15 %, у євреїв-торговців він становив – 2-5 %. «Характер єврейської торгівлі вигідний для держави, так як євреї пов'язують торгівельними відносинами віддалені райони, задовольняючись набагато меншими баришами, ніж купці-християни»⁸¹¹. І, якщо б не труднощі у торгівлі для євреїв, зумовлені заборонаю перебування у внутрішніх губерніях Росії, то торгівельні відносини між великоросійськими губерніями і «смугою осілості» могли б широко розвиватися на взаємній вигоді.

Разом з тим, в доповіді Вищої комісії з єврейського питання відзначено, що серед тих, хто безпосередньо займався фізичною працею, було 302 тис. євреїв-ремісників, 68 тис. євреїв – працівників фабрик і заводів, 139 тис. євреїв, що займалися землеробством. Акцентовано, що товари, які вироблялися

---

⁸⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 32-34.

⁸⁰⁹ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 167.

⁸¹⁰ Субботин А.П. Єврейский вопрос в его правильном освещении. – СПб., 1903. Б. м., Б. г. – С. 79.

⁸¹¹ Субботин А.П. Вказана праця. – С. 80.

євреями-ремісниками, користувалися великим попитом у населення, зокрема селян.

Значна густина єврейського населення в смузі осілости і відсутність потрібних умов для зайнятості його працездатних верств пояснюють, чому значна кількість євреїв займалася дрібною торгівлею. Становлячи 42 % міського населення, євреї серед працюючих у промисловості становили тільки 16 %, причому, в основному, в харчовій та легкій промисловості. Євреї у зв'язку з відсутністю потрібних капіталів, по суті, не володіли великими підприємствами⁸¹².

Економічний вплив євреїв поєднувався з помітним їхнім суспільним впливом. Євреї відігравали значну роль у громадсько-політичному житті. Навіть влада констатувала: «Єврейська маса, яка володіє значними багатствами, завжди знаходить можливість впливати на міські громадські справи і навіть міське господарство, намагаючись направити будь-яку справу на користь свого грошового інтересу»⁸¹³.

Разом з тим, відзначимо, що завдяки єврейській підприємливості значно активнішим стало економічне життя, поживалися торгівельні відносини, державній владі навіть доводилося стримувати підприємницьку активність євреїв, особливо у тих випадках, коли вони намагалися монополізувати ту чи іншу сферу виробництва, промислу. Політика царського уряду щодо єврейського етносу відзначалася значною мінливістю і коливалася від сприяння підприємницькій діяльності до її обмеження. Нерідко причиною посилення обмежень були внутрішньополітичні обставини. Зокрема, помітно вагоме представництво євреїв у середовищі радикальних народників (1870–1880 рр.) погіршило ставлення влади до них і в економічній сфері. Разом з тим, царський уряд був зацікавлений у залученні капіталів євреїв-підприємців, особливо у залізничному будівництві. В таких умовах постійних суперечностей формувалася загалом національна політика царизму щодо євреїв.

⁸¹² Там само. – С. 92.

⁸¹³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 41.

Суть єврейського питання в Україні, на думку українського мислителя другої половини ХІХ ст. М. Драгоманова полягала в тому, що в цій країні «євреї були одночасно і нацією, і релігією, і станом» (підкреслено автором). Як національність (етнічна група) євреї мали певні расові риси, окрему мову (ідиш) та багато звичаїв і традицій, які відрізняли її від навколишнього населення. Цю окремішність посилювало їхнє релігійне пов'язування з іудаїзмом. У такій державі, як царська Росія, із панівною державною церквою, релігійна меншість *ISO fact* і виділялася як окрема група – група, яку неможливо було повністю інтегрувати в життя країни⁸¹⁴. Нарешті євреї зосереджувалися на певних заняттях, переважно міського і торгівельного характеру, в яких вони мали майже монопольні позиції. М. Драгоманов створив цікавий соціологічний портрет єврейської меншості в Україні. Згідно з його аналізом, приблизно третину становили люди, що працюють і виробляють, селяни, робітники, ремісники, фахівці тощо. Друга третина була виразно паразитичною й експлуаторською – корчмарі, кредитори, лихварі, торговці, посередники, орендарі, які представляли інтереси держави або великих земельних власників і т. д. Третя група коливалася між цими двома групами. Нарешті, М. Драгоманов визначив існування великої групи єврейських бідняків та жебраків. «Соціальні інтереси єврейських трудівників – визначив він, – були насправді близькими до інтересів неєврейських робітників і селян». Однак, бідний єврей, який часто жив у крайніх злиднях, все ж таки відчував себе ближчим до свого багатого одновірця, аніж до свого бідного сусіда-християнина. Тому, хоча й мало користаючи з того сам, він не відчував ніяких докорів сумління, будучи посередником і виконавцем першого в систематичній експлуатації останнього. Шлях до розв'язання цієї проблеми пролягав через зміцнення почуття соціальної солідарності між робітниками-євреями та не євреями.

М. Драгоманов сформулював неасиміляційний підхід до єврейського питання. Він наполягав на тому, що євреї в Україні

---

⁸¹⁴ Драгоманов М.П. Еврейский вопрос на Украине. Собрание политических сочинений // Под ред. Б.А. Кистяковского. В 2-х-т. – Т. 2 – Париж, 1906. – С. 120.

мають одержати не лише рівні громадянські права (у яких їм відмовляла царська Росія), але й автономну корпоративну національну організацію для освітніх і культурних справ. Ця організація повинна бути гарантована Конституцією країни і мати фінансову підтримку з боку держави. «Драгоманов, – стверджує Голда Пату, – глибоко і точно дослідив єврейське питання. Здається, що в певні моменти він зумів збагнути суть трагедії єврейського народу ... Основу для єврейсько-українського примирення він убачав у спільній продуктивній сільськогосподарській праці, і це була та форма співіснування двох народів, якої він бажав»⁸¹⁵.

Для єврейського етносу характерна національна солідарність, корпоративність, взаємопідтримка. Це виявлялось у розгалуженій мережі різних єврейських благодійних товариств – подібної кількості і різноманітності форм доброчинності не створив жоден інший етнос. Це знаходило свій вияв і у підприємстві. У газеті «Киевлянин» констатувалося, що «євреї наповнюють міста й містечка краю й тримають у своїх руках торгівлю й ремесла ...». Внаслідок єврейської конкуренції, а також більш-менш сильного польського промислового елемента, розвиток російського торгово-промислового класу в губерніях Південно-Західного краю йшов досить важко. Саме тому російський уряд намагався різними способами і заходами підтримати російських промисловців і поміщиків. Завдяки цьому представникам російського етносу вдавалося у деяких виробничих сферах вигравати конкурентну боротьбу і навіть домінувати. Особливо активну протекціоністську політику щодо росіян уряд почав проводити у другій половині XIX ст.⁸¹⁶

Урядовцям-дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані особливо пільгові умови придбання у власність і орендування земель у Правобережній Україні. Після трьох поділів Польщі уряд взяв курс на інтенсивну русифікацію Південно-Західного краю. Одночасно з поширенням російського адміністративно-політичного устрою, економічних, судових та правових законів

---

⁸¹⁵ Драгоманов М.П. Еврейский вопрос на Украине ... – С. 120.

⁸¹⁶ Киевлянин. – 1892, 14 июня. – № 163.

почалося витіснення звідси польських землевласників і насадження російських поміщиків. Якщо за переписом 1858 р. їх питома вага становила 0,6 %, то у 1897 р. – 4,3%⁸¹⁷.

Ці процеси посилювалися після двох визвольних польських повстань. На думку Д. Бовуа, «Січневе польське повстання 1863 р. стало ідеальним приводом для того, щоби надати репресіям нового розмаху. На зміну десятиліттям панування ознак польської культури і значущості приходить не менш тривала і систематична політика її нищення. Оновлена форма тихої війни на цей раз була скерована в самісіньке серце польської могутності – на землю»⁸¹⁸. Разом з дискримінаційними законами щодо національних прав українців, законом від 10 грудня 1865 р. полякам, а ще раніше євреям (10 липня 1864 р.) заборонялося отримувати маєтки «купівлею і за заповітами». Проте поляки та євреї купували їх на чужі прізвища. З цього приводу подільський губернатор Л.О. Милорадович зазначав, що жадане насадження російських поміщиків у краї йде значно повільніше, ніж хотілося б.

Лише після польського повстання 1863 р. російським дворянам було «продано» (без торгів) більш як 0,5 млн. дес. відібраних у поляків земель, причому за дуже низькими цінами. З прийняттям протекційних для росіян законів польське землеволодіння постійно скорочувалося. Процес припливу російських землевласників у Київській губернії ілюструється такими статистичними даними. За 1890-1892 рр. сюди прибуло 323 російських поміщиків, і у їхню власність перейшло загалом 23.496 дес. землі⁸¹⁹.

Внаслідок такої політики російського уряду протягом XIX ст. на Правобережній Україні з'явився значний прошарок великих землевласників російського походження, тим самим звужувалися економічні можливості для українських та польських поміщиків. Наведені факти є типовими для тогочасної підприємницької практики і показовими з точки зору того, якими шляхами передавалася власність російським поміщикам, що мали не лише великі матеріальні статки для їх придбання, але й почувалися досить впевнено, оскільки за ними завжди стояла державна бюрократична машина.

Так, російським поміщикам Балашовим належало понад 500 тис. дес. землі. Зокрема, К.А. Балашовій належали два найбільші маєтки – Шпиківській (11,8 тис. дес.), куплений нею із кращим у Подільській губернії цукровим заводом та Мошногородищенський (43,6 тис. дес) у Київській губернії, що перейшов їй у спадок від дядька, князя С.М. Воронцова⁸²⁰. Розвитку господарства сприяли високі прибутки, які одержували від 2-х винокурних, 2-х цегляних, лісопильних, пивоварних і побудованого 1876 р. цукрового заводу.

---

⁸¹⁷ Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. (численность, структура, география) // История СССР. – 1984. - № 4. – С. 55, 56.

⁸¹⁸ Бовуа Д. Битва за Землю в Україні 1863-1914. – К., 1998. – С. 23.

⁸¹⁹ Киевлянин. – 1892. – 15 ноября. - № 317.

⁸²⁰ ЦДАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 43; Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашовой Киевской губернии. – К., 1896. – С. 59.

На підприємствах і в маєтках використовувалась дешева робоча сила малоземельного селянства, якого у цих місцевостях було достатньо.

Прикладом підприємництва К.А. Балашової, дружини обер-егермейстера імператорського двору, у цукробуряковій галузі 1908-1912 рр. були операції з торгівлі цукром, оренди та продажу цукрових заводів. Так, 1908 р. Балашовою К.А., власницею Маріїнського цукрового заводу (м. Городище Київської губернії), було укладено угоду з Александровським Товариством цукрових заводів про продаж 600 тис. пуд. цукру рівномірними порціями за 3 виробництва (1909/1910, 1910/1911 і 1911/1912 рр.)⁸²¹.

1910 р. Балашова К.А. здала в оренду Акціонерному Товариству Мар'їно-Городищенського рафінадного заводу Маріїнський цукровий завод терміном на 24 роки. Разом з тим уклала угоду з цим Акціонерним Товариством про те, що протягом усього часу оренди у неї Маріїнського цукрового заводу, зобов'язується вирощувати на своїх землях (1400-1500 дес.) цукрові буряки і здавати весь урожай Маріїнському заводу. У цей же період 1910 р. К.А. Балашова взяла в оренду на 14 років Буртянсько-Рязівський маєток полковника Іващенко в Черкаському повіті (6739 дес.) з усіма будівлями, угіддями, орендними і оброчними статтями і також зобов'язувалась вирощувати цукрові буряки на орендованих нею землях цього маєтку (700-800 дес.) для Маріїнського заводу⁸²².

Земля та дешева праця українського селянства створювали вигідні матеріальні умови російському дворянству для підприємництва. Причому застосовували свій підприємницький хист і капітали не лише ті з росіян, що проживали в Україні, а й ті, що мешкали далеко за її межами, частина з них – іноземного походження. Наприклад,

---

⁸²¹ ДАКО. – Ф. 1556. – Оп. 1. – Спр. 40.

⁸²² ДАКО. – Ф. 1556. – Оп. 1. – Спр. 45-48.

засновниками Орловецького цукрового товариства на паях (завод належав поляку Ланкоронському) виявили бажання стати кандидат прав Ю.А. Мамонтов і почесний спадковий громадянин І.Ф. Мамонтов, що проживали у Петербурзі. Пайовиками були троє Мерінгів (фактично їм належала лєвова частка акцій), Рапопорт, Гольдштейн, Поляков, Шульц. Нашвидкоруч створене товариство проіснувало лише 4 роки. У 1899 р. маєток із заводом «придбала» графиня К. Ігнатєва.

Відомим підприємцем був граф О.О. Бобринський, який багато працював для запровадження кращих прийомів обробітку землі та догляду за посівами цукрових буряків. «Поля приготавлювалися так, чтобы на них мог быть виден след, пробежавшей по полю самой малой птички». Ним було придумано багато землеробських знарядь. Глибока оранка, запроваджена О.О. Бобринським, сприяла, крім отримання високих врожаїв, отриманню цукрових буряків вищої якості (тільки не при болотних і низинних полях). Питання про якість цукрових буряків виникло з появою поляриметрів близько 1858 р., при допомозі яких досліджувалося, з яких полів і при яких умовах отримували цукрові буряки з більшою цукристістю.⁸²³

Граф Бобринський О.О. першим започаткував у своєму господарстві метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. Практика багатьох господарств показала переваги посіву таким насінням: сходи замоченого насіння з'являються на 4-6 день, а сухого – на 12-18 день; сходи замоченого – одночасні і сильні, сухого – поодиночі і слабші; обробіток сходів замоченого насіння починається у зв'язку з цим на 8-12 днів раніше і провести його легше і дешевше. Ранні і дружні сходи замоченого насіння цукрових буряків досягають стиглості до появи

---

⁸²³ Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России по данным собранным Акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. – Т. XL. 1910. 1 марта. № 3. – С. 164.

«цукрового жучка» зміцнитися і тому вегетаційний період цукрових буряків замоченим насінням на 8-12 днів більший, а тому і по кількості і по якості врожай таких буряків вищий⁸²⁴.

Активну роль в економічному житті України другої половини XIX — початку XX ст. брало російське дворянство іноземного походження – Сан-Донато, Вітгенштейни, Гедройци, *ГУТТЕН-ЧАПСЬКІ, ШЕМБЕКІ, НІРОДИ, ГЕЙДЕНИ, МОРСТІНИ, ЕНГЕЛЬГАРДИ, МЕСТМАХЕРИ, ШТЕЙНГЕЛІ, ВРАНГЕЛІ, МАССИ, МЕККИ ТА ІНШІ*. У переважній більшості вони мали земельні володіння і у своїх маєтках найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна.

Зокрема, князі Демидови-Сан-Донато, крім маєтностей в Італії мали борошномельні та цукрові заводи у Київській губернії. Князь П.П. Демидов-Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі. На початку XX ст. власниця Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) княгиня К.П. Демидова-Сан-Донато головний прибуток отримувала від вирощування пшениці, цукрових буряків і насінництва. Господарство маєтку складалося з 4 економій при містечку Ільїнці, с. Павлівка, фермі Свистунка. Всього землі – 4759 дес., з них: присадибної – 35,2 дес.; орної – 1974,6 дес.; сіножатей – 25,6 дес.; під лісом – 2564,0 дес.; інших угідь і під водоймами – 83,4 дес. У землеробстві практикувалась 5-ти пільна сівозмна. Поряд з цим в маєтку (м-ко Ільїнці) працювали цукровий завод і 2 млини⁸²⁵.

Нащадки князівського роду пруського походження М.Н. та Г.Ф. Сойн-Вітгенштейни на Поділлі володіли водяним млином у маєтку Кам'янка Ольгопільського повіту (за добу він переробляв 800, а за рік – 175 тис. пудів зерна) та одним з найбільших в Україні винокурно-ректифікаційних заводів у с. Бронця. Ще одному представнику цієї ж сім'ї – Ф.Л. Вітгенштейну – належало

---

⁸²⁴ Земледелие. - № 18. 1898. – С. 280, 281.

⁸²⁵ Материалы по аграрно-экон. исследованию Юго-Зап. Края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Тарашанский у. К. губ. и Гайсинский у. Под. губ. – Гайсин, 1909. – С. 77.

три гідромлини у тій самій Кам'янці, на яких щорічно переробляли до 160 тис. пудів зерна. Більше ніж 70 тис. відер неочищеного та до 200 відер* ректифікованого спирту постачала на ринки в той час й винокурня графа **Ф.Л. ЛІДЕРС-ВЕЙМАРНА**, яка працювала в с. Марківці Летичівського повіту на Поділлі⁸²⁶.

На Волині активну підприємницьку діяльність вели графські родини Броель-Плятер і вихідці з польської Померанії Гуттен-Чапські. На початку ХХ ст. (станом на 1913 р.) графи брати Ігнат, Антон і Віктор Броель-Плятер мали у власності 29624 дес. землі у м-ко Домбровиця Ровенського повіту. Тут, у маєтку хут. Воробин працювали винокурний і лісопильний заводи. Графи Станіслав і Микола Чапські також у своєму маєтку Миропіль Новоградволинського повіту, який складав 5788 дес. землі, поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою. В господарстві працювали винокурний завод і млин⁸²⁷.

Графська династія шведського походження Ніродів з'явилася в Україні в другій половині ХVІІІ ст. Станом на 1913 р. у власності графа Нірода М.Є. було 1173 дес. землі у с. Рудня-Городище Житомирського повіту і 1614 дес. у с. Любашки Ровенського повіту; у власності графині Нірод А.Ф. – 4801 дес. землі у м-ку Левків і с. Бистри Житомирського повіту, а також винокурний завод і млин; графині Нірод С.Ф. належало 1587 дес. землі у с. Троща цього ж повіту і млин⁸²⁸.

Земельні володіння і підприємства мали на Волині графи Морстіни. Зокрема, графині Морстін П.І. належало 3.440 дес.

---

* У той час міра об'єму – відро дорівнювало 12 літрам.

⁸²⁶ Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Укр. іст. журнал, 1998. № 2. – С. 84.

⁸²⁷ Список землевладельцев и арендаторов Вольнской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.; Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. // Сведения о фабриках, заводах и мельницах 1913 г. – Житомир, 1915.

⁸²⁸ Там само.

землі в м-ку Бережці і с. Комнатки Кременецького повіту, тут же винокурний і лісопильний заводи та 2 млини, а також 1338 дес. землі та винокурний завод у с. Торчин Луцького повіту⁸²⁹.

Винокурня М.Д. фон. Мевеса, яка знаходилася в Овруцькому повіті виробляла 37 тис. відер готової продукції. Економічно вигідною була і оренда млинів і винокурень. Зокрема, С.М. фон Розенбах тривалий період орендував декілька млинів і винокурних заводів на Київщині та Поділлі⁸³⁰.

Представники російського дворянства іноземного походження проявляли себе в дослідженні й освоєнні природних багатств краю. Так, геолог, професор Гірничого інституту у Санкт-Петербурзі *М.П. БАРБОТ ДЕ МАРНІ* в 1865-1867 рр. займався вивченням покладів бурого вугілля та солі на Волині й Поділлі, а також описом Криворізьких рудних родовищ⁸³¹.

Активна експансія російських купців також підкріплювалася політикою російського уряду. Русифікація України, що почалася у першій половині ХІХ ст., призвела до того, що сюди стали прибувати заможні російські купці. У великих містах України – осередках промисловості, торгівлі, культури і суспільного життя, купцям-переселенцям надавались певні пріоритети та пільги. Так, у 30-х рр. ХІХ ст. за наказом Миколи І до Києва з внутрішніх губерній Росії заохочувалося переселення купців з великими капіталами, які одразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва, потіснивши дрібні єврейські, українські і польські капітали. Саме в цей час сюди прибули Дегтярьов, Масалітінов, Фоломінов, Богатирьов, Єлісеєв та інші. Українців-купців переселяли з центру на околиці. Тому не дивно, що наприкінці

---

⁸²⁹ Там само.

⁸³⁰ Машкін О.М. Вказана стаття.. – С. 89.

⁸³¹ Современное состояние промышленности на Юге России в связи с с/х и заводской выставкой 1884 г. в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1884. — С. 221-259.

XIX ст. у Києві було 2307 купців з росіян, 2238 з євреїв і лише 152 з українців⁸³².

У Києві було покладено початок багатом російським купецьким династіям. Зокрема, родина купців з Калуги Дегтярьових здійснювала тут великі торгівельні операції металевими виробами, долучилася до промислового виробництва, прибрала до рук міське правління. 1835 р. глава родини Парфен Михайлович став першим київським міським головою. Після смерті батька торгівлю продовжував син Михайло, причому настільки успішно, що досяг статусу одного з найбагатших людей міста. Лише будинки, що йому належали, оцінювалися в середині 80-х рр. XIX ст. у 250 тис. руб., а були ще торгово-промислові заклади. Разом з тим, він був незмінним протягом 25 років гласним Київської міської думи.

Російські купці і поміщики при підтримці всієї державної машини намагались потіснити позиції в Україні польських і єврейських підприємців як найбільш міцних конкурентів, а скоріше як політичних противників. На підтвердження цих слів наведемо окремі положення статті ревного захисника російських інтересів на Правобережній Україні, опублікованої в газеті «Новое время» за 8 березня 1893 р. Вона відображає не лише офіційну політику щодо «інородців», а й атмосферу, яка панувала в середовищі тодішнього російського суспільства. Невідомий автор – прибічник великодержавницької ідеології – скаржиться на те, що, незважаючи на заборони, католики і євреї перетворюються на справжніх поміщиків і промисловців, а інтереси «русских» людей начебто від того ущемлюються. «За надзвичайного переважання в краї польського землеробського елементу і при суцільному єврейському капіталізмі, – зазначає він, – мусить бути ясно, що цілі державні в краї, повинні стояти вище цілей економічних» і

⁸³² Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 172.

далі мало не закликає, застосовуючи обмежувальні закони, виганяти з установ і підприємницьких закладів поляків, німців, євреїв⁸³³.

Газета «Киевлянин» подає об'єктивну оцінку і пояснення причин відставання росіян у підприємницькій конкуренції з євреями, поляками, німцями: «російське землеволодіння поставлене дотепер досить слабо, що обумовлюється декількома причинами. З одного боку, серед російських землевласників багато чиновників, цивільних і військових, які особисто вести господарства не можуть, з іншого боку – великий вплив мають наша інертність і індиферентне відношення до державної справи ... Не можемо при цьому не вказати, що багато польських землевласників виявили й виявляють набагато більше енергії, і що моральний обов'язок російських власників, що купують маєтки, вимагає не допускати їх до занепаду й здичавіння»⁸³⁴.

Однак, російський етнос, підкріплений офіційною політикою, витісняючи інші етноси, намагався зайняти провідне становище в економічній сфері. Поширення земельної власності російських купців і поміщиків в Україні посилювало позиції росіян взагалі і серед підприємців, зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо інших національних етносів.

Як відомо, землі Правобережної України, які входили до Речі Посполитої після її поділів наприкінці XVIII ст., були включені до складу Російської імперії. Зрозуміло, що тут проживало польське населення і ще довго зберігалися польські порядки, польська мова залишалася в школах, судочинстві, адміністрації. Польська магнатська верхівка була нечисельна, значно більше було середньої та дрібної шляхти. У досліджуваний період існувала проблема взаємовідносин російської влади і польської шляхти. Вона особливо виявлялась у вирішенні питань щодо її легалізації та перерозподілу земельної власності.

⁸³³ Новое время. – 1893, 8 марта.

⁸³⁴ Киевлянин. – 1892, 7 июня. – № 156.

Закономірно, що польське питання в системі землеволодіння та землекористування, внаслідок наявності значних земельних володінь поляків у другій половині XIX ст. стало важливою проблемою російського царизму. Якщо на початку XX ст. політика уряду була спрямована на підтримку великих землевласників та магнатів, включення дрібної шляхти до привілейованого стану стосовно землі, то після 1863 р. приймалися обмежувальні закони, різні дискримінаційні міри стосовно поляків.

Польська шляхта, впливи якої залишалися сильними протягом тривалого періоду, була не лише соціальним, економічним і культурним впливом, але й політичним станом, який не хотів миритися з втратою незалежності. Через відсутність у російській владі міцних позицій у краї, будь-які спроби активної інтеграції були приречені на крах. Відтак, незважаючи на те, що російська адміністрація вже функціонувала, Правобережжя ще довгий час перебувало під польським впливом. Досягнути лояльності з боку правобережної шляхти російський уряд прагнув, в тому числі, й за рахунок поваги до вже існуючих її станових інституцій. Щодо діяльності дворянського самоврядування на Правобережжі України, то поступово особливості у їх компетенції та суспільному значенні, пов'язані із правовим статусом шляхетських зібрань колишньої Речі Посполитої, були знівельовані, корпоративні органи дворянського самоуправління Київської, Подільської та Волинської губерній набули статусу аналогічних структур центральної частини Російської імперії, а виборна служба стала не самостійним інститутом, а додатком до служби за призначенням уряду.

Разом з тим включення частини земель колишньої Речі Посполитої до складу Росії у 1793 і 1795 рр. призвело до розірвання колись активних торгівельно-економічних зв'язків з країнами Західної і Центральної Європи. Польський дослідник А. Єзерський цілком слушно відмітив, що через різницю у технологічному рівні промисловості західноєвропейських країн і

польських земель у складі Росії західні ринки виключалися, залишався російський ринок⁸³⁵.

Участь польської шляхти в повстаннях 1830–1831 рр. та 1863 рр. підірвала привілейоване становище поляків. Після придушення польських повстань національна політика російського самодержавства щодо поляків значно погіршилася. Активних учасників повстань вислали, у частини поміщиків була конфіскована земля. Було заборонено полякам купувати, орендувати землю, припинено можливість брати їм кредит у банку⁸³⁶. Спеціальним механізмом матеріального пригноблення польських землевласників була офіційно озвучена «контрибуція» в розмірі 10 % від доходу, введена після придушення повстання 1863 р. Її обраховували таким чином, що з кожної десятини, яка обкладалась загальним податком на землю, вираховувався дохід відповідно до класифікації волосних рішень для даної місцевості. А додавши доходи т. зв. «готового гроша» з обрахованого таким чином буцім-то чистого доходу, наказано було платити 10 % під загрозою найсуворішої екзекуції. А оскільки то був період диктату воєнного права, платили без протестів. 1868 р. виплати «контрибуції» зменшили до 5 %. Загалом, поляки заплатили з 1863 до 1893 р. у порівнянні до інших оподаткованих додатково близько 100.000.000 руб.⁸³⁷

Щоби зберегти свою земельну власність, польські поміщики віддавали її в оренду, переважно представникам єврейської національності. Якщо взяти для прикладу Волинську губернію, то тут найбільше землі було передано в оренду польськими поміщиками в Острозькому повіті – 43 %, у Старокостянтинівському – 31 %, у Кременецькому – 28 %⁸³⁸.

---

⁸³⁵ Єзерський А. Проблеми господарчого розвитку польських земель в XIX, XX столітті. – Варшава, 1984. – С. 229.

⁸³⁶ Свод Законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 г. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 г. – СПб, 1913. – Кн. 3. – Т. X. – С. 31-49.

⁸³⁷ Bobrowski T. Pamiętnik mojgo zycia. – Т. II. – S. 509-510.

⁸³⁸ Еволюція дворянсько-поміщицьких господарств та трансформація земельної власності Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. // Наукові записки

Як відмічає у своєму дослідженні Д. Бовуа, «1896 р. росіяни таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці заходів, як-от: неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., заборона київським генерал-губернатором О.П. Ігнат'євим з 1890 р. передавати землі в пожиттєву власність, пізніша заборона купувати частини спадщини і, врешті, дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії»⁸³⁹.

Але, незважаючи на різні обмеження, заборони і навіть репресивні заходи, частка польського елемента у підприємницькій діяльності в губерніях Південно-Західного краю залишалася значною. Це пояснювалося, по-перше значними розмірами польського землеволодіння, яке пройшло тривалий шлях розвитку і міцно укорінилося, а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Так, станом на 1896 рік у Київській губернії із загальної земельної власності 1.992.316 дес. частка земельних володінь поляків становила 729.757 дес. або у процентному співвідношенні – 36 %. А у Подільській губернії частка польських маєтностей була значно більшою: 861812 дес. із загальної земельної площі 1.621.651 дес. або 53 %. Волинська губернія у цьому відношенні займала проміжну позицію: тут поляки володіли 1.161.874 дес. із 2.966.312 дес. усіх землеволодінь, тобто 39 % (табл. 4.6)⁸⁴⁰.

Таблиця 4.6.

Польське землеволодіння в Київській, Подільській і Волинській губерніях 1896 р.

Губернія	Земельне володіння (дес.)		% власності поляків	Кількість землевласників		% поляків
	загалом	поляків		загалом	поляків	
Подільська	1.621.651	861.812	53	5.807	1.235	21

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск X., 2006. – С. 25.

⁸³⁹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. – К., 1998. – С. 306.

⁸⁴⁰ Юрковський Р. Польське землевласництво Північно-східних територій 1864-1904. – Варшава, 2001. – С. 69.

Волинська	2.966.312	1.161.874	39	13.304	1.286	9,7
Київська	1.992.316	729.757	36	9.079	833	9,2

Р. Юрковський аналізує також суму контрибуції та земельний податок у губерніях краю 1896 р. (табл. 4.7).⁸⁴¹ Найвищою сума контрибуції була в Подільській губернії, хоча в ній земельні володіння поляків були на 300062 дес. меншими, ніж у Волинській губернії. Це пояснюється тим, що при обчисленні суми контрибуції враховувалися родючість ґрунтів і рентабельність господарювання, а у Волинській губернії ці показники були нижчими, ніж у Подільській, яка відзначалася родючими чорноземами і вищою прибутковістю господарювання.

Таблиця 4.7.

Сума контрибуції та земельний податок в Київській, Подільській і Волинській губерніях 1896 р.

Губернія	Сума контрибуції у 1896 р. (руб.)	Земельний податок		% податку до контрибуції	
		до	після	до	після
		14.V.1896 р.		14.V.1896 р.	
Подільська	289.097	14,0	5	41	15
Волинська	218.264	7,3	3,6	38,6	19,3
Київська	208.513	15,0	5	52,5	17,5

У другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. більшість землевласників-поляків та орендарів завдяки достатній освіченості, підприємливості, використанню техніки, удосконаленню технології виробництва, а також застосуванню дешевих робочих рук великої маси безземельного та безробітного селянства, перетворили свої маєтки в прибуткові аграрно-промислові осередки, які працювали на ринок. Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції вони розвивали переважно цукрове, винокурне і борошномельне виробництва, які приносили їм значні прибутки. За відомостями, які подає у своїй

⁸⁴¹ Юрковський Р. Польське землевласництво Північно-східних територій 1864-1904. – Варшава, 2001. – С. 69.

книзі Л. Подгородецький, станом на 1910 рік полякам належало 40 % усіх цукрових заводів в Україні.⁸⁴² У 1897-1909 рр. кількість поляків у Києві зросла з 17 до 44 тис., і становили вони близько 10 % загального числа мешканців міста. У промисловому житті Києва польські підприємці відігравали досить помітну роль. Так, засновником київської біржі і бургомістром був Ю. Завадський, відомий бібліофіл і видавець, Я. Анджевський володів підприємством з виробництва кахелю. А С. Венглінський свою діяльність поширив далеко за межі Київської губернії, його проектно бюро проектувало цукрові заводи для замовників з різних губерній Російської імперії⁸⁴³.

Представники польського етносу зробили значний внесок у виробництво устаткування для цукрових заводів. Випуск такого промислового обладнання було налагоджено на фабриці Південно-Російського товариства у Києві. Виробництво на ній, як довідуємося з дослідження З. Лукавського, розпочалося з 1897 р. при фінансовій підтримці польських підприємців – К. Вількошевського, С. Ромішевського, Л. Савицького, які входили до складу керівництва промислового об'єднання, а директором фабрики був К. Храновський, який до цього працював на Путилівському заводі у Петербурзі. На фабриці працювало 1200 робітників, серед яких значну частину становили поляки⁸⁴⁴.

Серед власників цукрових, винокурних заводів та млинів помітне місце займали підприємства таких польських родів як Браницькі, Потоцькі, Сангушки, Ярошинські, Радзивілли. Зокрема, станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М.Є. Браницька мала у власності 4 цукрові заводи у с. Кожанка, с. Саливонки, с. Руда, с. Триліси Васильківського повіту; 2 винокурні заводи у с. Вербівка Звенигородського повіту, с. Софіївка Черкаського повіту та 5 парових млинів у м. Біла

---

⁸⁴² Подгородецький Л. Історія Києва. – 2 т. – Варшава, 1982. – С. 178.

⁸⁴³ Подгородецький Л. Вказана праця. – С. 193-194.

⁸⁴⁴ Лукавський З. Польське населення в Росії 1863-1914. – Вроцлав – Варшава – Краків – Гданськ, 1978. – С. 229.

Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербаки, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду).

Кожен цукровий завод для виробництва потребував сировини. З цією метою цукрозаводчики скуповували землю у навколишніх селах для бурякових плантацій. Так, для потреб Ольшанського заводу використовувалися маєтності, які склалися із сіл Товсте, Вербове, Воронівка, Петрики Ольшанської волості, Зелене Козачинської волості, Моринці, Гнилець, Верещаки Пединківської волості. Як відзначалося у офіційному дослідженні «головний дохід маєтку полягає у вирощенні цукрового буряка, насіння», а також від довгострокової оренди 591 дес. землі, яку М. Браницька віддавала дрібнішим підприємцям⁸⁴⁵.

Не менша підприємливість була притаманна і онуку графині М. Браницької Владиславу Браницькому. Земельні угіддя його Ставищенського маєтку знаходилися при селах: Антонівка, Войнарівка, Роскішне, Сніжки, Ставище і Юрківка – Ставищенської волості; Лісовичі і Кардани – Лісовицької волості; Криве, Плоске, Хрещаті Яри, Ружки, Улашівка, Ясинівка, Северинівка і Чернин – Юшковорозька волость; Янишівка, Кривце, Гостра Могила і Богатирка – Кривецька волость; Черепине і Черепинка – Стрижівська волость. Всього він мав 26.305 дес. землі, в т.ч. присадибної – 663 дес., орної – 14.545 дес., сіножатей – 1.223 дес., лісів – 8.839 дес., пасовищ і вигонів – 104 дес., інших угідь – 537 дес., непридатної землі – 394 дес.

Головний прибуток маєток отримував від культур для винокурних і цукрових заводів. У маєтку діяли: винокурно-ректифікаційний завод в с. Роскішне, млини в м-ку Ставище, кінний завод в с. Янишівка. 4.274 дес. орної і сінокісної землі, при с. Северинівка, Чернин, Юрківка, Гостра Могила, Богатирка та Кирдани, здавалися в довгострокову оренду; 534 дес. – селянам в короткострокову оренду. На 9.736 дес. орної землі гр. В.А. Браницький вів власне господарство⁸⁴⁶.

---

⁸⁴⁵ Матеріали по аграрно-економічному дослідженню Юго-Западного края. – Гайсин, 1908. – С. 154.

⁸⁴⁶ Там само. – С. 165, 166.

Відомими підприємцями краю були і графи Потоцькі, особливо Й.А. Потоцький, який наприкінці ХІХ ст. був одним з найбільших цукрових магнатів. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, в Сатанові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині⁸⁴⁷. На його цукрових заводах, розміщених на Волині, у рік вироблялося продукції на 3178000 руб. при загальній кількості працюючих 2746 робітників. Найбільшим з цих підприємств був Шепетівський цукрозавод: тут працювало 1353 робітники, які виробляли продукції на 1226000 руб. Цукровиробництво було, безумовно, головним у підприємницькій діяльності Йосипа Потоцького. Однак він також спрямовував свою увагу і на інші галузі. Так, у його власності були Смагдиревський скляний і Клембівський піщаний заводи⁸⁴⁸. Родина Потоцьких виділялась і серед власників млинів. Лише Й. Потоцькому належало 37 млинів, річний прибуток яких складав 48,7 тис. руб.⁸⁴⁹

Теплицько-Ситковецький маєток, частина тих величезних володінь у Південно-Західному краї під назвою «Уманьщина», що з 1652 р. належали роду графів Потоцьких, в цей час перебував у володінні й користуванні графа К.Ю. Потоцького. Розташоване воно у двох сусідніх повітах – Гайсинському повіті Подільської губернії й Липовецькому повіті Київської губернії, мало 10592 моргів лісу і 36575 моргів орних та інших угідь – усього 47107 моргів (1 морг $\approx$ 0,6 дес.).

Маєток не мав значних вільних капіталів, тому два цукрових заводи, 26 економій (27059 моргів землі) та всі млини здавалися в оренду. У власному ж користуванні залишалось 9456 моргів орних земель, тобто у своєму користуванні залишилось 25 %, а в оренді перебувало 75 % орних земель. Ціна оренди землі коливалась від 6.50 до 10.50 руб. за десятину на строк від 6 до 12 років. В

---

⁸⁴⁷ ЦДІАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 90-92.

⁸⁴⁸ Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Вольнской, Подольской. – К., 1907. – С. 640.

⁸⁴⁹ ДАЖО. – Ф. 146. – Оп. 1 – Спр. 4796 – Арк. 41, 42.

середньому за 10 років один морг власного господарства давав прибуток в 5.53 руб., а морг оренди – 3.35 руб; таким чином, прибутковість оренди була нижче прибутковості земель від власного господарювання на 35,1 %⁸⁵⁰.

Серед відомих підприємців був К. Шленкер – фабрикант та магнат, який народився 1839 р. у Варшаві, його батьки мали дві невеличкі шкіряні майстерні. І хоча у нього не було спеціальної освіти, йому довелося опікуватися родинними маєтками. Незважаючи на молодість, він невдовзі зробив блискучу кар'єру підприємця. 1876 р. він заснував шкіряну фабрику у м. Бердичеві, а у Варшаві збудував фабрику фіранок і тюлю, яка за короткий час набула визнання у Російській імперії. Шкіряна фабрика К. Шленкера була потужним підприємством, на якому на початку ХХ ст. працювало 600 робітників, річне виробництво становило 3 млн. руб. Він був одним з великих землевласників на Волині, в 1880 р. купив Новозаводський маєток у Житомирському повіті. Після його смерті у 1900 р. маєток успадкував син. Продовжуючи справу батька, він відкрив у Новому Заводі лісопильний і цегельний заводи та інші виробництва.⁸⁵¹ Створення робочих місць у поліській глибинці з малородючими ґрунтами мало особливе значення і є прикладом для наслідування і сучасним підприємцям. Шленкери залишили після себе добру пам'ять, адже до цих пір у селі працюють школа, лікарня, костюл які вони побудували за свої кошти.

Цікава історія містечка Стара Прилука Бердичівського повіту Київської губернії, яке ще в ХVІІІ ст. було центром володінь графів Боженських. На початку 30-х рр. ХІХ ст. земельну власність у містечку придбав польський власник В. Здзеховський. Він був працьовитий, ощадливий, але господарював по старинці, на кріпосницьких засадах. Зовсім інший порядок був запроваджений, коли цей маєток на початку 1850-х рр. перейшов у спадщину сину Ц. Здзеховському. Освічений, люблячий господарство, Цеслав

⁸⁵⁰ Земледелие. – 1898. – № 21. – С. 323, 324.

⁸⁵¹ ДАЖО. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 4; Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 52.

постійно дбав про нові технології, збільшив кількість худоби, що позитивно вплинуло на покращання родючості полів. За благоустроєм і виробничими потужностями господарство стало провідним у всій навколишній окрузі, ніколи не знало неврожаїв. Близько середини 1880-х рр. власник помер, своєму єдиному синові Чеславу залишив прекрасно влаштований, багатий маєток і значні капітали. При молодому власникові Ч. Здзеховському, заведені в господарстві порядки зберігалися, і навіть, коли 1890 р. він змушений був продати маєток, господарство опинилось в надійних руках нових власників і орендарів – С.Ф. Мерінга і К.В. Блажковського, які продовжили справу своїх попередників, постійно підтримували родючість ґрунту то гноєм, то торфом, що забезпечувало достатньо високі прибутки⁸⁵².

З матеріалів аграрно-економічного дослідження Південно-Західного краю наводимо приклад ферми «Конельські хутори» власника М.О. Галензовського (Київська губ., Липовецький повіт), яка була розташована на землях сіл Конельські хутори і Медоватка. Усього землі – 252,5 дес., з них: присадибної – 2,7 дес., орної – 214,2 дес., сіножаті – 2 дес., ліс – 18 дес., під водоймою та іншими угіддями – 13,8 дес.

На 75 дес. землі практикувалася 10-пільна сівозміна: 1) пар з добривом (75 возів на морг); 2) озимий рапс; 3) озима пшениця; 4) цукровий і кормовий буряк; 5) овес або ячмінь з підсівом конюшини; 6) конюшина у два укуси; 7) конюшина і пар; 8) озима пшениця; 9) буряк або бобові зернові (горох, боби, чечевиця); 10) овес, ячмінь, просо. На інших 48,6 дес. землі використовували 9-пільну сівозміну⁸⁵³. В основному, господар отримував прибуток від вирощування пшениці і цукрового буряка, а також від продажу щороку молочних продуктів на 150 руб., свиней відгодованих і невідгодованих – на 250-300 руб. і вовни на 50 руб.

⁸⁵² Земледелие. – 1898. – № 16. – С. 244.

⁸⁵³ Материалы по аграрно-эконом. исследованию Юго-Зап. края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Тарашанский Киевской губернии и Гайсинский Подольской губернии Издание Уманско-Липовецкого Сельско-хоз. Общества. – Гайсин, тип. УЛ. Шварцман. 1909. – С. 53.

Слід згадати одного із перших організаторів цукрової промисловості на Поділлі Е.К. Маньковського (1826-1918 рр.). 1866 р. в с. Борівці він збудував першу цукроварню. В цій же садибі створив кінний завод і розвивав тонкорунне вівчарство. Крім того, був директором кількох акціонерних товариств. У 1858-59 рр. як делегат від Ямпільського повіту Емерик Маньковський засідав у Подільському губернському дворянському комітеті для поліпшення побуту поміщицьких селян. З 1860 р. входив до комітету з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, який організував Сільськогосподарське товариство західних губерній і Земське кредитне товариство. Брав участь у з'їзді поміщиків Подільської губернії (28-31.08.1896 р. в м. Проскурові), на якому було засновано Подільське товариство сільського господарства (ПТСГ), з 1892 р. входив до його ради⁸⁵⁴.

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча К. Буцинського (1856-1921 рр.). Народився в Немерчому Могилівського повіту, середню освіту отримав у Дрездені, потім вивчав сільське господарство в Ризькій політехніці. Завдяки енергійній праці і великим фаховим знанням перетворив Немерчанський масток у високопродуктивне господарство. У 1886 р. створив у Немерчому разом із Міхалом Лонжинським одне з перших на Поділлі взірцеве селекційно-насінове господарство (фірма «К. Буцинський і М. Лонжинський». Насінневе господарство в Немерчому»), яке займалося селекцією цукрового буряка. У той час величезний бурякоцукровий Подільський регіон або купував насіння за кордоном, витрачаючи значні кошти, хоча іноземні сорти виведені в інших умовах, не завжди відповідали місцевим вимогам, або ж виробляв при цукрових заводах, що часто було незручно та збитково. Немерчанське господарство було організоване як товариство, за зразком кращих насінневих західних господарств. Воно мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну й метеорологічну станції. Крім буряка, бралось за селекцію пшениці, жита, вівса, зокрема тут були виведені такі відомі сорти озимої пшениці, як «Тріумф Поділля», «Банатка подільська», «Тріумф Поділля новий», «Немерчанська ювілейна», ярової пшениці «Немерчанська ярова» й «Немерчанська ярова чорна», вівса – «Немерчанський найбільш ранній», озимого жита – «Excelsior».

---

⁸⁵⁴ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 392.

Насіннєве господарство в Немерчому видавало книгу про свою діяльність «К. Buszczynski, M. Lazynski w Niemierczu. Hodowla burakow cukrowych i zboz» (1891), а також карту цукрових і рафінадних заводів Російської імперії «Мара cukrowni i rafinerji Panstwa Rosyjskiego» (1896). На карті були зазначені всі російські цукроварні, найближчі до них залізничні, поштові й телеграфні станції. Крім того, це надзвичайно цінне видання містило інформацію про місцеві ґрунти, середню температуру й вологість, сплавні можливості рік, урожайність буряків та інші дані, що характеризували розвиток цукроваріння в окремих регіонах імперії.

Протягом 30 років існування немерчанське насіннєве господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним з найбільших у Російській імперії: якщо перша партія насіння цукрового буряка 1887 р. становила 2517 пуд. з 42 дес., то 1914 р. було вже 176 458 пуд. з 2046 дес. Головні насіннєві плантації господарства розташовувались у Могилівському повіті Подільської губернії – у Немерчому, Струсовому, а також кількох орендованих маєтках, зокрема Лучинчику. Також фірма мала поля в Київській, Курській, Харківській губерніях. Здобуваючи щораз ширші ринки збуту (Росія, Північна Америка, Італія, Австро-Угорщина, Франція, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.), вона успішно конкурувала за кордоном з німецькими фірмами, зокрема нею для потреб американського ринку в США було створено дослідні поля й т. зв. «летючі плантації» (орендовані ділянки в маєтках) на площі понад 200 га. Крім того, туди надсилалося щороку ще 10-15 тис. пуд. з насіннєвих плантацій фірми в Росії.

Активний громадський діяч К.С. Бушинський брав участь у з'їзді поміщиків Подільської губернії, на якому було засновано ПТСГ, у 1902-1904 рр. входив до ради цього товариства. На пропозицію секретаря ПТСГ в 1909 р. було розпочато клопотання перед Департаментом землеробства про нагородження його Золотою медаллю «за його багаторічні й багатосторонні труди на користь рідного землеробства»⁸⁵⁵. Про К. Бушинського, який розпочав 1886 р. в Немерчому вирощування насіння цукрових буряків, розповідає у своєму дослідженні також Т. Хшановський⁸⁵⁶.

Відомий подільський підприємець С.К. Дерсевіль (1859-1936 рр.) досягнув високих результатів у своїх маєтках Пасинках і Попівці. За досягнення в рільництві, тваринництві, селекційній справі неодноразово отримував медалі на сільськогосподарських

⁸⁵⁵ Краткое описание Немерчанского семянного хозяйства // Подольский хозяин. 1915. № 8. – С. 8-11.

⁸⁵⁶ Вольський Т. Традиції польського вирощування рослин і насінництва // Спадщина: польські землевласники та їх участь у житті народу // За ред. Т. Хшановського. – Краків, 1995. – С. 58; Chizanowski Tadeusz. Dziedzictwo: ziemianie polscy udział ich w zyciu narodu. – 296 s.

виставках у Південно-Західному краї. Стефан Дерсевіль ставив собі за мету не стільки отримання якнайбільшого прибутку, скільки докорінно поліпшити господарство маєтку й надати прибуткам більшої стабільності⁸⁵⁷.

Найсучасніші методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько і син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю.Ф. Ярошинський (1826 – 1885 рр.) до кінця життя скуповував все нові маєтки і став одним з найбільших землевласників Південно-Західного краю і успішним підприємцем. Зокрема, 1862 р. у Бабині збудував гуральню і цукроварню. Також перевіз усе обладнання з Селищанської цукроварні в Гнівань, де невдовзі виникло пайове товариство «Гнівань» (статут затверджено 17.V.1874 р.). У Брацлавському повіті був попечителем запасних магазинів (1851 – 1856 рр.) і мировим посередником (від 1861 р.). Мав палаци у Дзвонисі, Антополі і Бабині. Спадкоємці 3 дочки і 4 сини 1904 р. поділили батькові і материні маєтності.

Ф.Ю. Ярошинський (1870 – 1930 рр.), успадкувавши свою частку в 2.209 дес. 4626 саж. землі у Вінницькому повіті, сам придбав 1909 р. невеликий маєток 76 дес. 1980 саж. у с. Марківці Брацлавського повіту. У Вінниці в 1911-1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував з інших країн техніку, худобу та племінних коней. Мав гранітну копальню в Гнівані, з якої 1911 р. подарував граніт на цоколь пам'ятника Олександрю II в Києві, за що отримав чин камер-юнкера, натомість серед місцевих польських поміщиків здобув «сумну славу». Входив до Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату (з центром у Кам'янець-Подільському), а сама філія виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою. Неодноразово був відзначений на виставках товариства, зокрема, 1912 р. отримав срібну медаль ПТСТГ за 1-річного карого напівкровного жеребця. Був також членом Союзу власників-поляків Подільської губернії⁸⁵⁸.

---

⁸⁵⁷ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. – С. 157.

⁸⁵⁸ Колесник В. Вказана праця. – С. 890 – 894.

Використовуючи значні поклади фосфоритів, кілька польських землевласників об'єдналися у Подільське промислове акціонерне товариство і збудували у Вінниці фабрику з виробництва суперфосфатів, сірчаної та азотної кислоти⁸⁵⁹.

Багато відомостей про підприємництво поляків представляє Волинська губернія, на території якої наприкінці XIX ст. проживала майже половина всієї польської людності України (184 тис. осіб). Характерним було те, що на Волині, незважаючи на утиски, міцно укорінилася система польського землеволодіння. Високою інтенсивністю виробництва характеризувалися маєтки графа Йосипа Потоцького (70876 дес.), розташовані у Новоград-Волинському, Старокостянтинівському і Заславському повітах; князя Романа Сангушка (65213 дес.) – у Луцькому і Ровенському повітах; князів Любомирських (15692 дес.) – у Ровенському повіті.⁸⁶⁰

Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції польські землевласники у своїх маєтках розвивали переважно цукрове, винокурне та борошномельне виробництва. Так, наприкінці 70-х років XIX ст. на Волині «поляки володіли близько 48 % промислових підприємств».⁸⁶¹ Зокрема, великими винокурними заводами володіли: у Володимир-Волинському повіті в с. Конюхах графиня С. Чацька, на ньому виготовлялись кращі сорти хлібного вина; на хуторі Леонівці – граф І. Олізар; у с. Холоневі – К. Красицький; у с. Білці Житомирського повіту – граф І. Тишкевич; у Дубнівському повіті двома заводами розпоряджався князь Ф. Радзивілл; у Новоград-Волинському першість належала графу Й. Потоцькому, який володів двома винокурнями в с. Яруні і в с. Суємцях та заводом у с. Великих Пузирках Заславського повіту; у м. Белгородці, в с. Цветосі і с. Михлі цього ж повіту три заводи належали князю Р. Сангушку; у с. Колоденці Рівненського повіту алкогольні напої випускала винокурня князя С. Любомирського. Винокурні підприємства на Волині мали також графи: В. Грохольський (м-ко Грицев,

⁸⁵⁹ Лукавський З. Польське населення в Росії 1863-1914 ... – С. 60.

⁸⁶⁰ Підраховано автором за: Список землевладельцев и арендаторов Волынской губ. ... – Житоми. 1913.

⁸⁶¹ Klemantowicz D., Ziomek W. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864 - 1914 // *Ucrainica Polonica*. – Т. 1. – Київ – Житомир, 2004. – С. 54 (444 s.)

Заславський повіт), Л. Ледоховський (с. Матвіївці, Кременецький повіт), Л. Лядуховський (с. Коростова, Старокостянтинівський повіт).⁸⁶²

Підприємці-поляки також зробили помітний внесок у розвиток паперової, склоробної, фарфорової та інших галузей промисловості губернії. Так, Г.Г. Стецький власник маєтку (14420 дес.) в Романові Новоград-Волинського повіту у 1903 р. заснував скляний завод, який орендували Д.З. Розенфельд, Д.Мазон, Л.О. Гольдберг. На заводі працювало 400 робітників, річне виробництво становило 200 тис. руб.

У Полонному та його околицях цього ж повіту (станом на 1910 р.) мали маєтки поміщики Станіслав і Ян Дунін-Карвицькі (15 тис. дес.), Адам Донорадський (1,3 тис. дес.), Вітольд Дорожинський (360 дес.), Август Поцейко (340 дес.), Михайло Прушинський (560 дес.), Єлизавета Новиківська (430 дес.). Зокрема, у маєтку Дунін-Карвицьких 1910 р. служило 120 працівників, у тому числі: 5 економів, 5 прикажчиків, 63 наймити, 28 лісників, 5 кучерів. Прибуток поміщики отримували від трьох млинів і пивоварні, які здавали в оренду та від цегельного заводу в Буртині.⁸⁶³

У другій половині XIX ст. у с. Свидя (28 км від Черняхова) поміщик Владислав Квасницький мав у власності 3 тис. дес. землі. Зазначимо, що в цій місцевості, як переважно на Волині, родючість землі невисока. Проте власник маєтку зумів налагодити прибуткове господарювання. В землеробстві широко використовувались плуги, сівалки, культиватори, косарки. Все було привезено з Німеччини та інших місць. Багато прибутку поміщику давав хміль. Були збудовані хмільники на дротах і чотириповерхова хмелесушка. Окрім цього поміщик мав великий сад, який також давав прибутки. Біля поміщицького будинку був красивий парк з алеями і квітниками та став, в якому було багато риби.⁸⁶⁴

---

⁸⁶² Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир 2004. – с. 85.

⁸⁶³ Полонне: минуле і сучасне. – Полонне. 2008. – с. 102.

⁸⁶⁴ Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність. – Житомир. 2009. – с. 161.

В умовах обмеження можливості господарської діяльності поляків, переконливими є численні факти вмілого господарювання дрібних сільських товаровиробників. Так, за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. із 184 тис. поляків Волинської губернії абсолютну більшість складала верства землеробів (60,8 %).⁸⁶⁵ Російська держава заохочувала колонізацію поляками малородючих земель Волинської губернії. Більшість з них отримувала свої наділи в місцях із заболоченими або піщаними ґрунтами. Однак і в цих умовах колоністи домагалися своєю працею прибутковості новозаснованих господарств. Поселенці користувалися землею на правах оренди, в подальшому підприємливіші з них викупляли землю.

Зокрема, у Новоград-Волинському повіті на початку ХІХ ст. багато поселень було засновано колоністами. Серед них с. Дорогань, в якому станом на 1835 р. проживало 6 сімей. На початку ХХ ст. чиншовики села отримали дозвіл на викуп своїх земельних ділянок у приватну власність. За допомогою Волинського поземельного банку в 1903 р. вони створили Дороганське товариство, до якого увійшли 16 господарств.⁸⁶⁶ Село Адамівка було засноване у середині ХІХ ст. як поселення чиншової шляхти при гутному виробництві. Входило до Соколовського маєтку графині Я.Стецької. Станом на 1858 р. у ньому нараховувалося 38 жителів, у 1911 р. – вже 608.⁸⁶⁷ До «польських сіл» відносимо і Мар'янівку, засновану наприкінці ХVІ ст. У зв'язку з наявністю значних запасів кварцевих пісків з 1700 р. тут працював склозавод.⁸⁶⁸

На початку ХІХ ст. на місці сучасного с. Торчин Володарсько-Волинського району виникло поселення, яке також було засновано польськими колоністами, вихідцями з царства Польського. Станом на 1897 р. колонія Торчин Горошківської волості Житомирського повіту нараховувала 44 двори, у ній мешкало 267 осіб. Наприкінці ХІХ ст. більшість колоністів користувалася землею на підставі

⁸⁶⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год.: Т. VIII. Вольнская губерния. – СПб, 1904. – С. 44.

⁸⁶⁶ ДАЖО. – Ф. 115. – Оп. 4. – Спр. 335. – Арк. 10.

⁸⁶⁷ Польські поселення Житомирщини. – Житомир. 2011. – с. 31.

⁸⁶⁸ Там само. – с. 35.

чиншового права. У 1903-1905 рр. 22 особи викупили свої наділи.⁸⁶⁹ Як і в інших селах Горошківської волості, в Рудні Камені заможна частина селянства купувала землі у поміщиків. Одним з перших відселення з села Ф.Галицький із сім'єю, який у 1895 р. викупив 12 дес. землі і перейшов до ведення хутірського господарства.⁸⁷⁰ Станом на 1908 р. власники 25 дворів с. Рудні Камінь розбили 172 дес. 2 280 саж. своїх наділів на відруби і хутори.⁸⁷¹ Протягом 1910–1911 рр. і надалі до 1917 р. селяни-одnodвірці зверталися до Житомирської повітової комісії з землевпорядкування із численними заявами про видачу позики на заснування ними власних хуторів. Матеріали подвірного списку мешканців села свідчать про наявність в їхніх господарствах достатньої кількості тяглової худоби і техніки.⁸⁷²

Прикладом більш передового землекористування у порівнянні з іншими селянськими господарствами можна назвати всі 27 польських сімей, які оселилися в колонії Ядвиполь Ровенського повіту. Ділянки землі площею від 9 до 15 дес. колоністи орендували у князя Радзивілла на протязі 30 років без всякої гарантії на довготривалий період, сплачуючи власнику по 3 руб 50 коп. за десятину. У землеробстві колоністи запровадили п'ятипільну сівозміну. Практикували травосіяння: конюшина, віка і тимофіївка, а також сіяли для худоби влітку кормові буряки і моркву. Внаслідок того, що не було випасів, худобу влітку годували сіном, конюшиною, корнеплодами і соломою⁸⁷³.

Р. Юрковський, аналізуючи рівень ефективності господарювання виробників сільськогосподарської продукції, відмічає, що поляки більш рентабельно працювали у Київській губернії, де собівартість вирощення 100 пудів пшениці становила 50 руб., у той час як ціна продажу – 85 руб. На другому місці за показником рентабельності – польські землевласники Подільської

---

⁸⁶⁹ ДАЖО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 117.

⁸⁷⁰ ДАЖО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 21.

⁸⁷¹ ДАЖО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 27.

⁸⁷² ДАЖО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 435. – Арк. 30-31.

⁸⁷³ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 273, 274.

губернії: собівартість виробництва 100 пудів пшениці 63 руб., а ціна на ринку – 80 руб. Найнижча рентабельність була у Волинській губернії: собівартість вирощених 100 пудів пшениці 79 руб., а коштували вони на ринках Волині 80 руб.⁸⁷⁴ Це можна пояснити малородючими ґрунтами, і в якійсь мірі тим, що частина землевласників господарювали неефективно.

Німецька колонізація у другій половині XIX ст. губерній Правобережної України, особливо Волинської, мала виразно аграрний характер, хоча й певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Масово вони почали переселятися у Волинську губернію з 1787 р. Саме Волинь була тоді порівняно малозаселеним краєм із значними площами неосвоєних і дешевих земель, що приваблювало сюди переселенців із Царства Польського, Пруссії та Австрії. Масовому переселенню німців на територію регіону сприяли значні пільги, які надавав їм царський уряд, сподіваючись послабити польський економічний вплив. Німецькі переселенці звільнялися від податків, військової повинності, отримували право купувати у власність, або ж орендувати державні та поміщицькі землі, утворювати поселення – колонії, відправляти свої релігійні обряди.

Німці селилися переважно з обох боків Києво-Брестського шосе. Найбільшою концентрація колоністів була у Житомирському, Новоград-Волинському, Ровенському, Луцькому, Дубенському та Володимир-Волинському повітах.⁸⁷⁵ Майже 87 % з них були сільськими мешканцями, мали землю на правах приватної власності та оренди. Серед німців – колоністів виділялась окрема група емігрантів, що залишили свою батьківщину з релігійних мотивів. Це були німці – меноніти. Військова служба суперечила їхнім релігійним переконанням. Найбільш чисельні колонії менонітів були в містечках Рожище та Торчин.

---

⁸⁷⁴ Юрковський Р. Польське землевласництво Північно-східних територій 1864-1904 ... – С. 142.

⁸⁷⁵ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.) – Тернопіль. 2003. – С. 237

Так, наприкінці XIX ст. в 15-ти із 20-ти волостей Новоград-Волинського повіту проживали німці-колоністи, всього 161 поселення. В 1908 р. навколо Новоград-Волинського утворилося біля 30-ти німецьких колоній. Це Анета, Вишківка, Наталівка, Маковиці, Красилівка, Жозефін, Тернівка, Марушівка, Миколаївка, Нова Романівка, Лагульськ, Сергіївка та ін.⁸⁷⁶

У Радомисльському повіті Київської губернії у цей же період нараховувалося 24 німецькі колонії. Серед них: Цибель, Товсте, Райки, Папірня, Городецька, Філонівка, Морогівка, Мар'янівка, Романдорф та ін. колонії здебільшого іменувалися за належністю до села, біля якого утворилися. Проте мали вони іноді й окремі оригінальні назви. Скажімо колонія Цибель названа була так за прізвищем свого старости. А колоністи Миньківської колонії назвали своє поселення Романдорф на честь власника села поміщика Романа Вербицького, який оселив їх на своїх землях.⁸⁷⁷

Переважаючою формою землекористування німців була оренда землі, хоча вони всіма силами старалися придбати землю у власність. Площа німецького землеволодіння швидко зростала, що змушувало владні структури приймати відповідні законодавчі обмеження. Однак ці спроби не давали бажаного результату. На початку XX ст. німецьке землеволодіння було на третьому місці після польського та російського. Як свідчить тогочасна статистика земельні ділянки німців – власників у більшості були розмірами до 50 дес. Серед великих землевласників краю німців було небагато. На початку XX ст. заможними землевласниками були родини Арндтів, яким належало в Житомирському і Новоград-Волинському повітах 3507 дес. землі, Г. Рейну в Острозькому повіті – 3579 дес., Ф. Банауту в Ровенському повіті – 6601 дес.⁸⁷⁸ Дещо раніше у другій половині XIX

---

⁸⁷⁶ Загривий Ю.Н. Повертаючись у минуле: до історії німецьких поселень на Житомирщині//Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річниці Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир. 1996. – С. 111.

⁸⁷⁷ Молодіко В.В., Цвік Г.В. Німці та їх поселення на Радомишльщині// Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річниці Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир. 1996. – С. 145.

⁸⁷⁸ Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. Земли. – Житомир. 1913.

ст. найбільше маєтків у різних повітах губернії мав Вільгельм Рау загальною площею – 22387 дес.

Господарства німців вирізнялися кращою технічною оснащеністю, раціональним використанням земельних угідь, прогресивними технологіями у землеробстві та тваринництві. В архівних документах, зокрема, відзначено: «Німці становили найбільшу кількість хутірських господарств у Новоград-Волинському повіті. В одній Миропільській волості в колоніях: Фрідріховка, Ульянівка, Лучиста, Оразумівка, Дублянівка та ін. нараховувалось більше 600 господарств німців. Цілком свідомо, розуміючи всі вигоди хутірського господарства, завдяки своєму працелюбству і більш високій культурі, здатні були утриматися на таких малопродуктивних ґрунтах, де наш селянин рахував неможливим поселитися».

«Німецькі господарства займали різну площу від 1,5 дес. до 20-30 дес. Цікавий той факт, коли наш селянин на 3-4 дес. відмовлявся утримувати корову, але обов'язково тримав хоч би дві худенькі конячки. Німець, навпаки, стверджував, що в господарстві, в якому менше 4-5 дес. утримування коней не вигідно, для яких немає роботи протягом року. Зате кожен німецький господар, навіть при наявності у володінні 3-4 дес. землі тримав 1-2 корови. У господарствах в 10-15 дес. утримували 4-5 корів, причому старалися своє господарство спрямувати на забезпечення худоби якомога більшою кількістю кормів, щоб отримати більший прибуток від продажу масла. Масло скуповували головним чином євреї по 20-30 коп. за фунт, відправляючи продукт в Київ і Одесу. Кілька разів на рік з Києва приїжджали купці і купували тільки корови по вищій ціні, ніж та, яку отримували наші селяни за свою худобу». До речі, у господарствах колоністів була поширена так звана червона білоголова «німка», добре відома як дуже продуктивна молочна корова⁸⁷⁹.

Головним джерелом прибутків служила худоба та вироблена тваринницька продукція в господарстві колоніста Х. Добермана, який орендував у колонії Дублянівка 12 дес. бідної піщаної землі, сплачуючи за десятину 3 руб. в рік.⁸⁸⁰ Прикладом підприємництва було господарство колишнього австрійського підданого І. Гана при

---

⁸⁷⁹ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 398, 400.

⁸⁸⁰ Там само. – Арк. 401.

с. Волянщина Житомирського повіту. В документах Житомирської повітової землевпорядної комісії відзначено, що «господарство ведеться настільки інтенсивно і приносить настільки достатній прибуток, що субсидій не потребує». Ган запровадив у землеробстві 8-мипільну сівозміну з використанням кормового клину, внесенням потрібної кількості добрив. Для виробництва більших обсягів тваринницької продукції в господарстві утримувалась худоба покращеної породи. Крім того, господар володів малярним ремеслом, що давало можливість збільшувати свої доходи⁸⁸¹.

Аналізуючи джерела та використовуючи краєзнавчі розвідки, знаходимо в німецьких поселеннях багато прикладів вмiлого прибуткового господарювання. Зокрема, в історико-краєзнавчому нарисі про с. Андрієвичі Новоград-Волинського повіту зазначено що на території села проживало понад 20 родин німецьких колоністів, які займалися переважно сільським господарством. При цьому вони застосовували нові підходи для обробітку землі – раціонально її обробляли, добре удобрювали ґрунти. На високому рівні у них було розвинуто і тваринництво. Німці Клят, Фіц та Янків побудували вітряки, Єрмус – олійницю, а Шейн – копильню ковбас.⁸⁸²

В умовах краю помітна роль німців у розвитку лісорозробної, лісопереробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості. Використовуючи наявні ліси підприємливі німці займалися лісорозробками, засновували лісопильні заводи та різні деревообробні підприємства. Зокрема, В. Рау належали 3 лісопильні заводи в с. Козин, с. Оршів та м-ку Степань Ровенського повіту; А. Кендау – лісопильний завод у с. Плоска Дубенського повіту; купцеві Альбрехту – такий же завод в с. Касареві того ж повіту.⁸⁸³

Велике лісопереробне підприємство німецької фірми «Вольф Герман» було розташоване поблизу Романова Новоград-Волинського повіту. Скуплений і підданий первинний обробці ліс відправляли до

⁸⁸¹ Там само. – Арк. 427.

⁸⁸² Скиба П., Гаврилюк О., Черноус Н. Андрієвичі – мій рідний край, моя історія жива! Історико-краєзнавчий нарис. – Броди. Просвіта, 2009. – С. 40.

⁸⁸³ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. – К. 1887. – С. 287; Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. III. – К. 1895. – С. 220, 228.

німецьких міст Кенігсберга і Данцига, а потім поставляли на німецькі верфі на корабельних щогл, палуб, також для виготовлення артилерійських лафетів, шпал та інших потреб німецької армії.⁸⁸⁴ Біля містечка Вишнівець Кременецького повіту з 1887 р. працював лісопильний завод німецького акціонерного товариства «Берлінська лісова контора». Виготовлені матеріали відправляли до Данцига. У сенсі підприємницької діяльності слід згадати й землеробсько-промислому колонію Кенеберг, яка належала берлінській фірмі «Вільгельм Кене і Берг». Вона володіла 10 тис. землі, лісопильним заводом і навіть власною залізничною віткою до станції Дубно.⁸⁸⁵ Зрозуміло, що такі масові лісорозробки залишали значні площі вирубаного німцями лісу, що без наступного відтворення мали складні наслідки для лісових багатств Волині.

Крім лісопильних заводів, німці засновували і деревообробні підприємства, вони подавали приклад підприємницької кмітливості і раціонального використання сировини. Так, використовуючи залишки дубових колод з лісопильних заводів, налагодили виробництво паркету. Такі фабрики діяли в Здолбунові (засновник барон Л. Кронеберг), в с. Лози Кременецького повіту (засновник Ф. Ауергоф).⁸⁸⁶ Німці засновували також папірні. Зокрема, Г. Фукнер заснував паперові фабрики у селах Верба та Рудня Почаївська Ровенського повіту.

Німецькі переселенці започаткували виробництво сукна, заснувавши 1832 р. поблизу містечка Рожище Луцького повіту колонію Вовнянка, яка стала унікальним прикладом промислової колонії. Тут у 1834 і 1838 рр. селяни Г. Штейнгауер, Г. Ланге заснували суконні фабрики; У 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вудке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр. відповідно К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С.

---

⁸⁸⁴ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.) – Тернопіль. 2003. – С. 97

⁸⁸⁵ Там само. – Арк. 97.

⁸⁸⁶ Список фабрик и заводов России. – М., 1912. – С. 245.

Древсом та Е. Бюргером.⁸⁸⁷ У переважній більшості фабрики Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, яке збували на місцевих ринках або ж перекупникам. Шерсть для роботи скуплювали у місцевих селян та поміщиків, які розводили овець.

Помітною була участь німців і в галузях, пов'язаних з виробництвом та переробкою продуктів харчування і напоїв. Міщанин Г. Кельнер, який заснував 1884 р. у с. Кульчинах Старокостянтинівського повіту броварню, почав випускати баварське пиво «бек-бір».⁸⁸⁸ 1903 р. в с. Крошня (тепер вул. Щорса м. Житомир) І.І. Альбрехт відкрив Крошнянський пивоварний завод «Волинь». На заводі працювало 39 робітників, виготовлялося пиво, яке було удостоєне високих нагород на російських і зарубіжних виставках.

Ремісниче виробництво було представлене в основному майстернями – переважно кузнями, столярнями, шевськими закладами. Певну частку становили також млини, ковбасні, дрібні олійні, пекарні. Великою була частка німців серед мірошників, їх нерідко наймали для будівництва млинів і роботи на них.

У пореформенний період російський царизм здійснив ряд заходів щодо переселення на Волинь, Поділля та Київщину чехів. Розвиток капіталізму в Чехії у середині ХІХ ст. і пов'язане з ним соціальне розшарування селянства та розорення обезземеленої його частини викликали масову еміграцію чехів у інші країни. Для привернення переселенців на свій бік російський уряд надавав можливість купувати землю на досить вигідних умовах⁸⁸⁹.

Інтерес царського уряду до чеських колоністів пояснювався політичними подіями, які відбувалися в західних губерніях імперії. Після польського повстання 1830 р. царизм переглянув свою національну політику в Південно-Західному краї. Царський уряд взяв курс на обмеження польського елемента в названому

---

⁸⁸⁷ Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. III. – К., 1895. – С. 52–54.

⁸⁸⁸ Там само. – С. 121, 151.

⁸⁸⁹ Попов В.Ж. Чеські переселенці на Правобережній Україні // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки та знахідки. – К., 1992. – С. 17.

регіоні. Для вирішення цього завдання особливі надії покладалися на чеських переселенців. У переселенні чехів були зацікавлені також місцеві польські поміщики. Оскільки закони 1864-1866 рр., забороняли католикам купувати землю у Південно-Західному краї, місцеві поміщики вбачали у чехах потенційних покупців землі. Земля продавалася і здавалася в оренду за низькими на той час цінами.

Перша колонія чехів була заснована в Дубенському повіті Волинської губернії. З 1867 р. при заохоченні російського уряду, почалось активне переселення чехів на Волинь. Воно продовжувалось до 1874 р., коли були відмічені пільги для переселенців по військовій повинності та ін.⁸⁹⁰

Власне, 1867-1874 рр. треба вважати роками масової еміграції чехів на Волинь. Після цього траплялися поодинокі випадки переселення чехів, але вже не як хліборобів, а як міського елементу. З них багато було вчителями, ремісниками, городниками, садівниками. Вагому роль в організації масових переселень чехів відіграв Варшавський торговий дім, який займався продажем землі на Волині. 1868 р. в Глинську під Рівно був куплений великий маєток. Торговий дім доручив своєму агенту в Богемії Францу Фрибилю завербувати чеських поселенців. Так, 126 чеських сімей тільки в Глинську купили землю. У 1868-1874 рр. імігрувало приблизно 15 тис. чехів⁸⁹¹.

10 липня 1870 р. російський імператор затвердив постанову про влаштування чехів на землях Волинської губернії. Чехи, купуючи землю і переходячи в російське підданство, звільнялися від сплати податків, повинностей, у т. ч. й поземельних зборів і відбування військової служби протягом 5 років. Чехів записували переважно до

---

⁸⁹⁰ Селиванов А.Ф. Волинская губерния //Энциклопедический словарь. Т. VII. – с. 124.

⁸⁹¹ Арндт Н. Чехи на Волини // Родина Волинь. – Серия «Труды Житомирского Научно-краеведческого общества исследователей Волини». – Т. 17 // Сост Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий. – Визентхайд – Житомир: «Волинь», 1998. – С. 147.

селянського стану і підпорядковували загальному для всіх станів місцевому управлінню. Чехи на свій розсуд могли або зараховувати себе до вже існуючих селянських общин і волостей, або утворювати свої окремі общини. 1874 р. для чехів було відмінено пільги з військової повинності й переселення їх стало помітно зменшуватись.

Через 10 років після закінчення колонізації чехами Волині їм належало у 1884 р. 27 637 дес. землі, що складало 9,9 % усієї орної землі на Волині. Крім того, чехи наймали 1128 дес. землі⁸⁹². Земля, яку одержували чеські колоністи, була переважно під лісом. Треба було докласти великих зусиль на викорчовування лісу.

Таблиця 4.8.

Кількість чеських колоній на Волині (станом на 1901 р.)⁸⁹³

Повіти	Число колоній	Повіти	Число колоній
Дубенський	32	Острозький	6
Луцький	24	Овруцький	8
Рівенський	16	Новоград- Волинський	2
Житомирський	13		
Володимир– Волинський	8	Кременецький	1

1897 р. в чеських колоніях на Волині проживало 27 670 осіб, з них: православні – 70,78 %, католики 9,93 %, протестанти – 5,80 %, іудеї – 13,31% та ін.

Чеські колоністи, займаючись в основному сільським господарством, досить швидко налагодили ремісниче виробництво і торгівлю. Їхнє господарювання було на значно вищому рівні, вважалося зразком для запозичення місцевим селянством. Зокрема, у звіті волинського губернатора П.А. Грессера за 1871 р. відзначалося, що спосіб обробітку землі у місцевих господарствах застарілий, а удосконалених знарядь праці майже немає. «Тільки в

⁸⁹² Гордієнко Г. Чехи на Волині // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. *Litopys Volyni.* – Winnipeg. Canada. – Частина 8. – С. 53.

⁸⁹³ Гордієнко Г. Чехи на Волині. – С. 56.

даний час в кількох місцях використовуються удосконалені сохи, запозичені від чехів, які переселилися з Австрії»⁸⁹⁴. Велику увагу чехи приділяли вирощуванню технічних культур – хмелю, тютюну, цукрових буряків, використовували сільськогосподарські машини.

Волинський губернатор С.П. Суходольський у своїй промові 10 грудня 1881 р., при освяченні нового храму у Квасилові, високо оцінював роль чеського елементу, як найбільш культурного слов'янського народу, в благодворному впливі на місцеве селянське населення, акцентував увагу присутніх «... на примерную честность чехов в гражданских сделках, благодаря которой процессы (*судебные – авт.*) между ними чрезвычайно редки, на образцовую организацию у них общественной взаимопомощи, отражающейся с самой лучшей стороны на их общественной – духовной и экономической жизни, на примерное, по отзывам всех местных властей, поведение чехов»⁸⁹⁵.

Прикладом підприємливості і достатку було хутірське господарство І. Галунека (5,25 дес.) при с. Антонівка Острозького повіту. Враховуючи низьку родючість ґрунту для ведення землеробства (ґрунт супіщаний, підґрунт – червоний пісок) і близьку відстань до м. Острога (10 верст), господарство головним чином спиралось на тваринництво. В землеробстві була запроваджена 4-пільна сівозміна. Конюшина з невеликим лугом давала достатню кількість сіна на зиму і підножного корму влітку для корів і коней, а наслідком цього була достатня кількість гною і потім порівняно більші врожаї. Продуктів від землеробства вистачало тільки на потреби сім'ї, прибуток отримувався лише від продажу худоби, молочних продуктів і насіння конюшини.

У 1905-1907 рр. господарство І. Галунека щорічно продавало худоби на 150 руб., молочних продуктів на 200 руб., свиней на 60 руб. Крім того від найму молотарки отримували 60 руб. Доходи

---

⁸⁹⁴ ЦДДА України. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 117.

⁸⁹⁵ К чешскому вопросу на Волыни // Вольнь. – 1895. – № 240.

складали 530 руб.⁸⁹⁶ Витрати склали 72 руб. 78 коп., включаючи поземельні та інші податки – 6 руб. 78 коп., страхування – 6 руб., зарплата найманим робітникам – 60 руб.⁸⁹⁷

Більш ефективно господарював в даній місцевості чех В. Копецький, який з 1906 р. мав відруб площею 29 дес. при с. Малий Шпаків Ровенського повіту. В господарстві була заведена багатопільна сівозміна, правильне травосіяння і коренеплоди, чого не було в звичайних селянських господарствах.

Господарська активність чехів, а також сприятливі природно-кліматичні умови, у великій мірі, зумовили інтенсивний розвиток хмелярства, особливо на Волині. Раціональне вирощування кращих сортів хмелю в губернії почалося з 1870-х рр. Почин цієї справи належить кільком великим землевласникам, які заклали перші хмільові плантації на своїх землях з допомогою чеських сімей, які мали досвід вирощування хмелю і пивоваріння. «Чехи-переселенці перенесли з собою насіння і чубуки кращих сортів хмелю із околиць Заатца, а також звичні їм прийоми вирощування і обробки цієї рослини, тому, звичайно, що і продукт, отриманий ними від перших же врожаїв, мало чим відрізнявся за своїми якостями від справжнього богемського* хмелю»⁸⁹⁸. Кращі плантації хмелю були в чеських поселеннях: у Ровенському повіті – Глинську (13 дес.), Квасиліві (9 дес.); у Луцькому повіті – Княгининому (4 дес. 890 саж.), Милуші (4 дес. 789 саж.) і Теремно (3 дес. 666 саж.); у Володимирському повіті – Купичеві (16 дес. 1110 саж.); у Дубенському повіті – Волковиях (41 дес. 1631 саж.), Рогозному (5 дес. 1157 саж.), Мирогощі (24 дес. 600 саж.), Семидубах (17 дес. 1800 саж.), Малині (11 дес. 1450 саж.), Підгайцях (10 дес. 600 саж.)⁸⁹⁹.

---

⁸⁹⁶ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 688.

⁸⁹⁷ ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 277. Для довідки. 1908 год. «Стоимость прокормления 1 шт. рогатого скота до 40 руб., и 1 лошади до 60 руб. в год».

* Богемія – місцевість у Чехії.

⁸⁹⁸ ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 доп. – Спр 310. – Арк. 6.

⁸⁹⁹ Там само. – Арк. 8.

Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії чехи вирощували 70 % усього хмелю Російської імперії. Це давало можливість забезпечувати сировиною для потреб власного ринку, так і в значній кількості вивозити її за кордон⁹⁰⁰. Вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння стали прибутковою галуззю, в якій працювало багато підприємливих людей. З середини XIX ст. спостерігається швидкий процес створення пивзаводів у Новограді-Волинську, Рівному, Горошках (нині Володарськ-Волинський), Мирополі, Кодні та ін. Зокрема, 1878 р. у Житомирі заснували пивоварний завод Йосип Махачек і Теодор Богдан Янса (тепер Житомирський пивоварний завод), який виробляв пиво різних марок, що користувалось великим попитом.

Отже, російський царизм контролював процес колонізації губерній Південно-Західного краю, коригуючи його законами щодо приватної власності на землю, її оренди тощо. Тому періоди заохочування до переселення іноземних колоністів чергувалися із певними заходами стримування. Однак, інтеграція в систему економічних відносин у губерніях Південно-Західного краю німців, чехів, поляків, а також місцевих євреїв позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та підприємницької діяльності. Господарства національних меншин створювали особливу, своєрідну палітру економічних відносин на Правобережжі.

4.3. Громадський вимір діяльності підприємців

З переходом Правобережної України до складу Росії цей край був включений у систему суспільних та правових відносин Російської імперії, і в цих умовах відбувалося формування та спрямування добродійної діяльності. Російська державна влада виробила чіткі нормативно – правові засади, які регулювали благодійницьку діяльність. На губернії Південно-Західного краю також поширювалася дія загальноросійських законів і указів.

---

⁹⁰⁰ Костриця М.Ю. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення // Костриця М.Ю., Рейтман Й.Г. – Житомир, 1997. – 240 с.

Однак специфічні суспільно–політичні умови краю визначали регіональну своєрідність, зокрема і у благодійництві.

Благодійництво у XIX – на початку XX ст. набуло характеру поширеного суспільного явища, в яке були включені всі верстви населення: одні – як суб’єкт філантропічної діяльності, інші – як об’єкт доброчинності. Допомога найбільшій надавалася і раніше, проте в цей період філантропічна діяльність мала свої особливості, зумовлені рядом політичних, економічних та соціальних чинників. На відміну від попередніх століть у другій половині XIX – на початку XX ст. благодійництво набуло нової якості. Доброчинна діяльність еволюціонувала від виконання релігійної заповіді допомоги ближньому, яка проявлялась переважно у поданні милостині, до усвідомленої потреби і необхідності допомогти тому, хто перебував у тяжкому становищі; від патронату над цією діяльністю церкви до активної ініціативи держави і широких верств населення. У цей період доброчинність, допомога ближньому перетворювалася з релігійного обов’язку в громадянський, не втрачаючи разом з тим релігійного підґрунтя. Багато громадян в міру своїх можливостей намагалися прилучитися до благородної справи – благодійництва. Громадська ініціатива знаходила відгук на нагальні потреби суспільства. Зростала кількість доброчинних організацій, товариств та утворених ними закладів.

Для того, щоб зрозуміти, чому благодійництво в досліджуваній період стало значним суспільним явищем, варто розглядати його в комплексі взаємопов’язаних соціальних явищ. Великий вплив на залучення широких кіл громадськості і, в першу чергу, імущих верств населення у доброчинну і меценатську діяльність мали великі зміни у суспільному житті, викликані розвитком капіталізму, зростанням освітнього і культурного рівня значної частини громадян під впливом ідей просвітництва, формування нової верстви – різночинської інтелігенції

З одного боку, при крайній соціально-майновій поляризації благодійництво ставало суспільно-усвідомленим засобом

усунення соціальної нерівності, яка виникала в результаті несправедливого співвідношення праці і привласнення її результатів, у певній мірі пом'якшувало соціальні суперечності. З іншого боку, важливим чинником, мотивом необхідності ділитися своїм багатством з нужденними була християнська мораль, вплив церкви, народна релігійна традиція. Не можна відкинути і традиції взаємопідтримки всередині того, чи іншого етносу (приклад єврейського народу найбільш показовий). Мотивацією благодійництва було також бажання підприємців підняти свій соціальний статус.

Проведене дослідження наукової літератури, архівних джерел, періодики дозволяє стверджувати, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. благодійництво набувало організованих форм: створювалися товариства допомоги дітям-сиротам, учням, студентам, виникали організації, які спрямовували допомогу представникам лише своєї національності або особам певного визначеного віросповідання. Благодійні товариства мали на меті не тільки матеріальну підтримку маргінальних верств населення, а й включення їх до повноцінного суспільного життя, що вказувало на якісно новий ступінь розвитку громадянського суспільства.

Держава не чинила особливих перешкод у створенні добродійних товариств – потрібно було лише подати на затвердження статут об'єднання і одержати дозвіл на реєстрацію. Створення благодійних товариств за національною, релігійною ознакою ускладнювалося тим, що у їх організації та діяльності вбачалися передумови національного руху. Особливо це стосувалося польських, чеських товариств. У Волинській губернії, яка за етнічним складом населення була дуже строкатою, національні меншини виявляли значу активність у створенні та функціонуванні добродійних товариств, але не завжди влада надавала дозвіл на їх створення. Для прикладу, було відмовлено в організації чеського благодійного товариства у м. Здолбунові.

Благодійництво і меценатство були найбільш традиційними формами участі підприємців досліджуваних губерній у

суспільному житті, ефективним способом підняти свій соціальний статус. Підприємці краю робили пожертвування на суспільні потреби: на розвиток освіти, науки і культури, на потреби церкви, охорони здоров'я, проявляли турботу про сиріт, інвалідів, бездомних та інших верств знедоленого населення.

У губерніях краю функціонували численні благодійні об'єднання, які відкривали відповідні установи та заклади, займалися збором коштів, пожертвувань на добродійну діяльність. Прикметним явищем стало заснування стипендіальних фондів на підтримку найбідніших учнів, гімназистів, студентів. З'явилися нові напрямки добродійної діяльності – опіка над особами, які звільнилися з ув'язнення, боротьба з пияцтвом тощо. Губернська влада в особі губернатора, його дружини та інших представників теж не залишалися поза участю у добродійних структурах – вони або очолювали комітети, або були попечителями закладів.

Найбільша кількість добродійних товариств і установ станом на 1896 р. була у Київській губернії – загальною кількістю 78. На другому місці – Волинська губернія (60), на третьому – Подільська (21) (Додаток О). Переважна кількість благодійних товариств і установ у Київській губернії пояснюється більшою кількістю заможних людей з одного боку, а з іншого – більшим рівнем соціально-майнової диференціації населення.

Однак зауважимо, що у різні періоди підтримка громадської ініціативи щодо заснування благодійних товариств з боку держави не була постійною і послідовною. У період царювання Миколи I ця підтримка була слабкою, навіть відзначаємо відверте стримування громадської ініціативи. Після польського повстання 1863 р. знову наступив період обмеження у створенні та діяльності громадських організацій, зокрема і добродійних товариств. Остання ж чверть XIX ст. і до початку Першої світової війни позначена значним поширенням взаємопідтримки населення.

Як варіант, пропонуємо таку класифікацію благодійних товариств: 1) благодійні товариства загального типу; 2) добродійні об'єднання допомоги учням і студентам;

3) благодійні товариства медичного напрямку; 4) товариства взаємодопомоги; 5) добродійні громади за національною і віросповідною ознакою.

Благодійні товариства значні надходження коштів мали у вигляді членських внесків і пожертвувань. Багато заможних знатних людей, підприємців були почесними членами кількох благодійних об'єднань. Нерідко особа, яка була членом певного добродійного об'єднання, не обмежувалася тільки сплатою членських внесків та участю у заходах, які організовувало дане товариство. А виступала, будучи членом філантропічного об'єднання, одноосібним ініціатором та здійснювачем благородних рішень. Так, почесний член Рівненського товариства допомоги нужденним ученицям Рівненської жіночої гімназії князь С. Любомирський передав ділянку землі під садибу гімназії, а барон Ф. Штейнгель фінансово підтримав становлення даного навчального закладу⁹⁰¹.

Турбота про потреби освіти була однією з головних складових суспільної діяльності підприємців краю. Вони жертвували кошти на відкриття навчальних закладів, на збільшення плати вчителям, на допомогу нужденним учням, ставали попечителями шкіл і училищ. Ці громадські посади передбачали не тільки участь в засіданнях чи головванні на різних урочистостях, але і постійну матеріальну підтримку навчальних закладів.

Визначними доброчинцями і меценатами українського походження у XIX – поч. XX ст. були родини підприємців Яхненків, Симиренків, Терешенків. Вихідці з простого народу – купці, перші потужні цукрозаводчики – українці Яхненки і Симиренки залишили по собі пам'ять не тільки як великі підприємці, а й як активні благодійники, які постійно робили пожертви на допомогу біднякам, розвиток освіти, культури, охорони здоров'я. Зокрема, їх коштом були побудовані і утримувались двокласне сільське приходське училище на 110 учнів та лікарня на 100 ліжок у с. Млієві, де фірмою Яхненків –

---

⁹⁰¹ Отчёт правления общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ровенской женской гимназии за 1902 г. – С. 3.

Симиренків був побудований найпотужніший в Російській імперії цукровий завод і промислове містечко⁹⁰².

Син Ф. Симиренка Платон влаштував у себе на хуторі безплатну школу при своєму заводі й ремісниче училище, а також утримував бібліотеку⁹⁰³. Визначним вченим-селекціонером став нащадок Симиренків – Лев Платонович (1850–1920). У родовому маєтку Млієві, яке було знищене економічними обставинами та байдужістю влади, Л.П. Симиренко, повернувшись із заслання* 1877 р., створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник. Продовжуючи добродійність своїх рідних, Лев Платонович відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, яка почала діяти з 1897 р.⁹⁰⁴

Родина Терещенків з покоління в покоління здійснювала добродійництво, опікувалась громадськими справами. Першим відомим в історії представником родини Терещенків став А.Я. Терещенко (1794–1877), який 1870 р. отримав дворянський титул «в ознаменування його особливих заслуг ... і в заохочення добродійної діяльності»⁹⁰⁵.

Найбільш відомим добродійцем був його старший син М.А. Терещенко (1849–1903). У 1860–1872 рр. він був міським головою Глухова. Після реформи 1861 р. місце проживання родини став Київ. М.А. Терещенко фінансував будівництво Маріїнського дитячого притулку у Києві, Києво–Печерської гімназії, торгових шкіл. Меценат пожертвував 150 тис. руб. на будівництво Київського політехнічного інституту.

Нікола (Микола) Артемович протягом 20 років був попечителем Глухівської гімназії. 1878 р. він був зарахований на дійсну службу до Імператорського людинолюбного товариства –

⁹⁰² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 141. – Арк. 121, 122; Ф. 707. – Оп. – 34. – Спр. 329. – Арк. 1; Оп. 26. – Спр. 497. – Арк. – 1, 4.

⁹⁰³ Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка? 2006. – С. 224.

* Заслання відбував у Сибіру з 1879 р. за участь у народницькому русі.

⁹⁰⁴ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 207.

⁹⁰⁵ Ковалинський В.В. Семья Терещенко. – К.: Преса України, 2003. – С. 186.

найбільш відомої на той час благодійної організації під опікою імператорської сім'ї – на посаду попечителя Глухівського дитячого притулку, і став дійсним статським радником. З 1881 р., як попечитель 1-ї Київської гімназії, він виплачував стипендії не менш як десяти гімназістам щороку.

У листопаді 1899 р. М.А. Терещенко надав велику пожертву в сумі 150 тис. руб. на заснування у Києві приходського училища (з них 100 тис. руб. – на побудову приміщення, а 50 тис. руб. – як фондуш* для використання відсотків на утримання). У 1903 р. доброчинець збільшив свою пожертву ще на 225 тис. руб. (104 тис. – на придбання маєтку училища, 1 тис. – нагальні витрати, а 120 тис. – на утримання з відсотків)⁹⁰⁶.

Ще в середині 70-х рр. XIX ст. родина Терещенків долучилася до колекціонування живопису. Протягом свого життя збирав колекцію художніх полотен М.А. Терещенко, яку поповнювали його діти і зять Б.І. Ханенко*. На підставі зібраної колекції створено Київський музей Західного і Східного мистецтва по вул. Терещенківській 15. І.М. Терещенко (1854-1903) фінансував перший спеціальний навчальний заклад художнього мистецтва – рисувальну школу М.І. Мурашка, яка стала доступним закладом для всіх суспільних верств⁹⁰⁷.

За багаторічну благодійну і меценатську діяльність М.А. Терещенко отримав багато державних нагород, зокрема ордени: Станіслава 3-го ступеня (1878 р.), Станіслава 1-го ступеня (1884 р.), Анни 1-го ступеня (1888 р.), св. Володимира 2-го

---

* Фондуш (польський юридичний термін) – дар на користь будь-якого закладу. Відомий ще «fundusz stypendyalny», тобто кошти, що виділялися для підтримки учнів і студентів. – Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. XXXVI. – С. 879, 880.

⁹⁰⁶ Циркуляр по управленню народними училищами. - № 3.

* Ханенко Б.І. (1858-1917) – український колекціонер, меценат і археолог, почесний член Російської Академії мистецтв.

⁹⁰⁷ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 844. – Спр. 447. – Арк. 12

ступеня (1889 р.), Білого Орла (1899 р.), і Почесного легіону (1901 р.)⁹⁰⁸.

Ф.А. Терещенко (1832-1894) займався комерційними справами і добродійністю. Був мировим суддею і бургомістром міського магістрату в Глухові. Згодом переїхав до Москви, де очолював ряд добродійних комітетів, входив до різноманітних рад. У 1885 р. Ф. Терещенко оселився у Києві, був обраний гласним міської думи. Разом з братом М. Терещенко фінансував будівництво і функціонування багатьох громадських установ, закладів освіти, був попечителем міського училища для бідних дітей і сиріт. «Міське училище ім. Федора Терещенка» було засноване на кошти Терещенків у 1891 р., щорічно в ньому безкоштовно навчалися і виховувалися від 200 – до 250 дітей⁹⁰⁹.

Газета «Киевлянин» наводила ряд прикладів їхньої спільної добродійної діяльності: «Денні притулки для дітей робітників існують у Києві вже понад 18 років. 1880 р. був відкритий другий притулок на Подолі. На допомогу цій справі прийшли такі знатні громадяни Києва як Н.А. Терещенко, його дружина, Ф.А. Терещенко. Тепер товариство денних притулків щорічно одержує від Ф.А. і Н.А. Терещенків по 1000 руб. і по 600 руб. від П.М. Миклашевського. Невдовзі на Печерську відкрито третій притулок і Ф.А. Терещенко асигнував додатковий до колишнього щорічний внесок в 500 руб.»⁹¹⁰.

Значну благодійницьку діяльність здійснювали і купці єврейського походження Ізраїль Маркович Бродський та його сини Лазар (1838-1904) та Лев (1852-1923). Брати Бродські побудували декілька синагог, відкрили і утримували за свої кошти школи, де діти єврейської бідноти навчалися й грамоті, й ремісничій справі, вони вклали значні кошти і зусилля при спорудженні Київського політехнічного інституту (1898 р.), що було викликано необхідністю підготовки кадрів вищої кваліфікації для подальшого розвитку промисловості,

⁹⁰⁸ Сейко Н.А. Вказана праця. – С. 57, 58.

⁹⁰⁹ ЦДІАУК. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 4 (зв); – Спр. 613. – Арк. 1-7.

⁹¹⁰ Киевлянин. – 1892. – 2 грудня.

фінансували створення оздоровчого санаторія у Боярці. На їх кошти був збудований бактеріологічний інститут (нині – НДІ епідеміології, мікробіології, паразитології та інфекційних захворювань ім. Л.В. Громашевського), заснували єврейську (нині обласну) лікарню в Києві.

Архівні джерела та періодичні видання того часу містять факти добродійної діяльності в розвитку освіти багатьох інших осіб. Зокрема, 1881 р. на пожертви землевласника Чернігівської і Полтавської губерній Г.П. Галагана (1819-1888) було відкрито в м. Києві Колегію Павла Галагана з курсом, який відповідав рівню вищих класів гімназії⁹¹¹. Заснування цього навчального закладу залишається особливим прикладом добродійності батьків в пам'ять про рано померлого сина Павла для освіти і виховання інших дітей. Благодійницька діяльність Г.П. Галагана мала витоки в особистісних характеристиках цієї людини. Свого часу Г.П. Галаган був віце-президентом Київського слов'янського благодійного товариства, почесним членом комісії для вивчення губерній Київського учбового округу. Працюючи в Прилуцькій земській управі, своїми жертвами він сприяв заснуванню Дегтярівського ремісничого училища, першого в Україні Сокиринського позичково-ощадного товариства. Прибутки з нього йшли, крім іншого, й на утримання навчальних закладів⁹¹².

Найбагатші люди міста завжди вносили свою, і нерідко вагому, частку для благодійної справи. За їхнім прикладом і менш багатші приєднувалися, роблячи добродійні пожертвування у різній формі. Так, газета «Волинь» 12 травня 1899 р. повідомляла: «Открыто одноклассное училище для детей фабрично-заводских рабочих. Инициатор – старший фабричный инспектор П.Е. Кошлаков. На содержание школы пивоваренный завод Махачека и Янса обязался вносить ежегодно по 100 руб., электростанция – 100 руб., Холоденко – 75 руб. и т.д. В общем – 1100 руб. П.Е. Кошлаков пожертвовал

---

⁹¹¹ ЦДНАУК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. – Арк. 30.

⁹¹² Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 212 с.

училищу 168 этюдов своей работы, которые были выставлены для продажи в помещении публичной библиотеки, в магазине Эйленберга и др. местах. От продажи 110 этюдов образовалась сумма в тысячу с лишком рублей, которая пошла на обустройство новоучрежденного училища (по ул. Вильской, на углу Сенной, в д. № 17). Заведует и преподает приглашенный учитель А.М. Абелит. Квартира обходится 324 руб., содержание заведующего 400 руб., законоучителя 100 руб.»⁹¹³.

Газета «Волинские губернские ведомости» вела постійну рубрику «Хроника благотворительности». У № 43 за 1874 р. повідомлялося про пожертвування на придбання будинку для Житомирської жіночої гімназії купцями Епштейном і Кулішером, учителем Маліновським, директором Київської учительської семінарії Посядою, чиновником Овсяницьким, священниками Гаповичем і Добжанським. Графиня А.Д. Блудова, засновниця Кирило–Мефодіївського братства в м. Острозі, у 1865 р. заснувала при цьому братстві початкову жіночу школу, яка через 10 років стала жіночим вищим училищем імені графа Д.М. Блудова.

Значні кошти на потреби школи садівництва і сільського господарства, яка була відкрита 1902 р. у с. Гуменному Вінницького повіту Подільської губернії, жертвували члени Подільського товариства З.С. Грохольський, М.М. Менцінський, К.І. Володкович. Зокрема, останній пожертвував кошти на будівництво гуртожитку при школі, тому після його смерті (1906 р.) «з огляду на значні заслуги покійного» в 1909 р. було вирішено на будівлі школи помістити пам'ятну дошку⁹¹⁴.

В с. Олександрівка Новоград-Волинського повіту 1901 р. на подарованій поміщиком В. Телегіним землі було засновано однокласне народне училище⁹¹⁵. Адміністратора Янушпільського цукрозаводу Гейнемана (Житомирський повіт) за клопотанням

⁹¹³ Волинь. – 1899, 12 травня.

⁹¹⁴ Протокол засідання попечительського совета Гуменнської школи садівництва і сільського господарства // Справочний листок Подольського общества сільського господарства. – 1913. – № 2. – С. 36-38; Протокол засідання Подольського общества сільського господарства // Справочний листок Подольського общества сільського господарства. – 1909. - № 5-6. – С. 2-6.

⁹¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 20. – Арк. 6-7.

місцевого священника і законовчителя 1892 р. було призначено почесним попечителем сільського народного училища⁹¹⁶.

Цікавим є факт прийняття рішення селянами Овруцького повіту про те, щоби призначити «пособие Народичскому волосному училищу для добавочного жалованья учителю, по усмотрению училищного начальства, по 10 коп. с ревизской души, всего 105 руб. 10 коп. в видах привлечения в училище опытного учителя и, кроме этого, знающего церковное пение»⁹¹⁷. А селяни Базарської волості Овруцького повіту зобов'язувались жертвувати щорічно «по 7 коп. с ревизской души на улучшение содержания народных училищ Овручского уезда. Общая сумма пожертвованных составляет 103 руб. 81 коп. ежегодно»⁹¹⁸.

Турбота про дітей, особливо з малозабезпечених верств, була одним з найголовніших напрямків діяльності як благодійних товариств, так і окремих осіб, які спрямовували свою допомогу або через посередництво благодійної організації, або напряму певній установі – училищу, гімназії, богодільні, лікарні. Для прикладу, поміщик с. Замлич Володимир–Волинського повіту дв. Ф. Сумовський 1911 р. влаштував у трьох своїх фільварках (Замличі, Вікторові, Дорогиничах) притулок для дітей усіх віросповідань⁹¹⁹.

Об'єктом турботи були і сироти, які виховувалися в сирітських будинках. Про них піклувалися переважно благодійні товариства, збираючи пожертви і членські внески, влаштовуючи платні заходи, прибутки з яких спрямовувались на утримання сиріт. А деякі заможні особи напряму надавали допомогу цій категорії дітей. Наприклад, київський 1-ї гільдії купець М. Кушер пожертвував 200 руб. сріблом Житомирському сирітському будинку для організації навчання його вихованців різним ремеслам⁹²⁰.

Під державною і громадською опікою були також діти, схильні до вчинення злочинів, а також неповнолітні злочинці. 1892 р. у

---

⁹¹⁶ ЦДДАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68 ч. 1. – Арк. 136.

⁹¹⁷ Волынские губернские ведомости. – 1874, 7 сентября.

⁹¹⁸ Волынские губернские ведомости. – 1874, 12 июня.

⁹¹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 34.

⁹²⁰ Волынские губернские ведомости. 1874. – № 36. – 22 мая.

Житомирі було створене Волинське Товариство виправних притулків. Благородна мета товариства – організувати виправний притулок для перевиховання неповнолітніх злочинців – приваблювала громадян, які хотіли стати членами товариства. Для цього потрібно було лише сплатити річний внесок у розмірі 1 руб., і в перші п'ять років від 844 осіб поступили внески, визначені статутом для дійсних членів – по 1 руб. Разом з тим 46 осіб і установ виявили бажання бути пожиттєвими членами товариства і сплатили по 100 руб. Кілька осіб на користь товариства внесли навіть значно більші суми: М.А Терещенко – 1 тис. руб., князь В.В. Волконський – 300 руб., барон де Шодуар, граф Ходкевич, князь Є. Святополк-Четвертинський і Товариство взаємного кредиту – по 200 руб., Ф.А. Терещенко і К.К. Шленкер – по 125 руб.⁹²¹

М.П. Дегтярьов – підприємець, син першого київського міського голови, нащадок відомої калузької купецької династії Дегтярьових теж був людиною добродійною і небайдужою до потреб міста. Він підтримав ініціативу Ф. Терещенка щодо облаштування на свої кошти на Подолі нічліжки для бездомних людей. У 1881 р. Дегтярьов спорудив на вул. Покровській богадільню на 40 місць. Після смерті він залишив місту на благодійні цілі майно, яке оцінювалося в 2,5 млн. руб. За весь час свого існування Київ не отримував такого щедрого дарунку⁹²².

Прикметним прикладом був вчинок графа І. Мошинського, який 1860 р. заповів 300 руб., покладені в банк під 4 % річних, Житомирській богадільні⁹²³. Так само вчинив і дворянин А. Ольшинський, заповівши 950 руб. Волинському приказу громадської опіки, у віданні якого знаходилися сирітські будинки, богадільні⁹²⁴. Помітно активізувалося благодійництво у періоди, коли певна частина населення потерпала від стихійного лиха, голоду, війни. У роки російсько-японської війни О. Терещенко на свої кошти влаштував у Житомирі притулок для поранених

---

⁹²¹ Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект. Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луганськ, 2007. – С. 147.

⁹²² Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 172.

⁹²³ ДАЖО. – Ф. 160 – Оп. 1. – Спр. 558 – Арк. 64.

⁹²⁴ ДАЖО. – Ф. 160. – Оп. 1 доп. – Спр. 13 – Арк. 8.

офіцерів. А 1914 р., з початком Першої світової війни, у Житомирі на кошти барона І. Шодуара було відкрито шпиталь для поранених солдат.

До відкриття таких закладів долучалися й інші, менш заможні особи. Одним із поширених мотивів добродійності було увічнення пам'яті різних людей благородною справою. Так, Ю.О. Шатова в знак пам'яті зарано померлої дочки Анни надала безплатно приміщення у своїй садибі для тимчасового розміщення денного притулку, а також пожертвувала на побудову окремого приміщення притулку 150 тис. штук цегли і близько 4 тис. руб. Новостворений притулок став носити ім'я дочки Ю.А. Шатової⁹²⁵.

Варто окремо зауважити, що ті, хто з нижчих соціальних верств зумів піднятися до рівня заможних підприємців, не забували про важке становище нужденних. Характерним прикладом у цьому відношенні є Г.С. Хількевич. У шість років він став круглим сиротою, його дитинство було сповнене труднощів і нестатків. І лише завдяки постійній праці, підприємницькому хисту він зміг зібрати певний капітал і вміло ним розпорядитися, пропонуючи свої статки. Протягом багатьох років він купляв на торгах великі ділянки лісу, а потім продавав його по частинах. Наприкінці життя він був власником 120 тис. руб. капіталу. За заповітом 110 тис. руб. Г.С. Хількевич передавав Київському губернському попечительству дитячих притулків Відомства Імператриці Марії, щоб на ці кошти був заснований і утримувався «Дитячий притулок Г.С. Хількевича». При цьому на побудову приміщення притулку призначалося 30 тис. руб. – решту грошей заповідач наказував покласти у Державний банк на вічне зберігання і на проценти з цього капіталу утримувати притулок⁹²⁶.

Слід відзначити, що благодійність у той час була прикметним суспільним явищем, громадськість м. Житомира намагалася допомогти, як зараз кажуть, соціально незахищеним верствам населення. Для прикладу, 9 травня 1899 р., як писала місцева газета «в небольшом флигеле т. наз. Хаботинском

---

⁹²⁵ Києвлянин. – 1892, 2 декабрия.

⁹²⁶ Києвлянин. – 1902, 6 декабрия. - № 337.

переулке позади Губернаторского сада состоялось скромное торжество: было освящено временное помещение основанного месяца два тому назад К.К. Дунин-Борковской приюта для беспризорных детей. М.А. Терещенко и барон I.M. де Шодуар пожертвовали: первый 2000, второй – 1000 руб.»⁹²⁷.

Притулки для дітей влаштовували у своїх маєтках і поміщиках. Зокрема, у маєтку Родовичі Володимир-Волинського повіту П. Гутовський відкрив притулок для дітей службовців, а дворянин Ф. Сумовський заснував дитячий притулок у с. Замлич цього ж повіту. Почесним членом товариства лікарів Волинської губернії обрали М.І. Дуриліна – за те, що він пожертвував 19 тис. руб. на побудову пологового притулку у Житомирі⁹²⁸.

В останній чверті XIX – на початку XX ст. підприємці брали активну участь у розвитку науки, дослідної справи, поширенні наукових знань і передового досвіду, що сприяло налагодженню більш прибуткового ведення як поміщицьких, так і селянських господарств. Дослідна справа при царському режимі розвивалася головним чином завдяки організаційній і матеріальній підтримці ряду підприємців, лише третина з яких мала статус державних. Меценати, сільськогосподарські товариства почали організацію дослідних закладів значно раніше, ніж у Міністерстві землеробства визнали необхідність державної підтримки наукових досліджень в сільському господарстві. Приміром, ще у 1894 р. за ініціативою і на кошти князя П.П. Трубецького в його маєтку в с. Плоті Балтського повіту була організована перша на Поділлі сільськогосподарська дослідна станція. Керувалася у своїй діяльності програмою, розробленою в агрономічній лабораторії Новоросійського університету (Одеса). Плотянська дослідна станція мала власну лабораторію, метеорологічну станцію, бібліотеку. Результати досліджень з 1895 р. публікувала в річних звітах і працях, які друкувалися у зб. «Записки Императорского

---

⁹²⁷ Вольнь. – 1899. – 9 мая.

⁹²⁸ ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 65, 67.

общества сельского хозяйства Южной России» та окремими публікаціями⁹²⁹.

На початку ХХ ст. сільськогосподарська дослідна справа була достатньо розвинена в Київській, Полтавській, Харківській, Катеринославській і Подільській губерніях. Зокрема, в Київській губернії функціонувала мережа дослідних полів Всеросійської спілки цукрозаводчиків з центром у м. Києві (у Київському політехнічному інституті, де було сільськогосподарське відділення; ботанічний сад при Університеті Святого Володимира). 1897 р. в м. Києві організовано Південноросійське товариство заохочення землеробства з мережею дослідних полів для проведення колективних дослідів у маєтках Шувалова, Балашової, Бродського. Крім того, діяла контрольно-насіннава станція при бюро сільськогосподарського товариства, технічна лабораторія при Київському відділенні Російського технічного товариства. На той же час діяли також селекційні станції у маєтках поміщиків Браницьких, Бобринських, Тишкевичів.

1902 р. було засновано Подільську дослідну станцію з мережею дослідних полів. Початкову організацію мережі взяв на себе безоплатно З.К. Янушевський. З 1903 р. кожний власник маєтку приєднувався до мережі не менше, ніж на 3 роки. Утримувалася вона на внески учасників – 100 руб. на рік з кожного дослідного поля, з 1909 р. нові члени вносили вже 150 руб на рік. Власники маєтків, учасники мережі, також надавали потрібну кількість робочих рук та інвентар, натомість отримували для дослідів безкоштовно насіння і добрива, а також вказівки з їх проведення. З 1903 р. відділення рільництва Подільського товариства сільського господарства добилося також від Міністерства землеробства постійної щорічної субсидії на мережу в розмірі 1200 руб.⁹³⁰

---

⁹²⁹ Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России. – СПб., 1911. – С. 122-129.

⁹³⁰ Любанский Ф. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898–1911). – Винница, 1911. – С. 6-7; Сборник сведений о сельскохозяйственный

Участь місцевих землевласників у проведенні досліджень у своїх маєтках було прогресивним явищем. У Подільській губернії дослідні поля займали близько 70 дес. Мережа майже повністю покривала територію губернії. Зокрема, 1909 р. дослідні поля знаходилися в 11 повітах з 12 в губернії.

Подаємо перелік власників цих маєтків: граф Д.Ф. Гейден (Сутиски Вінницького повіту); Ф.Й. Ярошинський (Грижинці, Яришівка Вінницького повіту; Дзвониha Брацлавського повіту); Е.К. Якубовський (Люлинці Вінницького повіту); Ч.С. Якубовський (Шепіївка Вінницького повіту); Е.М. Кумановський (Куманівці Літинського повіту); граф Ф.Л. Лідерс–Веймарн (Марківці Летичівського повіту); М.К. Коссельський (Воньківці Летичівського повіту); Й.В. Грохольський (Покутинці Ушицького повіту); В.І. Хелмінський (Срихівці Ушицького повіту); С.Г. Плесневич (Дахнівка Проскурівського повіту); Б.С. Старорипінський (Карабчіївка Кам'янецького повіту); граф Р.Р. Бнінський (Джурин Ямпільського повіту); П.С. Собанський (Верхівка Брацлавського повіту); О.О. Савостянов (Степанівка Гайсинського повіту); граф Ф.К. Потоцький (Мочулка Гайсинського повіту); В.І. Бжозовський (Жабокрич Ольгопільського повіту); граф О.М. Орлов (Бритавка Ольгопільського повіту); Д.М. Чихачов (Митки Могилівського повіту)⁹³¹.

Підприємці краю з метою вдосконалення сільського господарства і сільськогосподарської промисловості створювали різні сільськогосподарські товариства, були їх активними членами і вносили значні пожертвування на їх діяльність. У губерніях краю в досліджуваній період працювало 55 різних сільськогосподарських товариств, які об'єднували у своїх рядах землевласників, промисловців, заможних орендарів і управителів маєтків. Близько 80-90 % його членів становили поляки, а решту росіяни.

опытных учреждений России. – СПб., 1911. – С. 130, 132-133.

⁹³¹ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства ... – С. 30.

Помітний слід у господарському і суспільному розвитку, зокрема Поділля, залишили цілий ряд постатей підприємців-громадських діячів і меценатів. Д.Ф. Гейден (1862-1926) належав до зрусифікованого графського роду. Випускник Петербурзького університету й Миколаївської академії Генштабу, дослужився до штабс-офіцера для особливих доручень при командувачі військами Київського військового округу і 1898 р. вийшов у відставку. Підприємливий поміщик і відомий на Поділлі громадський діяч, він з 1897 р. був предводителем дворянства Вінницького повіту, з 1898 р. – почесним мировим суддею в тому ж повіті, згодом активно діяв як Вінницький земський гласний. Володів с. Сутискама Вінницького повіту, а також (за даними на 1913 р.) 3 тис. дес. землі Смоленській губернії і 400 дес. на р. Урупі (Кубань). Брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах. У 1917-1918 рр. очолював Спілку хліборобів України. Учасник Білого руху, у 1920 р. емігрував у Сербію⁹³².

Е.М. Бонецький (1868-1924) – громадський і кооперативний діяч. Енергійно господарював у Кузьминцях, Косановому й Сокільці. Зумів переконати частину господарів у необхідності підняти рівень господарювання на селі та створити з цією метою кооперативні організації. Організував і очолив у Кузьминцях перший на Поділлі сільськогосподарський гурток, який розпочав свою діяльність 27.12.1906 р. (спершу 15 членів, до кінця 1908 р. – вже 76). 1907 р. на його основі утворилося Кузьминецьке ім. Бонецьких позичково-ощадне товариство (ощадно-позичковий банк) і кооперативна крамниця, що розміщувалися у будівлях безкоштовно наданих Бонецьким. Позичково-ощадне товариство обслуговувало до 70 навколишніх сіл і включало 507 осіб (на 1908 р), а його обіг у 1908 р. становив 152 тис. руб. 1909 р. при ньому був відкритий склад землеробських машин, знярядь і селекційного насіння. З часом у Кузьминцях ще були збудовані народна і ремісничка школи. Сільськогосподарський гурток кожні два роки влаштовував виставки, і як господарська одиниця, брав активну участь у регіональних виставках, і навіть у Всеросійській виставці в Києві 1913 р.

⁹³² ДАВО. – Ф.Д. 62. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3-10, 12-20 зв.

Е.М. Бонецький був одним з найактивніших членів ПТСГ. Зокрема, у 1898-1911 і 1914-1917 рр. він обіймав пост товариша його голови (тобто заступника), 1909 р виконував обов'язки попечителя Гуменської практичної школи садівництва й сільського господарства, організовував сільськогосподарські курси для різних прошарків населення в Подільській губернії. Він також входив до складу Подільського губернського комітету: був земським гласним Гайсинського повіту та головою страхової комісії. Завдяки йому в Гайсинському повіті засновувалися народні школи. У 1917 р. ввійшов до головного правління просвітницького товариства «Польська Мацеж Шкільна на Поділлі». Узимку 1917/1918 р. був обраний всіма волостями Гайсинського повіту начальником повіту, що було в тогочасних обставинах винятковою подією. На початку 1919 р. під загрозою арешту залишив Кузьминці разом з сім'єю і тими поляками, які хотіли виїхати з Поділля.

Граф О.М. Тишкевич був відомим на Правобережній Україні громадським діячем, членом Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Володів маєтком в с. Очеретні Липовецького повіту (на 1913 р. – 2291 дес. землі). З 1908 по 1914 р. працював головою ПТСГ і робив значні пожертвування для його діяльності.

А.З. Урбанський (1873-1950), випускник університету св. Володимира (Київ), вивчав у 1899/1900 р. сільське господарство в Ягеллонському університеті (Краків). Володів с. Рижавкою Вінницького повіту (на 1903 р. мав понад 540 дес. землі). Одночасно з активною діяльністю в Подільському товаристві у 1911-1918 рр. був членом Вінницької повітової земської управи, попечителем Гуменської школи садівництва і сільського господарства, увійшов до Товариства збереження культурно-історичних пам'яток Подолі, заснованого в 1917 р. Близько 1918 р. емігрував до Польщі, де в 1927-1929 рр. видав серію книг, присвячених польським садибам в Україні та Литві⁹³³.

Граф Т.Г. Грохольський (1839 – 1913), випускник школи юнкерів у Петербурзі (1859), потім поручик кінної гвардії, з 1860 р. вивчав малярство в Парижі у відомого портретиста

⁹³³ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: – С.786-787.

Л. Бонна. Був свого часу досить відомим художником. Експонував свої праці на виставках у Кракові, Львові, Варшаві й Парижі. Мав значні володіння у Подільській і Волинській губерніях. Разом з братом Станіславом заснував у Вінниці 1880 р. Перше позичково-ощадне товариство. Був віце-головою Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату. Кілька разів обирався присяжним засідателем у Вінницькому повіті⁹³⁴.

З.С. Грохольський (1881-1968), власник ключів Пятничанського у Вінницькому повіті та Ободнянського в Брацлавському повіті, будинків у Вінниці і Варшаві, лісів у В'ятській губернії, вивчав право в Новоросійському університеті (Одеса). Був головою правління Вінницького сільськогосподарського синдикату і членом ради Подільського товариства, головою Першого Вінницького позичково-ощадного товариства, Вінницького вільно-пожежного товариства. Відомий меценат, він, зокрема, робив щедрі пожертви на розвиток різних галузей життя Вінниці. У 1911-1914 рр. був вінницьким повітовим земським гласним. За його ініціативою у Вінниці збудовано суперфосфатний завод – власність утвореного 1910 р. Подільського промислового акціонерного товариства, головою правління якого був Грохольський. З початку Першої світової війни він очолив Вінницький повітовий військово-промисловий комітет, утворений 3 серпня 1915 р. Після зречення царя за його ініціативою 6 березня 1917 р. було скликано нараду представників міських громадських організацій. На ній з метою сприяння новому уряду утворено раду представників громадських організацій з виконавчим комітетом. Грохольський, обраний головою цього комітету, фактично уособлював виконавчу владу в Подільській губернії. Російські війська, що стояли у Вінниці, саме перед ним складали присягу Тимчасовому уряду. Ініціював створення у Вінниці 1917 р. торговельної гімназії. Як член головного правління (скарбник) просвітницького товариства «Польська Мацеж Шкільна на Поділлі», створеного 1917 р. у Вінниці, закупував у Києві підручники, а в кінці 1917 р. разом з кількома іншими польськими поміщиками придбав одну з

---

⁹³⁴ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства .... – С. 19.

найбільших у Вінниці друкарень, відому як «Друкарня Непокойчицької» та перейменовану на «Польську друкарню у Вінниці»⁹³⁵.

Важливе значення у досліджуваній нами період мало покращання охорони здоров'я. Тодішній його рівень та існуюча кількість лікувальних закладів не могли забезпечити медичну допомогу значній частині населення, тому компенсувати певною мірою цей дефіцит намагалися благодійні товариства і окремі громадяни.

Так, 1858 р. у Житомирі утворилося Волинське товариство лікарів. Тоді ж виникло і товариство лікарів Подільської губернії. Діяльність лікарів у рамках товариства проводилася у різних напрямках. Вони були популяризаторами медичних знань серед населення: читали лекції з гігієни та фізіології, публікували статті і брошури⁹³⁶. Діяльність Волинського товариства лікарів пов'язана з такими славними іменами як К.К. Коровицький, Г.Ф. Брунс, які у різний час очолювали цю організацію. Саме під їх керівництвом робота товариства набула системного характеру. У статуті реорганізованого 1872 р. товариства зазначалися цілі діяльності: вивчення санітарного стану Волинської губернії і укладення її медичної топографії та санітарної карти, дослідження умов, під впливом яких розвиваються і підтримуються у губернії епідемічні, епізоотичні та ендемічні хвороби з пошуком засобів для їх упередження або обмеження появи і поширення, збір і обробка статистичних матеріалів про захворювання і смертність⁹³⁷.

Г.Ф. Брунс і К.К. Коровицький надали діяльності товариства більшої науковості; вони активно відгукнулися на гостру у той час проблему – епідемічні захворювання. На засіданнях товариства обговорювалися актуальні проблеми профілактики і медичної

---

⁹³⁵ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини. – С. 136-138.

⁹³⁶ ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 54 зв.

⁹³⁷ Васильев К.К. Коровицкий и общество врачей Волынской губернии // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 131.

допомоги населенню. Зокрема, з доповідями виступали: Г.Ф. Брунс «До історії холерних епідемій у Волинській губернії» (1884), К.К. Коровицький «Про випадки повторного тифу у міській лікарні (1885), Г.Є. Нат «Проект водопостачання м. Житомира» (1885).

З ініціативи членів цього товариства, на зібрані ними пожертви, 1883 р. було відкрито у Житомирі пологовий притулок. Метою діяльності визнавалося: надання жінкам з найбідніших верств населення можливості користуватися під час пологів і у післяпологовий період зручними приміщеннями і лікарською допомогою⁹³⁸. Підкреслено, що лікарі безплатно слідкували за здоров'ям породіль і немовлят; також вони здійснювали безоплатне щеплення від віспи.

Безумовно, найгострішою проблемою була висока дитяча смертність, багато дітей мали ослаблене здоров'я. Тому з ініціативи дружини волинського губернатора Єлизавети Трепової було вирішено влаштувати на околиці Житомира літній санаторій. Місцева землевласниця А. Нірод пожертвувала для цього частину своєї землі. Мешканці Житомира в міру своїх можливостей намагалися підтримати це благородне починання. Місцеві житомирські лікарі, члени вищезазначеного товариства, запропонували безкоштовно свої медичні послуги⁹³⁹.

1906 р. М. Гінзбург надав безоплатно свій маєток і будівлі у м. Радзивілові для влаштування лікарні на 60 ліжок. Вартість пожертвованих будівель з маєтком була оцінена в 100 тис. руб. Окрім того, цей благодійник оплатив придбання усього лікарського обладнання на суму в 30 тис. руб. 1908 р. князь Д. Голіцин і брати Писареви пожертвували свої землі у містечках Колки і Рожище відповідно для відкриття лікарень. 1909 р. барон Ф. Штейнгель пожертвував садибу і будівлі для влаштування у Городку Рівненського повіту лікарні. Цього ж року купець 1-ої гільдії Г. Гладинюк подарував ділянку землі площею майже 2 дес.

---

⁹³⁸ Там само. – С. 132.

⁹³⁹ Краткий отчёт об устройстве и первом годе деятельности Житомирской детской санатории имени ея Императорского Высочества великой княжны Ольги Николаевны. – Житомир, 1898 – С. 8

для збільшення садиби Базалійської лікарні, будівлю і землю під яку він пожертвував у попередні роки. Також 1909 р. графиня Міончинська–Висоцька пожертвувала ділянку землі у м. Купель Старокостянтинівського повіту для будівництва земської лікарні.

Власники цукрозаводів при своїх підприємствах влаштовували лікарні, у яких надавалася безоплатна медична допомога робітникам і членам їхніх сімей. Зокрема, при Клембовицькому цукрозаводі князя Р. Сангушка у Заславському повіті (заснована лікарня ще в 1861 р.), при цукроварнях братів Терещенків в Андрушівці (з 1873 р.) і Червоному (з 1871 р.). Кількість робітників, які обслуговувалися в заводських лікарнях постійно зростала. Це можна простежити на прикладі лікарні і амбулаторії Червенського цукрового заводу. Якщо в 1887-1889 рр. середньомісячна кількість хворих, які отримували медичну допомогу в лікарні становила 35 осіб, то 1896 р. – 650, а в 1912 р. – 825. У цих медичних закладах лікувалися не лише ті, хто працював на заводі, а й люди, які жили поблизу нього. Так у 1887 р. до лікарні Коровинецького цукрового заводу по медичну допомогу звернулося непрацюючих на заводі у березені – 168 осіб, у червні – 130, у серпні – 206, у вересні – 213. Безкоштовні лікарні виникали при кожному заводі, і на їх утримання Терещенки виділяли значні кошти. Так, лише в Андрушівському маєтку господар витратив на спорудження приміщення для суспільних потреб 48 тис. руб.

Графиня Т. Потоцька у своєму маєтку в с. Антоніни Заславського повіту відкрила шпиталь, де також лікували безоплатно. Поміщиця Н. Оржевська заснувала на свої кошти у Новій Чорторії безплатну амбулаторну лікарню. Хворі тут щоденно одержували безплатно не тільки ліки, але й вино, чай, суп, бульйон. Н. Оржевська, як лікар, сама їздила до хворих і безплатно їх лікувала⁹⁴⁰. Граф В.А. Браницький щорічно витрачав біля 14 тис. руб. на утримання лікарні і амбулаторій для селян в м. Ставище і с. Янишівці. 1906 р. найбіднішим селянам була надана грошова допомога на суму 12.433

---

⁹⁴⁰ Життя Волини. – 1910. – 19 декабря.

руб. Крім цього граф щорічно виплачував колишнім робітникам спеціальні пенсії – 2.528 руб.⁹⁴¹

Отже, благодійна діяльність і меценатство підприємців того періоду були яскравим проявом громадської ініціативи та соціальної взаємодітримки. Індивідуальна доброчинність окремих осіб була позитивним прикладом для інших, сприяла формуванню у суспільстві милосердя та поширенню благодійництва, пом'якшувала соціальні суперечності.

Аналізуючи громадський вимір діяльності підприємців того періоду зазначимо також, що частину з них на певному етапі перестало задовольняти надбане багатство і вони намагалися бути знаними в суспільстві (пробивались в органи влади, ставали благодійниками і т. п.). Тут, ймовірно, не завжди спрацьовувала любов до ближнього, співчуття до потребуючого допомоги, а в ряді випадків, на жаль, особиста вигода – бажання бути не тільки багатим, а ще й відомим у суспільстві.

Особливістю і сучасного періоду є зростання чисельності вразливих прошарків суспільства, які потребують підтримки: людей похилого віку, питома вага яких в загальній чисельності населення поступово зростає, безробітних, мігрантів, інвалідів, хронічно хворих людей, що перебувають за межею бідності (і пов'язане з цим жебрацтво) та ін. Збільшення числа таких осіб покладає на суспільство моральний, громадянський обов'язок знайти форми і засоби їх підтримки. Історичний досвід дає нам такі приклади. Тому вивчення колишніх форм і методів доброчинної діяльності, досвіду організації благодійних товариств та джерел фінансування їхньої роботи має практичне значення і в наш час.

---

⁹⁴¹ Материали по аграрно-економ. изследованию Юго-Зап. края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращ. у. К. губ. и Гайсинский у. Под. губ. Издание Уманско-Липовецкого Сельско-хоз. Общества. – Гайсин, тип. УЛ. Шварцман. 1909. – С. 167.

Післямова

Створення благ для кращого життя споконвіку було метою людства, змушувало шукати шляхи її здійснення. Одним з таких шляхів стало підприємництво (вміння отримувати вигоду, прибуток).

Становлення і розвиток підприємництва відбувалося, по-перше, завдяки економічним передумовам – розвитку промислів, ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, торгівлі; по-друге, внаслідок зовнішніх і внутрішніх політичних чинників – економічних зв'язків з іноземними державами, запозичення їхнього досвіду, скасування кріпосних порядків в Російській імперії, яке відкрило шлях розвитку ринкових відносин та проведення низки наступних реформ; по-третє, завдяки соціально-психологічним мотивам – кожен суб'єкт підприємницької діяльності хотів витримати конкурентну боротьбу, адже від умілого використання існуючих товарно-грошових відносин залежав добробут його сім'ї і успіх справи.

Період від скасування кріпосного права 1861 р. до 1914 р. – початку Першої світової війни, характеризувався становленням в Україні, як і в усій Російській імперії ринкової економіки з такими, зокрема, її невід'ємними рисами, як вільне переміщення товару, у тому числі й робочої сили, приватною власністю на засоби виробництва, включаючи сільськогосподарські угіддя, конкуренцією, госпрозрахунком, системою кредитування тощо. Закони 1863, 1865 та 1898 рр., на відміну від попереднього періоду, вводили принцип рівності представників усіх верств населення у занятті підприємницькою діяльністю, закріпили юридичний статус підприємців. З прийняттям Положення про промисловий податок 1898 р. статус підприємця відокремлювався від стану купецтва, для заняття підприємницькою діяльністю було достатньо придбати лише промислове свідоцтво. В умовах становлення ринкової економіки ієрархічні обмеження станів зникали і населення поступово розподілялось на нові соціальні верстви – підприємців і представників найманої праці.

Незважаючи на проросійську економічну політику самодержавства, пережитки феодалізму, надмірну підтримку

помісного дворянства, що гальмували розвиток вільної конкуренції та підприємництва, недосконалість тогочасного законодавства, підприємництво в українських губерніях, набувало все більшого поширення і стало важливим чинником прискорення економічного розвитку. Тому загалом підприємництво розглядаємо як позитивне явище, що сприяло перетворенню України в один з найважливіших промислових і сільськогосподарських регіонів Російської імперії.

Дослідження особливостей підприємництва в одному з тодішніх регіонів Російської імперії – Південно-Західному краї, в який входили Київська, Подільська і Волинська губернії, показало, що найбільш прибутковим в природно-кліматичних умовах краю було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю та цукрова, борошномельна, винокурна галузі промисловості. Локомотивом інтенсифікації виробництва ставали сільські підприємці – нова соціально-економічна структура, яку формували переважно поміщики, купці, заможні селяни.

Основою економічного розвитку були великі землеволодіння підприємливих поміщиків, які вже тоді опанували ефективний метод господарювання – поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва. Зразки багатoproфільної підприємницької діяльності Терещенків, Потоцьких, Ханенків, Симиренків, Браницьких, Балашових, Сангушків, Бобринських, Бродських та багатьох менш відомих господарів можуть служити прикладом і для сучасних підприємців. Значну частину сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і селянські господарства, підвищуючи врожайність у рослинництві і продуктивність тваринництва, опановуючи «премудрості» конкурентної боротьби і вміння отримувати прибуток.

Підприємницьку діяльність досліджуваного історичного періоду характеризують як позитивні результати так і негативні сторони. У зв'язку з цим автор привертає увагу до вічної проблеми: у гонитві за матеріальним не втратити духовні начала. А підприємництво саме і є тією сферою діяльності людини, коли щоденно потрібно робити вибір між добром і злом. Як і в минулому, так і сьогодні створити матеріальні блага, не

нашкодивши Природі і людям, досить складно. Але в тому і полягає вміння, обов'язок підприємців XXI ст. використати уроки минулого і на новому етапі шукати «золоту середину» у своїй діяльності, не переступити межу, за якою може йти руйнація. Непорушними повинні залишатись людська порядність, совість, добродійство.

Творення, а не руйнація закладені в самій Природі, що притаманно і Людині. Підприємницька діяльність якраз і є важливим способом творення людиною достатку і багатства. Добро, а не зло – є рушієм цивілізації і спасінням від знищення всього позитивного, що створило людство до нас.

В сучасних умовах особливу роль у забезпеченні правових основ вигідного і водночас добропорядного підприємництва повинна відігравати держава, політична воля її лідерів. За період незалежності України у законах з проблем реформування економічної системи визначився статус підприємця. Принциповими є положення про те, що: а) держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів; б) законодавчо забезпечує свободу конкуренції між підприємцями, захищає споживачів від проявів несумлінної конкуренції та монополізму в будь-яких сферах підприємницької діяльності.

Здійснення ринкових перетворень підтверджують, що в процесі розвитку нових форм власності та господарювання в народному господарстві утверджуються принципи підприємницької діяльності. Для сучасної України, яка має родючі землі і сприятливі кліматичні умови, пріоритетним повинно бути високотехнологічне сільське господарство. Відродження села – найважливіше завдання держави і підприємців. Вирощування якісної сільськогосподарської сировини і виробництво якісних продуктів харчування, а разом з цим зайнятість для сільського населення є важливою умовою зміцнення економічного становища України.

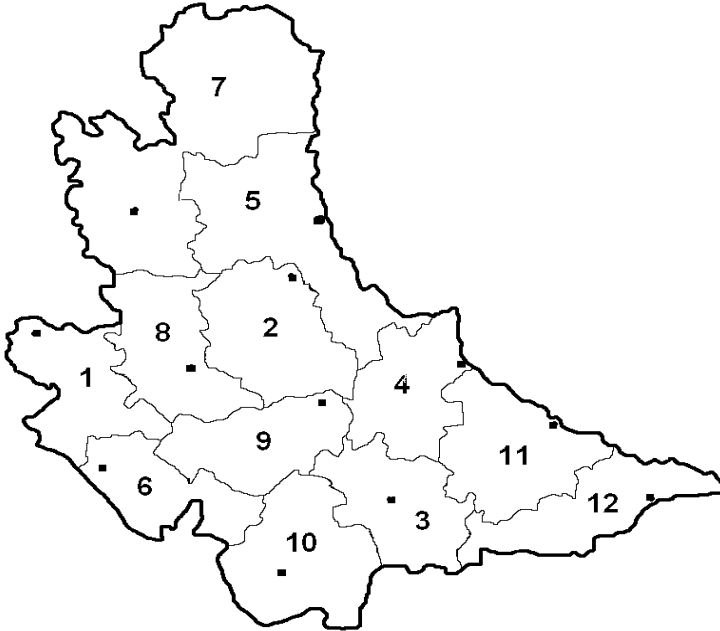
ДОДАТКИ

Додаток А

*Обсяги виробленої продукції промисловими підприємствами
Південно-Західного краю по групах за 1900 р. (тис. руб.)⁹⁴²*

Губернії	Переробні підприємства				Хімічні підприємства	Інші підприємства	Усього
	Продукції землеробства та садівництва	Продукції тваринництва	Лесових матеріалів	Корисних копалин			
<i>м. Київ</i>	1 9664	6 13	7 14	8 336	1 210	2 139	3 2676
<i>Київська губернія</i>	8 6395	1 770	1 814	3 487	2 175	2 93	9 5934
<i>Подільська губернія</i>	6 1397	5 8	1 146	1 140	7 6	1 027	6 4844
<i>Волинська губернія</i>	1 5498	4 11	4 071	2 221	1 545	3 87	2 4133
<i>Весь Південно-Західний край</i>	1 82954	2 852	7 745	1 5184	5 006	3 846	2 17587

⁹⁴² Складено за: Ярошевич А.И. Общій очерк экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1913. – С. 18.

Адміністративний поділ Київської губернії⁹⁴³

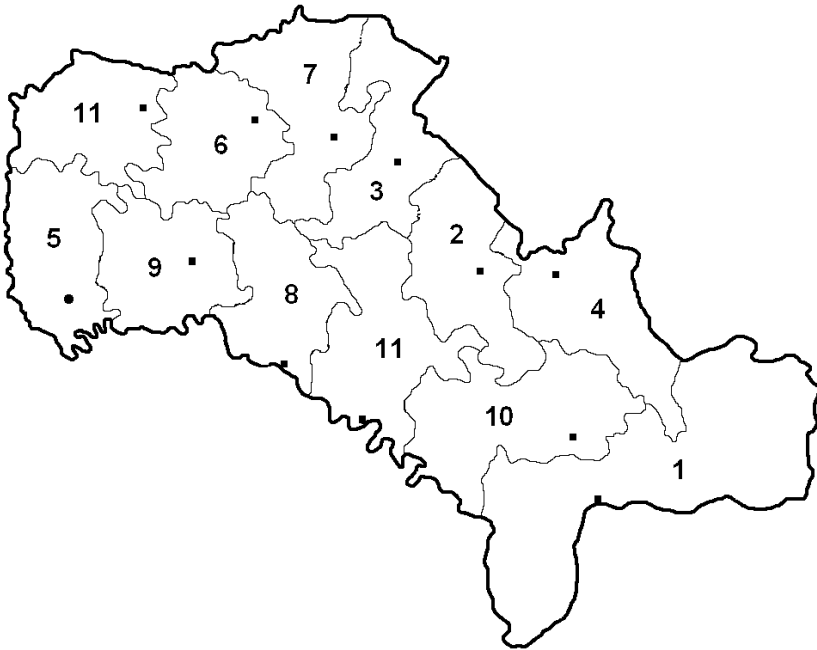
№/ п	Повіт	Центри повітів	Площа, верст ²	Кількість населення
1	Бердичівський	<u>Бердичів</u> (53351 осіб)	2 963,9	279 695
2	Васильківський	<u>Васильків</u> (13132 осіб)	3 971,7	315 823
3	Звенигородський	<u>Звенигородка</u> (16923 осіб)	2 903,8	274 704
4	Канівський	<u>Канів</u> (8855 осіб)	2 878,6	268 860
5	Київський	Київ (247723 осіб)	4 968,0	541 483
6	Липовецький	<u>Липовець</u> (8658 осіб)	2 550,6	211 825
7	Радомисльський	<u>Радомисль</u> (10906 осіб)	8 429,0	315 629
8	Скви́рський	<u>Скви́ра</u> (17958 осіб)	3 280,1	251 257
9	Таращанський	<u>Тараща</u> (11259 осіб)	2 944,3	245 752

⁹⁴³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Киевская губерния.

10	Уманський	Умань (31016 осіб)	3 784,2	320 744
11	Черкаський	Черкаси (29600 осіб)	3 173,0	307 542
12	Чигиринський	Чигирин (9872 осіб)	2 876,8	225 915

Додаток В

Адміністративний поділ Подільської губернії⁹⁴⁴

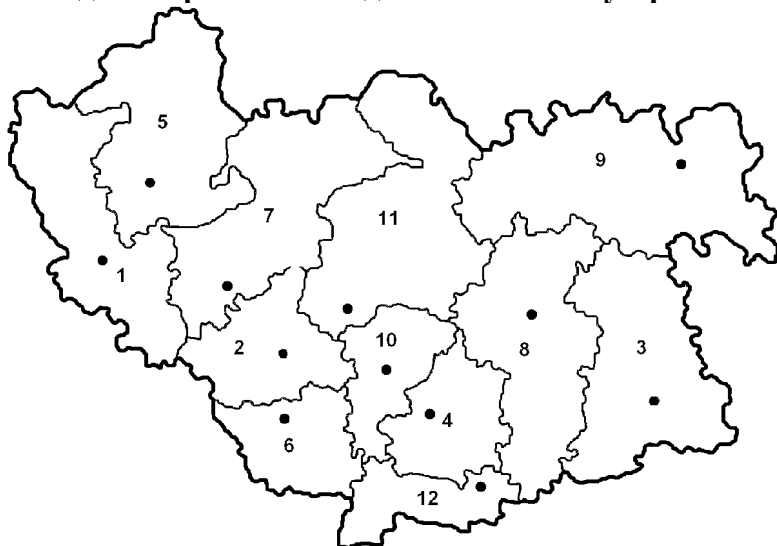
№/п	Повіт	Центри повітів	Площа, верст ²	Кількість населення
1	Балтський	Балта (23 363 осіб)	6 824,1	391 018
2	Брацлавський	Брацлав (7 863 осіб)	2 706,3	241 868
3	Вінницький	Вінниця (30 563 осіб)	2 619,3	248 314
4	Гайсинський	Гайсин (9 374 осіб)	2 972,7	248 142
5	Кам'янець-Подільський	Кам'янець-Подільський (35 934 осіб)	2 534,3	266 350
6	Летичівський	Летичів (7 248 осіб)	2 371,7	184 477
7	Літинський	Літин (9 420 осіб)	2 919,0	210 502
8	Могилівський	Могилів-на-Дністрі	2 413,0	227 672

⁹⁴⁴ http://ru.wikipedia.org/wiki/Подольская_губерния

		(22 315 осіб)		
9	<u>Новоушицький</u>	Нова Ушиця (6 371 осіб)	2 495,7	223 312
10	<u>Ольгопільський</u>	Ольгопіль (8 134 осіб)	3 521,9	284 253
11	<u>Проскурівський</u>	Проскурівський (22 855 осіб)	2 364,6	226 091
12	<u>Ямпільський</u>			

Додаток Г

Адміністративний поділ Волинської губернії⁹⁴⁵

№/п	Повіт	Центри повітів	Площа, верст ²	Кількість населення
1	<u>Володимир-Волинський</u>	Володимир-Волинський (9 883 осіб)	5 650,3	277 265
2	<u>Дубенський</u>	Дубно (14 257 осіб)	3 478,5	195 058
3	<u>Житомирський</u>	Житомир (65 895 осіб)	6 766,5	433 859
4	<u>Заславський</u>	Заславль (12 611 осіб)	3 055,2	208 742
5	<u>Ковельський</u>	Ковель (17 697 осіб)	6 487,0	211 493
6	<u>Кременецький</u>	Кременець (17 704 осіб)	2 925,1	219 934
7	<u>Луцький</u>	Луцьк (15 804 осіб)	6 662,2	252 550
8	<u>Новоград-Волинський</u>	Новоград-Волинський (16 904 осіб)	6 331,3	348 950
9	<u>Овруцький</u>	Овруч (7 373 осіб)	9 274,5	205 390

⁹⁴⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Волинская губерния

10	<u>Острозький</u>	<u>Острог</u> (14 749 осіб)	2 694,1	169 351
11	<u>Ровенський</u>	<u>Ровно</u> (24 673 осіб)	7 565,9	273 001
12	<u>Старокостянтинівський</u>	<u>Старокостянтинів</u> (16 677 осіб)	2 246,2	193 889

Сервітути в Південно-Західному краї (станом на 1890 р.)⁹⁴⁶

Повіти	Число селянських дворів								
	Загальне число дворів, що отримали наділ	Кількість дворів, по яким є відомості	Із них користуються сервітутами	Із них користуються:					
				Спільним вигоном	Толокою	Укіс і випас худоби в лісах власників	Іншими сервітутами	Одночасно декількома сервітутами	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Київська губернія</i>									
1.	Київський	12176	11965	2923	890	441	708	978	94

⁹⁴⁶ Рихтер Д. Сервітути // Энциклопедический словарь: Брокгауз и Ефрон. – Т. XXIX. – С. 638.

2.	Радомисльський	13279	12919	4869	710	3750	410	600	423
3.	Васильківський	18764	18008	7955	5969	2587	474	82	1157
4.	Бердичівський	14176	14167	10263	3847	8425	103	–	1968
5.	Сквирський	15732	14858	12056	5532	8597	936	2656	4939
6.	Таращанський	17910	17606	9581	8174	2560	–	1482	2317
7.	Липовецький	16173	16090	13878	8233	10498	–	2498	7351

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8.	Уманський	16834	16338	9051	8215	903	–	1351	1418
9.	Канівський	21929	21929	12822	6799	1914	127	7411	3190
10.	Черкаський	18736	15637	7287	3531	3119	887	5902	4989
11.	Чигиринський	13446	15569	1923	1406	416	–	101	–
12.	Звенигородський	17947	16877	10798	8823	4170	132	861	3174
<i>По губернії</i>		<i>197102</i>	<i>191963</i>	<i>103406</i>	<i>62129</i>	<i>47380</i>	<i>3777</i>	<i>23922</i>	<i>31020</i>
<i>Подільська губернія</i>									
1.	Каменецький	15117	14787	1575	1575	17	–	–	17
2.	Проскурівський	16585	16585	6001	4350	1279	–	922	550
3.	Ушицький	12714	12600	7507	5337	3381	–	30	1241
4.	Летичівський	7631	7503	2754	445	1392	592	655	908
5.	Литинський	12494	12385	6395	4227	1914	667	2491	2148
6.	Вінницький	12979	12979	4340	2285	2145	–	1009	1075
7.	Могилівський	15534	14699	8438	5932	3602	–	597	1364

8.	Брацлавський	16796	16146	7240	5101	3264	78	1442	2333
9.	Ямпільський	17763	17074	11623	7181	5153	789	3509	4280
10.	Гайсинський	15553	14892	9469	3363	6927	–	3650	2368
11.	Ольгопільський	18727	18727	14167	5052	11286	267	4070	5863
12.	Балтський	16970	15765	10741	10272	4052	–	4477	4601
<i>По губернії</i>		<i>178863</i>	<i>174142</i>	<i>90250</i>	<i>55120</i>	<i>44413</i>	<i>2393</i>	<i>22852</i>	<i>26748</i>

Закінчення додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Волинська губернія</i>									
1.	Житомирський	15257	14669	10236	761	9280	1115	920	1709
2.	Новоград-Волинський	14392	14392	11014	3149	10135	3297	317	5125
3.	Заславський	12931	12684	8374	2961	7257	177	52	2073
4.	Старокостянтинівський	13866	13651	5132	718	4549	64	229	428
5.	Кременецький	12557	12292	7680	2563	6583	1058	1111	2283
6.	Острозький	8218	7637	4266	1527	2875	–	772	780
7.	Дубенський	8606	8543	7041	1683	3843	298	3725	1961
8.	Луцький	8325	8110	7712	654	6471	5008	5086	5515
9.	Володимирський	10113	9759	7389	1975	6282	2892	1418	3281
10.	Ковельський	6940	6940	6259	1948	3425	2093	3976	3845
11.	Овруцький	6441	6441	5953	559	5095	3142	1413	3120
12.	Ровенський	11233	11233	8376	2111	5110	3060	1501	2881

<i>По губернії</i>	<i>128879</i>	<i>126351</i>	<i>89432</i>	<i>20609</i>	<i>70914</i>	<i>22204</i>	<i>20523</i>	<i>33004</i>
<i>Всього</i>	<i>504844</i>	<i>492456</i>	<i>283088</i>	<i>137858</i>	<i>162707</i>	<i>28374</i>	<i>67297</i>	<i>90772</i>

Додаток Д

Про помісне землеволодіння у 15 населених пунктах
Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії на
початку ХХ ст.⁹⁴⁷

Населений пункт	Власник маєтку	Площа земельних угідь
1	2	3
с. Андріївка	1. Почесний громадянин І.О.Базюк. 2. Товариство селян	435 дес. 2050 кв.саж. 147 дес. 2306 кв.саж.
с.Антонівка	Товариство селян	349 дес. 750 кв. саж.
с. Армяни	Дворянин В.Ф.Казимир (Санкт-Петербург), маєток в оренді у дворян С.Ф.Жукотинського і А.В.Гижицького	1533 дес. 879 кв. саж.
с.Бережанка	Й.О.Дмитрович	716 дес. 976 кв.саж.
м-ко Збриж	1. Г.О.Вацовський (господарство вів власник) 2. Лікар К.І.Дзюбинський (господарство вів власник) 3. Дворянин Ф.Ф.Парушевський (господарство вів власник) 4. Дворянин І.С.Маковський (в оренді у селянина О.П.Дзюбенка) 5. Дворянка А.О.Козицька (господарство вела власниця) 6. Товариство селян 7. Спадкоємці селянина І.Тустановського	110 дес 1174 кв. саж. 168 дес. 57 дес. 894 кв. саж. 224 дес. 1073 кв. саж. 277 дес. 1658 кв. саж. 78 дес. 1094 кв. саж. 40 дес. 753 кв. саж.

⁹⁴⁷ Складено автором за: Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский. Тип С.П. Киржатского, 1903. – 867 с.

Продовження додатка Д

Рудницькі (Варшава)
(представник маєтку Г.О.Глінка)
2. Товариство селян
3. Дворянка М.О.Туська
(господарство вела власниця)

62 дес. 1928 кв. саж.

223 дес.

Закінчення додатка Д

1	2	3
с. Теремківці	1. Міщанин Д.П.Кульчицький (господарство вів власник) 2. Дворянка Є.Е.Підгородецька (в оренді у Ф.Зайчковського) 3. Товариство селян 4. Почесний громадянин Й.І.Юркевич	70 дес. 319 дес. 78 дес. 1714 кв. саж. 77 дес. 938 кв. саж.
с. Хроптова	1. Дворянин В.Б.Стройновський (господарство вів власник) 2. Дворянин Є.О.Чайківський (господарство вів власник)	390 дес. 1966 кв. саж. 662 дес. 857 кв. саж.
с. Чагарівка	1. Дворянин І.М.Беднаровський (в оренді у дворянина О.І.Бедна-ровського) 2.Дворянка Л.А.Матушевич (господарство вела власниця) 3.Дворянин Л.Ф.Порушевський (господарство вів власник)	233 дес. 856 дес. 432 кв. саж. 17 дес.
с. Чемерівці	1.Л.А.Матушевич (господарство вела власниця) 2. Дворянин Прейс (господарство вів власник) 3. Дворяни В.А. і Ю.А. Матушевичі (господарство вели власники) 4. Дворянин Л.Ф.Порушевський (господарство вів власник)	389 дес. 1992 кв. саж. 262 дес. 975 кв. саж. 103 дес. 8 дес. 2170 кв. саж.
с. Ямпольчик	1. Дворянка К.Д.Радзновська (в оренді у дворянина К.О.Боянчика) 2. Дворянин Л.М.Дзевановський (в оренді у дворянина Л.Яворського)	263 дес. 124 кв. саж. 270 дес. 359 кв. саж.

Додаток Е

**Відомості про землевласників Південно-Західного краю,
у власності яких було більше 3-ох тис. дес. землі
(станом на 1913 р.)⁹⁴⁸**

№ п/п	Землевласники	Площа	Місце розташування
1	2	3	4
<i>Волинська губернія</i>			
1	Андреева О.С. дружина дійсного стат. радника	3511	с. Буша Дубенського повіту
2	Богуш С.У. дворянин	4170	м-ко Ушомир Житомирського повіту
3	Богуш Й.У. дворянин	3470	с. Бондарівка Житомирського повіту
4	Банов М.А.	9205	с. Кисоричі Овруцького повіту
5	Банаут Ф.К. дворянин	6601	с. Карасин Ровенського повіту
6	Билина І.З. дворянин	3450	с. Красногірка Житомирського повіту
7	Браницька Ю.А. графиня	12158	с. Стенжаричі Володимир-Волинського повіту; м-ко Шаргород Подільської губернії; с. Черепино Таращанського повіту Київської губернії
8	Бродська А.П.	3677	с. Карнилівка Ковельського повіту
9	Белоусович А.М. дворянин	6259	с. Воронка, с. Луко Луцького повіту
10	Бродницький У.В. дворянин	4317	с. Липно Луцького повіту
11	фон-Бремзен З.К. вдова генерал- майора	9498	с. Красилів Луцького повіту

Продовження додатка Е

⁹⁴⁸Складено автором за: Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К.1914. – С.468-470, 493-495, 514-578, 591-663, 923-958, 982-1000, 1010-1029, 1041-1065, 1076-1078; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.

1	2	3	4
12-14	Броель-Платери Г., А. і В.В. графи	29624	с. Домбровиця Ровенського повіту
15	Бережецький Г.Ф.	3652	с. Холопи Ровенського повіту
16	Верпеко М.К. прис. повірений	5221	фільварок Глибоке Луцького повіту
17	Вондров В.Й.	12593	с. Войтковичі Овруцького повіту
18	Волконський В.В. князь	3866	м-ко Кузьмин, м-ко Кульчини, с. Грицики Старокостянтинівського повіту
19	Виржиковський А.К. дворянин	11082	с. Пулемець Володимир-Волинського повіту
20	Гадон В.В. дворянин	4427	с. Полиці Ковельського повіту
21	Грипарі М.П. дворянин	11520	м-ко Баранівка, с. Новоселиця, с. Хмерин Луцького повіту
22	Гижицький С.М. відставний шт. ротмістр	17000	м-ко Городниця Новоград-Волинського повіту
23	Гуляницький С.С. ст. радник	5203,5	м-ко Новомиськ Острозького повіту
24	Гутовський Ф.В.	3534	с. Піща Володимир-Волинського повіту
25	Дверницька О.М. дворянка	24489	с. Виступовичі, с. Озеряни Овруцького повіту
26	Де-Шодуар І.М. дворянин	3025	с. Рудня Овруцького повіту
27	Денек К.М. дворянин	8970	с. Суцани Овруцького повіту
28, 29	Другуш М.В. і Маслов М.В. дв.	7990	с. Степань, с. Двірець Ровенського повіту
30, 31	Дунін-Карвицькі Я. і С. Фр.	13589	м-ко Полонне Новоград-Волинського повіту
32	Довгялло А.К. дворянин	3381	с. Н. Малин Острозького повіту
33	Єзерський М.М. граф	6728	с. Сидіни Ровенського повіту
34	Журавська О.О.	4678	с. Степангород Луцького повіту
35	Замойська А.І. графиня австр. піддана	3947	с. Молочки Житомирського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
36	Заленський М.В. дворянин	20307	м-ко Лугини, с. Городець Овруцького повіту
37	Заленська В.Г. дворянка	30000	м-ко Словечно Овруцького повіту
38	Заленський К.М. дворянин	4041	с. Усть'є Ровенського повіту
39, 40	Зеленський А., Зеленський К.	27792	с. Дюксан Ровенського повіту
41	Ісаков С.М. камер- юнкер Двору його Величності	9009	с. Висоцьк Ровенського повіту
42	Каменоградського П. генерал- лейтенанта спадкоємці	4954	м-ко Гулевичів Луцького повіту
43	Кашевський Г.Л. дворянин	4300	с. Курсин Ровенського повіту
44	Кожуховський М.О. дворянин	3621	м-ко Володимирець, с. Липно Луцького повіту
45	Козловський А.Г. дворянин	3125,5	с. Яжберель Овруцького повіту
46	Колонно- Чесновський Б.О.	4285	с.Ляхівці, с. Симонів, с. Боложівка Острозького повіту
47	Красицький С.В. граф	3246	с. Криниця Ковельського повіту
48	Кривцов Я.В. дворянин	6396	с. Пелча Овруцького повіту
49	фон-Круг В.П. дворянин	6291	с. Сільці, с. Угли Ковельського повіту
50	Ледоховський Адам В. граф	6290	с. Фалелічі, с. Хворостів Володимир- Волинського п.; м. Балта Подільської губернії; с. Лозова, с. Гарнишівка Старокостянтинівського повіту
51	Ледоховський Август В. граф	7645	м-ко Острожець, с. Надчиці, с. Свищів Дубенського повіту; м. Балта Подільської губернії
52	Ледоховська М.В. графиня	6614	м-ко Острополь, с. Калинівка Новоград-Волинського повіту
53	Ледоховський Л.Я. граф	3163	с. Бальківці, с. Янушевці Старокостянтинівського повіту
54	Леві Ц.І. купець	9852	с. Кривин та ін. Острозького повіту
55	Любомирський С.К. князь	15692	м. Ровно, м-ко Александрія, с. Кут Ровенського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
---	---	---	---

56	Лесіг Г.А. купець	3000	с. Забороль Ровенського повіту
57	Малинський Е.М. дворянин	49038	с. Березно, с. Невирків Ровенського повіту
58	Малаховський Л.А. дворянин	6140	м-ко Велідники Овруцького повіту
59	Маньковський І.В. дворянин	3080	фільварок біля м-ка Любар Новоград-Волинського повіту
60	Малюжкович О.С. дворянин	5754	с. Погулянка Ковельського повіту
61, 62	Меллер-Закомельський О.М. барон і Отт Д.О. таємний радник	5628	м-ко Судилков Засловського повіту
63	Менциньска Ю.О. графиня	19488	маєтки Воронів, Синяків Кременецького повіту; с. Курчиці Новоград-Волинського повіту
64	Мезенцев Б.С. дворянин	16000	м-ко Новозвягель Новоград-Волинського повіту
65, 66	Моссальська Є.О., Шахматова О.О. дворянка	8000	м-ко Березно, м-ко Сарни Ровенського повіту
67	Морстін П.У. графиня	4778	м-ко Бережці, с. Торчин, с.Комнатки Кременецького повіту
68	Муравйов М.Я. купець	20640	с. Турчинка, с.Сали Житомирського повіту; Людвиполь Ровенського повіту
69	Нестроев О.О. дійсн. ст. радник	6430	с. Годомичі, с. Чаруків Луцького повіту
70	Неєлов В.Л. дворянин	7851	с. Миляч Ровенського повіту
71	Нірод А.Ф. графиня	4801	м-ко Левків, с. Бистри Житомирського повіту
72	Остроградський В.О. дворянин	21670	м-ко Степань та ін. Ровенського повіту
73	Охотніков В.М. таємний радник	18615	Охотніково та ін. Овруцького повіту
74	Потоцький Й.А. граф	70876	с. Ярунь, с. Смолдирів та ін. Новоград-Волинського повіту; с. Гриценки, с. Новоселиця Старокостянтинівського повіту; у волостях: Антонінській, Грицівській, Бутовецькій, Шепетівській Заславського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
----------	----------	----------	----------

75	Подлевська М.М. міщанка	6551	с. Новосілка, с. Ягідне Володимир-Волинського повіту; с. Глоби Ковельського повіту
76	Подгорський В.М. дворянин	3695	с. Слободище Житомирського повіту
77	Понінський-Валевський І.Б. дворянин	5000	с. Моквин Ровенського повіту
78	Прондзінська Я.І. дворянка	3846	м-ко Володимирець Луцького повіту
79	Пурбе К.С. міщанин	7345	с. Городець Луцького повіту
80	Радзивілл Ф.Б. князь	32357	м-ко Олика Дубенського п.; с. Цумань Луцького повіту
81	Радзивілл Я.Ф. князь	4366	с. Шпанів, с. Понебель, с. Королево Ровенського повіту
82	Ратькова-Рожнова М.О. дружина дійсного ст.радника	3353	с. Галуззя, с. Рудня-Заріччя Луцького повіту
83	Раух Л.Л. дружина генерал-лейтенанта	16846	с. Листвин Овруцького повіту
84	Решко К.К.	23116	сл. Лопатиська (біля Олевська) Овруцького повіту
85	Рейн Г.Є. дійсний ст.радник	3579	с. Вілія Острозького повіту
86	Ржевуський Л.А. граф	6282	с. Борсуки, с. Вербівець та ін. Кременецького повіту; м. Борщагівка Сквирського повіту Київської губернії
87	Сангушко Р.В. князь	65213	м. Ізяслав, м-ко Білогіродка, м-ко Славуга
88	Сабуров С.П. дійсний ст. радник	3000	м-ко Варковичі Дубенського повіту
89	Совицький М.Г.	9005	м-ко Колки Луцького повіту
90	Стецький Г.Г.	14420	м-ко Романів, с. Корчівка, Новоград-Волинського повіту
91	Стецький О.Л. дворянин	6200	с. Моренин Ровенського повіту
92	Суффчинський Й.П.	8901	м-ко Турийськ, с.Селець, с.Ставок Ковельського повіту
93	Сухомлинова З.О. дружина генерал лейтенанта	3151	с. Городно Володимир-Волинського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
---	---	---	---

94	Терещенка Ф.А. дійсного ст. радника спадкоємці	14327	м-ко Пятка с. Коровинці, с. Пилипи та ін. Житомирського повіту
95	Терещенко М.О. дворянин	25176	м-ко Андрушівка та ін. Житомирського повіту
96	Терещенко Ф.Ф. дворянин	12499	м-ко Червоне та ін. Житомирського повіту; с. Красівка, с. Паласівка Бердичівського повіту Київської губернії
97	Тер-Асагурова генерала спадкоємці	5632	с. Куликовичі Луцького повіту
98	Тишкевич Й.О. графа спадкоємці	15364	с. Яблунець, с. Сушки, с. Хотиж та ін. Житомирського повіту
99	Тишкевич Е.В. граф	25163	с. Гульськ Новоград-Волинського повіту; с.Плужне, с.Добрин та ін. Острозького повіту
100	Томов Г.І. дворянин	3898	с. Яблунне Ровенського повіту
101	Уварова С.В. вдова дійсного ст. радника	67070	м-ко Ємільчино та ін. Новоградволинського п.; с. Лежава, с. Баглаї та ін. Старокостянтинівського повіту
102	Уварова- Терещенко Н.Ф. дворянка	8395	с. Браталів Житомирського повіту; с. Гордіївка, с. Привітів та ін. Новоград-Волинського повіту
103	Флеров-Булгак М.О. дворянин	17826	ур. Скали (біля Олевська) Овруцького повіту
104	Хрульова Н.О. дворянин	20313	с. Озери Овруцького повіту
105	Чацький С.Ф. граф	4896	м-ко Порицьк Володимир-Волинського повіту
106	Чижевич М.Л.	3277	с. Бережки, с. Калки Ровенського повіту
107	Черепков В.Є. підполковник у відставці	4692	с. Боровно Ковельського повіту
108	Шичевський С.С. дворянин	6151	м-ко Томашград Ровенського повіту
109	Шичевський Й.С. дворянин	6591	сл. Лядо Ровенського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
----------	----------	----------	----------

110	Шлейнкер К.К. купець	7107	с. Новий Завод Житомирського повіту
111	Шувалова Є.В. графиня	13368	м-ко Дубно, с. Погорільці Дубенського повіту
	Всього:	1192847	
Київська губернія			
1	Браницька М.Є.	104791	м. Біла Церква та ін. Васильківського повіту; м. Ольшани, с. Вербівка, с. Моринці Звенигородського повіту; с. Хомівка та ін. Радомисльського повіту; м-ко Володарка Сквирського повіту; с. Кумейки, с. Березняки та ін. Черкаського повіту
2	Браницький В.О.	43759	с. Єзерки, с. Чупири, с. Потіївка Васильківського повіту; с. Мигалки, с. Заруддя Радомисльського повіту; м-ко Ставище та ін. Таращанського повіту
3	Браницький К.К.	16519	с. Узипська Стадниця Васильківського повіту; с. Унин, с. Ханев Радомисльського повіту; с. Побережна Звенигородського повіту
4	Балашова К.А.	36295	м-ко Мошни, м-ко Городище Черкаського повіту
5-8	Бобринські О.О.; А.О.; Г.О.; Л.О.	40666	м-ко Сміла, с. Костянтинівка, с. Пруси, с. Балаклія та ін. Черкаського повіту; м-ко Кам'янка, с. Капітанівка, с. Писарівка Чигиринського повіту
9	Бабкін М.А.	5616	с. Медвина Радомисльського повіту
10	Баскакова О.М.	6931	м-ко Паволоч, с. Андрушки Сквирського повіту
11	Баскаков В.І.	5087	с. Макарівка, с. Почуйки, с. Гребля Сквирського повіту; с. Багва Таращанського повіту
12	Беренгович О.П.	3376	с. Гуга, с. Щербатинці Звенигородського повіту; с. Скрипчинці Канівського повіту
13	Васильєв І.Д.	3448	с. Глибочок, с. Шахворостівка, с. Кулишівка Радомисльського повіту
14	Горчаков К.О.	17807	м-ко Коростишів Радомисльського повіту; м. Обухів Київського повіту
15	Гудим-Левкович Ю.М.	3587	м-ко Зозів Липовецького повіту
16	Горватт С.О.	11253	м. Хабне та ін. Радомисльського повіту
17	Демідова Сан- Донато Є.П. княгиня	4874	м-ко Ільїнці, с. Павлівка Липовецького повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
----------	----------	----------	----------

18	Долгорукая О.П. княгиня	19012	с. Тальне, с. Глибочок та ін. Таращанського повіту
19	Давидов М.В.	4270	с. Баландіно, с. Балтишка та ін. Чигиринського повіту
20	Делла- Герадесско В.Г.	3683	с. Козацьке Васильківського повіту
21	Єфремов О.П.	3675	с. Казаровичі, с. Глібовка Київського повіту
22	Журавський Г.П.	5474	с. Зеленково, с. Майданецьке Таращанського повіту
23	Золотницький А.А.	7096	с. Межирічка Радомисльського повіту; м-ко Ружин Сквирського повіту
24	Ігнатєва К.Л.	7836	м-ко Дзюнків Бердичівського повіту; с. Скибинці, с. Реух Сквирського повіту
25	Іващенко М.М.	8666	м-ко Бурти, м-ко Вязовок Черкаського повіту; с. Макіївка, с. Юзефівка Васильківського повіту
26	Кузнєцов М.Д.	12521	с.Пляхова Бердичівського повіту
27	Кухта П.І.	3410	с. Глібовка,с. Казаровичі Київського повіту
28	Куракіна Т.Г.	3687	с. Іскрино, с. Степівка, с. Лозоватка, с. Княже, с. Козацьке Васильківського повіту
29	Лопухін - Демидов О.М.	21940	м-ко Корсунь Канівського повіту
30	Лопухіна О.І.	3043	м. Матусов Черкаського повіту
31	Лихолат А.І.	3897	с. Лубенка, с. Шибенна Рудня Київського повіту
32	Ладизенський С.С.	20550	с. Мартиновичі Радомисльського повіту
33	Левандовський В.Ю.	5000	м-ко Ходорків Сквирського повіту
34	Мекк – фон Н.К.	24008	с. Бабинці, с. Копилов, с. Макарів, с. Фасівка Київського повіту та мастки у Волинській губернії
35	Муравйова - Апостол Н.Ф.	9722	Копачів Київського повіту; с. Мартинівка, с. Маслівка Канівського повіту
36	Меринг С.Ф.	6514	с. Н. Гребля, ст. Прилука Бердичівського повіту
37	Маслов М.В.	3568	с. Пинязевичі Радомисльського повіту
38	Міклухо М.М. молодший	4481	м-ко Малин Радомисльського повіту
39	Млодецький В.Й. граф	5441	м-ко Кошевате Таращанського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
---	---	---	---

40	Морачинська М.І.	3095	м-ко Тетіїв Таращанського повіту
41	Де - Монтрезор	3469	с. Бабинці, с.Новофастівка Сквирського повіту
42	Ностич Г.І.	5182	с. Носачів Черкаського п.; с. Болтишка, с. Єразмівка Чигиринського повіту
43, 44	Потоцький А.А, Потоцький А.А.	16572	с. Буянка, с. Смольчинці, с. Адамівка, с. Чижівка, с. Гусаківка та ін. Васильківського повіту
45	Потоцький Ф.К. граф	4816	с. Ситківці, с. Шура, с. Бондури Липовецького повіту
46	Подгорська С.В.	29977	с. Небелівка, с. Підвисоке Уманського повіту; м-ко Дашів Липовецького повіту;
47	Подгорський С.М.	7480	с. Логвин, с. Городище,с. Михайлівка Сквирського повіту
48	Подгорський П.С.	3536	м-ко Юстинград, м. Конела Липовецького повіту; с. Горошків, с. Лемещиха Таращанського повіту
49	Плаугін С.М.	3673	с. Ягнятин, с. Коровчієво та ін.Сквирського повіту
50	Раєвська М. Г.	4366	с. Болтишка Чигиринського повіту
51	Рекк Я.А.	18383	м-ко Чорнобиль Радомисльського повіту
52	Ржевуський А.А.граф	6071	с. Злодіївка, с. Крилівка Сквирського повіту
53	Роговський Л.А.	4482	с. Лебедин Чигиринського повіту
54	Рогозинський М.В.	4763	с. Цибулів Липовецького повіту
55	Рогозинський Е.А.	3537	с. Острожани Липовецького повіту; с. Денгафівка, с. Стадниця Таращанського повіту
56, 57	Рикк Б.і В. Аф.	8292	с. Приборськ Радомисльського повіту
58	Русецький Д.Я.	3425	с. Пеніюжков, с. Роги Уманського повіту
59	Савченко А.С.	3529	с. Мостище, с.Петрушки, с. Стоянка Київського повіту
60	Сетгафер О.М.	4517	с. Корнин, с. Білки Сквирського повіту
61	Синельников А.М.	3895	м-ко Брусилів Радомисльського повіту
62	Слободчикова Л.В.	3825	Потоцький Медвина Радомисльського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
---	---	---	---

63	Соколов І.І.	6974	с. Корогод Радомисльського повіту
64	Терещенка О.М. спадкоємці	20000	с. Буча, с. Шпитьки, с. Ясногородка Київського повіту; с. Спичинці, с. Зарубинці, м-ко Сокольча Сквирського повіту; с. Станіславчик, с. Мокіївка та ін. Черкаського повіту; с. Серхов Луцького повіту Волинської губернії
65-68	Терещенко Є., М., Н., П. Ів.	22579	с. Ладижинка, с. Христинівка Уманського повіту; с. Сердегівка Черкаського повіту; с. Телетіно, с. Листопадово, Турія та ін. Чигиринського повіту; с. Терешки Звенигородського повіту
69	Тарнавський Я.В.	5522	с. Потік та ін. Канівського повіту; с. Тарнава Липовецького повіту; с. В. Мотовилівка Васильківського повіту
70	Тарнавська Б.Г.	3026	с. Яблонівська Канівського повіту; с. Чернявка Липовецького повіту
71	Урусова П. О.	14754	м-ко Шпола, с. Мар'янівка, с. Василівка, с. Сингаївка Звенигородського повіту
72	Хряков Г. М.	4877	с. Радинка та ін. Радомисльського повіту
73	Хряков І. С.	3563	с. Драчилівка Радомисльського повіту
74	Шембек Й. А. граф	21838	м-ко Бородянка, с. Дружня, с. Загальці, с. Качали, с. Мірча та ін. Київського повіту
75	Яшваль Н. Г.	3479	с. Сунки Черкаського повіту
	Всього:	745000	

Подільська губернія

1	Абамелик-Лазарев С.С.	3154	м-ко Круте Балтського повіту
2	Баптизманський І.А.	3001	м. Балта, с. Гавиноси, с. Дигори Балтського повіту
3	Балашов М.П.	11536	м-ко Шпиків Брацлавського повіту; с. Рахни Ямпільського повіту
4	Белина-Бржозовський К.З.	4439	м. Балта, с. Ракулово, с. Шляхова, с. Кринички Балтського повіту
5	Бржозовський К.З.	5292	с. Китайгород Брацлавського повіту; с. Соколівка Ольгопільського повіту
6	Бржозовський Ф.І.	5472	с. Попемохи Ольгопільського повіту
7	Бржозовський В.І.	3376	м-ко Жабокрич Ольгопільського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
----------	----------	----------	----------

8	Бурдян Я.М.	3101	с. Бурштени, с. Молокиш
9	Грохольський З.С. граф	7947	м-ко Немирів, с. Воловодівка та ін. Брацлавського повіту; с. Пятничане Вінницького повіту
10	Грохольський Ф.Г.	7949	м-ко Стрижавка Вінницького повіту; с. Ізабелівка Брацлавського повіту; с. Губча, с. Купина Ізяславського повіту
11	Глебова А.К.	3193	с. Познанка Балтського повіту
12	Гейден О.Ф. гр.	3823	с. Голяки Вінницького повіту
13	Журовський А.Є.	7185	с. Маків, с. Вишневчик Каменецького повіту
14	Залеська М.Е.	4899	с. Остапківці Проскурівського повіту
15	Юдко І.Ю.	3060	с. В. Бубнівка Проскурівського повіту
16	Ксідю К.В.	6641	м. Хмільник, с. Вербівка, с. Кушківка, с. Порубинці та ін. Літинського повіту
17	Крупенський М.Є.	6545	м-ко Жванчик, м-ко Камось, м-ко Кривчик, с. Требухівка Ушицького повіту
18, 19	Липковський В.В. і Г.В.	3133	м. Гайсин, с. Раковна Гайсинського повіту
20	Липковський Г.П.	3342	с. Гонорівка Ольгопільського повіту
21	Львов О.М.	3560	с. Маньківці, с. Токарівне, с. Чернятин Літинського повіту
22	Маньковський	3100	с. Борівка, Уяринці, Юрківка Ямпільського повіту
23	Маньковський І.В.	6422	с. Клембівка Ямпільського повіту; фільварок Альфредів та ін. Новоград- Волинського повіту Волинської губернії
24	Можайський М.М.	3368	м-ко Вороновиця Брацлавського повіту
25	Морков І.Д. граф	4444	м. Летичів, с. Попівці, Залетичівка Летичівського повіту; с. Н. Олчедаївка Могилів-Подільського повіту
26	Морков М.А.	5084	м. Летичів, с. Войтівці, с. Суслівці Летичівського повіту
27	Михаловський О.Т.	3197	с. Яланець Ямпільського повіту
28	Орлов О.М. князь	18087	м-ко Чечельник Ольгопільського повіту

Продовження додатка Е

1	2	3	4
29	Орловський О.О.	4984	с. Клітище Літинського повіту

30	Потоцький Ф.К. граф	24735	Теплицько-Ситковецький маєток в Гайсинському та Липовецькому повітах Київської губернії
31	Потоцька Я.Т.	4270	м-ко Печора Брацлавського повіту
32	Потоцька М.К. графиня	4698	с. Баланівка Ольгопільського повіту
33	Пржездзецький С.К.	4583	м-ко Миколаїв Проскурівського повіту
34	Раллі К.Ю.	8933	м. Браїлів Вінницького повіту
35	Раковський Ф.Л.	3206	с. Качківка Ямпільського повіту
36	Руссановський К.К.	5138	с. Лабушна, с.Тимків Балтського повіту
37	Святополк-Мирська К.М.	3716	м-ко Богопіль Балтського повіту
38	Собанський Ф.Л.	15929	м. Ободівка, с.Цибулівка та ін. Ольгопільського повіту; с. Кирнасівка, с. Василівка Брацлавського повіту; с. Білоусівка, Маньківка, Лукашівка Гайсинського повіту; с. Стіна Ямпільського повіту;
39	Собанський М.Ф.	8591	с. Ольшанка-Побережна Ольгопільського повіту; с. Вербово та ін. Сквирського повіту Київської губернії
40	Собанський А.М.	4216	с. Плоска, Каїтанівка, Погреби Балтського повіту, с. Пеньківка Ямпільського повіту; с. Хоменки Могилівського повіту
41, 42	Собанський В.С. і Собанський Г.С.	4507	с. Топала, с. Концеполь Балтського повіту, м-ко Верхівка Брацлавського повіту; с. Демівка, с. Любомирка Ольгопільського повіту
43	Собанський Г.К.	4140	с. Сумівка та ін. Ольгопільського повіту
44	Токаржевська-Карашевич Л.Б.	4095	м-ко Криве Озеро, с. Адамівка та ін. Балтського повіту
45	Тишкевич К.А.	6578	м-ко Сатанів, с. Іванківці, Войтовина Проскурівського повіту
46	Тишкевич М.Г.граф	6250	м. Н. Ушиця, с. Браїлівка, Говори та ін. Ушицького повіту; с. Христище Ольгопільського повіту
47	Устинов М.М.	10248	с. Сугаки, с. Венедичани Могилівського повіту
48	Ханенко Б.І.	3107	с. Грабова, с. Мощена Гайсинського повіту

Закінчення додатка Е

1	2	3	4
49	Ханенко В.М.	5033	м-ко Хащева та с. Сальково, с. Могильна та ін. Гайсинського повіту; с. Геленівка, с. В. Мотовилівка, Васильківського повіту Київської губернії
50	Холоневський А.Й. граф	7180	м-ко Янів Вінницького повіту; с. Пеньківка, Яцківці Літинського повіту
51	Холоневський С.Й.	4819	м-ко Зятківці Гайсинського повіту
52	Ценіна Є.М.	3224	с. Катюжани Могилів-Подільського повіту
53	Цвет П.П.	4841	с. Мацьківці Проскурівського повіту
54	Чацька С.Р. графиня	3183	с. Борщі Балтського повіту
55	Чарномський М.М.	3400	с. Чарномин Ольгопільського повіту
56	Чихачьов М.М.	5304	м-ко М. Курилівці Ущицького повіту, с. Березова Могилів-Подільського повіту
57	Широченко Л.М.	3601	м-ко Криве Озеро Балтського повіту
58	Щербатова М.Г. княгиня	14495	м-ко Немирів та ін. Брацлавського повіту
59	Юрьевич П.С.	4344	м-ко Рашків Ольгопільського повіту
60	Юрьевич Ф.М.	4000	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту
61	Ярошинський Ф.Й.	5955	с. Гнівань Вінницького повіту; с. Звониха Брацлавського повіту
62	Ярошинська Ю.Й.	3023	с. Гнівань Вінницького повіту; с. Пархомівка, с. Талашівка та ін. Липовецького повіту Київської губернії
63	Ярошинський К.Ц.	5801	м-ко Киблич, с. Марківка, с. Ошівка та ін. Гайсинського повіту
	Всього:	362117	

Відомості про цукрові заводи губерній Південно-Західного краю станом на 1913 р.⁹⁴⁹

Назва заводу Рік заснування	Місце знаходження (повіт)	Власник	Склад правління	Технічне оснащення	Пробіг ників-стг	Обсяг вироб- ництва (в пудах)
1	2	3	4	5	6	7
<i>Волинська губернія</i>						
Андрушевский 1848 г.	м. Андрушевка, Житомирский	М.А. Терешенко		<i>Двиг. пар. – 913 л.с., котл. 15, общ. поверхн. нагрєва 2.654 кв.м.</i>	422	566.535
Бабино-Томаховский 1913 г.	с. Бабино, Ровенский	Акц. о-во завода	К.Э. Бонди, Д.Д. Пихно, А.Д. Билимович	<i>Двиг. пар. – 350 л.с., котл. 5 Менье, общ. поверхн. нагрєва 1.000 кв.м. Топл. – дрова</i>	900	24.000
Житынский 1879 г.	г. Городище, Ровенский	Акц. о-во завода	Р. Суермонд, М. Орденга, А. Шульц, Л. Веллиш	<i>Двиг. 6 пар., 15 электр. – 800 л.с., котл. общ. поверхн. нагрєва 1.230 кв.м. Топл. – дрова, кам. уголь</i>	780	1.200. 000
Збручский 1876 г.	д. Фридриховка, Старо-константиновский	Т-во завода	графи Л.Я. Ледоховский, С. Жеромский, А.Ф. Якушевский	<i>Двиг. пар. – 308 л.с., котл. общ. поверхн. нагрєва 1.860 кв.м. Топл. – кам. уголь</i>	189	450.000

⁹⁴⁹ Складено автором за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград. 1914.
Для достовірності відомості Додатку Є подаємо мовою оригіналу.

Иванковский 1886 г.	с. Иванково, Житомирский	Т-во завода	А.Г. Каменка, С.И. и Е.И.Ляндау	<i>Двиг.</i> пар. – 320 л.с., <i>котл.</i> 7 разных общ. поверхн. нагрева 1.400 кв.м.	186	299.457
-------------------------------	-----------------------------	-------------	------------------------------------	--	-----	---------

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Карвице-Озерянский 1877 г.	с. Мизочь, Дубенский	Т-во завода	Л.И. Бродский, В.Г. Гинзбург, Я.Л. Поляков, А.М.Гольденберг, А.Л. Горовец	<i>Двиг.</i> 14 пар. – 243 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.320 кв.м.	502	545.679
Клембовский 1844 г.	с. Клембовка, Заславский	граф И.А. Потоцкий		<i>Двиг.</i> пар. –217 л.с., <i>котл.</i> 6, общ. поверхн. нагрева 750 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	454	127.865
Корецкий 1899 г.	г. Корец, Новградволын ский	граф И.А. Потоцкий		<i>Двиг.</i> пар. – 347 л.с., <i>котл.</i> 6, общ. поверхн. нагрева 1.265 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	402	144.981
Коровинецкий 1880 г.	с. Б. Коровин- цы, Житомирс- кий	наследники Ф.А. Терещенка		<i>Двиг.</i> пар. – 535 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.860 кв. м. <i>Топл.</i> –дрова, торф и кам. уголь	800	537.330
Красиловский 1847 г.	г. Красилов, Старо- константиновс кий	Т-во завода	И.Э. Маньковский М.И.Маньковская Г.П. Липковский	<i>Двиг.</i> пар. – 227 л.с., <i>котл.</i> 1 Фицнер-Гампер, 5 – Нейера, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. <i>Топл.</i> - кам. уголь, дрова	277	199.382
Кременчукский 1849 г.	с. Кремен- чуки, Заславский	граф И.А. Потоцкий		<i>Двиг.</i> 16 пар. – 293 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. <i>Топл.</i> – кам.уголь	184	222.248
Новоселицкий 1897 г.	с. Вел. Ново- селица, Новоград- Вольнский	Александ- ровское т-во заводов	С. Рафаловичь, А.С. Френкель, А.И. Добрый, А.М. Гольденберг	<i>Двиг.</i> 3 пар. – 275 л.с., <i>котл.</i> 6 общ. поверхн. нагрева 900 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	250	285.773
Староконстан-	г. Старо-	Т-во завода	В. и К. Брокль	<i>Двиг.</i> пар. – 222л.с., <i>котл.</i> 7 Менье,	220	227.000

тиновский 1899 г.	константинов			общ. поверхн. нагрева 1.100 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь		
<i>Продовження додатка Є</i>						
1	2	3	4	5	6	7
Червонский 1873 г.	м. Червонное, Житомирский	Ф.Ф.Тере- щенко		<i>Двиг.</i> пар. – 503 л.с., <i>котл.</i> 10 Менье, общ. поверхн. нагрева 2.140 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	860	421.958
Шепетовский 1847 г.	г. Шепетовка, Заславский	граф И.А. Потоцкий		<i>Двиг.</i> 3паров.общ.сил.600л.с. <i>Котл.</i> 8 Менье общ.поверхн. нагрева 1.920кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	1023	970.000
Шпановский 1875г.	с.Б. Алексино, Ровенский	Т-во завода	В.Л. Заленский, А.И. Доброволь- ський, С.И. Шух	<i>Двиг.</i> пар. и электромотор. – 300 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье и 2 бульерн., общ. поверхн. нагрева 1.136,8 кв.м	313	315.634
Янушпольский 1886 г.	м. Янушполь, Житомирский	Т-во завода	Г.Г. и Ф.Х. Енни, И.С. Горнштейн М.З. Александр	<i>Двиг.</i> пар. – 535 л.с., <i>котл.</i> 11 Менье, общ. поверхн. нагрева 2.250 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	253	732731
<i>Подільська губернія</i>						
Барский 1900 г.	г. Бар, Могилевский	Т-во завода	М. и Б. Зайцевы и Н.Я. Коган	<i>Двиг.</i> пар. и кер. – 270 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.500 кв.м.	400	354.492
Бершадский 1873 г.	г. Бершадь, Ольгопольский	Одесское т-во завода	И. Маньковский, П. Воронецкий, Г. Липковский	<i>Котл.</i> 10 Берендорфа, общ. поверхн. нагрева 830 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	508	249.223
Боровский 1866 г.	с. Боровка, Ямпольский	Т-во завода	Л.А. и Ю.А. Герм, К.В. Фишман, А.В. Мортгоре, Л.Е. Брендель	<i>Двиг.</i> 15 пар. – 265л.с., <i>котл.</i> 10 Берендорфа и Менье, общ. поверхн. нагрева 1.310 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	380	335.093
Браиловский 1845 г.	г. Браилов, Винницкий	П.С. и Е.Ю. Ралли		<i>Двиг.</i> 14 пар. и электр. – 692 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 6.480 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	244	293.410

Бущневский 1852 г.	с. Бущнева, Летичевский	Т-во завода	С.А. и В.С. Титтенбрун и С. Госевский	<i>Двиг.</i> 5 пар. – 215 л.с., <i>котл.</i> 6 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 9.444 кв.фут. <i>Топл.</i> – дрова	100	214.358
Вендычанский 1894 г.	с. Вендычаны, Могилевский	Т-во Хреновецкого, Вендычанского заводов	Г.Г. Енни, А.Л. Горовиц Д.А. Пучков. К.П. Издебский	<i>Двиг.</i> пар. – 825 л.с., <i>котл.</i> 9 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.758 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	700	554.066
Вышневичский 1848 г.	с. Вышневич, Каменецкий	Т-во завода	А. Журовский, К. Червинский, И. Осинский	<i>Двиг.</i> пар. – 134 л.с., <i>котл.</i> 3 Менье, общ. поверхн. нагрева 605 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	286	201.189
Вороновицкий 1873 г.	г. Вороновица, Брацлавский	Т-во Степановских заводов	Е.Ф. Давыдов, Б.Н. Глазберг, Г.Д. Лесин и А.С. Иванов	<i>Двиг.</i> 9 пар. – 234 л.с., <i>Котл.</i> 3 Фицнер-Гампер, 4 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.110 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь и дрова	36	199.234
Выше- Олчедаевский 1860 г.	с. Выше- Олчедаевка, Могилёвский	Т-во завода	М.И. Зайцев Л.Ф. Френкель, Н.Я. Коган	<i>Двиг.</i> пар. – 191 л.с., <i>котл.</i> 9 разных, общ. поверхн. нагрева 1.840 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	555	611.592
Гайсинский 1899 г.	г. Гайсин	Т-во Тростянецкого завода	Э. и К. Солакруп, А. Мортюре, Геберг, Г.К. Тронкуа	<i>Двиг.</i> пар. – 626 л.с., <i>котл.</i> 7 Тишбейна, 1 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.580 кв. м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	917	1913- 14 г. 294.833
Гниванский 1877 г.	почт. ст. Гнивань, Винницкий	Т-во завода	К.И, И.И. Ярошин- ские, Г. Липков- ский, К. Бобовский	<i>Двиг.</i> 4 пар. и 6 электр. – 1.050 л.с., <i>котл.</i> 24, общ. поверхн. нагрева 3.650 кв. м. <i>Топл.</i> – кам. уголь и дрова	2464	727.456
Гоноровский 1873 г.	с. Тростянець, Ямпольский	Т-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 190 л.с., <i>котл.</i> 10, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв. м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	370	412.258
Городокский 1847 г.	м. Городок, Каменецкий	Т-во завода	Л.А. Герм, К.В. Фишман, Г.Л. Вильем	<i>Двиг.</i> пар., вод. и электр. – 270 л.с., <i>котл.</i> 8 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.440 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	1200	600.000

				и дрова		
Грушковский 1879 г.	с. Шамраевка, Балтский	Удельное Ведомство		<i>Двиг.</i> пар. – 300 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.735 кв.м.	419	300.846

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Деребчинский 1877 г.	с. Деревчин, Ямпольский	бар. Е.Отт, А. Мас		<i>Двиг.</i> пар. – 433 л.с., <i>котл.</i> 8 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.600 кв.м.	667	234.204
Джуринский 1874 г.	м. Джурин, Ямпольский	Р. Бнинский, Арендует т-во завода	Л.Ф. Френкель, И.З. Залкинд, К.К. Крассовский	<i>Двиг.</i> пар. – 261 л.с., <i>котл.</i> 6 Фербэрна, 5 Дюпюи, общ. поверхн. нагрева 1.400 кв. м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	300	450.190
Заливанщинский 1883 г.	с. Заливанщина, Винницкий	Т-во Корюковского завода		<i>Двиг.</i> пар. – 504 л.с., <i>котл.</i> 9 Менье, 2 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 2.541 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	890	634.192
Калиновский 1873 г.	м. Калиновка, Винницкий	Т-во завода	М.И. и Б.И. Зай- цевы и Л.Ф. Френ- кель	<i>Двиг.</i> пар. – 276 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.377,7 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	339	536.458
Капустянский 1853 г.	с. Капустяны, Брацлавский	Т-во завода	И. и С. Щениовские и К. Бобовский	<i>Двиг.</i> 2 пар. – 301 л.с., <i>котл.</i> 9, общ. поверхн. нагрева 2.024 кв.м. <i>Топл.</i> – нефть	530	547.933
Кирнасовский 1898 г.	почт. ст. Кирнасовка, Брацлавский	граф М.Ф. Собан- ский		<i>Двиг.</i> 5 пар. – 155 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 900 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	164	130.078
Ковалевско- Строгоновский 1872 г.	с. Ковалевка, Брацлавский	Т-во завода	В.Б. Гальперинь, Р.Л. Фрейдин и И.И. Грубер	<i>Двиг.</i> 13 пар. – 185 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье и 1 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.400 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	510	286.195

Корделевский 1845 г.	с. Корделевка, Винницкий	Т-во завода «Корделевка»	К.И. Ярошинский, Ф.А. Здзеховский О.Э. Веркентин	<i>Двиг.</i> пар. – 300 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	430	427.965
--------------------------------	-----------------------------	-----------------------------	--	---	-----	---------

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Красноселков-ский 1844 г.	с. Красноселка, Гайсинский	Т-во завода	Л.И. Бродский, Ю.С. Дрейфус- Бродский, В.Г. Гинцбург, А.М. Гольденберг	<i>Двиг.</i> пар. – 400 л.с., <i>котл.</i> 7 разных, общ. поверхн. нагрева 1.343 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	350	416.467
Куриловецкий 1842 г.	м. М.-Курилов- цы, Ушицкий	адмирал Н.М. Чихачев		<i>Двиг.</i> 8 пар. – 207 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.114,8 кв.м.	510	250000
Левадский 1843 г.	д. Левада, Каменецкий	Т-во завода	Г.С., Б.М. и С.Д. Зайцев, С.М. Гальперин, М.Г. Клигман	<i>Двиг.</i> 20 пар. – 289 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.080 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	565	212.555
Левашово- Войтовецкий 1852 г.	с. Войтовцы, Литинский	Т-во завода	А.В. Сироткин, К.И. Ксидо, И.Н. Теребинин	<i>Двиг.</i> пар. – 293 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье	430	531.318
Лознянский 1876 г.	д. Лозны, Литинский	Т-во завода	Г.Н., Е.Н. и Я.Г. Горнштейн	<i>Двиг.</i> – 159 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье и 1 Дюпной, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	295	187.988
Маковский 1911 г.	м. Маков, Каменецкой	Акц. о-во завода	А.Л. Журовский, И. Осинский, К.С. Червинский	<i>Двиг.</i> 2 пар. – 300 л.с., <i>котл.</i> 4 Менье и 1 водотр., общ. поверхн. нагрева 920 кв.м.		146.885
Моевский	д.Моевка,	наследники		<i>Двиг.</i> пар. – 266 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье,	508	180.613

1849 г.	Ямпольский	В.С. Маньковского		общ. поверхн. нагрева 1.330 кв.м.		
Могиланский 1858 г.	с. Могильно, Гайсинский	Т-во завода	И.Г. и С.И. Гепнер, П.Б. Гепнер, Ф.И. Захерт, Г.Б. Слиозберг	<i>Двиг.</i> 12 пар. – 250 л.с., <i>котл.</i> 2 Менье и 7 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.860 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	584	445.484

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Ободовский 1884 г.	с. Ободовка, Ольгопольский	граф М.Ф. Собанский		<i>Двиг.</i> 6 пар. – 245 л.с., <i>котл.</i> 7 Дюпюи, 2 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.275 кв.м.	269	189.814
Осиповський 1899 г.	м. Сальково, Гайсинский	Т-во Могиланского завода		<i>Двиг.</i> 6 пар., 1 локомот. Ланца и 3 электр. – 671 л.с., <i>котл.</i> 8 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.439 кв.м.	337	458.185
Проскуровский 1891 г.	г. Проскуров	И.Я.Левинсон		<i>Двиг.</i> пар. – 365 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.472 кв.м.	444	351.780
Рыбницкий 1898 г.	м. Рыбница, Балтский	Акц. о-во Юльевского завода	А.П. Жолтановский, В.Д. Мозерт, Фарбштейн, И.Г. и П.Б. Гепнер	<i>Двиг.</i> 5 пар. – 350 л.с., <i>котл.</i> 9 разных, общ. поверхн. нагрева 1.369 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	350	417.920
Рыжавский 1911 г.	при почт. ст. Терновка	Т-во завода	Б. Крачкевич, А. Иванский, В. Подгорский	<i>Котл.</i> 4 Ферб. и 3 Шухова, общ. поверхн. нагрева 1.395 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь		139.502
Сатановский 1899 г.	м. Сатановка, Проскуровский	Акц. о-во завода	И. Потоцкий, В. Брокл, Б. Прушинский	<i>Двиг.</i> пар.и нефтян. – 424 л.с. <i>котл.</i> 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.235 кв.м.	405	110.350
Севериновский 1842 г.	с. Севериновка, Литинский	А.Я.Соко- ловский	В.А. Бобровников и В.А. Блюме	<i>Котл.</i> 5 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.000 кв.м.	348	167.826

Соболевский 1868 г.	м. Соболевка, Гайсинский	Т-во завода	А. Добровольский, О. Михаловский и К. Чарновский.	<i>Двиг.</i> пар. – 367 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье и 2 корнв., общ. поверхн. нагрева 2.092 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	670	370.000
Соколовский 1874 г.	с. Соколовка, Ольгопольский	граф К.З. Бе- лина-Бржозов- ский		<i>Двиг.</i> 12 пар. – 299л.с., <i>котл.</i> 2 Дюп., 3 Менье и 4 бульерн., общ. поверхн. нагрева 998 кв.м.	343	245.702

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Сосновецкий 1857 г.	с. Шестаковка, Могилевский	грифиня Ю.А. Бра- ницкая		<i>Двиг.</i> 9 пар., 1 локомоб. – 376 л.с., <i>котл.</i> 4 Фербэрна и 2 бульерн., общ. поверхн. нагрева 1.023,5 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	420	228.077
Старо- Синявский 1875 г.	м. Старая- Синява, Литинский	Т-во завода	И.М. Тржецяк, граф Л.М. Ледоховский, Б.О. Сокульский	<i>Двиг.</i> пар. – 248 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.380 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	392	311.445
Степановский 1866 г.	с. Степановка, Брацлавский	Т-во завода		<i>Двиг.</i> 12 пар. – 500 л.с., <i>котл.</i> 9, общ. поверхн. нагрева 1.800 кв.м.	385	537.164
Тарасовский 1872 г.	д. Тарасовка, Ущицкий	В.И. Хелминский		<i>Двиг.</i> пар. – 182 л.с., <i>котл.</i> 6 Беренд., общ. поверхн. нагрева 721,6 кв.м.	278	149.415
Томашпольский 1877 г.	м. Томашполь, Ямпольский	Т-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 400 л.с., <i>котл.</i> 9 разных, общ. поверхн. нагрева 1.590 кв.м.	575	335.599
Тростянецкий 1861 г.	г. Тростянец- Подольский, Брацлавский	Т-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 445 л.с., <i>котл.</i> 14 Менье, 2 Беренд., общ. поверхн. нагрева 3.210 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	901	836.207
Уладовский 1860 г.	с. Уладовка, Винницкий	Т-во завода	гр. Р.А. Потоцкий, А. Цишевский и В.Г. Лаский	<i>Двиг.</i> 5 пар. – 420 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье и 2 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.670 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	747	357.839
Устьянский	с. Устье,	Удельное	Я. Глинский и	<i>Двиг.</i> пар. – 213 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье и	468	393.373

1866 г.	Ольгопольский	Ведомство	сыновья	2 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.690 кв.м.		
Хреновецкий 1873 г.	с. Хреновка, Могилевский	Т-во заводов Хреновец. и Вендычан.		<i>Двиг.</i> пар. – 825 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.320 кв. м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	700	307.801
Чарноминский 1859 г.	с. Чарномин, Ольгопольский	Т-во завода	К. Ярошинский, Г. Липковский, М. Мокульский	<i>Двиг.</i> пар. – 343 л.с., <i>котл.</i> 5 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.100 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь и дрова	343	463.962

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Чечельникский 1875 г.	г. Чечельник, Ольгопольский	князь А.Н. Орлов	Я.М. Коссаковский, Я.И. Доманский и С. Залеский	<i>Двиг.</i> пар. – 359 л.с., <i>котл.</i> 10 ланкаш., общ. поверхн. нагрева 1.117 кв.м.	675	605.078
Шпиковский 1844 г.	г. Шпиков, Брацлавский	Н.П. Бала- шев		<i>Двиг.</i> 10 пар. – 280 л.с., <i>котл.</i> 7, общ. поверхн. нагрева 1.160 кв.м.	209	180.423
Шедровский 1873 г.	с. Щедрово, Летичевский	Т-во завода	И.С. и И.И. Глинские	<i>Двиг.</i> пар. – 247 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, общ. поверхн. нагрева 875 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	375	146.748
Ялтушковский 1871 г.	м. Ялтушков, Могилевский	Т-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 443 л.с., <i>котл.</i> 9 Менье, общ. поверхн. нагрева 2.159 кв.м.	1000	500.000
Київська губернія						
Александровско- Екатерининский 1830 г.	м. Александр- ровка, Чигирин- ский	Т-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 350 л.с., <i>котл.</i> 3 Фербэрна, 3 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.208 кв.м.	45	242.391
Андрушковский 1860 г.	с. Андрушки, Сквирский	М.А. Терещенко		<i>Двиг.</i> пар. – 464 л.с., <i>котл.</i> 11 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.914 кв.м.	670	366.824
Бабинский 1862 г.	с. Бабино	Т-во завода	М.И. и Г.И. Ярошинские	<i>Двиг.</i> 4 пар. и нефт. – 360 л.с., <i>котл.</i> 8, общ. поверхн. нагрева 1.288 кв.м.	485	340.955

Балакле́йский 1839 г.	с. Балаклея, Черкасский	графы Бобринские		<i>Двиг.</i> пар. – 247 л.с., <i>котл.</i> 5 поверх. нагрева 1.000 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	230	247.196
Березинский (Кислинский) 1897 г.	с. Кислин, Уманский	Т-во завода	Е.А. Манов, М.И. Миклашевский и В.Д. Мозерт	<i>Двиг.</i> 10 пар. – 203 л.с., <i>котл.</i> 8 разных, общ. поверхн. нагрева 927 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	135	407.323

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Бродецький 1898 г.	с. Бродецькое, Бердичевський	Т-во завода	Л.О. Магашевський, Г.О. Польгейм, Л.И. Подгорський	<i>Двиг.</i> пар. – 889 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.280 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	601	476.448
Бугаєвський 1885 г.	с. Бугаєвка, Таращанський	Т-во завода	М.Б. Гальперин, С.М. Федорович, В.И. Пакентреер	<i>Двиг.</i> пар. – 297 л.с., общ. поверхн. нагрева 1.320 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь		437.958
Бужанський 1851 г.	с. Бужанка, Звенигородський	наследники графа А.А. Потоцкого		<i>Двиг.</i> пар. и нефт. – 312 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, 2 Тишбейна, общ. поверхн. нагрева 1.320 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	385	345.000
Велько- Прицковський 1847 г.	с. Великие Прицки, Каневський	Т-во Кисельских завода		<i>Двиг.</i> пар. – 140 л.с., <i>котл.</i> 6, общ. поверхн. нагрева 1100 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	329	298.965
Верхнянський 1843 г.	с. Верхнячка, Уманський	Т-во заводів Верхнячка	И. Суржицкий, Б.А. Паншин и К. Габбель	<i>Двиг.</i> . пар. – 594 л.с., <i>котл.</i> 10 разных, общ. поверхн. нагрева 1.839 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	83 6	690.677
Городище- Пустоваровський 1844 г.	с. Городище- Пустоварово, Скви́рський	Акц. о-во Марьино- Городищен- ского завода	А.Я. и А.Я. Гуревич и В.В. Варзар	<i>Двиг.</i> пар. и нефт. – 215 л.с., <i>котл.</i> 8, общ. поверхн. нагрева 1220 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	514	306.006

Григоровский 1884 г.	с. Григоровка, Киевский	Т-во завода	Д. и М.И., Г.С. и С.Д. Зайцевы и А.О. Бродский	<i>Двиг.</i> пар. – 832 л.с., <i>котл.</i> 13 разных, общ. поверхн. нагрева 2.922 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь и дрова	1.513	1647.494
Грушевский 1845 г.	с. Грушевка, Чигинский	графы Бобринские		<i>Двиг.</i> 4 . пар. – 223 л.с., <i>котл.</i> , общ. поверхн. нагрева 825 кв.м.	200- 430	434.004

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Денгофовско-Дубровецкий 1899 г.	с. Денгофовка, Таращанский	Т-во завода	Э. и С. Рогозинские, Д.А. Морачинский	<i>Двиг.</i> пар. – 311 л.с., <i>котл.</i> 7, общ. поверхн. нагрева 808 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	520	476.265
Дзюнковецкий 1841 г.	м. Дзюнков, Бердичевский	Т-во завода	Ю. Крачевич, К. Фудаковский и М. Френкель	<i>Двиг.</i> пар. – 283 л.с., <i>котл.</i> 8 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.000 кв.м	498	443.788
Езеранский 1847 г.	с. Езерное, Васильковский	граф В.А. Браницкий		<i>Двиг.</i> пар.и нефт. – 240 л.с., <i>котл.</i> Фербэрна, поверхн. нагрева 960 кв.м.	588	329.597
Жашковский 1860 г.	м. Жашков, Таращанский	Л. и Э. Эттингер		<i>Двиг.</i> пар. – 501 л.с., <i>котл.</i> 8, общ. поверхн. нагрева 1.570 кв.м.	249	650.743
Иваньковский 1899 г.	м. Иваньки, Уманский	Второе Иваньков- ское т-во	С.Я. и Г.С. Гельдблом	<i>Двиг.</i> пар. – 358 л.с., <i>котл.</i> 8 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.450 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	536	771.360
Ильинецкий 1875 г.	м. Ильинцы, Липовецкий	Е.П. Деми- дов Сан- Дonato		<i>Двиг.</i> пар. – 303л.с., <i>котл.</i> общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м.	348	258.970
Кагарлыкский 1855 г.	м. Кагарлык, Киевский	граф Толстой,		<i>Двиг.</i> 2 пар. – 310 л.с., <i>котл.</i> 8, общ. поверхн. нагрева 1.502,4 кв.м.	200	493.580 127.119

		кн.Гагарины		<i>Топл. – кам. уголь</i>		
Кальникский 1859 г.	с. Кальники, Липовецкий	Т-во завода	Фр. Фр., Фр. Г. и Г.Г. Энни	<i>Двиг. пар. – 330 л.с., котл. 2 Фербэрна, 7 бульерн., общ. поверхн. нагрева 896 кв.м.</i>	450	230.852
Каменский 1844 г.	м. Каменка, Чигиринский	Г. и Л.А. Давыдовы		<i>Двиг. пар. – 256 л.с., котл. 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. Топл. – дрова, кам. уголь</i>	250	350.000

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Капитановский 1846 г.	с. Капитановка, Чигиринский	графы Бобринские		<i>Двиг. 13 пар., 1 газо-мотор. – 265 л.с., котл. 6, общ. поверхн. нагрева 1.310 кв.м.</i>	333	352.300
Кашперовский 1848 г.	с. Кашперовка, Таращанский	наследн. Э.С. Свейков- ского	С. Рафалович, С.Ф. Френкель, А.И. Добрый	<i>Двиг. пар. – 350 л.с., котл. 7 разных, общ. поверхн. нагрева 1.400 кв.м.</i>	312	345.215
Киселевский 1851 г.	с. Киселевка, Звенигород- ский	Т-во завода	М.Р. Закс, М.Г. Филиппов, И.М. и К.М. Закс	<i>Двиг. пар.и нефт. – 585 л.с., котл. 10 разных, общ. поверхн. нагрева 1.897 кв.м. Топл. – кам. уголь</i>	1005	386.354 929.279
Киевский 1869 г.	г. Киев, предместье Демиевка	Т-во завода	Р.Ф. Раузер, П.К. Скордели, Р.П. Столенверк, В.И. Васильев, И.К. Каленский	<i>Двиг. 23пар. и газ., 12 приводн., вод. – 518 л.с., котл. 14, общ. поверхн. нагрева 25.554 кв.фут. Топл. – кам. уголь</i>	1300	2.287.000
Кожанский 1858 г	с. Кожанка, Васильковский	графиня М.Е. Браницкая		<i>Двиг. пар. – 320 л.с., котл. 5 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.150 кв.м.</i>	449	287.155
Корнинский 1864 г.	с. Корнин, Сквирский	А.Н. Сетгофер		<i>Двиг.7 пар. – 314 л.с., котл. 5 Менье, 1 Цвиауэр, 2 Тишбейна, общ. поверхн. нагрева 1.586,7кв.м.</i>	500	350.000
Лебединський	с. Лебедин,	Т-во	С. Рафалович,	<i>Двиг. пар. – 1.118 л.с.</i>	1325	2.000.000

1854 г.	Чигиринский	Корюковских заводов	А.С. Френкель, А.М. Гольденберг, А.И. Добрый			
Лучанский 1860 г.	с. Лука, Таращанский	граф В.И. Млодецкий		<i>Двиг.</i> пар. – 246 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, 1 бульерн., общ. поверхн. нагрева 557 кв.м.	406	183.476
Майданецкий 1899 г.	с. Майданецкое, Уманский	И.Е. Журовский	И.Е. Журовский, Э.Л. Осинский	<i>Двиг.</i> 3 пар. – 240 л.с., <i>котл.</i> 5 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 675 кв.м.	500	306.709

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Мартыновский 1850 г.	с. Мартыновка, Каневский	Н.Ф. Муравьев-Апостол		<i>Двиг.</i> пар. – 910 л.с., <i>котл.</i> 7, общ. поверхн. нагрева 1.389 кв.м	300	199.940
Марьино-Городищенский 1876 г.	м. Городище, Черкасский	Акц. о-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 910 л.с., <i>котл.</i> 10 Менье, общ. поверхн. нагрева 2.518 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	474	640.820
Матусовский 1844 г.	с. Матусовка, Черкасский	Александров. т-во заводов		<i>Двиг.</i> пар. – 335 л.с., <i>котл.</i> 4, общ. поверхн. нагрева 1.878 кв.м.	717	578.614
Махаринцевый 1872 г.	с. Волошкие Махаринцы, Бердичевский	Т-во завода	бар. В.Г. Гинцбург, А.Л. Горовиц, М.И. Дрейфус-Бродский	<i>Двиг.</i> пар. – 152 л.с., <i>котл.</i> 8 разных, общ. поверхн. нагрева 1.840 кв.м.	390	379.575
Мироновский 1858 г.	с. Мироновка, Каневский	Удельное Ведомство		<i>Двиг.</i> 3 пар. – 400 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, 5 Штейнмюллера, общ. поверхн. нагрева 2.110 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	544	361.923
Монастыр-щенский 1898 г.	с. Монастырище, Липовецкий	Т-во завода	Я.А. и И. Маньковские, П. Потоцкий	<i>Двиг.</i> пар. – 450 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, 3 Цвиауэра, общ. поверхн. нагрева 1.300 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	446	480.000
Набутовский 1850 г.	д. Набутов, Каневский	наследники кн.		<i>Двиг.</i> 9 пар. – 160 л.с., <i>котл.</i> 2 Нейера, 3 Фербэрна и 2 Берендорфа, общ.	404	180.817

		Н.П. Лопухина- Демидова		поверхн. нагрева 1.290 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь		
Новогребельский 1899 г.	с. Новая- Гребля, Бердичевский	Т-во з-да	С.Ф. Меринг, Л.В. Рогозинский, М. Любковский	<i>Двиг.</i> пар.и керосин. – 336 л.с., <i>котл.</i> 6 разных, общ. поверхн. нагрева 900 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	375	288.628
Ольховецкий 1844 г.	с. Ольховец, Звенигородский	наследники графа А.А. Потоцкого		<i>Двиг.</i> пар., бензин. – 246 л.с., <i>котл.</i> общ. поверхн. нагрева 900 кв.м.	314	307.762

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Ольшанский 1846 г.	с. Вербовка, Звенигородский	графиня М.Е. Браницкая		<i>Двиг.</i> 7 пар. – 382 л.с., <i>котл.</i> 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	695	262.199
Пивецкий 1848 г.	с. Пивцы, Каневский	Т-во Романовских заводов		<i>Двиг.</i> пар. – 155 л.с., <i>котл.</i> 3 Фербэрна и 3 Менье, общ. поверхн. нагрева 900 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	443	179.120
Пиевский 1848 г.	с. Пиев, Каневский	Т-во Романовских заводов		<i>Двиг.</i> пар. – 241 л.с., <i>котл.</i> 7 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.044 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	442	227.828
Плисково- Андрушевский 1844 г.	д. Млынки, Липовецкий	граф В.С. Тышкевич		<i>Двиг.</i> 18 пар. – 705 л.с., <i>котл.</i> 1 Тишбейна, 5 Фербэрна и 1 Бабк.-Вильк., общ. поверхн. нагрева 1.250 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	195	198.608
Погребищенский 1900 г.	г. Погребище, Бердичевский	Акц. о-во завода	граф Л.А. Рже- вуский, Б.К. Фудаковский, Б.Ф. Крачкевич	<i>Двиг.</i> пар. и кер.-бенз. – 520 л.с. <i>Котл.</i> 7 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.400 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	418	560.245
Поташнянский 1845 г.	д. Поташня, Каневский	граф Бутурилы		<i>Двиг.</i> 13 пар. – 123 л.с., <i>котл.</i> 6 разных, общ. поверхн. нагрева 900 кв.м. <i>Топл.</i> – кам.	364	243.627

				уголь		
Почапинский 1835 г.	с. Почапинцы, Звенигородский	Т-во завода	М.И. Преснухин, М.А. Рубинчик, С.Г. Веселов	<i>Двиг.</i> пар. – 270 л.с., <i>котл.</i> 3 Менье и 1 Бабк.-Вильк., общ. поверхн. нагрева 850 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова.	378	281.300
Райгородский 1846 г.	ст. Райгород, Черкасский	Александров. т-во заводов		<i>Двиг.</i> пар. – 523 л.с., <i>котл.</i> 12разных, общ. поверхн. нагрева 2.245 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	620	582.450

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Ржищевский 1858 г.	г. Ржищев, Киевский	Т-во завода	Д.М. и М.Д. Ланда, Л.А. Гонденберг, В.Б. Билик	<i>Двиг.</i> пар. – 128 л.с., <i>котл.</i> 3 Менье, 1 Бабк.-Вильк. и 2 бульерн., общ. поверхн. нагрева 890 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	423	110.326
Росвенский 1844 г.	м. Стеблев, Каневский	Акц. о-во Росвенского завода	Ф.Е. Млоцкий, К. Орловский, И.Г. Курженецкий	<i>Двиг.</i> 11 пар. – 135 л.с., <i>котл.</i> 4 Менье, 3 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.023 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь		183.136
Саливонковский 1873 г.	с. Саливонки, Васильковский	графиня М.Е. Браницкая		<i>Двиг.</i> 18 пар. – 625 л.с., <i>котл.</i> 17 общ. поверхн. нагрева 2.085 кв.м.	1.020 1.065	725.595
Святополкский 1900 г.	с. Перегоновка, Уманский	Т-во завода	Ф.А. Мазевский, К.В. Гуляницкий, В.А. Мазевский	<i>Двиг.</i> пар. – 205 л.с., <i>котл.</i> 8 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.270 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	410	525.000
Селищенский 1847 г.	с. Селище, Каневский	Т-во завода	князь А.Н. Лопухин-Демидов, Л.К. Стефанский	<i>Двиг.</i> 4 пар. – 290 л.с., <i>котл.</i> 7разных, общ. поверхн. нагрева 1.152 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	346	305.594
Сидоровский 1847 г.	с. Сидоровка, Каневский	С.И. Си- миренко		<i>Двиг.</i> пар. – 120 л.с., <i>котл.</i> 9 разных, общ. поверхн. нагрева 1.193 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	408	112.437
Синявский 1859 г.	с. Синяво, Васильковский	А. Браницкий		<i>Двиг.</i> пар. – 265 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, 4 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.726 кв.м.	600	405.090

Ситковецкий 1843 г.	с. Ситковцы, Липовецкий	граф Ф.К. Потоцкий	Я. Якович, С.Т. Орликовский, О. Собанский	<i>Двиг.</i> пар., газ. – 175 л.с., <i>котл.</i> 6 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.200 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь	410	210.145
Скоморошский 1860 г.	с. Скоморошки, Таращанский	Т-во завода	М.Б., С.М., М.М. Гальперин, З.Л. Рабинерсон	<i>Двиг.</i> 11 пар. – 400 л.с., <i>котл.</i> 8, общ. поверхн. нагрева 1.560 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	430	481.793
Смелянский 1848 г.	м. Смела, Черкасский	графы Бобринские		<i>Двиг.</i> паро-турбо-динамо-машина и электро-моторы – 600 кв.л., <i>котл.</i> 3 водотр., 4 Фербэрна и 2 батарейных, общ. поверхн. нагрева 19.850 кв. фут. <i>Топл.</i> – кам. уголь	750	692.556
Смелянский 1839 г	м. Смела, Черкасский	графы Бобринские		<i>Двиг.</i> пар. – 179 л.с.	650	
Собский 1872 г.	с. Каменогорка, Липовецкий	Т-во завода	Г.Г. и Ф.Г. Енни, Б. Подгорский	<i>Двиг.</i> пар. – 385 л.с., <i>котл.</i> 4Фербэрна и 4 водотрубно., общ. поверхн. нагрева 1.300 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	500	289.300
Спичинецкий 1872 г.	с. Спичинцы, Бердичевский.	Т-во завода		<i>Двиг.</i> пар. – 344 л.с., <i>котл.</i> 8 разных, общ. поверхн. нагрева 1.320 кв.м.	517	215.358
Старо- Осотянский 1851 г.	с. Осота, Чигиринский	наследн. И.Н. Терещен- ка		<i>Двиг.</i> пар. – 275 л.с., <i>котл.</i> 6, общ. поверхн. нагрева 880 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	386	324.168
Степанецкий (Артемьевский) 1853 г.	с. Степанцы, Каневский	Т-во завода	А.Ю. Добрый, В.С. Шванда, А.Ф. Рафалович, А.С. Френкель	<i>Двиг.</i> пар. – 210 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, 2 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.136 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	411	549.569
Тальновский 1849 г.	м. Тальное, Уманский	Княгиня О.П. Долго- рукая		<i>Двиг.</i> 2 пар. – 515 л.с., <i>котл.</i> 4 Фицнера, 9 Берендорфа, общ. поверхн. нагрева 1.865 кв.м.	292	536.767

Топоровский 1851 г.	с. Топоры, Сквирский	Т-во завода		<i>Топл.</i> – кам. уголь <i>Двиг.</i> пар. – 436 л.с., <i>котл.</i> 10, общ. поверхн. нагрева 1.450 кв.м.	500	856.000
Трощинский 1896 г.	с. Трощин, Каневский	М.И. Микла- шевский		<i>Топл.</i> – кам. уголь <i>Двиг.</i> 12 пар. – 134 л.с., <i>котл.</i> 4 батар., 1 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 833 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова и кам. уголь.	360	260.662

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Турбовский 1847 г.	с. Турбов, Бердичевский	Т-во завода	Дир. Завода Б.А. Заводний	<i>Двиг.</i> пар. и нефт. – 285 л.с., <i>котл.</i> 4 Дюпони, 4 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.280 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь и дрова	540	505.640
Удычский 1899 г.	с. Погорелое, Уманский	Т-во завода	И.В. и С.В. Маньковские, В.В. Подгорский	<i>Двиг.</i> 9 пар., <i>котл.</i> 9 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 1.336 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	517	473.128
Узинский 1899 г.	с. Узин, Васильковский	Т-во завода	Д.А. Карпека, В.И. Михневич, В.И. Козелкин	<i>Двиг.</i> пар. – 816 л.с., <i>котл.</i> 10, общ. поверхн. нагрева 1.240 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	400	650.000
Федоровский 1900 г.	г. Бердичев	Т-во Федоровских заводов	А.Л. Форштетер, А.И. Ценкер, С.А. Ерин	<i>Двиг.</i> 6 пар. – 211 л.с., <i>котл.</i> 7 ланкаш., общ. поверхн. нагрева 672 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	333	362.100
Федоровский 1907 г.	г. Бердичев.	Т-во завода		<i>Двиг.</i> 4 пар. – 316 л.с.	825	1.400.000
Ходорковский 1860 г.	м. Ходорков, Сквирский	Т-во завода	С.А. Гринберг, М.Б. и М.М. Галь- перины, С.Л. Раби- нерсон	<i>Двиг.</i> пар. – 426 л.с., <i>котл.</i> 10 Менье, общ. поверхн. нагрева 1.590 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	900	334.572
Цыбулевский	м. Цыбулев.	Т-во завода	М.М. и С.М.	<i>Двиг.</i> пар. – 360 л.с., <i>котл.</i> 5	727	1.367.452

1876 г.	Липовецкий		Гальперины, С. Гринберг, С. Рабинерсон	Фербэрна, 6 Менье, общ. поверхн. нагрева 2.118 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь		
Черкасский 1854 г.	г. Черкассы	Т-во завода	Б.И. Ханенко, Н.В. и Ф.Ф. Терещенко В.Н. Ханенко, М.П. Шестаков	<i>Двиг.</i> 6 пар. и 25 электр. – 700 л.с. <i>Топл.</i> – кам. уголь	2800	8.660.716

Продовження додатка Є

1	2	3	4	5	6	7
Шамраевский 1847 г.	с. Руда, Васильковский	графиня М.Е. Браницкая		<i>Двиг.</i> пар. – 289 л.с., <i>котл.</i> 5 Менье, 2 батар., 1 Фербэрна, общ. поверх. нагрева 1.502 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	632	403.082
Шполянский 1851 г.	м. Шпола, Звенигородский	Княгиня П.А. Урусова		<i>Двиг.</i> пар. – 461 л.с., <i>котл.</i> 4 Фербэрна, 4 Менье, 6 Паукша, общ. поверхн. нагрева 2.316 кв.м. <i>Топл.</i> – кам. уголь	900	894.084
Юзефовский 1899 г.	с. Юзефовка, Бердичевский	Т-во завода	бар. М.В. Штейнгейль, А.Л. Пото, Ф.М. Безак	<i>Двиг.</i> пар. – 375 л.с., <i>котл.</i> 6 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 960 кв.м.	200	324.390
Яроповичский 1859 г.	с. Яроповичи, Сквирский	Т-во завода	гр. М. Собанский, К.А. Александрович, Т.Ф. Паевский	<i>Двиг.</i> пар. – 190 л.с., <i>котл.</i> 1 Фербэрна, 5 Вульфа, общ. поверхн. нагрева 500 кв.м. <i>Топл.</i> – дрова	500	188.973

Ярошевский 1904 г.	с. Ярошевка, Звенигородский	Т-во Киселевского завода	М.Р., И.М. и К.М. Закс	<i>Двиг пар. – 340 л.с., котл. 6 ланкаш., 1 Фербэрна, общ. поверхн. нагрева 900 кв.м. Топл. – кам. уголь</i>	434	247.247
------------------------------	--------------------------------	--------------------------------	---------------------------	--	-----	---------

**Основні показники господарської діяльності промислових підприємств
Київської губернії у 1861–1912 рр.⁹⁵⁰**

Назва підприємств	1861 р.*			1901 р.			1912 р.		
	підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Переробка продукції рослинництва, всього, в т.ч.	508	–	15214350	560	45035	115106298	578	48235	168432465
Цукрові	75	–	12355501	80	36178	76513890	79	39826	109766872
Млини і крупорушки	4	–	86949	231	1468	11200689	252	1925	20104108
Винокурні і ректифікаційні	257	–	2036983	71	1204	16303810	70	1217	26502992
Пивоварні і медоварні	89	–	188365	70	665	1338 001	73	1007	2256995

⁹⁵⁰ Складено автором за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 28. – Л. 79-82; Отчет Киевского губернатора за 1861 г. Ведомость № 18; Обзор Киевской губернии за 1901 г; Обзор Киевской губернии за 1912 г. Приложение. Ведомость № 4. – К., 1913.

· У статистичних відомостях за 1861 р. дані про кількість робітників відсутні.

Продовження додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Тютюнові	51	–	369257	19	2436	4921475	17	2002	6206312
Крохмальні	–	–	–	3	87	122420	2	17	39294
Лісопильні	4	–	59200	37	655	1688618	35	956	1243021
Виробів з дерева	1	–	806	7	343	650 093	12	419	368804
Паперові	2	–	35335	3	830	1122405	2	118	111000
Гільзові	–	–	–	8	700	331834	20	432	871088
Рослинних олій	12	–	24779	9	48	199163	6	69	626131
Кондитерська	–	–	–	17	398	703925	8	219	322587
Бавовняних виробів	–	–	–	–	–	–	2	28	13261
Горілчані	4	–	3290	–	–	–	–	–	–
Ватні	3	–	47800	–	–	–	–	–	–
З виробництва полотна	1	–	120	–	–	–	–	–	–
Смоляні	1	–	3025	5	23	9975	–	–	–
Лікерні	4	–	2940	–	–	–	–	–	–
2. Переробка продукції тваринництва, всього, в т. ч.	96	–	1451879	88	1312	2523289	63	1183	4008200
Суконні	8	–	657430	8	88	61911	10	260	186860

Продовження додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Свічкові	36	–	262011	3	41	519723	3	50	413079
Шкіряні	38	–	450951	46	986	1417056	26	740	2993181
Миловарні	10	–	46037	20	55	230215	19	62	386795
Костопальні	1	–	5000	1	10	7165	3	34	14525
Салотопні	2	–	200	1	16	32000	1	4	6260
Хугрянні	1	–	30250	–	–	–	–	–	–
Ковбасні	–	–	–	6	103	246960	–	–	–
Взуттєві	–	–	–	–	–	–	1	33	7500
Щітковязальні	–	–	–	2	9	5000	–	–	–
Виробництво колісної мазі	–	–	–	1	4	3259	–	–	–
3. Переробка корисних копалин, всього, в т. ч.	254	–	429010	98	4469	2115419	57	3818	2703445
Цегляні і черепичні	214	–	377839	76	3749	1525269	40	2756	2098374
Вапняні	2	–	672	–	–	–	–	–	–
Мідні та залізничні	3	–	3094	–	–	–	–	–	–
Толеві і бетонні	–	–	–	–	–	–	3	18	16593
Ювелірні	–	–	–	2	109	391003	2	147	203882
Гончарні	26	–	4000	–	–	–	–	–	–
Каолінові	1	–	201	1	34	33197	2	29	12500
Лабрадорні і обробки каменю	–	–	–	15	337	62026	5	207	153626

Продовження додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Фаянсові	1	–	33000	–	–	–	–	–	–
Кахельні	1	–	400	–	–	–	–	–	–
Олов'яні	3	–	3130	–	–	–	–	–	–
Скляні	3	–	6 674	4	240	103 924	5	661	218 470
4. Змішані виробництва, всього, в т.ч.	19	–	564162	94	6016	8127979	78	5303	10819870
Чавуно-ливарні та механічні	6	–	496873	25	3374	5084438	44	3262	8010159
Землеробських знарядь	1	–	11896	–	–	–	–	–	–
Водогону	–	–	–	1	2	2900	–	–	–
Залізничні і пароплавні	–	–	–	2	825	708600	2	864	1512792
Електро-двигунів і освітлення	–	–	–	3	265	614396	1	78	125619
Екіпажні	10	–	53800	8	130	40971	2	18	4500
З виробництва фарб і чорнила	–	–	–	6	63	197865	9	83	190456
Штучних мінеральних вод	–	–	–	20	111	111182	4	69	65870
Хімічні	–	–	–	2	11	6855	5	173	631976
Красильні	–	–	–	1	50	52742	–	–	–
Сірникові	–	–	–	4	133	247225	5	627	222098
Оцетові	1	–	1430	–	–	–	1	9	10000

Закінчення додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Типографії та літографії	–	–	–	16	798	705410	2	48	13200
Ткацькі	–	–	–	–	–	–	1	50	10100
Корсетів, головних уборів	–	–	–	1	140	200000	–	–	–
Дитячих колясок і велосипедів	–	–	–	1	6	4000	–	–	–
Музичних інструментів	–	–	–	4	108	151395	1	12	18600
Лазурові	1	–	163	–	–	–	–	–	–
Іконописні	–	–	–	–	–	–	1	10	4500
Разом	877	–	17659401	840	56832	127872985	776	58539	185963980

**Основні показники господарської діяльності
промислових підприємств Подільської губернії у 1861–1911 рр.⁹⁵¹**

Назва підприємств	1861 р.		1891 р.			1901 р.			1911 р.		
	Кількість підприємств	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	Кількість робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Переробка продукції рослинництва, всього, в т. ч.	365	2961230	3364	20354	26072004	4130	28560	42652475	4267	34196	102916957
Цукрові	32	910882	44	13921	20278964	52	20423	33942612	52	24069	85860352
Млини	–	–	2902	4316	2634156	3648	5686	3471910	3780	6795	6937659
Крупорушки	4	100000	269	291	21960	202	243	106777	21	317	93955

Продовження додатка 3

⁹⁵¹ Складено автором за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16. – Л. 262-275; Отчет Подольского губернатора за 1861 г.; Обзор Подольской губернии за 1891 г.; Обзор Подольской губернии за 1901 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г. Ведомость № 9. – Каменец-Подольский. 1912.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Винокурні	234	1855286	88	1331	2793431	75	992	1986534	99	1248	5264282
При них спиртоочисні	–	–	–	–	–	22	51	805099	29	124	998493
Пивоварні і медоварні	75	47749	20	118	50005	43	212	307518	56	500	1719954
Тютюнові	7	19886	14	270	243280	14	518	1229006	12	256	644499
Дріжджові	–	–	–	–	–	–	–	–	1	6	1100
Макаронні	–	–	–	–	–	–	–	–	9	30	6800
Виноградних вин	–	–	6	33	21830	11	57	20740	11	66	61462
Крохмальні	–	–	–	–	–	1	18	640500	1	80	128235
Насіння буряків	–	–	–	–	–	–	–	–	1	50	750000
Масляних фарб	–	–	–	–	–	–	–	–	3	35	116320
Вірвовочні	–	–	–	–	–	–	–	–	18	27	1455
Ткацькі	–	–	–	–	–	1	20	4500	–	–	–
Лісопилльні	–	–	–	–	–	5	140	104807	4	85	42500
Паперові	1	13670	1	23	18500	2	64	12142	2	10	50100
Сірикові	–	–	–	–	–	–	–	–	1	98	86614
Ватні	–	–	5	5	1260	8	14	3580	10	29	19650
Анісові	–	–	4	4	2200	2	4	1190	1	8	21000
Рослинних олій	3	1340	6	14	2650	44	118	15560	89	235	65215

Продовження додатка 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Горілчані	3	2247	1	20	1018	–	–	–	–	–	–
Оцетові	–	–	4	8	2750	–	–	–	3	6	15325
Поташні	6	10170	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Гільзові	–	–	–	–	–	–	–	–	12	70	26787
Соломорізки	–	–	–	–	–	–	–	–	52	52	5200
2. Переробка продукції тваринництва, всього, в т. ч.	173	484981	227	959	657860	177	1158	1254658	190	1725	1033464
Суконні	67	394877	43	611	410180	43	761	703050	39	724	722450
Свічкові	36	29 875	42	73	179030	22	60	459752	10	79	36390
Воскові	–	–	–	–	–	–	–	–	2	6	800
Стеаринові	–	–	–	–	–	–	–	–	3	18	6115
Шкіряні	35	27187	112	207	39335	78	265	60175	75	374	72544
Миловарні	13	5725	19	31	25985	27	54	29221	46	144	56905
Костопальні	1	400	10	35	3130	4	12	1640	3	27	3580
Салотопні	21	26917	1	2	200	3	6	820	7	17	2400
Консервні	–	–	–	–	–	–	–	–	1	300	100000
Молочно - маслобійні	–	–	–	–	–	–	–	–	4	36	32280

Продовження додатка 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

3. Переробка корисних копалин, всього, в т. ч.	121	186892	624	2522	421828	776	2297	707894	826	3903	1143563
Цегляні і черепичні	104	158699	131	752	160524	158	893	229195	222	1903	524629
Вапняні	8	8330	82	798	142847	97	601	261762	50	494	102578
Мідно-чавуно-ливарні	5	16327	10	112	61225	16	194	142548	27	539	356685
Мінеральних вод	–	–	35	51	23205	81	136	46272	141	267	87985
Гончарні	2	624	366	809	34027	424	473	28117	383	603	57586
Скляні	2	2 912	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Жорнові	–	–	–	–	–	–	–	–	2	90	11800
Перемолу фосфоритного каміння	–	–	–	–	–	–	–	–	1	7	2300
4. Змішані виробництва, всього, в т.ч.	22	88456	60	212	87442	114	486	252700	209	794	351150
Механічні	2	536	5	28	4 845	3	34	3170	13	45	22300
Землеробських знарядь	3	38600	-	-	-	2	71	5950	4	13	12900
Красильні сукна	1	5480	1	2	300	2	4	1200	4	8	3360
Екіпажні	8	7540	9	37	10100	19	96	19440	24	142	58160
Агрономічна	1	30730	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Столярні	3	2500	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Постригальні	4	3070	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Шпильок для чобіт	–	–	1	14	450	–	–	–	–	–	–
Типографії та літографії	–	–	25	104	60197	37	211	168270	73	431	185225
Каучукових штемпелів	–	–	–	–	–	1	1	420	2	2	700
Фотографії	–	–	19	27	11550	50	69	54250	89	153	68505
Разом	681	3721559	4275	24047	27239134	5197	32501	44867727	5492	40618	105445134

**Основні показники господарської діяльності
промислових підприємств Волинської губернії у 1861-1911 рр.⁹⁵²**

Назва підприємств	1861 р.		1891 р.			1901 р.			1911 р.		
	Кількість підприємств	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	робітників	Обсяг виробленої продукції, руб.	Кількість підприємств	робітників	Обсяг виробленої продукції, руб. (для млинів в пудах)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

⁹⁵² Складено автором за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 61. – Л. 70-81; Отчет Волинского губернатора за 1861 г. Ведомость № 18; Памятная книжка Волинской губернии на 1893 г. – С. 54, 55. – Житомир, 1892.; Памятная книжка Волинской губернии на 1903 г. – С. 76, 77. Житомир, 1902; Обзор Волинской губернии за 1911 г. Приложение № 6. – Житомир. 1912.

1. Переробка продукції рослинництва, всього, в т.ч.	392	2917885	510	8780	10921278	940	13232	23766887	1455	14999	46553505
Цукрові	7	1277321	13	5397	7682783	16	7321	12408246	16	7118	12271793

Продовження додатка К

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Млини	1	6000	–	–	–	472	1664	3810184	1153	3192	23013864
Винокурні	205	1263139	114	961	1508564	108	1268	4096800	140	1447	6358414
Горілчані і лікерні	5	8140	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Тютюнові	25	42146	4	154	180184	5	360	300518	4	228	401133
Пивоварні і медоварні	98	74215	65	163	178268	42	193	361280	34	324	871400
Крохмальні	–	–	2	19	6500	2	30	22700	3	57	51000
Лісопилльні	2	4200	45	805	549267	38	971	1093181	69	1296	1480549
Олійні	11	7121	68	138	22191	122	197	43480	5	25	71500
Цукеркові	–	–	–	–	–	2	6	5200	6	70	86500
Паперові	7	183464	12	628	645800	18	923	1458183	22	1228	1940152
Смоляні	13	38730	180	504	139437	106	271	151740	3	14	7200
Скипидарні	–	–	5	8	8084	9	28	15375	–	–	–
Поташні	19	19409	2	3	200	–	–	–	–	–	–
2. Переробка продукції тваринництва, всього, в т.ч.	179	524952	539	1429	411750	269	1238	1120999	98	2215	3026722
Воскобійні	1	1750	4	7	1160	2	3	1005	–	–	–

Гончарні	12	720	90	108	10040	40	58	6130	–	–	–
Кахельні	–	–	2	30	6375	1	4	1362	–	–	–

Продовження додатка К

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Фарфорові	3	19731	6	334	160955	7	775	443441	9	1726	648490
Скляні	24	70300	30	767	215075	17	1209	688221	17	1769	714500
Цементні	–	–	1	30	10000	3	123	180751	2	199	353050
4. Змішані виробництва, всього, в т.ч.	29	124264	56	483	181 309	119	728	296566	53	1153	963496
Столярні, меблеві	1	1200	15	218	65 905	41	323	60488	28	500	491000
Дерев'яних цвяхів	–	–	1	12	1 650	1	90	55 500	1	132	51 346
Макаронні	–	–	–	–	–	1	4	100	2	19	12350
Хмелесушильні	–	–	–	–	–	3	28	20 310	–	–	–
Хімічні	1	10500	1	5	900	1	2	18 800	–	–	–
Екіпажні	16	18240	2	6	1480	2	3	700	–	–	–
Золотошійні	1	90	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Войлочні і ватні			–	–	–	2	8	3 060	–	–	–
Землеробських знарядь	1	1014	2	22	6685	1	4	4 000	–	–	–
Красильні	3	3000	8	17	3800	4	10	8 200	–	–	–
Покрівельного толю	–	–	–	–	–	2	13	10 500	3	38	45000

Мінеральних вод (штучних)	–	–	9	17	1975	40	60	16 058	–	–	–
Механічні	1	85120	3	152	93090	3	35	6 706	2	28	22000

Закінчення додатка К

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Сірникові	1	150	–	–	–	2	32	33 641	1	71	60000
Клейові	1	175	10	20	1244	5	8	965	–	–	–
Органна	1	675	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Оцтові	1	200	5	14	4580	2	2	1 500	2	8	11500
Цигаркових гілз	–	–	–	–	–	2	30	3 375	10	121	57610
Канатні	–	–	–	–	–	–	–	–	1	18	7000
Паркетні	–	–	–	–	–	–	–	–	2	69	40 690
Дерев'яної маси	–	–	–	–	–	4	59	45 888	–	–	–
Електричні	–	–	–	–	–	–	–	–	1	149	165000
Чоботопідковні	–	–	–	–	–	2	12	6250	–	–	–
Дистилярні	1	3900	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Дріжджові	–	–	–	–	–	1	5	525	–	–	–
Разом	864	3894493	1470	13 650	12 210 423	1 656	18965	28768850	1 728	23 304	53116193

Банки і кредитні установи Київської, Подільської і Волинської губерній на початку ХХ ст.⁹⁵³

м. Київ	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія
1	2	3	4
Державні банки			
1. Державний банк, банківська контора.		1. Державний банк, відділення. м. Вінниця	1. Державний банк, відділення. м. Житомир
2. Селянський поземельний банк, відділення.		2. Державний банк, відділення. м. Камянець-Подільськ	2. Державний банк, відділення. Місцезнаходження – м. Рівне
3. Дворянський банк, відділення.		3. Селянський поземельний банк, відділення. м. Вінниця	3. Селянський поземельний банк, відділення. м. Житомир
Комерційні банки			
1. Векслер М. і сини, банківська контора	1. Російсько-Французький комерційний банк, відділення. м. Бердичів	1. Сибірський торгівельний банк, відділення. м. Проскурів	1. Азовсько-Донський комерційний банк, відділення. м. Житомир.
2. Волзько-Камський комерційний банк, відділення.	2. Санкт-Петербурзький Міжнародний комерційний банк, відділення. м. Умань		2. Азовсько-Донський комерційний банк, відділення. м. Рівне
3. Київський приватний комерційний банк			
4. Комерційний банк у Варшаві, відділення.			
5. Ландау Л. В. і К ^о , банківська контора.			

⁹⁵³ Складено автором за: «Фабрично – заводские предприятия Рос. Империи». Издание второе. Тип. Т-ва под фирмой «Электротипография Н.Я. Стойковой». – Петроград, 1914. Редактор А. Шобер.

1	2	3	4
6. Матусовський М.С., банкірська контора.			
7. Московський купецький банк, контора.			
8. Санкт-Петербурзький Міжнародний комерцій- ний банк, відділення.			
Торгівельно-промислові банки			
1. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення.	1. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Біла Церква	1. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Бершадь	1. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Дубно
2. Російський для зовнішньої торгівлі банк, відділення.	2. Російський торгівельно- промисловий банк, агентство. м. Бердичів	2. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Вінниця	2. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Ковель
	3. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Сміла	3. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Жмеринка	
	4. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Умань	4. Російський торгівельно- промисловий банк, відділен- ня. м. Камянець-Подільський	
	5. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Черкаси	5. Російський торгівельно- промисловий банк, відділення. м. Тульчин	
	6. Російський торгівельно- промисловий банк, агентство. м. Сквиря	6. Російський для зовнішньої торгівлі банк, відділення. м. Вінниця	

Продовження додатка Л

1	2	3	4
	7. Російський для зовнішньої торгівлі банк, відділення. м. Сквиря		
Інші банки			
1. З'єднаний банк, відділення.	1. З'єднаний банк, відділення. м. Черкаси	1. З'єднаний банк, відділення. м. Балта	1. З'єднаний банк, відділення. м. Житомир
2. Санкт-Петербурзький обліковий і позиковий банк, відділення. м. Київ	2. Санкт-Петербурзький обліковий і позиковий банк, відділення. м. Біла Церква	2. З'єднаний банк, відділення. м. Гайсин	2. З'єднаний банк, агентство. м. Старокостянтинів
	3. Санкт-Петербурзький обліковий і позиковий банк, відділення. м. Сміла	3. З'єднаний банк, відділення. м. Кам'янець-Подільський	
	4. Санкт-Петербурзький обліковий і позиковий банк, відділення. м. Черкаси	4. З'єднаний банк, відділення. м. Могилів-Подільський	
		5. З'єднаний банк, відділення. м. Проскурів	
Товариства взаємного кредиту			
1. Київське комерційне	1. Олександрівське м. Олександрівське	1. Балтське м. Балта	1. Баранівське м. Баранівка
2. Київське купецьке	2. Бердичівське купецьке м. Бердичів	2. Барське м. Бар	2. Берестечківське м. Берестечко
3. Київське	3. Бердичівське дрібно-промислове м. Бердичів	3. Бершадське м. Бершадь	3. Володимир-Волинське м. Володимир-Волинський

Продовження додатка Л

1	2	3	4
4. Київське російське торговельно-промислове	4. Богуславське м. Богуслав	4. Браїлівське м. Браїлів	4. Володимир-Волинське торговельно – промислове м. Володимир-Волинський
5. Київське обліково-позикове	5. Білоцерківське м. Біла Церква	5. Брацлавське м. Брацлав	5. Волочиське м. Волочиськ
6. Самодопомога в Києві	6. Білоцерківське друге м. Біла Церква	6. Вінницьке землевласницьке м. Вінниця	6. Дубнівське м. Дубно
	7. Васильківське м. Васильків	7. Вінницьке купецьке м. Вінниця	7. Житомирське дрібно - промислове м. Житомир
	8. Вахнівське м. Вахнівка	8. Вінницьке м. Вінниця	8. Житомирське м. Житомир
	9. Городищенське м. Городище	9. Гайсинське м. Гайсин	9. Здолбунівське м. Здолбунів
	10. Дашівське м. Дашів	10. Голованівське м. Голованівськ	10. Ізяславське м. Ізяслав
	11. Катеринопільське м. Катеринопіль	11. Городоцьке торговельне м. Городок	11. Іскоростьське м. Іскорость
	12. Звенигородське м. Звенигородка	12. Деражнянське м. Деражня	12. Ковельське м. Ковель
	13. Звенигородське друге м. Звенигородка	13. Дунаївецьке м. Дунаївці	13. Ковельське друге м. Ковель
	14. Златопольське м. Златополь	14. Жмеринське купецьке м. Жмеринка	14. Кременецьке м. Кременець

Продовження додатка Л

1	2	3	4
	15. Ільїнецьке м. Ільїнці	15. Жмеринське м. Жмеринка	15. Лугинське м. Лугини
	16. Козятинське м. Козятин	16. Зиньківське м. Зиньків	16. Луцьке комерційне м. Луцьк
	17. Кам'янське м. Кам'янка	17. Камянець-Подільське друге купецьке м. Камянець-Подільськ	17. Луцьке м. Луцьк
	18. Канєво-Степанецьке м. Канів	18. Камянець-Подільське м. Камянець-Подільськ	18. Любарське м. Любар
	19. Корсунське м. Корсунь	19. Кодимське м. Кодима	19. Маціовське м. Маціово
	20. Липовецьке м. Липовець	20. Краснянське м. Красне	20. Народицьке м. Народичі
	21. Макарівське м. Макарів	21. Кривоозерне м. Криве Озеро	21. Новоград-Волинське м. Новоград-Волинськ
	22. Малинське м. Малин	22. Крутянське м. Круті	22. Овруцьке м. Овруч
	23. Монастирищенське м. Монастирище	23. Крижопільське м. Крижопіль	23. Олевське м. Олевськ
	24. Радомисльське м. Радомисль	24. Ладижинське м. Ладижин	24. Острозьке комерційне м. Острог
	25. Ржищівське м. Ржищів	25. Лєтичівське м. Лєтичів	25. Почаєво-Волинський народний кредит, м. Почаїв
	26. Рокитненське м. Рокитне	26. Літинське м. Літин	26. Радзиви-лівське м. Радзивилів
	27. Сквирське м. Сквир	27. Меджибожське м. Меджибож	27. Рівненське купецьке м. Рівне
	28. Ставищенське м. Ставище	28. Могилів-Подільське м. Могилів-Подільськ	28. Рівненське м. Рівне
	29. Тальнівське м. Тальне	29. Могилів-Подільське купецьке м. Могилів-Подільськ	29. Рожищівське м. Рожище

Продовження додатка Л

1	2	3	4
	30. Таращаське м. Тараща	30. Мурафське м. Мурафа	30. Романівське м. Романів
	31. Уманське комерційне м. Умань	31. Немирівське м. Немирів	31. Сарнинське м. Сарни
	32. Уманське м. Умань	32. Новоушицьке комерційне м. Нова Ушиця	32. Славутське м. Славута
	33. Фастівське м. Фастів	33. Новоушиць м. Нова Ушиця	33. Старокостянтинівське м. Старокостянтинів
	34. Фастівське торгівельно-промислове м. Фастів	34. Ольгопільське м. Ольгопіль	34. Теофіпільське м. Теофіпіль
	35. Черкаське м. Черкаси	35. Піщанське м. Піщанка	35. Чуднівське м. Чуднів
	36. Черкаське друге товариство м. Черкаси	36. Подільське сільсько-господарське м. Кам'янець-Подільськ	36. Шепетівське м. Шепетівка
	37. Чигиринське м. Чигирин	37. Проскурівське купецьке м. Проскурів	37. Янушпільське м. Янушпіль
	38. Шполянське м. Шпола	38. Проскурівське м. Проскурів	
		39. Рашківське промислове м. Рашків	
		40. Рибницьке торгівельне м. Рибниця	
		41. Сатанівське м. Сатанів	
		42. Смотричське м. Смотрич	

1	2	3	4
		43. Тепликське м. Теплик	
		44. Томашпільське м. Томашпіль	
		45. Тростянецьке м. Тростянець	
		46. Тульчинське м. Тульчин	
		47. Хащеватське м. Хащевата	
		48. Хмельникське м. Хмельник	
		49. Чернівецьке м. Чернівці	
		50. Шаргородське м. Шаргород	
		51. Ямпільське м. Ямпіль	
		52. Янівське м. Янів	
		53. Ярмолинецьке комерційне м. Ярмолинці	

Додаток М

Баланс сільських кредитних кооперативів Подільської губернії (станом на 1 січня 1913 р.)⁹⁵⁴

Пасив						
Назва рахунків	Суми					
	Кредитно-ощадні товариства		Кредитні товариства		Загальна сума	
	руб.	ко п.	руб.	к оп.	руб.	коп.
Капітали: пайовий, власний, запасний, спеціальний	207 393	27 1/2	85 005	93	292 399	20 1/2
Позичений основний капітал	101 657	92	150 875	15	252 533	07
Вклади	504 181	69 1/2	838 588	72 1/2	1 342 770	42
Позики	215 619	29	426 263	20	641 882	49
Чистий прибуток	33 484	28 1/2	41 857	35	75 341	63 1/2
Інші пасиви	31 795	23 1/2	27 231	26	59 026	49 1/2
Баланс	1 094 131	70	1 569 821	61 1/2	2 663 953	31 1/2
Актив						
Назва рахунків	Суми					
	Кредитно-ощадні товариства		Кредитні товариства		Загальна сума	
	руб.	ко п.	руб.	к оп.	руб.	коп.
Каса	27 221	08	26 217	6 1 1/2	53 438	69 1/2
Цінні папери	2 505	—	4 710	—	7 215	—
Кошти кредитних установ	6 305	39	20 312	7 7	26 618	16
Позики	1 011 397	16	1 453 611	7 2	2 465 008	88
Товари	13 572	87	9 215	9 1 1/2	22 788	78 1/2
Майно	29 746	89	51 691	5 0	81 438	39
Збитки	3 383	31	4 062	9 1/2	7 445	40 1/2
Баланс	1 094 131	70	1 569 821	6 1 1/2	2 663 953	31 1/2

⁹⁵⁴ Складено за «Экономическая жизнь Подолии». - № 12. - 1913. - С. 17-18.

**Національний склад Київської, Подільської і
Волинської губерній в 1897 году (у відсотках)⁹⁵⁵**

Повіт	українці	євреї	росіяни	поляки	німці	чехи	молдавани і румуни
1	2	3	4	5	6	7	8
Київська губернія							
1. Бердичівський	66,9%	23,1%	3,6%	5,8%	...	...	...
2. Васильківський	83,6%	12,1%	2,2%	1,8%	...	...	...
3. Звенигородський	88,0%	9,7%	1,4%	...	...	...	...
4. Канівський	88,7%	9,7%	...	...	...	...	...
5. Київський	56,2%	11,1%	26,6%	3,4%	1,1%	...	...
6. Липовецький	82,0%	15,0%	1,1%	1,9%	...	...	...
7. Радомисльський	78,4%	13,1%	3,9%	1,9%	2,3%	...	...
8. Сквирський	83,5%	12,5%	1,3%	2,4%	...	...	...
9. Таращанський	87,6%	9,4%	...	1,8%	...	...	...
10. Уманський	85,4%	11,7%	1,8%	...	...	...	...
11. Черкаський	84,9%	9,8%	4,2%	...	...	...	...
12. Чигиринський	89,4%	8,6%	1,4%	...	...	...	...
<i>Губернія в цілому</i>	<i>79,2%</i>	<i>12,1%</i>	<i>5,9%</i>	<i>1,9%</i>	...	...	...
Подільська губернія							
1. <u>Балтський</u>	76,9%	13,6%	3,9%	...	...	...	4,5%
2. <u>Брацлавський</u>	82,6%	11,6%	3,3%	2,0%	...	...	...
3. <u>Вінницький</u>	74,4%	12,4%	7,1%	5,1%	...	...	...
4. <u>Гайсинський</u>	86,3%	10,4%	1,9%	1,2%	...	...	...
5. <u>Кам'янець-Подільський</u>	78,9%	13,9%	4,1%	2,7%	...	...	...
6. <u>Летичівський</u>	80,8%	13,2%	3,7%	1,7%	...	...	...
7. <u>Литинський</u>	83,1%	11,4%	3,0%	2,1%	...	...	...
8. <u>Могилівський</u>	80,5%	14,5%	2,8%	1,9%	...	...	...
9. <u>Новоушицький</u>	81,6%	11,5%	2,2%	1,5%	...	...	2,9%
10. <u>Ольгопільський</u>	78,1%	12,1%	2,9%	6,4%	...	...	...
11. <u>Проскурівський</u>	84,6%	11,4%	2,3%	1,2%	...	...	...
12. <u>Ямпільський</u>	85,7%	10,4%	1,9%	1,8%	...	...	...
<i>Губернія в цілому</i>	<i>80,9%</i>	<i>12,2%</i>	<i>3,3%</i>	<i>2,3%</i>	...	...	...

⁹⁵⁵ [http://ru.wikipedia.org/wiki/ Киевская губерния](http://ru.wikipedia.org/wiki/Киевская_губерния); [Подольская губерния](http://ru.wikipedia.org/wiki/Подольская_губерния); [Волынская губерния](http://ru.wikipedia.org/wiki/Волынская_губерния)

Закінчення додатка Н

1	2	3	4	5	6	7	8
Волинська губернія							
1. <u>Володимир-Волинський</u>	72,1%	10,4%	2,8%	8,4%	5,7%	...	4,5%
2. <u>Дубенський</u>	68,2%	11,5%	4,2%	6,5%	3,6%	5,3%	...
3. <u>Житомирський</u>	62,4%	14,3%	5,9%	5,7%	10,8%	...	...
4. <u>Заславський</u>	76,9%	13,3%	1,8%	7,0%	...	...	...
5. <u>Ковельський</u>	78,5%	11,9%	3,5%	4,6%	...	...	...
6. <u>Кременецький</u>	80,7%	12,2%	3,4%	3,0%	...	...	...
7. <u>Луцький</u>	57,0%	14,1%	5,1%	9,7%	12,0%	1,5%	...
8. <u>Новоград-волинський</u>	65,5%	15,6%	2,4%	5,2%	10,9%	...	...
9. <u>Овруцький</u>	83,4%	10,6%	2,6%	1,3%	1,2%	...	2,9%
10. <u>Острозький</u>	76,7%	10,8%	2,5%	6,6%	1,5%	1,6%	...
11. <u>Ровенський</u>	60,5%	16,0%	3,2%	9,2%	8,9%	1,7%	...
12. <u>Староконстантинівський</u>	76,9%	14,3%	2,8%	5,5%	...	...	...
<i>Губернія в цілому</i>	<i>70,1%</i>	<i>13,2%</i>	<i>3,5%</i>	<i>6,2%</i>	<i>5,7%</i>	...	...

Благодійні товариства і установи Київської, Подільської і Волинської губерній
(станом на 1896 р.)⁹⁵⁶

Губернія	товариств благодійних Число	Число благодійних установ				Тип установи										
		дорослих Для	дітей Для	Для лепаивмедичної	установ Всього	Богалільні	працьовитості Будинки	Нічліжні	Будинки іноземців	їдальні Дешеві	квартири Дешеві	читальні Народні	притулки Дитячі	Ясла	характеру благодійного	Школи
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Київська	28	24	12	14	50	21	–	1	–	–	1	–	10	–	3	14
Подільська	12	7	2	–	9	5	–	–	–	1	–	–	2	–	–	–

⁹⁵⁶ Складено за: Приложение к «Сборнику сведений о благотворительности в России», на основании данных, собранных к 1896 г. (СПб., 1899).

Волинська	12	34	7	7	48	29	1	–	1	3	–	–	3	–	4	7
Всього	52	65	21	21	107	55	1	1	2	4	1	–	15	–	7	21

Закінчення додатка О

Губернія	Число осіб, які скористалися благодійністю			Грошові ресурси				
	діти	дорослі	вік не вказаний	капітали	членські внески	пожертвування	грошова допомога	приблизна вартість нерухомості
1	18	19	20	21	22	23	24	25
Київська	19137	12537	4934	116750	25571	106511	89694	931400
Подільська	473	576	–	140590	7909	20860	1640	36200
Волинська	2246	9027	985	89075	8101	36252	18495	97750
Всього	21856	22140	5919	346415	41581	163623	109829	1065350

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатори (22.01.1832–19.01.1915)⁹⁵⁷

22.01.1832 – 9.06.1835	Левашов Василь Васильович, генерал-адъютант 10.10.1783 – 23.09.1848
9.06.1835 – 15.11.1837	граф Гур'єв Олександр Дмитрійович 31.05.1786 – 16.12.1865
29.12.1837 – 30.08.1852	Бібіков Дмитро Гаврилович 18.03.1791 – 22.02.1870
30.08.1852 – 12.11.1862	князь Васильчиков Илларион Илларионович 1805 – 12.11.1862
19.01.1863 – 19.01.1865	Анненков Микола Миколайович 6.12.1799 – 25.11.1865
19.01.1865 – 16.01.1869	Безак Олександр Павлович 24.04.1801 – 30.12.1868
16.01.1869 – 16.04.1878	князь Дондуков-Корсаков Олександр Михайлович 12.09.1820 – 15.04.1893
16.04.1878 – 13.01.1881	Чертков Михайло Іванович – тимчасовий 2.08.1829 – 16.10.1905
13.01.1881 – 15.07.1888	Дрентельн Олександр Романович 7.03.1820 – 15.07.1888
12.08.1889 – 7.12.1897	граф Ігнатьєв Олексій Павлович, генерал-лейтенант 22.05.1842 – 9.12.1906
1.01.1898 – .12.1903	Драгомиров Михайло Іванович, генерал-адъютант 8.11.1830 – 15.10.1905
24.12.1903-19.10.1905	Клейгельс Микола Васильович, генерал 25.11.1850 – 20.07.1916
19.10.1905 – .12.1908	Сухомлінов Володимир Олександрович, генерал 4(16).08.1848 – 2.02.1926
18.12.1908 – .09.1914	Трепов Федір Федорович, генерал 13.05.1854 – 27.03.1938
1915	генерал-губернаторство скасовано

⁹⁵⁷ Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века).. — М.: Изд. МПГУ, 2001. — 358 с.; Скрипник А.Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793 – 1914 рр.). Дис. ... канд іст наук. – К.: Інститут історії України, 2007. – 252 с. (Додаток Ж).

Київські цивільні губернатори⁹⁵⁸

11.03.1855 – 4.01.1864	Гессе Павло Гнатович, генерал-лейтенант;
4.01.1864 – 29.11.1866	Казнаков Микола Генадійович, генерал-лейтенант Свити Його Величності;
29.11.1866 – 13.01.1868	Ейлер Микола Павлович, генерал-майор Свити Його Величності;
19.01.1868 – 5.03.1871	Катаказі Михайло Костянтинович, дійсний статський радник;
12.03.1871 – 18.11.1881	Гессе Микола Павлович, гофмейстер, дійсний статський радник;
18.11.1881 – 22.05.1885	Гудим-Левкович Сергій Миколайович, камергер, дійсний статський радник;
30.05.1885 – 9.04.1898	Томара Лев Павлович, гофмейстер, тайний радник;
17.04.1898 – 05.04.1903	Трепов Федір Федорович, генерал-майор;
7.09.1903 – 8.10.1905	Саввич Павло Сергійович (15.02.1957 - ?), генерал-майор;
8.10.1905 – 27.10.1905	Ватаці Олександр Олександрович (16.11.1852 – 16.09.1933), генерал-майор;
2.11.1905 – 15.08.1906	Саввич Павло Сергійович (15.02.1957 – ?), генерал-майор;
16.08.1906 – 15.12.1906	Веретенніков Олексій Порфірійович (18.03.1860 — після 1917), генерал-майор;
17.02.1907 – 17.05.1909	граф Ігнат'єв Павло Миколайович (30.06.1870 — 12.08.1945), камер-юнкер, дійсний статський радник (1908);
18.05.1909 – 16.12.1912	Гирс Олексій Федорович (17.03.1871 — 11.02.1958), камергер двору Його Імператорської Величності, дійсний статський радник;
17.12.1912 – 18.08.1915	Суковкін Микола Іоасафович (1861 – 1919), шталмейстер, тайний радник;
19.08.1915 – 1917	граф Ігнат'єв Олексій Миколайович (28.07.1874 – 17.01.1948), церемонімейстер, дійсний статський радник.

⁹⁵⁸ Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 204 – 205.

Подільські цивільні губернатори⁹⁵⁹

3.08.1860 – 12.06.1864	Брауншвейг Рудольф Іванович, статський радник (затверджений 23.04.1861 р.);
13.07.1864 – 1.01.1866	Сухотін Микола Миколайович, генерал-майор;
1.01.1866 – 5.10.1869	Горемикін Олександр Дмитрович, полковник імператорського двору (з 1 січня 1867 р. генерал-майор);
14.11.1869 – 11.05.1873	князь Мещерський Іван Васильович, камергер імператорського двору, дійсний статський радник;
11.05.1873 – 8.08.1877	Муханов Олександр Сергійович, камергер імператорського двору, дійсний статський радник;
23.08.1877 – 23.05.1879	Гудим-Левкович Сергій Миколайович, камергер імператорського двору, дійсний статський радник;
15.06.1879 – 18.06.1882	Милорадович Леонід Олександрович, камер-юнкер імператорського двору, статський радник, з 28 квітня 1880 р. камергер, дійсний статський радник;
8.07.1882 – 19.07.1884	Батюшков Дмитро Миколайович, дійсний статський радник;
24.07.1884 – 5.06.1885	фон Валь Віктор Вільгельмович, генерал-майор Свити Його Величності;
5.06.1885 – 31.08.1892	Глінка Василь Матвійович, дійсний статський радник;
23.09.1892 – 31.01.1894	Наришкін Олександр Олексійович, дійсний статський радник;
17.02.1894 – 25.11.1895	Баумгартен Олександр Павлович, дійсний статський радник;
9.04.1896 – 9.02.1901	Сем'якін Михайло Костянтинівич, дійсний статський радник;
14.02.1901 – ...07.1911	Ейлер Олександр Олександрович, камергер імператорського двору, дійсний статський радник;
12.09.1911 – 1915	граф Ігнат'єв Олексій Миколайович (28.07.1874 – 17.01.1948), дійсний статський радник;
1916 – 1917	М'якінін Олександр Петрович (бл. 1870 – 30.03.1936), дійсний статський радник.

⁹⁵⁹ Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 206 – 207.

Волинські цивільні губернатори⁹⁶⁰

9.10.1856 – ..01.1864	князь Друцький-Соколинський Михайло Васильович, дійсний статський радник;
14.01.1864 – 7.05.1866	Чертков Михайло Іванович, генерал-майор Свити Його Величності;
17.05.1866 – 2.12.1866	Ейлер Микола Павлович, генерал-майор Свити Його Величності;
2.12.1866 – 8.07.1871	Фон Галлер Іван Володимирович, генерал-майор;
8.07.1871 – 28.04.1878	Грессер Петро Аполонович, дійсний статський радник;
5.05.1878 – 22.09.1881	Подгорічани-Петрович Юрій Миколайович, камергер, дійсний статський радник;
22.11.1881 – 30.05.1885	Томара Лев Павлович, камергер, дійсний статський радник;
5.06.1885 – 25.02.1889	Фон Валь Віктор Вільгельмович, генерал-майор Свити Його Величності;
25.02.1889 – 28.07.1892	Янковський Євген Осипович, генерал-майор;
15.10.1892 – 11.07.1896	Суходольський Сергій Петрович, дійсний статський радник;
11.07.1896 – 17.04.1898	Трепов Федір Федорович, генерал-майор;
25.04.1898 – 09.05.1904	Дунін-Борковський Йосип Якович, майор, дійсний статський радник;
10.05.1904 – 25.07.1905	Каталей Петро Іванович, камергер, дійсний статський радник;
26.07.1905 – 20.09.1909	барон Штакельберг Фрол Олександрович, таємний радник;
21.09.1909 – 26.02.1912	Кугайсов Олександр Павлович, дійсний статський радник;
27.02.1912 – 1915	Мельников Михайло Олексійович, статський радник;
1915 – грудень 1915	Гололобов Яків Георгійович (1855 – 18.12.1918), дійсний статський радник;
1916 – 1917	Скаржинський Петро Васильович (1880 – 1930), статський радник.

⁹⁶⁰ Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 200 – 201.

Сравнительная табель Россійскихъ чиновъ⁹⁶¹

Гражданскіе	Военные	Морскіе
<i>Титуль Высокпревосходительство.</i>		
1. Дѣйств. Тайн. Сов.	Генераль	Адмираль
<i>Титуль Превосходительство.</i>		
2. Тайн. Совѣтник	Генераль-Лейтенантъ	Вице-Адмираль
3. Дѣйств. Стат. Сов.	Генераль-Майоръ	Контръ-Адмираль
<i>Титуль Высокородіе.</i>		
4. Статскій Совѣтник	–	–
<i>Титуль Высокоблагородіе.</i>		
5. Коллеж. Совѣтник	Полковникъ	Капитанъ 1 ранга
6. Надв. Совѣтник	Подполковникъ	Капитанъ 2 ранга
7. Коллеж. Ассесоръ	Капитанъ Ротмистръ	–
<i>Титуль Благородіе.</i>		
8. Титулярный Совѣтник	Шт. – Капитанъ Шт. – Ротмистръ	Лейтенантъ
9. Коллеж. Секретарь	Поручикъ	Мичманъ
10. Губ. Секретарь	Подпоручикъ	–
11. Губ. Секретарь	Прапорщикъ	–
12. Коллеж. Регистраторъ	–	–

⁹⁶¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 105, 106.

Додаток Ф

Співвідношення з метричними одиницями системи одиниць довжини, площі об'єму та ваги XIX – початку XX ст.

Одиниці довжини

верста = 1066,8 м = 1,0668 км
сажень = 2м 13 см + 2,1336 м
аршин = 71,12 см = 0,7112 м
фут = 30,48 см = 0,3048 м
вершок = 4,438 см = 0,0438 м
дюйм = 2,54 см = 0,0254 м
км = 468 сажнів 2 аршина 1,8 вершка
метр = 1 аршин 6,5 вершка

Одиниці площі

кв. верста = 1,1381 км²
кв. сажень = 4,552 м²
кв. аршин = 0,5058 м²
кв. фут = 929 см²
кв. вершок = 19,685 см²
десятина = 1,0925 га
га = 2197,8 кв. сажнів

Одиниці об'єму кубічні

1 кв. верста = 1,214 км³
1 кв. сажень = 9,691 м³
1 кв. аршин = 0,3595 м³
1 кв. фут = 0,0283 м³

Одиниці ваги (маси)

берковець = 10 пудів = 163,80496 кг
пуд = 16,3805 кг
фунт = 409,5124 г = 0,4095 кг
золотник = 4,2657г
доля = 0,0444г

Одиниці об'єму для рідин

чверть = 209,9099 л
бочка = 40 відер = 491,97636 л
відро = 12,29904 л
штоф = 1,229904 л
бутилка (горілчана) = 0,61495 л
бутилка (винна) = 0,76869 л
кухоль = 2 бутилки горілчаних
чарка = 0,123 л

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абаза О.М. 300
Абалкін Л.І. 74
Аватіхі Р. 83
Авербух С.Б. 329
Аверхан І. 88
Авраменко А. 35
Аврамчук 422
Агасієв І.К. 51
Алтман А.Ш. 328
Альбрехт І.Й. 340, 480
Ананьїч Б.В. 74
Анджєвський Я. 462
Андрієвський І. 252
Андрєєва О.С. 521
Антонович В.Б. 19
Антонюк Д. 259
Анфімов А.М. 32,34,35,79
Аранович С.А. 403
Арестов Т.П. 228
Ардт Н. 85,86,87
Аутергоф Ф. 479

Б

Балабуха А.М. 333
Балашова К.А. 104, 230, 328,
334, 451, 452, 527
Балашова М.К. 337
Балашов М.П. 530
Банов М.А. 521
Банауг Ф. К. 521
Банауг Ф. 476
Барава С. 330
Барашенков Б.І. 332
Барановський Х.А. 269, 270
Барбот де Марні М.П. 455
Барїнова Є.П. 79
Бармак М.В. 50, 67

Баришніков М.Н. 76
Батюк І. 267
Батюшков П. 8
Бача Ф. 258
Бачовський Й. 258
Бельський С. 257
Беньківська М.Л. 222
Бентновський А.А. 223
Беран В. 259
Берладир В.А. 337
Берладир Ш. 337
Березівська Л.Д. 71
Берліхін В.Г. 76
Берман І.Я. 329
Бернер Я.М. 333
Бернштейн Л.А. 332
Белоусович А.М. 521
Бережецький Г.Ф. 522
Билина І.З. 521
Билинський Б. 315
Бжозовський В.І. 500
Блажковський К.В. 104, 238, 466
Бланк Ш.І. 436
Блейх А.Л. 436
Бліох І.С. 20
Блудова А.Д. 494
Бнінський Р.Р. 500
Бобринський О.О. 452, 453
Бобринські А.О., Г.О., Л.О. 527
Бобровський Т. 81
Бовикін В.І. 74
Бовуа Д. 89, 450, 460
Богданов С.М. 270
Богуш Й.У. 521
Богуш С.У. 521
Бонецький Е.М. 501, 502
Боханов А.М. 76
Боханов М. 439

Боцман Б. 330
Брандт С.Ф. 334
Брандт Ф.Ф. 308, 334
Браницька М.Є. 230, 235,
300, 301, 463, 527
Браницька Р. 327
Браницька Ю.А. 521
Браницька-Воронцова Є. 234
Браницький К.К. 234, 527
Браницький В.О. 103, 234,
235, 463, 506, 527
Братчиков А. 9
Бремзен З.К. 521
Бржосніовський І.А. 352
Бржозовський Ф.І. 530
Бржозовський В.І. 530
Бродецький Я. 261
Броджицький У.В. 521
Бродський А.І. 322, 323, 329
Бродський І.М. 434, 492
Бродський Лазар І. 301, 329,
331, 333, 418, 435, 492
Бродський Лев І. 492
Бродський М.С. 435
Бродська А.П. 521
Броель-Плятер В.І. 454
Брокер К. 480
Брунс Г.Ф. 504, 505
Бубнов М.М. 246
Бударін А.Г. 321
Будрін П.В. 272
Бултаков С. 15
Бунге Н.Х. 130
Буравський О.А. 49, 67
Буравченко Р.В. 66
Буш Е. 84
Бушинський К.С. 467, 469
Бюргер Ф. 480
Бюргер Е. 480

В

Вайсман М. 83
Вайнтроб С.М. 332
Валь В.В. 445
Вальденберг Д.І. 329
Вальденберг Я.І. 329
Васильєв В.І. 322
Васильчиков А. 14
Васильчук В.М. 67
Вахневський А. 337
Вахневський Й. 337
Вацулік Я. 89
Вейс К.Б. 223
Веллер В.І. 334
Веліцин А. 10
Веллиш Л. 324
Венгерська В.О. 66
Венглінський С. 462
Веркентни О. 324
Вернеко М.К. 522
Верт Н. 89
Вешеневська М.І. 246
Виноградов П.Д. 321
Винцевич А.А. 435
Виржиковський А.К. 522
Вислоцький К.М. 323
Височанський П. 283
Висоцький Л. 272
Вишинський І. 409
Вишнеградський І.О. 79
Вількошевський К. 462
Вітгенштейн Ф.Л. 454
Вітте С.Ю. 129, 295, 398, 404
Властелиця І. 252
Власюк І.М. 60
Воблий К.Г. 22, 298
Воєйков Д. 8
Вознюк Ф.І. 222

Волжин О. 329
Волконський В.В. 496, 522
Володкович К.І. 494
Вольський Т. 81
Воляник В. 258
Вондров В.Й. 522
Воронін А. 7, 8
Воронич І. 252
Воронцов С.М. 451
Вотава А. 259
Вотчал Є.П. 276
Врангель В.Г. 328
Вронський О.Г. 76

Г

Гавлін М.Л. 74
Гаврилюк А. 259
Гагарін А.Є. 102
Гадон А.В. 522
Гайдай Л.І. 32
Галаган Г.П. 493
Галензовський М.О. 466
Галунек І. 483
Гальперін М.Б. 325
Гальперін М.М. 325
Гальперін Й.А. 337
Гальперін Ш.Ш. 337
Ган І. 478
Гассель В. 324
Гейден Д.Ф. 103, 337, 390,
500, 501
Гейден О.Ф. 531
Гепнер І.Г. 323
Гепнер С.І. 323
Гепнер П.Б. 323
Гер Н.М. 337
Гер Б.І. 337
Геровська Х. 82
Гессе М.П. 97, 253, 328

Гізбрехт В. 86, 87
Гінзбург М. 505
Гижицький С.М. 522
Гладинюк Г. 506
Гладін В.І. 335
Глембоцький Б. 330
Гойлов Е. 330
Голіцин Д. 505
Голка В. 81
Голинський І. 324
Головчинер Н.Я. 301, 329
Гольдберг Л.О. 472
Гольденберг А.М. 301, 322, 329
Гольц Г. 86
Голяченко С. 259
Гонкевич М. 252
Гончаров Ю.М. 76
Горбовий С. 258
Горват С.О. 246, 527
Горвати 247
Горенко Л.М. 41
Горжемський В. 259
Горовиць А.Л. 323
Горовський Ф.Я. 48
Горчанов К.О. 527
Гофман І. 89
Грейнер А. 307
Грессер П.А. 254, 310, 483
Грипарі М.П. 339, 522
Грінберг А.Г. 334
Гробівкер Н.Й. 435
Гроссе І.К. 334
Громачевський С.Г. 20
Грохольський З.С. 494, 503, 531
Грохольський Ф.Г. 531
Грохольський В. 471
Грохольський Й.В. 500
Грохольський Т.Г. 502
Грушевський М.С. 285, 286
Грюнер М.М. 102

Губер О.Я. 333
Гудим-Левкович П.М. 330
Гудим-Левкович Ю.М. 330, 527
Гудь Б.В. 41
Гульдман В.К. 10, 11
Гуляницький С.С. 522
Гурберт Б. 307
Гуржій І.О. 26,31
Гутовський П. 498
Гутовський Ф.В. 522

Д

Дагоні Н. 83
Дверницька О.М. 230, 522
Двойнінова О.В. 64
Дегтярьов М.П. 496
Демидов Сан-Донато П.П. 453
Демидова Сан-Донато К.П.
453, 527
Дем'яненко А. 9
Денисов В. 10
Денек К.М. 522
Дервіз П.Г. 295
Дерев'янкін Т.І. 54
Дерсевіль С.К. 469
Десятніков І.В. 59
Дзялинська Л. 358
Дзянотт де Кастелятті С.Й.
222, 261
Доберман Х. 477
Добжанський Я. 272
Добрий А.І. 322, 325
Добрянський І.А. 71
Добрянський Т. 270
Довгялло А.К. 522
Довжук І.В. 44
Додндуков-Корсаков О.М. 46
Донорадський А. 472
Донік О.М. 69, 70
Доппельмайер Г.Г. 335

Доровський О. 341
Дорожинський К.К. 103
Дорожинський В. 472
Дорошенко Д. 35
Дояренко О.Г. 272
Драгоманов М.П. 19, 282, 448, 449
Дроздов В.П. 15
Другуш М.В. 522
Древес С. 480
Дружинін Н.М. 122
Дубрава Ф. 88
Дубровський С.М. 29, 30
Дубровський А.М. 78
Дунаєвський Е.Л. 337,
Дунін-Борковська К.К. 498
Дунін-Борковська М. 349
Дунін-Карвицький С. 472
Дунін-Карвицький Я. 472
Дурасов М.П. 237
Дурилін М.І. 498
Дунін-Карвицький Я.Ф. 522
Дунін-Карвицький С.Ф. 522

Е

Еберхардт П. 81
Едельман Г. 439
Епштайн Т. 81

Є

Єзерський А. 81, 459
Єзерський М.М. 522
Єлисаветський С.Я. 48
Єнні Ф.Є. 247
Єнні Г.Г. 323, 325
Єнні Ф.Г. 325
Єнні Ф.Ф. 325
Єршова Л.М. 72
Єрмоленко Г. 124

Ж

Жук А. 284
Журавська О.О. 522
Журавський А.Є. 531

З

Забелін А. 8
Заболотний Д. 272
Завадський Ю. 462
Загородер Ц. 83
Загоскін В. 8
Зайончковський П.А. 25
Зайцев Г.С. 322
Зайцев Д.І. 322
Зайцев М.І. 322, 323, 324
Зайцев С.Д. 322
Зайцев Б.І. 324
Зайцев І.М. 333, 418
Зак А.Н. 11
Зак Й.М. 436
Закаве І. 330
Закс І.М. 325
Закс К.М. 325
Закс М.Р. 325, 418
Закірова С.Г. 62
Закржевський Й. 252
Закржевський Ф.І. 239
Заленський М.В. 523
Заленська В.Г. 523
Заленський К.М. 523
Замбрижицька Я. 358
Замойська А.І. 522
Зарицький А.А. 336
Засухін І.І. 11, 12, 107
Затуловський А.І. 228
Затуловський І.М. 228
Захандревич П. 329

Захерт Ф.І. 323
Здзеховський В. 466
Здзеховський Ц. 466
Здзеховський Ч. 466
Зеленський Г.М. 333
Зеров К. 272
Зискінд Ш. 83
Зібер М.І. 14, 387
Зіновчук В.В. 55
Змієвський Ф.А. 252
Зун І. 437
Зусьмин А.Ф. 437
Зьомек В. 82

І

Іванов Л.М. 25
Івашенко О.М. 48, 71
Ігнатова Л.Р. 60
Ігнатєва К.Л. 123, 379
Іздебський К.П. 323
Ідзьковська А.Ф. 334
Іордан О.Г. 334

К

Кабанов В.В. 76
Каденюк О.С. 53
Калашник Є. 259
Каленський І. К. 322
Кальберін И. 21
Камінський Я. 259
Каменський Д.О. 246
Камман А. 87
Каневський Х. 436
Каракіс І.Б. 337
Карпетченко І. 272
Картовець Е. 20
Кауфман А. 15
Кашченко М. 272
Квасницький В. 472

- Кедреновський М.Т. 123
Кейл Е.-Е. 85
Келлер С. 83
Кельбер Я.І. 329, 331
Кельнер Г. 480
Кендау А. 478
Керов В.В. 78
Кинцле Ф. 330
Кивецький Н. 315
Ких О. 246
Кізченко В. 37
Клемантович Д. 82
Клейд Є. 308
Клопотовський В. 329
Кляве Л.Г. 337
Клюке Г. 330
КНОТ А. 82
КОВАЛЕВСЬКИЙ М. 285
Ковалинский В.В. 69
Ковальов В. 259
Ковальов П. 285
Ковальченко І.Д. 32, 33, 79
Кованько П.Л. 8, 121
Кович А. 330
Ковнацький С.А. 103
Коген А.М. 435
Коген М. 331
Коген О.М. 435
Коген С. 331, 435
Козлова Н.В. 78
Коларж І. 259
Колесник В.В. 48, 52
Коломієць С.С. 42, 53
Колонський Л. 436
Коляденко С.М. 71
КОПЕЦЬКИЙ В. 484
КОРНЕЦЬКИЙ Я. 82
Коровицький К.К. 504, 505
Корольова Н.С. 76
Корф С.А. 20
Корчевський Й.А. 222
Коссецька С. 349
Косич А.І. 21, 435
Костриця М.Ю. 51, 56
Костюк М. 259
Костюк М.П. 50
Кочергіна М.В. 78
Кошлаков П.Е. 493
Кравець Ю.А. 63
Красицький К. 471
Краснікова О.М. 54
Красномовид К. 301, 329
Красовська М. 329
Крижанівська О. 37
Крижанівський О.О. 47
Кронеберг Л. 479
Кругляк Б.А. 75
Кружиліна О. 358
Крушинський Л. 229
Кудашова О.М. 405
Кузьминський С. 330
Кулижний А.Є. 263
Кудрна Й. 258
Кулик В. 329
Кулик М.А. 246
Кумановський Е.М. 500
Курінна Т.М. 72, 73
Кухарук М. 409
Кухта П.І. 246
Кушер М. 495
Куценогий Л.А. 328
Кшивицький Ю. 53

Л

- Лаверичев В.Я. 32
Лавренко Є. 272
Ладиженський С.С. 528

Лазанська Т.І. 36, 37, 38, 39,
40, 430
Ланге Г. 479
Левін І.І. 14
Леві Я. 83
Леві Ц.І. 523
Левитський М.В. 265, 266, 282
Лейченко А. 436
Лейцін Л. 436
Ленін В.І. 285, 286
Лещенко М.Н. 25, 26, 27, 28
Ледоховський Адам В. 523
Ледоховський Август В. 523
Лждоховський М.В. 523
Ледоховський Л.Я. 221, 471
Линевич К.М. 222
Липинський В. 272, 287
Липський А.Д. 221
Лисенко О. 37
Лисяк-Рудницький І. 35
Лібгольц К. 480
Лічков Л. 10
Лідерс-Веймарн Ф.Л. 454, 500
Лісевич І.Т. 49
Ліщенко Д. 422
Лосицький А.Е. 121
Лось Ф.Є. 23, 26, 32
Лопухін-Демидов О.М. 527
Лопухіна О.І. 527
Лоукотка К. 259
Лугова О.Г. 32
Лукавський З. 81, 462
Лутай М.Є. 50
Львов К.М. 337
Льонгін Б. 83
Люба-Родзимінський С.В. 222
Любомирський С.К. 358, 471,
489, 523
Люк К. 83

Ляський В.О. 307
Лященко П.И. 24
Ляшкевич В. 335
Ляшкевич М. 335

М

Маас А. А. 102, 248
Магась-Демидас Ю.І. 65
Мазон Д. 472
Мазурок О.С. 51
Майер Е. І. 246
Макаров О.М. 69
Макарчук С.А. 25
Малинський Е.М. 230, 524
Мамонтов І.Ф. 452
Мамонтов Ю.А. 452
Маньковський І.В. 329, 524, 531
Манько М.П. 51
Маньковський Е.П. 82, 467
Маньковський П. 82
Маргуліс А. 437
Марковський С. 103
Маровський В.Р. 102
Марочко В.І. 43
Мартос Б. 282, 284
Мар'яновський Х.Н. 435
Маслов М.П. 63
Маслов П.П. 23
Матусов П. 436
Матъє К.Д. 307
Махачек Й. 340, 485
Махорін Г.Л. 71
Машкін О.М. 37, 41,
65
Мевес М.Д. 455
Мезенцев М.В. 124
Мекк К.Ф. 295
Мекк М.К. 102, 237
Мельник Л.Г. 32

Мельников М.О. 281, 401
Менцель В.Л. 334
Менцінський М.М. 494
Мерінг С.Ф. 238, 328, 466
Мещерський І.В. 357
Міллер А.І. 80
Милов Л.В. 33
Милорадович Л.О. 444
Миронов Б.Н. 80
Михайлик А.М. 61
Михайлюк О.Г. 32
Михаловський І. 258
Михельсон М.Ф. 333
Мицюк О. 282
Мінут Г.К. 333
Мічулін П.П. 14
Міхновський М. 285
Могильницький М.Ю. 222
Могильницький Я.В. 222
Можайський М.М. 531
Мокрицький Г.П. 51
Мокшанський Л. 222
Мольська О.М. 246
Морозов А. 259
Мороховець В. 23
Морков І.Д. 531
Морков М.А. 531
Морстіна П.І. 455, 524
Мортюре А. 323
Москалюк М.М. 66
Мошинський І. 496
МРОЗОВСЬКА К. 82
МУРАВЬОВ М.Я. 524

Н

Надольська В.В. 51, 67
Найман А.Я. 48
Нарадько А.В. 72, 73
Немечек М. 88

Нестеренко О.О. 26, 27
Нікітіна С.К. 62
Нич Й.Й. 222
Нікітін Ю.О. 41
Ніккель С. 83
Ніколаєва Т.М. 72, 73
Нірод М.Є. 455
Нірод А.Ф. 455, 505, 524
Нірод С.Ф. 455
Нойтатц Д. 86, 87
Новак В. 258
Новаківський І.Л. 222
Новаківський Л.К. 222
Новиківська Є. 472
Новинський М.Г. 10

О

Огановський Й. 15
Огільба А. 252
Олешко П.С. 41, 59
Олізар І. 471
Оліч В. 88
Олтаржевський В.С. 323
Оль П.В. 22
Ольшанський Л. 496
Омельчук Ф. 422
Онопрієнко І.Т. 80
Орденга М. 324
Оржевська Н.І. 329, 506
Орлов О.М. 328, 500, 531
Осадчий Т.І. 15

П

Павлов О.І. 56
Павловський Г. 259
Павлюк В.В. 58
Панненко Л. 324
Панченко П.П. 53, 424
Панчук М.І. 48

Пастор Г. 307
Пату Г. 449
Перерва В.С. 70
Першин П.Н. 30
Петренко Є. 37
Петровський 120
Петров М. 10
Пилипюк С. 409
Писюк Г.М. 340
Писюк Л.Л. 340
Писюк С.Л. 340
Пиріг О.А. 46
Пирогов М.І. 281
Піхно Д.И. 14
Підгорічани-Петрович Ю.М.
430, 445
Плесневич С.Г. 500
Погребинський О. 23
Подгородецький Л. 81, 462
Подгорський С.М. 529
Подгорський П.С. 529
Подгорський І. 301
Подгурський Й.К. 103
Подолінський І. 282
Подольський І. 282
Пойда Д. 25
Пожарський П. 270
Пожидаєва Ю. Є. 246
Покотілов А.Д. 322
Покровський С.А. 24
Поліщук Г. 341
Поліщук Ю.М. 41, 48, 71
ПОПЛАТЕК Й. 82
Попов М.Ф. 223
Попов Л.Ф. 223
Попова Р.С. 25
Порлегер І.І. 223
Порш М.В. 11, 284
Поршнева О.С. 76

Постолатій В.В. 71
Постенков Е. 15
Потапчук Л. 51
Потоцька Я.Т. 532
Потоцька Т. 506
Потоцька М.К. 532
Потоцький Й.А. 230, 300, 464,
471, 524
Потоцький А.А. 529
Потоцький К.Ю. 464
Потоцький Ф.К. 500, 529, 532
Похилевич Л.И. 21, 160, 328, 424
Поцейко А. 472
Праксенталер Б. 83
Прищепа О.П. 67
Прокопович С. 15
Прянишников Д.М. 272, 276
Пучков Д.А. 323

Р

Радзивілл Ф.Б. 230, 330, 471, 525
Радзивілл Я.Ф. 330, 525
Раллі К.Ю. 328, 532
Ратнер Б. 284
Рау В.М. 307, 323, 324, 476, 478
Раузер Р.Ф. 322
Раух Л.Л. 525
Рафалович І.А. 436
Рафалович С. 322
Рафальський О.О. 48, 67
Реснт О.П. 38, 39, 47
Рейн Г. 476
Рейтерн М.Х. 129, 335
Ройтман Й.Г. 56
Рекк Я.А. 529
Решко К.К. 525
Римський-Корсаков В.О. 240
Ржевуський Л.А. 222, 525
Рикк Б.А. 246, 531
Рикк В.А. 246, 531

Рихлік Є. 88
Ріхерт М.В. 333
Рожинський Л. 252
Розенбах С.М. 455
Розенберг В.Ю. 339
Розенберг Е. 403
Розенберг Ю.М. 339
Розенберг Н.Ю. 339
Розенблат Х.М. 436
Розенфельд Д.З. 472
Ролієвська М. 330
Ромішевський С. 462
Росцишевський Ф.С. 328
Рубач М.А. 29
Рудченко І.Я. 15
Рузький А.П. 322
Русецький В.Л. 259
Русабров Б. 228
Русановський А.К. 104, 248
Русановський К.К. 532

С

Сабошинський Ф.Л. 218
Савицький Й.І. 221
Савицький Л. 462
Савицький О.В. 246
Савостьянов О.О. 500
Садовський В. 284
Самковський Ц. 436
Сангушко Є. 243, 525
Сангушко Р. 230, 243, 310,
340, 471, 506
Сандуковський Е.М. 333
Сарбей В.Г. 37, 38
Свинцов К.І. 552
Святловський В.В. 15, 16
Святополк-Четвертинський Є. 496
Себер А.І. 235
Сейко Н.А. 70

Селіванов А.Ф. 13
Селіхов Д.А. 57
Сергеев О.Я. 301, 329
Сердюк О.В. 47
Силонька Ф. 422
Симашкевич М. 10
Симиренко Ф. 490
Симиренко П.Ф. 490
Симиренко Л.П. 490
Симонова М.С. 30
Синельникова Ю.Я. 424
Синельников І. 246
Сич А. 409
Скорделі П.К. 322
Слабошпицький М.Ф. 69
Сліозберг Г.Б. 323
Сломовський Г. 329
Случевський К. 440
Сльозкін П.Р. 272
Смажим Ф. 374
Сметанін С.І. 76
Смирнов Р.А. 80
Смोजенко Т.С. 54
Совецька Т.Г. 64
Собанський П.С. 349, 500
Собанський Ф.Л. 534
Собанський М.Ф. 534
Собанський А.М. 48, 534
Собанський В.С. 534
Собанський Г.К. 534
Сойн-Вітгенштейн Г.Ф. 454
Сойн-Вітгенштейн М.Н. 454
Соколов І.І. 246
Соколовський О. 272
Солакруп К. 323
Солакруп Е. 323
Сорокін О.К. 74
Старорипінський Б.С. 500
Старцев О.В. 77

Стецький Г.Г. 472, 525
Стецька Я. 473
Столенверк Р.П. 322
Спектор М. 83
Страус О.Е. 333
Страшинська Л.Е. 422
Струц К.П. 10
Студений Й. 258
Студінський В.А. 66
Ступак Ф.Я. 72
Суботін А.П. 19, 20
Суєрмонд Р. 307, 324
Сулима К.П. 21
Суліменко О.Г. 67, 68
Сулімерський Ф. 52
Сумовський Ф. 495, 498
Супрунчук Н. 259
Суровцева М.О. 73
Сухар П. 341
Суходольський С.П. 483
Суценко В.А. 76

Т

Таланов В.В. 272
Танішев В.М. 307
Тарновський В.К. 222
Тартакська О. 329
Тарутін М.А. 328
Телегін В. 494
Теличук П.П. 31, 35
Темірова Н.Р. 38, 40
Теплицький В.П. 26, 28, 29
Терещенко А.Я. 419, 490
Терещенко М.А. 230, 300,
326, 418, 419, 490, 496, 498
Терещенко І.М. 491
Терещенко С., М., Н., П. Ів. 532
Терещенко Н.В. 321
Терещенко О.М. 326

Терещенко Ф.А. 418, 419,
492, 496
Терещенко Ф.Ф. 321, 326, 528
Тишкевич І. 471
Тишкевич Е.В. 230
Тишкевич К.А. 534
Тишкевич М.Г. 534
Тишкевич О.М. 502
Ткаченко О.В. 69
Тобілевич Н.І. 321
Ткаченко Т.В. 69
Толмачов І.Н. 10
Толпигін М.О. 22
Трапезников С.П. 30
Трешковський Й. 259
Тронкуа Г.К. 323
Трубецький П.П. 498
Туган-Барановський М.І. 266, 282
Тулайков М.М. 272
Тутковський П.А. 9
Тюкавкін В.Г. 76
Тютчев А.П. 16

У

Уварова-Терещенко Н.Ф. 528
Уварова С.В. 230, 528
Унгерн-Штернберг К.К. 295
Урбанський А.З. 48, 502
Урусова П.О. 530
Устинов М.М. 532

Ф

Фабриціус М. П. 246
Фареній І.А. 44
Федорук І.М. 332
Фрайфельд С. 436
Фрайфельд А. 436
Френкель А.С. 322
Френкель Л.Ф. 323

Філатова Т.В. 80
Філіпов М.Г. 325
Фішман К. 418
Фляйшгауер І. 85
Фомін О. 272
Френкель А.С. 324
Френкель Л.Ф. 323, 324
Фрибиль Ф. 481
Фузик С. 422
Фузик Т. 422
Фукнер Г. 479

Х

Ханенко Б.І. 102, 104, 235,
236, 321, 491, 534
Ханенко В.М. 535
Ханенко В.Н. 321
Харитоненко П.І. 276
Харцман М. 330
Хелмінський В.І. 500
Хенінг М. 83
Хижняков І.М. 246
Хількевич Г.С. 497
Ходський Л.В. 9
Холоневський А.Й. 535
Холоневський С.Й. 535
Хорунжий Ю.М. 69
Хорькова Е.П. 76
Хохлова Т.А. 78
Хлебовський В. 52
Храновський К. 462
Христюк П. 285
Хромов П.А. 24
Хрульова Н.О. 526
Хряков М. 418
Хряцова Л.И. 23
Хшановський Т. 81, 469

Ч

Чапський М.М. 454
Чапський С.М. 454
Чарторийський Ю. 159, 160

Чацький С.Ф. 526
Чацька С. 471
Чаянов А. 23
Чепурковський І. 358
Червінський К.С. 103
Чернишов Й.В. 15
Чертков М.І. 124
Чихачов Д.М. 500
Чорнобильський І. 336
Чубинський П. 19

Ш

Шандра В.С. 45
Шапіро М. 436
Шаповалов В.О. 80
Шарлемань М. 272
Шатова Ю.О. 497
Шахназаров Н.Д. 23
Шаццилло М.К. 76
Шевченко В.М. 35
Шевченко С.Ф. 333
Шевчук А.В. 57
Шелоумова Д. 329
Шембек Й.А. 246, 333, 532
Шестаков А.В. 23
Шестаков М.П. 321
Шибиневич О.П. 246
Шиндлер К.Г. 272
Шиханов А.Б. 65
Шленкер К.К. 465, 496, 529
Шмальгаузен І. 272
Шмарчук В.А. 424
Шпиталенко Г.А. 67, 68
Шмідт Х. 86
Шодуар І.М. 166, 496, 497,
498, 524
Шпільберг М.З. 328
Шперлінг В.Й. 246
Штейнберг Л. 103

Штейнгауер Г. 479
Штейнгель Ф. 489, 506
Штумп К. 84, 85
Шульц А. 324

Щ

Щепківська А. 358
Щербак М.Г. 48
Щербак Н.О. 48
Щербатова М.Г. 328, 349, 533
Щербина Ф. 387

Ц

Цехановський А.Ю. 15
Цілер М. 437

Ю

Юній Е.О. 337
Юраєвич Ф. 329
Юрковський Р. 81, 461, 474

Я

Ябуш Е. 480
Якименко М.А. 54
Якимчук Д. 259
Якимчук І. 259
Яковенко І. 258
Якубовська М.С. 103
Якубовський Е.К. 500
Якубовський Ч.С. 500
Янат О. 272
Янковська Ф.С. 222
Янса Т.Б. 340, 485
Янсон Ю.Е. 8, 121
Янушевський З.К. 499
Ярошевич А.І. 12, 17, 217, 225
Ярошинський В.Й. 301
Ярошинський К.Ц. 535
Ярошинський К.І. 325

Ярошинський Ф.Й. 500,535
Ярошинський Ю.Й. 535
Ярошинський Ф.Ю. 469,470
Ярошинський Ю.Ф. 469
Яхненко К.М. 418

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
<i>Розділ 1.</i> ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми	7
1.2. Характеристика джерельної бази	91
<i>Розділ 2.</i> ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА.....	110
2.1. Природно-кліматичні умови розвитку підприємництва	110
2.2. Правові основи підприємницької діяльності	137
2.3. Історичний досвід як фактор становлення підприємництва	177
<i>Розділ 3.</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ	213
3.1. Впровадження принципів підприємництва в землеробстві і тваринництві	213
3.2. Підприємництво в сільській промисловості та кустарних промислах	289
3.3. Підприємницька діяльність у торгівлі та сільський кредит	360
<i>Розділ 4.</i> СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ: СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	410
4.1. Зміни в чисельності сільських підприємців	410
4.2. Етнічний склад	429
4.3. Громадський вимір діяльності підприємців	485
ПІСЛЯМОВА	508
ДОДАТКИ	511
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	584

Наукове видання

РОМАНЮК Неля Йосипівна

**СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ І ПІДПРИЄМНИЦТВО:
1861–1914 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ,
ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)**

МОНОГРАФІЯ

В авторській редакції

Художнє оформлення Шеканової Т.В.

Комп'ютерна верстка В'юнцова О.М.

Формат 60 x 84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times Умовн. друк. арк. 34,88
Наклад 300 прим. Зам. № 1884
Комунальне книжково-газетне видавництво «Полісся».
10008 Житомир, вул. Шевченка, 18а.

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
серія ЖТ № 5 від 26.02.2004 року.*

